MARIA TODOROVA

BALCANII ȘI BALCANISMUL

HUMANITAS

Maria Todorova

BALCANII ŞI BALCANISMUL

Traducere din engleză de
Mihaela Constantinescu şi Sofia Oprescu

HUMANITAS
BUCUREŞTI
2000

ISBN 973–50–0100–4

IMAGINING THE BALKANS
1997

MARIA TODOROVA este profesor de istorie la University of Florida din 1992. A absolvit Universitatea din Sofia, obținând doctoratul în 1977, şi a predat acolo până la plecarea în America. A fost Visiting Professor la University of Maryland, College Park (1988–1989), University of California-Irvine (1989–1990), Rice University (1990–1992), Karl-Franzens Universität Graz (1996) şi Harvard University (1999). Publicațiile ei includ *Rumeliiski delniți i prazniți Ot XVIII vek (Viața cotidiană în Rumelia în secolul al XVIII-lea)* (Otecestven front, Sofia, 1978, coautor), *Angliia, Rusiia i Tanzimatot (Anglia, Rusia şi Tanzimatul)* (Nauka i izkustvo, Sofia, 1980) şi *Balkan Family Structure and the European Pattern. Demographic Developments in Ottoman Bulgaria* (American University Press, Washington, D.C., 1993). A (co)editat, tradus şi prezentat în Bulgaria diverse cărți referitoare la „chestiunea orientală”, istoria Balcanilor, relatările de călătorie în sud-estul Europei etc. A publicat numeroase articole şi eseuri de istorie socială şi culturală, demografie istorică şi istoriografie a Balcanilor în secolele XIX–XX. Actualele ei cercetări vizează problemele naționalismului, îndeosebi simbolistica naționalismului, a memoriei naționale şi a eroilor naționali din Bulgaria. Este membru în Board of Directors al American Association for the Advancement of Slavic Studies. Face parte din comitetele editoriale de la *Slavic Review* şi *The American Historical Review*.

CUPRINS

Părinților mei,
de la care am învățat să iubesc Balcanii
fără nevoia de a mă mândri sau ruşina de ei.

Prefață

> Pentru un intelectual, a spera nu înseamnă a avea o influență directă asupra mersului lumii, ci ca undeva, cândva, cineva să citească ceea ce a scris el, exact aşa cum a scris.
>
> Theodor Adomo

Am purtat întotdeauna în suflet această carte, mai mult decât pe oricare alt proiect la care am lucrat. Prin urmare, îmi este dificil să aranjez într-o ordine semnificativă (cronologică sau după importanță) toate persoanele, operele şi evenimentele care au dat formă reflecției asupra acestui subiect. Din moment ce, scriind, am fost obligată să încalc teritorii pe care le cunosc prea puțin sau chiar deloc, aş putea omite, recunosc, influența unor autori importanți. Acest lucru nu este nicidecum rezultatul unei aroganțe intelectuale, ci provine în primul rând din acele incursiuni sălbatice şi deseori nesistematice într-un spațiu necunoscut, incursiuni care au fost totuşi întotdeauna pline de curiozitate şi respect pentru realizările altora.

Subiectul pe care încerc să-l dezbat este evident ambițios. El presupune o literatură secundară extraordinar de elaborată, precum şi, pe cât posibil, recurgerea la surse primare. Într-o formă ideală, un astfel de demers ar trebui să constituie activitatea unei echipe interdisciplinare de specialişti şi rezultatul unor lungi perioade de discuții. Fapt

imposibil pentru scopurile practice ale prezentului proiect. Sunt obligată să încep cu una din numeroasele remarci colaterale atât de frecvente în lucrare: sunt conştientă, în mod clar şi dureros, de incapacitatea mea de a produce ceea ce pentru mine reprezintă de multă vreme opera ştiinţifică ideală, o tapiserie complexă, cu un desen captivant şi plin de semnificaţie, executat cu o broderie plină şi bogată în toate detaliile. Din necesitate, voi fi obligată să apelez la peticeli, compoziţii pripite şi un stil eclectic.

Sarcina mea principală va fi aceea de a construi un cadru acceptabil şi de a sugera posibile direcţii de dezbatere. Chiar dacă nu va stârni decât disputa, cartea îşi va fi îndeplinit scopul: am convingerea că problema „balcanismului" merită o pleiadă de lucrări.

Multe cărţi ştiinţifice americane scrise *comme il faut*[1] încep cu teoria, se situează, în mod conştient, în punctul de plecare al operei, reuşind astfel să frustreze încă şi mai mult eforturile cititorilor: nu numai că vor fi obligaţi să facă faţă naraţiunii sau argumentării autorului, dar sunt de asemenea sortiţi (cel puţin în mod inconştient) să depisteze în ce măsură contextul teoretic declarat este într-adevăr însuşit, cât de mult reprezintă el doar un indiciu al simpatiilor intelectuale şi loialităţilor politice, cât este vorbărie goală, sindrom al citării. Din fericire, cititorii îşi urmăresc propriile lor strategii. Unii omit în întregime pretenţiile teoretice şi caută ceea ce consideră a fi substanţă temeinică; alţii, dimpotrivă, citesc numai teoria şi tratează restul ca ilustraţie empirică neimportantă. Doar o mână de cititori profesionişti, conştiincioşi şi curajoşi, abordează lucrarea *aşa cum este* în intertextualitatea sa declarată sau evidentă.

Mă conformez doar parţial acestui stil ipocrit (nu sunt prea sigură dacă accentul trebuie să fie pe *conformez* sau pe *ipocrit).* Asta nu pentru că n-aş lua în serios teoria: din contră, am faţă de ea un enorm respect. Totuşi, a face o autoanaliză exhaustivă şi onestă a eclecticului „Hotel Kwilu"

[1] Aşa cum se cuvine *(lb. fr).*

– ca să împrumut metafora elaborată de Mary Douglas pentru metateorie *(grand theory)* – necesită o investigație complicată şi poate zadarnică. Mă voi limita aici pur şi simplu la recunoaşterea datoriei mele față de mulți teoreticieni de la care am preluat şi aplicat un număr de concepte utile sau care mi-au oferit alinare prin enunțarea limpede şi tratarea magistrală a multor dubii care mă asaltau. Sper că modul în care am folosit aceste concepte şi cel în care ele au influențat propria mea argumentare le conferă mult mai mult credit decât reiterarea unor idei principale, mai ales că nu am dorit nici să urmez, nici să-mi însuşesc în totalitate gândirea lor. Mă gândesc la: Ernest Gellner, Eric Hobsbawm, Benedict Anderson, Tom Nairn şi întregul schimb fructuos de idei referitor la naționalism, modernitate şi „inventarea tradiției"; opera dedicată fenomenologiei alterității stereotipiei; Erving Goffman despre stigmat şi discuția amplă şi fructuoasă pe care opera lui a suscitat-o printre discipolii săi; Marry Douglas despre orice subiect, pornind de la cultură, trecând prin obiectivitate, scepticism, calomnie şi până la liminalitate; literatura din ce în ce mai amplă dedicată marginalității; întreaga strădanie postcolonialistă, cu toată admirația ce i se cuvine, dar îndeosebi pentru că m-a obligat să-mi formulez mai inteligibil scepticismul şi dezacordul cu ajutorul oferit de Arif Dirlik şi Aijaz Ahmad; Fredric Jameson despre orientarea lui generală în ceea ce el numeşte „era capitalului multinațional" şi „cultura americană globală a postmodernismului"; cea mai recentă literatură despre imperiu şi imperialism, de la Richard Koebner şi Helmut Dan Schmidt la Wolfgang J. Mommsen; Pierre Bourdieu despre descriere, prescriere şi reprezentare în general şi, în mod special, despre puterea politică a „atribuirii numelor"; noile scrieri despre taxonomie (categorii, numire, etichetare, similitudine, proiecție); noțiunea ca „discurs" şi „cunoaştere ca putere", care au devenit acum atât de puternic înrădăcinate încât ar fi inutil să invoc cadrul mai larg al lui Michel Foucault. Mai presus

de toate, mă refer la David Lodge ale cărui *Changing Places, Small World* şi în special *Nice Work* au constituit cea mai bună introducere în lumea teoriei critice, în semiotică, metaforă, metonimie, sinecdocă, aporie şi alunecarea perpetuă a semnificatului sub semnificant.

Deoarece mă situez în interiorul unui gen atât de bogat şi important cum este cel al „investigării tradiției" şi din cauza evidentelor analogii între strădania mea şi „orientalism", am fost sfătuită încă de la început să evit o aliniere intelectuală directă cu Edward Said, astfel incit să nu duc povara criticii din ce în ce mai mari a ideilor sale. Doresc însă, în bună măsură din pricina înclinației mele spre anarhism, să recunosc, în acest punct, datoria mea intelectuală față de Said. Nu aş putea spune că influența sa a fost cea mai stimulatoare sau cea mai fructuoasă, dar a fost, fără îndoială, importantă. Cred că m-am distanțat suficient şi am arătat distincțiile de bază (dar şi corespondențele) în tratarea propriului meu concept privitor la „balcanism" de „orientalismul" lui Said. Ar fi totuşi o lipsă deosebită de onestitate intelectuală să nu recunosc forța stimulatoare şi inspirația datorată gândirii sau emoției lui Said. Critica sa plină de pasiune a produs discipoli, dar şi contestatari, ceea ce, până la urmă, se presupune a fi efectul oricărui efort intelectual adevărat. În ultimii ani a apărut un întreg corpus de studii importante referitoare la această regiune, animate de preocupări similare cu ale mele. Unele dintre aceste studii au fost scrise de prieteni, iar eu am profitat din dialogul fructuos cu ei; altele sunt operele colegilor pe care nu i-am întâlnit, dar a căror erudiție o admir. Am recunoscut la timpul potrivit influența lor în textul meu. Este de la sine înțeles că, în final, eu sunt singura responsabilă pentru erorile săvârşite şi pentru omisiuni.

A recunoaşte înseamnă şi a mărturisi. Motivele mele în scrierea acestei cărți au fost complexe şi diverse, dar mărturia aceasta nu este menită să fie o povestioară morală, care să constate pur şi simplu preferința occidentală fie

pentru imperialism, fie pentru orientalism (deşi s-ar putea argumenta în favoarea fiecărei perspective). Reacţionând împotriva unui stereotip produs *în* Occident, nu doresc să creez un contrastereotip *al* Occidentului, să comit eroarea „occidentalismului”. În primul rând, nu cred într-un Occident omogen; de altfel, există diferenţe substanţiale în cadrul şi între diferitele discuţii „occidentale” despre Balcani. În al doilea rând, sunt convinsă că o parte importantă a exegezei occidentale a contribuit semnificativ, crucial chiar, la studiile balcanice. Părtinirea şi ideile preconcepute, chiar şi la cei care încearcă să renunţe la ele, sunt aproape imposibil de evitat, lucru care se aplică atât celor din afară cât şi celor din interior. Într-adevăr, punctul de vedere al celor din afară nu este în mod necesar inferior celui ce provine din interior, iar cel din interior nu este deţinătorul adevărului absolut datorită unei intimităţi existenţiale cu obiectul de studiu, în ultimă instanţă, contează tocmai efortul conştient de a scăpa de aceste părtiniri şi de a căuta modalităţi prin care să se exprime realitatea alterităţii, chiar şi în faţa unui scepticism epistemologic paralizant. Fără importantul corpus de lucrări produs deopotrivă în Vest şi în Est, nu aş fi putut să abordez subiectele din această carte. Ar fi injust faţă de toţi savanţii care au contribuit la formarea gândirii mele dacă i-aş menţiona doar pe câţiva dintre ei, şi îmi este imposibil chiar şi să încep să-i enumăr.

Cartea mea nu încearcă să-i descrie pe locuitorii din Balcani ca pe nişte victime inocente, şi nici să încurajeze „un sentiment al inocenţei primare îndurerate”[2]. Sunt perfect conştientă de ambiguitatea poziţiei mele, ceea ce-mi conferă atât privilegiul cât şi responsabilitatea de a mă situa, simultan, în afara şi în interiorul obiectului de studiu, precum şi al procesului cunoaşterii sale. În *The Rhetoric of Empire*, David Spurr foloseşte exemplul lui Jacques Derrida şi al Juliei Kristeva, care provin din „locuri ce definesc

---

[2] Edward W. Said, *Representations of the Intellectual*, Pantheon, New York, 1994, xii.

limitele exterioare ale culturii europene occidentale: Derrida din Africa colonială, unde imperiul francez se pierde în marele spațiu deschis al continentului african; Kristeva din Bulgaria, răspântie a cruciadelor şi teritoriu istoric al vrajbei dintre Europa creştină şi imperiul Otoman. În astfel de locuri este posibil să trăieşti atât în cultura occidentală cât şi dincolo de ea, cunoscându-i limitele limbajului şi privind spre sud sau spre est ca spre nişte regiuni ale negânditului”[3].

Invoc acest exemplu nu ca să revendic autoritate prin analogie (în special pentru că nu am studiat în profunzime operele acestor autori şi nici nu împărtăşesc unele dintre postulatele lor centrale), ci ca să particip la conştientizarea „pericolului şi libertății situației-limită”. Sunt conştientă (şi în acelaşi timp extraordinar de încântată) de propria-mi marginalitate atât față de țara mea de baştină – Bulgaria –, cât şi față de țara mea de adopție – Statele Unite. Nu este un sentiment dobândit recent; geografia mea s-a extins pur şi simplu. Chiar şi în Bulgaria, conştiința unui fundal etnic amestecat şi a vocației mele – cercetarea şi predarea istoriei societății hibride a imperiului Otoman în condițiile discursului dominant; al statului-națiune – îmi conferise un luxos sentiment al exilului intelectual. Dacă aş fi rămas în Bulgaria n-aş fi scris această carte, deşi ideile şi materialul său empiric mi-ar fi modelat modul de a preda şi comportamentul. M-aş fi simțit obligată să scriu o altă carte, care ar fi cercetat şi expus orientalismul intern din cadrul regiunii şi care s-ar fi concentrat pe efectele distructive şi păgubitoare ale naționalismului etnic (fără să fi făcut neapărat critici dogmatice ale naționalismului în sine) şi care, departe de a exprima o nostalgie pentru forma de organizare statală imperială, ar fi reconstituit aceste posibilități de dezvoltare alternativă din istoria otomană îndepărtată şi cea balcanică mai recentă, posibilități care ar

[3] David Spurr, *The Rhetoric of Empire: Colonial Discourse in Journalism, Travel Writing and Imperial Administration,* Duke University Press, Durham, N.C şi Londra, 1993, 196.

fi îmbogăţit cultura noastră comună. Poate că o voi scrie totuşi.

Întâmplarea face să trăiesc *aici* şi *acum* şi, în clipa de faţă, *acestui* public vreau să-i spun o poveste, să-i explic şi să-i opun ceva ce este produs *aici* şi are efecte adverse *acolo.* Nu ştim sigur dacă ajungem vreodată la publicul pe care-l vizăm şi nici dacă cei cărora credem că ne adresăm ne recunosc şi ne acceptă ideile. O a doua remarcă ar fi că nu doresc ca această carte să fie un exerciţiu în ceea ce Peter Gray numeşte o „trivializare comparativă"; într-un cuvânt, nu vreau să absolv Balcanii de responsabilitate deoarece lumea din afara lor se comportă într-o manieră la fel de dezgustătoare; nici nu doresc să sprijin ideea eronată enunţată de Hans Magnus Enzensberger, „nu protagonişti, doar sforari". Nu scriu în numele vreunei abstracţiuni omogene balcanice. Am înţeles deja care sunt limitele controlului ce se poate exercita asupra propriului tău text şi că este imposibil să impui reguli asupra felului în care acesta trebuie înţeles şi folosit. Vorbesc, mai curând, în numele acelor intelectuali balcanici care se preocupă de problema identităţii şi care au interiorizat diviziunile ce li s-au impus datorită unor identităţi exclusiviste formate anterior. Prin aceasta, încerc să-i emancipez nu numai de efectul nefast al indiferenţei occidentale ci şi de respingerea emoţională a partenerilor lor privind primejdia est-europeană pe care o reprezintă trecutul.

Recunoştinţa mea se îndreaptă în mod deosebit către Woodrow Wilson Internaţional Center for Scholars, care mi-a acordat o bursă pentru anul academic 1994–1995 şi unde a fost scrisă cea mai mare parte a acestei cărţi. Într-o perioadă când Balcanii au generat emoţii puternice şi când căutarea unor soluţii rapide a antrenat investiţii îndeosebi în proiecte politice, Wilson Center s-a hotărât să sprijine un efort pur speculativ ce poate părea de neînţeles, complicat şi *recherché*[4] celor iubitori de reţete simple şi clare. Am profitat

[4] Pretenţios *(lb. fr.).*

enorm de cunoştinţele vaste şi observaţiile critice ale participanţilor la seminarul meu (Larry Wolff şi Şerif Maidin) şi de pe urma lungilor conversaţii amicale cu ceilalţi bursieri ai centrului: Ljiljana Smajlovic, Matei Călinescu, Amelie Rorty, Gregory Jusdanis, Brook Thomas, Geoffrey Hartman, Joel Kuipers. Le datorez mulţumiri deosebite asistenţilor mei Debbie Fitzl şi Angeliki Papantoniou.

La diferite întruniri ştiinţifice am beneficiat de remarce critice şi sfaturi prieteneşti. În conversaţii sau corespondenţă personală Milica Bakic-Hayden, Robert Hayden, Vladimir Tismaneanu, Olga Augustinos, Gerassimos Augustinos, Elizabeth Prodromou, Engin Akarli, Paschalis Kitromilides, Stefan Troebst, Theodore Couloumbis, Rifa'at Abu El-Haj, Diana Mişkova, Philip Shashko, Boian Kulov, Evelina Kelbeceva şi Bonka Boneva mi-au împărtăşit informaţii, puncte de vedere valoroase şi comentarii critice. Mark Thumer şi ceilalţi colegi ai mei de la cercul de istoric şi teorie postcolonială de la University of Florida ni-au ajutat să-mi atenuez îndoielile trezite de aventurarea în teritorii necunoscute. Recunoştinţă deosebită îi datorez lui Alice Freifeld, ce s-a luptat cu întregul manuscris într-o fază în care necesita o chirurgie radicală, Manuscrisul original era mai lung cu o treime. Reducerea textului, cerută de consideraţii referitoare la mărime şi preţ, a contribuit, în anumite cazuri, la formulări mai disciplinate şi mai clare, precum şi la eliminarea unor materiale interesante, dar nu îndeajuns de semnificative pentru argumentare. Le mulţumesc editorilor mei de la Oxford University Press pentru că m-au obligat să o fac. Regret însă micşorarea notelor de la final care, în forma iniţială, conţineau deliberări polemice şi caracteristici istoriografice extinse. Arta „notelor de subsol” pare să piardă teren, dar eu vreau să-mi exprim măcar nostalgia pentru ea. Ca întotdeauna, datoria mea principală este faţă de familia mea. Soţul meu m-a încurajat întotdeauna şi mi-a insuflat mai mult respect şi aşteptări mai mari decât am avut vreodată faţă de profesiunea mea. Am

observat cu emoție cum, pentru Anna şi Alexander, faptul de a avea mai multe identități nu a constituit o povară, ci o înfrumusețare. În fine, această carte le este dedicată părinților mei şi este scrisă pentru prietenii mei.

M. T.

Gainesville, Florida
februarie 1996

Introducere.
Balcanism şi orientalism: categorii diferite?

Un spectru bântuie cultura occidentală – spectrul Balcanilor, toate puterile lumii au constituit o alianță sfântă pentru a-l exorciza: politicieni şi jurnalişti, profesori conservatori şi intelectuali radicali, moralişti de toate felurile, genurile şi modele. Există oare vreun grup care să nu fi fost descris ca „balcanic” sau „balcanizant” de adversarii săi? Exista vreun acuzat care să nu fi azvârlit înapoi reproşul stigmatizant de „balcanism”?

La începutul secolului al XX-lea, Europa a adăugat repertoriului său de *Schimpfwörter* sau insulte una nouă care, deşi recent născocită, s-a dovedit a fi mai persistentă în timp decât cele cu o tradiție veche de secole. „Balcanizarea” nu numai că a ajuns să semnifice parcelarea unor unități politice mari şi viabile, dar a devenit şi un sinonim pentru reîntoarcerea la tribal, la primitiv, la barbar. În aceasta ultimă ipostază, în special în universitățile americane, termenul a fost complet decontextualizat şi asociat paradigmatic cu o varietate de probleme. Faptul că Balcanii au fost descrişi ca „alteritatea” Europei nu are nevoie de o dovadă specială. S-a scos însă în evidență că locuitorii Balcanilor nu doresc să se conformeze standardelor de comportament considerate ca normative de către şi pentru

lumea civilizată. Aşa cum se întâmplă cu orice generalizare, şi aceasta se bazează pe reducționism, dar reducționismul şi stereotiparea Balcanilor s-au făcut într-o astfel de măsură şi cu o asemenea intensitate în cât discursul merită şi necesită o analiză specială.

„Lumea civilizată” (termenul nu este introdus ironic, ci ca o etichetă autoaplicată) a fost pentru prima oară profund nemulțumită de Balcani în timpul războaielor balcanice (1912–1913). Atunci au început să apară ştiri despre barbariile comise în această îndepărtată peninsulă mediteraneană europeană; ele au pus sub semnul întrebării mişcările de pace tot mai puternice din Europa şi care începuseră să capote un caracter instituționalizat. The Carnegie Endowment for Internațional Peace (Fundația Internațională Carnegie pentru Pace), fondată în 1910, a alcătuit o comisie internațională menită „să ancheteze cauzele şi desfăşurarea războaielor balcanice”. Raportul comisiei, formată din figuri publice bine cunoscute din Franța, Statele Unite, Marea Britanie, Rusia, Germania şi Austro-Ungaria, a fost publicat în 1914. Este un *magnum opus* care cercetează rădăcinile istorice ale conflictului balcanic, prezentând punctele de vedere şi aspirațiile părților beligerante, precum şi consecințele economice, sociale şi morale ale războaielor şi relația lor cu legislația internațională. Raportul includea o prezentare făcută de baronul d’Estournelle de Constant reiterând principiile majore ale mişcării pentru pace: „Pentru cei care ne acuză că cerem «pacea cu orice preț» să repetăm ceea ce am afirmat întotdeauna: mai bine război decât sclavie; mai bine arbitraj decât război; mai bine conciliere decât arbitraj.”[5]

De Constant făcea o diferențiere între primul şi al doilea război balcanic: primul a fost defensiv şi un război de independență, „protestul suprem împotriva violenței şi, în

---

[5] *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington. D.C., 1914, I.

general, protestul celui slab împotriva celui puternic şi din această cauză a fost glorios şi popular în întreaga lume civilizată”. Al doilea a fost un război cotropitor, în care „atât victoriosul cât şi învinsul pierd moral şi material”. Totuşi, cu diferențele de rigoare, ambele războaie balcanice „au sacrificat în final comori de bogății, vieți şi eroism. Nu putem confirma aceste sacrificii fără a protesta, fără a denunța prețul lor şi pericolul pe care-l reprezintă pentru viitor”. Deşi nu prea optimistă pentru viitorul politic imediat al regiunii, comisia a conchis: „Care este atunci datoria lumii civilizate față de Balcani? [...] În primul rând, ea ar trebui să înceteze să exploateze aceste națiuni pentru câştig. Ar trebui să le încurajeze să încheie tratate de pace şi să insiste să le respecte. Ar trebui să dea un exemplu bun prin căutarea unei rezolvări pe cale juridică pentru toate disputele internaționale.” De Constant a repetat:

> În această lungă listă de execuții, asasinate, înecuri, incendieri, masacre şi atrocități furnizate de raportul nostru adevărații vinovați nu sunt, repetăm, popoarele balcanice. Aici mila trebuie să învingă indignarea. Să nu condamnăm victimele. [...] Adevărații vinovați sunt aceia care din interes sau înclinație, declarând că războiul este inevitabil, sfârşesc prin a-i face astfel, afirmând că n-au puterea să-l împiedice.[6]

În 1993, în loc să lanseze o misiune de reconstituire a faptelor, Fundația Carnegie s-a mulțumit să retipărească raportul din 1913, adăugându-i un subtitlu inutil, „Celelalte războaie balcanice”. A mai fost adăugată şi o introducere de George Kennan, ambasador în Uniunea Sovietică în anii ’50 şi în Iugoslavia în anii ’60, bine cunoscut ca un *padre padrone* al politicii de reticență a Statelor Unite față de Uniunea Sovietică. Intitulată „Crizele balcanice: 1913 şi 1993”, această introducere a fost, la rândul ei, precedată de o prefață de două pagini scrisă de preşedintele Fundației Camelie, Moiton Abramowitz. El explică cum ideea sa absolut

[6] *Ibid.,* 4–5, 19, 273.

neaşteptată de a redeschide raportul vechi de optzeci de ani l-a convins că şi „alții trebuie să aibă ocazia să-l citească. Este un document care spune multe în această ultimă decadă a secolului al XX-lea, când un nou conflict în Balcani torturează Europa şi conştiința comunității internaționale". Abramowitz îl consideră pe Kennan persoana care poate uni cel mai bine cele două evenimente şi trezi conştiința comunității internaționale (aparent torturată de Balcani pe tot parcursul secolului al XX-lea). Noi „beneficiem acum de pe urma intuiției lui, a simțului sigur al istoriei şi a stilului său echilibrat"[7].

Introducerea lui Kennan începea cu o laudă a mişcărilor pentru pace din Statele Unite, Anglia şi nordul Europei care au creat noi coduri legale de comportament internațional. Deşi inițiativa unei conferințe internaționale consacrate dezarmării a venit din partea țarului rus Nicolae al II-lea, ea a fost considerată „diletantism imatur, [...] izvorât din confuziile ce caracterizau puterea guvernamentală rusă a vremii, [...] nu ceva serios". În ciuda neseriozității sale, inițiativa a fost „preluată cu entuziasm" de partizanii păcii care au convocat cele două conferințe de pace de la Haga şi alte manifestări internaționale. Separând bărbații serioşi de tinerii diletanți, esențializând astfel retrospectiv dihotomii le războiului rece, Kennan a descris contextul istoric al sfârşitului de secol, izbucnirea războaielor balcanice şi raportul comisiei Carnegie.

> Importanța acestui raport pentru lumea anului 1993 constă în primul rând în lumina pe care o revarsă asupra situației îngrozitoare ce predomină astăzi în aceeaşi lume balcanică pe care a investigat-o. Cea mai mare valoare a raportului este aceea de a arăta oamenilor din epoca actuală rădăcinile mai mult sau mai

[7] *The Other Balkan Wars. A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with a New Introduction and Reflections on the Present Conflict by George F Kennan*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, D C, 1993, 1.

puțin adânci ale conflictului de azi.[8]

Confirmând astfel încrederea sa în maxima „Historia est magistra vitae" partea a doua a introducerii lui Kennan a analizat analogiile cu trecutul şi consecințele acestor analogii, abordarea sa fiind definită de remarca „aceeaşi lume balcanică". Statele balcanice nou-create au fost rezumate ca monarhii ale câtor conducători erau „de regulă oarecum mai moderați şi mai atenți decât supuşii lor. Puterea lor era de obicei disputată de organisme parlamentare lipsite de experiența şi răzvrătite"[9], lăsându-te să te întrebi care era regula şi cine erau excepțiile. Țarul bulgar Ferdinand, „Ferdinand Vulpoiul", şi-a împins țara în al doilea război balcanic, în ciuda faptului că a fost sfătuit să n-o facă, pentru a-şi satisface ambițiile sălbatice (nu balcanice, ci central-europene, în special pe linia Saxa-Coburg-Gotha) de a intra în Constantinopol ca învingător, a reuşit să-şi piardă coroana, iar organismul parlamentar răzvrătit a hotărât ca el să nu mai pună vreodată piciorul în Bulgaria. „Moderatul" Milan Obrenović a umilit Serbia într-un război riscant cu Bulgaria în 1885, subiect preluat de George Bernard Shaw pentru a scrie o variație „peacenik" pe o temă balcanică. Kennan ar fi putut folosi asasinarea sângeroasă a ultimului Obrenović, jalnicul Aleksandru, din 1903, pentru a ilustra violența tipic balcanică dacă acesta nu ar fi fost de viță regală, în fine, dinastia Hohenzollern-Sigmaringen a României era banalitatea personificată, în special personajul de operetă Carol al II-lea, deşi mama lui, frumoasa regină Maria (o „alteță regală obişnuită, obişnuită, obişnuită, obişnuită", după cum spune un subtitlu din *Time*, 4 august 1924), era nepoata favorită a reginei Victoria şi prietena intimă a familiei Waldorf Astor.[10]

[8] *Ibid., 9.*

[9] *Ibid.*, 4.

[10] Hannah Pakula, *The Last Romantic. A Biography of Queen Marie of Romania, Simon and Schuster*, New York, 1984.

Explicația pentru iredentismul balcanic, pentru visurile de glorie şi expansiune teritorială, a fost rezumată într-o singură propoziție: „Era greu pentru nişte oameni care, recent, dobândiseră atât de mult şi atât de brusc, să ştie unde să se oprească.” Fără a menționa că parveniții balcanici recenți, sub conducerea „moderată” a prințişorilor de obârşie majoritar germană, copiau comportamentul imperial „frugal” al modelelor lor din Europa Occidentală. Criticând raportul inițial deoarece „nu a existat vreo încercare de a analiza motivațiile politice ale diferitelor guverne participante la războaie”, Kennan a evidențiat în acelaşi timp că cel mai puternic factor motivant „nu era religia, ci naționalismul agresiv. Însă acel naționalism, aşa cum s-a manifestat pe timpul de luptă, provenea din trăsături de caracter mai adânci, moştenite probabil dintr-un liceul tribal îndepărtat [...] Şi tot aşa rămâne şi azi.” El continua:

> Ne luptăm cu faptul întristător că evoluțiile timpurilor vechi, nu numai cele ale dominației turceşti, ci şi unele mai timpurii, au avut ca efect dezvoltarea în granițele sudice ale continentului european a unui mugure de civilizație noneuropeană care a continuat să păstreze până azi multe din caracteristicile ei.[11]

Dacă eseul lui Kennan ar fi prefațat raportul inițial, scris un an înainte de izbucnirea primului război mondial, am fi putut accepta ultragiul moral, trecând chiar cu vederea inexactitățile sale conceptuale: în acel moment, părea că, fără prea mult efort, *La Belle Epoque* va dura veşnic. Mary Edith Durham era dezgustată de războaiele balcanice, dar credea că ceva similar nu se putea întâmpla popoarelor din ținuturile la vest de Balcani:

> Războiul se sfârşise. Obişnuiam să-mi spun: „Războiul este atât de obscen, atât de degradant, atât de lipsit de orice scânteie salvatoare, încât este practic imposibil ca ceva similar să se petreacă vreodată în Europa Occidentală”. Aceasta a fost singura consolare pe parcursul unei experiențe îngrozitoare. Războiul scoate

[11] *The Other Balkan Wars*, 4, 6, 11, 13.

> la lumină ce este mai rău în rasa umană, şi cea mai dezgustătoare ferocitate animală pozează ca virtute. Cât despre slavul balcanic şi creştinismul său obsesiv, mi se pare că întreaga civilizaţie trebuie să se ridice şi să-l împiedice să-şi continue brutalitatea.[12]

Kennan, pe de altă parte, cunoştea bine măcelurile petrecute în cele două războaie mondiale; altfel, ar trebui să presupunem că spiritul lui Mary Edith Durham a dispărut în 1913 şi s-a reîncarnat în 1989. Deşi, cel puţin faptic, este indiscutabil că scânteia pentru butoiul cu pulbere a venit din Balcani, foarte puţini istorici serioşi ar afirma azi că aceasta a fost cauza primului război mondial. Oricum, cel de-al doilea război mondial nu a avut prea mult de-a face cu Balcanii, care s-au implicat, prin comparaţie, târziu şi fără tragere de inimă. Probabil tocmai datorită imposibilităţii totale de a atribui cel de-al doilea război mondial vreunei cauze balcanice, Kennan nici măcar nu-l menţionează: „Ei bine, iată-ne în 1993. Optzeci de ani de schimbări extraordinare în istoria europeană şi noile conflicte din Balcani nu au reuşit să rezolve problema pe care această regiune geografică o reprezintă pentru Europa." Într-adevăr, există un element distinct noneuropean în faptul că măcelurile din Balcani nu ating dimensiunile celor europene. După cel de-al doilea război mondial, este o aroganţă să admiţi că „aceste stări de spirit nu sunt specifice popoarelor balcanice, [...] ele pot fi întâlnite şi la alte popoare europene... Deosebirile sunt relative. Ele arată trăsăturile specifice predominante nepotrivite ale popoarelor balcanice"[13].

Opinia lui Kennan a avut ecou la foarte mulţi jurnalişti americani ce par sincer uimiţi de sălbăticia balcanică de la sfârşitul secolului al XX-lea. Roger Cohen a exclamat: „Ideea de a ucide oameni [...] din cauza unui fapt care s-ar fi putut petrece în 1495 este de neimaginat în lumea occidentală. Nu

---

[12] Mary Edith Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle,* George Allen & Unwin, Londra, 1920, 238.

[13] *The Other Balkan Wars*, 12–13.

şi în Balcani."[14] Avea mare dreptate. În Balcani, oamenii se omorau pentru ceva ce se petrecuse cu 500 de ani în urmă; în Europa, datorită unei memorii mai vechi a civilizației, ei se omorau pentru ceva ce se petrecuse cu 2000 de ani în urmă. Eşti tentat să te întrebi dacă Holocaustul a rezultat dintr-o predominare „potrivită" sau „nepotrivită" a barbariei. El a avut loc acum cincizeci de ani, iar cele două războaie balcanice s-au desfăşurat mult mai devreme. În plus, Kennan şi-a scris eseul doar la un an după operațiunea „îngrijită şi curată" a războiului din Golf. În şaptesprezece zile, tehnologia americană a reuşit să omoare, în ceea ce Jean Baudrillard considera că a fost doar un eveniment televizual, cel puțin jumătate din numărul total de victime suferite de ambele părți în timpul celor două războaie balcanice.[15] Dacă acesta este prea recent, să ne amintim războiul din Vietnam, unde chiar după spusele lui Robert McNamara din *In Retrospect* „imaginea celei mai mari superputeri a lumii omorând sau rănind grav 1000 de noncombatanți pe săptămână... nu este una chiar frumoasă", Ținând seama de uşurința cu care jurnaliştii americani caracterizează drept genocid conflictul din Bosnia, unde numărul de victime raportate variază între 25.000 şi 250.000, este interesant de aflat cum consideră ei războiul din Vietnam cu peste trei milioane de vietnamezi ucişi.[16] Dacă Balcanii se află sau nu în afara Europei e fără îndoială un subiect de dezbatere academică şi politică, dar evident ei nu dețin monopolul asupra barbariei.

[14] Roger Cohen, „A Balkan Gyre of War, Spinning Onto Film", *New York Times*, secțiunea 2, 12 martie, 1995, 24.

[15] *The Other Balkan Wars*, 243, 395; John G. Heidenrich, „The Gulf War: How Many Iraqis Died?", *Foreign Policy*, nr. 90, 91, 1993, 108–125.

[16] George Kenney, „The Bosnia Calculation", *New York Times Magazine,* 23 aprilie 1995, 42–43; George Kenney, „Steering Clear of Balkan Shoals", vol. 262, nr. 2T 8/15 ianuarie 1996, 21–24; „Credit Menamara in Winning Ihe Cold War, *New York Times,* 14 aprilie 1995, A14; Philip Shenoti, „20 Years A fler Victory. Vietnamese Communists Ponder How to Celebrate", *New York Times,* 23 aprilie 1995, 12.

Scopul acestei cărți nu este doar acela de a exprima un ultraj moral la ultrajul moral al altcuiva. Problema este cum să explici persistența unei astfel de imagini încremenite. Cum a putut fi o denumire geografică transformată într-una dintre cele mai peiorative desemnări din istorie, relații internaționale, științe politice și, astăzi, din discursul intelectual general? Chestiunea are mai mult decât o relevanța academică îngustă. Este povestea unor (1) inadvertențe inocente provenind din cunoștințe geografice imperfecte transmise prin tradiție; (2) saturarea ulterioară a denumirii geografice cu nuanțe politice, sociale, culturale și ideologice și începutul folosirii peiorative a termenului „balcanic” în preajma primului război mondial; și (3) disocierea completă a desemnării de obiectul său și, ulterior, atribuirea inversă și retroactivă a desemnării eu încărcătura ideologică întregii regiuni, în special după 1989.

Deși istoricii sunt perfect conștienți de schimbările dramatice petrecute în peninsulă, discursul lor despre Balcani ca entitate geografică și culturală este copleșit de utilizarea termenului ca simbol puternic localizat, convențional, situat în afara timpului istoric. Utilizare care este ea însăși produsul a aproape două secole de evoluție. Astăzi a apărut o categorie de scrieri ce se ocupă de problema și reprezentarea „alterității”. Este un gen interdisciplinar ce cuprinde, de la antropologie, literatură și filosofie, la sociologie și istorie în general. A apărut o nouă disciplină – *imagologia* – ce se ocupă de imaginile literare ale „celuilalt”.[17]

[17] Hugo Dyserinck și Karl Ulrich Syndram, *Europa und das nationale Selbstverständnis, Imagologische Probleme in Literatur, Kunst und Kultur des 19 und 20, Jahrhunderts,* Bouvier, Bonn, 1988: Munasu Duala-M ’bedy, *Xenologie: Die Wissensehaft vom Fremden und die Verdrangung der Humanität in der Anthropologie,* Verlag Karl Alber, Freiburg și München. 1977; Alexandru Duțu, „Die Imagologic und die Entdeckung der Alteritat” *Kultarheziehungen in Mittel-und Osteuropa în 18. und 19. Jahrhundert,* Berlin, 1982, 257–263; Alexandru Duțu, „The Mental Substratum of the Cultural Activity”, *Revue des etudes sud-est europeennes,* vol. 28, nr. 1–4, 1990, 3–10; Nadia Danova, Vesela Dimova și Maria Kalitin, ed. 3

Discuția despre orientalism a constituit, de asemenea, un subgen al acestei preocupări despre alteritate Orientalismul şi-a găsit un loc important şi legitim în disciplinele academice ca o critică a unui anumit discurs care, în formularea lui Said, serveşte la denumirea „instituției constituite pentru a se ocupa de Orient – făcând declarații despre el autorizând puncte de vedere, descriindu-l predându-l, aranjându-l, conducându-l: pe scurt [...] un stil occidental pentru a domina, a restructura şi a avea autoritate asupra Orientului”[18].

Aproape două decenii mai târziu, Said a reiterat că obiecția sa față de orientalism nu se baza doar pe studiul arheologic al limbilor, societăților şi popoarelor orientale: „Ca sistem de gândire, ele abordează o realitate umană eterogenă, dinamică şi complexă dintr-un punct de vedere esențialist necritic; acest lucru sugerează atât o realitate orientală persistentă, cât şi esența occidentală opusă, dar nu mai puțin prezentă, ce observă Orientul de la distantă şi într-un anume fel, de deasupra.”[19] Orientalismul a avut o existentă tumultuoasa şi, deşi mai trezeşte pasiuni, a fost înlocuit. Alta este situația Balcanilor. Pe de-o parte, cartea lui Said nu a fost tradusă şi publicată în limbile balcanice relevante şi astfel nu a intrat încă în circuitul principal. Pe de altă parte, noțiunea a fost introdusă şi popularizată de intelectuali care consideră că ea descrie adecvat relația Balcanilor cu Occidentul. Până acum, dată fiind îngrijorarea din ce în ce mai mare şi mai extinsă față de această relație, discursul a devenit circumscris categorici de orientalism, chiar şi atunci când nu este alarmat explicit. Cartea de față argumentează că balcanismul nu reprezintă doar o subspecie a orientalismului.

Predstavaia za, „drugiia” na Balkanite, Akademicino izelalelstvo „Marin Drinov” Sofia, 1995; Klaus Roth, ed., *Mit der Differenz leben Europäische Ethnologie und Interkulturelle Kommunikation,* Waxmann Munster München şi New York, 1996.

[18] Edward W. Said, *Orientalism,* Pantheon, New York, 1978, 3.

[19] Edward W. Said, „East isn't East”, *Times Literary Supplement.* 3 februarie 1995, 3.

Argumentarea avansată aici susține a fi mai mult decât o simplă „variație orientalistă pe o temă balcanică”[20]. Anticiparea menționată a influenței crescânde a orientalismului în Balcani ne face să ne aplecăm mai atent asupra discuției.

Inspirat de Foucault, de la care a împrumutat nu numai termenul de „discurs”, ci şi importanța acordată relației dintre cunoaştere şi putere, Said a expus pericolele reducerii Orientului la alteritate. El a fost de asemenea puternic influențat de deosebirea operată de Antonio Gramsci între societatea civilă şi cea politică în special de ideea de hegemonie culturală care învestea orientalismul cu o prodigioasă durabilitate. Ceea ce diferă este modalitatea în care gândirea lui Said se articulează pe opera lui Foucault sau a lui Gramsci.[21] Cum era de prevăzut, reacțiile la cartea lui Said au fost diverse: ea a produs detractori, dar şi admiratori sau epigoni. A fost aspru criticată de teoreticienii modernizării sau de cei aparținând gânditorilor liberalismului clasic. A atras, de asemenea, o serioasă critică epistemologică, precum şi încercarea de a netezi extremele şi de a trece dincolo de Said şi dincolo de orientalism.[22]

---

[20] O parafrază a excelentului articol al Milicei Bakic-Hayden şi al lui Robert Hayden, „Orientalist Variations on the Theme «Balkans»: Symbolic Geography în Recent Yugoslav Cultural Polities”, *Slavic Review,* vol. 51, nr. 1. primăvara 1992, 1–15. Abia în faza de editare am dat peste interesantul articol al lui John B. Allcock despre construcția Balcanilor. Cu toate că nu sunt de acord că ar trebui să consideram imaginea Balcanilor ca pe o subtemă a studiului lui Said (p. 179), aş vrea să-mi exprim marea satisfacție că în numeroase privințe interpretarea noastră coincide. Vezi John B, Allcock, „Constructing the Balkans”, John B. Aficock şi Antonia Young, ed *Black Lambs and Grey falcons' Women Travellers in the Balkans,* Bradford University Press, Bradford, Anglia, 1991, 170–191.

[21] Aijaz Ahmad, *In Theory: Classes, Nations, Literatures*, Verso, Londra şi New York, 1992, 169–170, 177–178.

[22] Asaf Hussain, Robert Olson şi Jamil Qureshi, *Orientalism, Islam, and Islamists.* Amana, Brattleboro, Vl.. 1984; David Kopf, „Hermeneutics Versus History”, *Journal of Asian Studies,* vol. 39. nr. 3, 1980, 495–506,

Unele dintre obiecțiile mai prozaice se bazau pe faptul că Said nega şi demoniza munca multor generații de orientalişti oneşti şi bine informați care contribuiseră semnificativ la cunoaşterea umană. Declarațiile lui Said că nu acuza de răutate sau neglijență pe fiecare orientalist în parte, ci că atrăgea pur şi simplu atenția că „*breasla* orientaliştilor are o istorie specifică de complicitate cu puterea imperială", au fost insuficiente pentru a calma acuzația de profanare a ideii de ştiință dezinteresată.[23] Alte opinii, mai puțin distinse, i-au judecat opera după faptul că ea a fost percepută în lumea arabă ca o apărare sistematică a arabilor şi a islamului, iar lui Said i-a fost imputat un antioccidentalism clandestin. Au existat critici mai substanțiale şi mai subtile ale strădaniei lui Said, al căror scop era de a-i nuanța, mai curând decât a-i combate, lucrarea. Ele se refereau la inconsistentele sale din afara istoriei, esențialiste, la generalizarea excesivă a atitudinilor occidentale pe baza paradigmei franceze şi britanice; în mare parte, şi pe drept cuvânt, lui Said i s-a reproşat lipsa de contextualizare socială şi economică, focalizarea pe textualitate, abordarea lui evident idealistă.[24]

Robert A, Kupp, „Introduction: Review Symposium: Edward Said's *Orientalism", Journal of Asian Studies,* vol. 39, nr. 3, 1980, 481–484; Carol A. Breekenridge şi Peter van der Veer, ed., *Orientalism and the Postcolonial Predicament; Perspectives on South Asia*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1993.

[23] Bernard Lewis, *Islam and the West,* Oxford University Press, New York şi Oxford, 1993, 99–118; Bernard Lewis, „Euroeentrism Revisited", *Commentary,* vol. 98. nr, 6, decembrie 1994, 47–61; Said, „East isn't East", 4.

[24] J. S. F. Parker, „From Aeschylus to Kissinger", *Gazelle Review,* vol. 1, 1980,4–16; Andrea Fuchs-Suiniyoshi. *Orientalismus in der deutschen Literatur; Untersuchungen zu Werken des 19 und 20 Jahrhunderts, von Goethes „West-osthehem Diwan" bis Thomas Manns „Joseph"-Tetralogie,* Germanistische Texte und Sludien, vol. 20, Hildesheim, Georg Olms Verlag, Zürich şi New York. 1984; Lisa Lowe, *Critical Terrains: French and British Orientalisms,* Cornell University Press, Ithaca, N.Y. şi Londra, 1991; Laura Nader, „Orientalism, Occidentalism and the Control of Women", *Cultural Dynamics,* vol. 2, nr. 3, 1989; Bryan S. Turner, *Orientalism, Postmodernism and Globalism,* Routledge, Londra şi New

Opera lui a mai fost acuzată că, prin argumentarea falsității reprezentării orientaliste, nu a abordat consecința logică potrivit căreia „trebuie să existe măcar posibilitatea unei reprezentări «adevărate»". Totuşi, ca în orice renunțare dureroasă, a existat un element inevitabil de reducționism. Said a respins cu succes acuzația că polemica lui negativă nu avansa o nouă abordare epistemologică.[25]

În ciuda unor declarații hotărâte împotriva acuzațiilor de esențialism şi nonistorism, Said a generalizat excesiv atunci când s-a referit la un Orient generic în care i-a inclus pe Eschil, Victor Hugo, Dante şi Karl Marx. Poate că el nu s-a putut abține să facă paradă de erudiție literară, dar plasarea *Perşilor* lui Eschil şi a *Bachantelor* lui Euripide la începutul unei geografii imaginative ce articula Orientul, deşi pătrunzătoare, nu l-a putut ajuta să se apere de acuzațiile că esențializează Europa şi Vestul,[26] însuşirea culturii Greciei antice şi considerarea acesteia ca element fondator al civilizației occidentale a constituit doar un proces istoric gradat şi controversat, pe când explicația amplă pe care o dă Said diviziunii dintre Est şi Vest a generat o continuitate suspectă.

Această eroare saidiana îşi are rădăcina în tensiunea dintre atracția față de Erich Auerbach (ca gânditor şi model existențial al intelectualului în exil) şi atracția simultană, dar incompatibilă, față de Foucault. În pofida adoptării terminologiei foucaldiene, loialitatea ambivalență a lui Said față de proiectul umanist este, în mod esențial, ireconciliabilă cu teoria discursului lui Foucault, cu „teoriile reprezentări antiumaniste şi antirealiste nietzscheene". În plus, discursul său orientalist transistoric este nonistoric nu numai în

York, 1994, 4–8.

[25] Michael Richardson. „Enough Said. Reflections on Orientalism", *Anthropology Today*, vol. 6, nr. 4, august 1990, 16–19; Edward W. Said, „Representing the Colonized: Anthropology's Interlocutors", Cr*itical Inquiry, v*ol. 15, nr, 2, iarna 1989, 225.

[26] Said, *Orientalism,* 20–21, 55–59.

sensul obişnuit al termenului, dar este antifoucaldian din punct de vedere metodologic – în măsura în care discursul lui Foucault are o bază fermă în modernitatea europeană.[27] Totuşi, poate ar trebui să ascultăm mai atent cea mai recentă autoexegeză a lui Said, ce insista din nou asupra orientalismului islamic şi arab, fără vreo menţiune onorifica a incursiunilor lui în Antichitate şi în Evul Mediu. Atunci când Said afirmă ca „motivul pentru care atât de mulţi neoccidentali se opun orientalismului se datorează discursului său modern perceput corect ca avându-şi originea în vremea colonialismului”[28], înclin să văd în această eroare calificativă – „discursul său modern” – aroganţa şi slăbiciunea unei primadone academice care încearcă să reconcilieze în mod defensiv, deşi discret, greşelile şi inconsecvenţele sale trecute, mai curând decât să le recunoască deschis. Digresiunile sale literare (care reprezintă doar o mică parte a naraţiunii sale) s-ar putea atribui tensiunii între ipostaza profesională de critic literar şi identitatea din ce în ce mai puternică de intelectual palestinian, ceea ce explică anticiparea unei rigori teoretice cu un profund efect emotiv.

În pofida unor obiecţii mai mult sau mai puţin distinse, locul *Orientalismului* şi al „orientalismului” în bibliotecile şi dicţionarele academice a fost asigurat. Într-un sens restrâns, a dobândit un prestigiu de invidiat, deşi contestat, în teoria culturală avangardistă, într-un sens larg, a indicat posibile linii de rezistenţă şi subversivitate. Said a reuşit, fără îndoială, să cristalizeze îngrijorarea existentă în momentul potrivit, în modul potrivit.[29] Reacţia la statutul de icoană

---

[27] Ahmad, *In Theory*, 163–168; James Clifford, *The Predicament of Culture, Twentieth Century Ethnography, Literature and Art*, Cambridge University Press. Cambridge, 1988, 264–265.

[28] Said, „East isn't East”, 5.

[29] În anii 1960 şi 1970 s-au înregistrat contribuţii importante din punct de vedere intelectual şi adeseori mai riguroase, academic vorbind: Jonah Ruskin, *The Mythology of Imperialism,* Random House, New York, 1971; V. G. Kieman, *The Lonis of Human Kind: European Attitudes to the*

dobândit de Said atât în nudul apostolilor cât şi al opozanților săi este sănătoasă. Totuşi, negarea sau chiar minimalizarea legăturii cu Said seamănă, la un nivel incomparabil mai modest, cu eforturile de a tăgădui orice legătură cu Marx sau de a pretinde chiar aversiune față de ei, deşi ne-am însuşit şi reproducem inconştient imensa contribuție a lui Marx la teoretizarea actuală a societății, lăsând deoparte ceea ce datorăm urmaşilor săi autoproclamați. Rezonanța continuă a categoriei elaborate de Said se explică poate mai bine prin studiile asupra societății, ce conştientizează din ce în ce mai mult „rolul disciplinelor academice în reproducerea modelelor de dominație”[30].

Într-un context mai larg, atacul lui Said asupra orientalismului a reprezentat o critică specifică a crizei generale a reprezentării. Mai mult, el a pus întrebarea nu numai în termeni epistemologici, ci şi în termeni morali: „Oare putem să împărțim realitatea umană, căci realitatea umană pare într-adevăr împărțită în culturi, istorii, tradiții, societăți, chiar rase diferite, şi să supraviețuim consecințelor acestei împărțiri?”[31] Nicio altă disciplină nu a fost afectată atât de puternic de această criză ca antropologia, din moment ce ontologia separației, diferenței, alterității constituie baza ei metodologică. Antropologii au fost conştienți de multă vreme de ceea ce în fizică este cunoscut ca efectul Heisenberg: ideea că, în cursul măsurătorii pe care o întreprinde, omul de ştiința interacționează cu obiectul observației şi, în consecință, obiectul observat este relevat nu aşa cum e în sine, ci ca o funcție a măsurătorii. Este o problemă care a condus antropologia, ca disciplină ce studiază prin excelență străinul, exoticul, diferitul în

---

Outside World in the Imperial Age, Penguin, Hannondswoith, Middlesex, Anglia, 1972; Talal Asad, *vd., Anthropology and the Colonial Encounter,* Ithaca, Londra, 1973; Bryan Turner, *Marx and the End of Orientalism,* George Allen & Unwin, Londra, 1978.

[30] Breekenridge şi van der Veer. *Orientalism,* 1–2.

[31] Said. *Orientalism.* 45.

societățile îndepărtate si marginalul în cele apropiate, la profunda sa criză teoretică actuală. Precum şi la articularea unui solipsism deseori onest, dar lipsit de suport verbal; aşa cum a remarcat Wittgenstein, „ceea ce *spune* solipsistul este absolut corect, doar că nu poate fi *spus*, ci devine evident”[32]. Nu este însă nevoie ca lucrurile să stea aşa, înțelegerea limitelor cunoaşterii ce însoțeşte actul autoconştient de a o dobândi nu trebuie să producă neapărat un efect paralizant. Carrier, care şi-a concentrat atenția pe esențializare nu doar ca tribul inconştient al studiilor antropologice, ci ca produs inevitabil al gândirii şi comunicării, vede problema ca „eşecul de a fi conştient de esențialism, ce izvorăşte fie din prezumpțiile cu care abordăm subiectul, fie din scopurile care ne motivează scrisul”[33]. Poate că sentimentul de neputință filosofică în antropologie şi alte discipline afectate de examinarea propriilor lor tehnici va fi risipit prin obişnuința sau învățarea de a trăi cu el: familiaritatea duce la o ignorare sănătoasă a implicațiilor filosofice finale ale teoriei, dar nu şterge în niciun caz necesitatea unei ajustări riguroase şi responsabile a metodologiei observării. Acest lucru s-a întâmplat în fizică, în pofida şi dincolo de obiecțiile la filosofia cunoaşterii a lui Heisenberg întâlnite şi la personalități proeminente ca Einstein, Schrodinger şi Louis de Broglie.

În *Orientalism,* Said a atras deja atenția că răspunsul la orientalism nu este occidentalismul; totuşi, nici el, nici urmaşii lui nu au acordat suficientă atenție esențializării (sau, mai curând, autoesențializării) Vestului ca fiind perechea hegemonică din aceasta dihotomie. Deşi „Estul” a devenit recent mai puțin comun, acest lucru nu a afectat folosirea obişnuita a „Vestului”: „Chiar şi teoreticienii

---

[32] Citat în Mary Douglas, ed.. *Rules and Meanings The Anthropology of Everyday Knowledge,* Penguin, Harmondsworth. Middlesex, Anglia, 1973, 201.

[33] James G. Carrier, „Occidenialism; The World Turned Upside-Down”, *American Ethnologist,* vol. 19, nr. 2, mai 1992, 207.

discontinuităţii şi deconstrucţiei ca Foucault şi Derrida continuă să-şi plaseze analiza în interiorul şi împotriva unei totalităţi occidentale".[34] James Carrier a abordat această problemă:

> Considerarea orientalismului ca proces dialectic ne ajuta să recunoaştem că el nu reprezintă doar simpla impunere occidentală a unei identităţi reificate asupra unui grup de oameni străini. El reprezintă, de asemenea, impunerea unei identităţi create în opoziţie dialectică cu o altă identitate, pasibilă de a fi la fel de reificată, aceea a Occidentului. Occidentalii definesc deci Orientul în termenii Occidentului, la fel cum fiecare defineşte Occidentul în termenii Celuilalt. Desigur, felul în care am explicat acest lucru privilegiază Occidentul ca fiind standardul faţă de care sunt definite toate celelalte alterităţi, punct de vedere potrivit atât cu puterea politică istorică, cât şi economică a Occidentului.[35]

În măsura în care ne referim la relaţia Balcanilor cu un presupus Occident există tendinţa din ce în ce mai mare de a o considera o variantă structurală a orientalismului. Introducând noţiunea de „orientalism convergent", Milica Bakic-Hayden preferă să trateze discursul ce implică Balcanii ca o variantă a orientalismului: „Este maniera de perpetuare a logicii ascunse [...] ce face ca balcanismul şi orientalismul să constituie forme variate de acelaşi tip". Aceeaşi abordare este folosită de Elli Skopetea.[36] Este uşor să accepţi suprapunerea şi complementaritatea dintre cele două retorici; există totuşi o suprapunere retorică similară cu orice discurs al puterii: retorica rasismului, a dezvoltării, modernizării, civilizaţiei ş.a.m.d. Scopul meu este acela de a mă poziţiona faţă de discursul orientalist şi de a dezvolta un fenomen ce pare identic, dar este de fapt doar similar, pe

---

[34] Clifford, „On Orientalism", 272.

[35] Carrier, „Occidentalism", 197.

[36] Milica Bakic-Hayden, „Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia", *Slavic Review,* vol 54, nr 4, iarna 1995, 917–931; Elli Skopetea, *I Disi tis Anatolis, Ikones apo to lelos (is Othotnanikis Avlokr atari as,* Gnosi, Atena, Grecia, 1992, 97–98; Elli Skopetea, „Oriental izam i Balkan", *Is to nj ski casopisy,* vol. 38, 199 L, 131–143.

care îl numesc balcanism.[37] În acest caz, care sunt, dacă există, diferențele dintre aceste categorii?

Concretețea istorică şi geografică a Balcanilor se opune mai întâi naturii intangibile a Orientului în postfața la noua ediție a cărții sale *Orientalism*, Said insista asupra faptului că el nu are „interesul şi cu atât mai puțin capacitatea de a arăta ce sunt cu adevărat Orientul şi islamul. Acest lucru se fondează pe convingerea justificată că Orientul şi Occidentul „nu corespund vreunei realități stabile care exista ca un fapt natural”[38]. Modul în care Said abordează Orientul este ambivalent: pe de o parte, el neagă existența unui „Orient real”, pe de altă parte, atacând texte sau tradiții ce distorsionează sau ignoră caracteristicile autentice ale Orientului, el îi conferă un statut ontologic real.[39]

Într-adevăr, opoziția în abstract dintre Est şi Vest este la fel de veche ca istoria scrisă. Grecii vechi foloseau Orientul pentru a descrie antagonismul dintre lumea civilizată şi barbari, deşi dihotomia principală se situa între Sudul cultivat şi Nordul barbar (trac şi scit). Față de Est, perşii constituiau în multe privințe o cvasicivilizată alteritate.[40] Începând cu epoca lui Diocletian, Roma a introdus în administrație diviziunea Est-Vest şi a considerat diocezele Egiptului şi Anatoliei ca fiind în Orient. În perioada medievală, diviziunea a fost folosită în sens restrâns pentru a descrie opoziția dintre catolicism şi ortodoxie şi, într-un sens mai larg, pentru a o descrie pe cea dintre islam şi creştinism. În toate cazurile, dihotomia Est-Vest definise în mod clar nişte dimensiuni spațiale: ea juxtapunea societăți care coexistau dar erau opuse din motive politice, religioase sau culturale. Estul nu constituia întotdeauna componenta

[37] Termenul este folosit în lingvistică pentru a denota caracteristici fonetice, morfologice şi sintactice care definesc unitatea lingvistică a Balcanilor, numai ocazional are un înțeles peiorativ.

[38] Said, „East isn’t East”, 3.

[39] Clifford, „On Orientalism”, 260.

[40] Thierry Hentsch, *Imagining the Middle East,* Black Rose, Montreal şi New York, 1992, 7.

peiorativă a acestei opoziţii; pentru Bizanţ, centrul fără rival al lumii europene civilizate timp de câteva secole după căderea Romei, Occidentul era sinonim cu barbarie şi înapoiere. Doar după căderea Constantinopolului în 1453 şi decăderea Bisericii ortodoxe, şi în mod deosebit odată cu avântul economic unic al Europei Occidentale, Estul a fost perceput de către lumea ortodoxă ca fiind termenul defavorizat din perechea de termeni opuşi. Aşa cum bine a arătat Larry Wolff, împărţirea convenţională a Europei în Est şi Vest este o invenţie comparativ târzie a filosofilor secolului al XVIII-lea, responsabili de reorientarea conceptuală a Europei de-a lungul unei axe Est-Vest, ce se deosebea de împărţirea anterioară: Nordul împotriva Sudului.[41] Acestă nouă împărţire, tot spaţială, a început cu timpul să capete conotaţii diferite, împrumutate şi adaptate din credinţa în evoluţie şi progres ce a înflorit în perioada iluminismului. Deoarece estul geografic al Europei şi lumea situată la est rămăsese în urma restului Europei în primul rând în performanţă economică, el a ajuns să fie identificat din ce în ce mai des şi uneori exclusiv cu înapoierea industrială, lipsa relaţiilor sociale şi a instituţiilor tipice vestului capitalist dezvoltat, culturile iraţionale şi superstiţioase nemarcate de Iluminismul occidental. Un vector suplimentar s-a adăugat în relaţia dintre Est şi Vest: timpul, unde mişcarea de la trecut la prezent nu era doar mişcare, ci evoluţie de la simplu la complex, de la înapoiat la dezvoltat, de la primitiv la cultivat. Elementul timp, cu aspectul său de dezvoltare, a căpătat importanţă, astăzi devenind cea mai importantă caracteristică a modului în care sunt percepute cele două spaţii. Din vremea vechilor greci, Estul a existat întotdeauna ca un concept elastic şi ambiguu. Fiecare şi-a avut propriul

[41] Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, Calif., 1994. [Vezi şi ediţia românească, *Inventarea Europei de Est. Harta civilizaţiei în Epoca Luminilor,* trad, de Bianca Rizzoli, Humanitas, Bucureşti, 2000 – *n. t.].*

său Orient, aparținând spațiului sau timpului, de cele mai multe ori ambelor. Perceperea Orientului a fost prin urmare relațională, depinzând de valorile normative şi de punctul de observare.

Chiar dacă Said ar fi fost mai axat pe istorie, mai riguros, şi s-ar fi referit doar la Orientul Apropiat şi islam în loc de Orient (aşa cum face din ce în ce mai des în ultimele sale lucrări), el tot ar fi avut o problemă cu cele două categorii foarte largi şi schimbătoare. Nu numai că Orientul Apropiat şi Orientul Mijlociu sunt termeni amorfi şi de atribuire creați de Occident[42], dar ar trebui să ne referim la orientalismul otoman şi turc ca fiind total diferit de cel arab şi să distingem între diferite tipuri de orientalism arab. În acelaşi fel, ideea islamului ca entitate este problematica, atât în sens geografic, cât şi cronologic.[43] Pentru a se apăra de critica, Said ar fi trebuit să fie circumspect, precis şi devotat trup şi suflet, nu doar cu vorba, noțiunii de specificitate istorică, ideii că „realitatea umană este constant făcută şi desfăcută" Ar fi trebuit să vorbească circumspect despre orientalismul Orientului apropiat şi islamic în epoca relativ scurtă, afectată de imperialismul francez şi britanic în expansiune, înaintea fragmentării prezumtivei identități arabe. Dar atunci n-ar mai fi scris *Orientalism.*

Balcanii au o existență istorică concretă. Dacă, pentru Orient, ne putem juca cu faimoasa frază al lui Derrida „il n'y a pas de hors-texte"[44], întrebarea dacă Balcanii există, nici măcar nu poate fi pusă. Potrivit ar fi să întrebăm; „Qu'est-ce qu'il y a de hors-texte?"[45] studiind diferitele moşteniri istorice care au dat formă peninsulei europene de sud-est, două ies în evidență ca fiind cruciale; prima este mileniul Bizanțului,

---

[42] Roderic H. Davison, „Where is the Middle East?", *Foreign Affairs,* iulie 1960, 665–675.

[43] Akbar S. Ahmed, *Postmodernism and Islam: Predicament and Promise,* Routledge, Londra şi New York, 1992.

[44] Nu există nimic în afara textului *(lb. fr.).*

[45] Ce există în afara textului *(lb. fr.).*

cu impactul său profund politic, instituțional, legal, religios şi cultural. A doua este oferită de jumătatea de mileniu de stăpânire otomană care i-a dat peninsulei numele şi a pus bazele celei mai lungi perioade de unitate politică pe care a traversat-o. Nu numai că o parte a Europei de Sud-Est a dobândit un nou nume – Balcanii – în timpul stăpânirii otomane, dar elementul otoman sau cel perceput ca atare a fost în primul rând cel care a generat stereotipurile curente. În afară de necesitatea unei sofisticate abordări teoretice şi empirice a problemelor moştenirii otomane, concluzia că Balcanii constituie această moştenire nu pare o exagerare. În timp ce *stricto sensu,* prezența Imperiului Otoman în peninsula Europeană de sud-est s-a întins din secolul al XIV-lea până la începutul secolului al XX-lea, moştenirea otomană poartă în primul rând caracteristicile secolelor al XVIII-lea şi al XIX-lea. Practic, în toate sferele în care moştenirea otomană poate fi depistată (politică, culturală, socială şi economică) s-a petrecut o fractură drastică în momentul secesiunii, definitivată în mare parte la sfârşitul primului război mondial. În sfera demografică şi în sfera culturii populare, moştenirea otomană a avut o viață mai persistentă, care continuă şi azi. A avut, de asemenea, o existență prelungită ca moştenire a percepției, inventată şi reinventată constant, atâta timp cât autoidentitatea istorică este considerată crucială în societățile balcanice.

O idee larg răspândită este aceea ca Balcanii au început să-şi piardă identitatea în momentul în care au început să se europenizeze. Evident, acest enunț implică diferența lor față de Europa. Mult mai interesant este faptul că procesul „europenizării", „occidentalizării", „modernizării" Balcanilor în secolele al XIX-lea şi al XX-lea a inclus răspândirea raționalismului şi secularizarea, intensificarea activităților comerciale şi industrializarea, formarea burgheziei şi a altor noi grupuri sociale în sfera economică şi socială şi, mai presus de toate, triumful statului-națiune birocratic. Din acest punct de vedere, Balcanii deveneau europeni prin

eliminarea ultimelor reziduuri ale moştenirii imperiale, considerată o anomalie în acel timp, şi prin asumarea şi emularea modelului statului-naţiune european omogen ca formă normativă de organizare socială. Poate că ceea ce vedem astăzi, atribuit eronat unei esenţe balcanice, constituie europenizarea finală a Balcanilor. Dacă Balcanii sunt, aşa cum cred eu, echivalenţi cu moştenirea lor otomană, trăim acum un stadiu avansat al sfârşitului Balcanilor.

Strâns legat de natura intangibilă a Orientului, în contrast cu concreteţea Balcanilor, îmi apare rolul pe care imaginea orientală l-a jucat în fuga de civilizaţie. În general, Estul a constituit pentru Vest un tărâm exotic şi imaginar, sălaşul legendelor, basmelor şi minunilor; el a sintetizat opţiunea dorită şi oferită, opusă lumii profane şi prozaice a Vestului. Orientul a devenit utopie, „el reprezenta trecutul, viitorul şi Evul Mediul”. Din admiraţia pe care i-o purtau romanticii s-au născut poemele lui Byron *Child Harold, Ghiaour* şi *The Bride of Abydos; Westöstlicher Diwan* al lui Goethe; *Itineraire de Paris a Jerusalem* de Chateaubriand; *Orientales* ale lui Victor Hugo; *Romanzero* a lui Heinrich Heine; şi operele lui Pierre Loti, Theofile Gauthier, Samuel Coleridge, Thomas Moore şi alţii. Orientul a hrănit imaginaţia romanticilor, dar a devenit de asemenea un mod de evadare pentru liberali şi naţionalişti care se simţeau sufocaţi de întărirea conservatorismului şi o reacţie ulterioară războaielor napoleoniene, când Orientul „s-a transformat într-un simbol al libertăţii şi bunăstării”[46].

Această ultimă componentă, bunăstarea şi, inseparabil legat de ea, excesul, a transformat Orientul în visul escapist al conservatorilor romantici bogaţi. Gentlemenii englezi au considerat atrăgătoare modelele de comportament şi vestimentaţie pe care şi le-au însuşit rapid. „Fumatul era un obicei asociat în mare măsură cu Turcia, Persia şi cu lumea

[46] Semra Germaner şi Zeynep Inankur, *Orientalism and Turkey*, Turkish Cultural Scrvice foundation, Istanbul, 1989, 21.

fumatului tihnit din Africa de Nord”. Benjamin Disraeli a lăudat „adecvarea şi bucuria” modelate după vieţile paşelor turceşti, ce-i permiteau luxul fumatului în repaos. „Aşa-zişii sultani occidentali se retrăgeau în fumoar după cină pentru a se bucura de libertatea unei societăţi masculine înrudite cu cea a lumii arabe. Ei purtau cămăşi lungi şi halate, veşminte neprotocolare ce corespundeau ţinutei de casă occidentale”[47]. Orientul imaginar servea nu numai ca o scăpare de alienarea unui Occident ce se industrializa rapid, dar şi ca metaforă a ceea ce era interzis. „Alcătuit din dorinţa şi imaginaţia occidentală”, Estul îi ferea o garderobă somptuoasa sau chiar şi mai extravaganta nuditate. Exista o relaţie explicită între Orient şi feminin, şi s-a argumentat deseori că discursurile orientale implică o teorie a sexualităţii şi senzualităţii ca disimulare a unei teorii a ascetismului.[48] Alături de „cruzimea orientală”, o temă principală în descrierile şi picturile orientaliste, a apărut o altă componentă cu atracţie puternică, pasiunea:

> Scene cu haremuri, băi şi pieţe de sclave constituiau pentru mulţi artişti occidentali un pretext cu ajutorul căruia puteau satisface interesul maladiv al cumpărătorului faţă de temele erotice. [...] Astfel de picturi erau, evident, prezentate europenilor cu un aer „documentar”, şi cu ajutorul lor artistul orientalist putea să satisfacă cererea şi, în acelaşi timp, să se elibereze de orice responsabilitate morală, evidenţiind că acestea erau scene ale unei societăţi păgâne cu valori morale diferite.[49]

Pe de altă parte, Balcanii, cu concreteţea lor neimaginativă şi cu lipsa lor aproape totală de bogăţie, au indus o atitudine directă, de obicei negativă, dar rareori nuanţată. A existat o excepţie în timpul naţionalismului romantic în vorbele şi faptele filoelenilor sau slavofililor, însă aceste eforturi au fost de durată extrem de scurtă şi au mers de obicei pe ideea de

[47] Richard Martin şi Harold Koda, *Orientalism: Visions of the East in Western Dress*, Metropolitan Museum of Art, New York, 1994, 55.

[48] Turner, *Orientalism,* 98.

[49] Gennaner şi Inankur, *Orientalism and Turkey,* 42.

libertate, lipsită complet de misterul exotismului. Chiar şi singura excepţie care a îmbrăţişat aventura romantică balcanică a fost de o natură total diferită. În 1907, un american, Arthur Douglas Howden Smith, s-a alăturat unei bande macedonene de tâlhari organizată în Bulgaria. El a lăsat o descriere plină de viaţă ce începe cu reflecţii asupra caracterului prozaic al civilizaţiei moderne care lipseşte populaţiile sale de farmecul timpurilor trecute. Hotărât să-şi trăiască chemarea pentru aventură în „colţuri singuratice ale lumii, (unde) bărbaţii şi femeile încă-şi duc viaţa ca în poveştile medievale, Smith s-a hotărât să se îndrepte spre Balcani, care-l interesau de multă vreme.

> Pentru cine nu i-a vizitat, Balcanii sunt un tărâm plin de mister; pentru cine-i cunoaşte, ei devin încă şi mai misterioşi... Devii, într-un fel, o parte a vrăjii, a misterului şi strălucirii întregului. Te obişnuieşti să le aşezi pe vine la cafeaua de dimineaţă în cafenea şi, când apare un bărbat pe care-l cunoşti, cel puţin jumătate din ceea ce spui şopteşti. prevestitor. Intriga, complot, mister, vitejie, fapte îndrăzneţe – tot ce constituie sufletul adevăratului roman cavaleresc sunt astăzi sufletul Balcanilor.[50]

Asemeni Orientului, există şi evadarea mistică în Evul Mediu, dar fără capriciul lugubrului şi al tonurilor erotizante care însoţesc orientalismul. Atracţia este de ordin masculin: aceea a cavalerismului medieval, a armelor şi a complotului. La Belgrad dobândeşti, scria Smith, primul sentiment al Balcanilor: „Intriga pluteşte în aerul pe care-l respiri. Mulţimea din cafenelele Belgradului are maniera conspiratorilor. Sunt soldaţi peste tot.”[51] Cu toate acestea, Smith este unul din puţinele exemple la care „masculinitatea” Balcanilor a căpătat o relatare pozitivă. Practic în toate celelalte descrieri masculul balcanic standard este necivilizat, primitiv, grosolan, crud şi, fără excepţie, cu

---

[50] Arthur D. Howden Smith, *Fighting the Turks in the Balkans, An American Adventure with the Macedonian Revolutionaries,* G. P. Putnam’s, New York şi Londra, 1908, 1–3, 24.

[51] *Ibid.,* 10–11.

părul vâlvoi. Capitolul lui Herbert Vivian despre „tâlhărie" în Macedonia, scris în acelaşi timp cu relatarea lui Smith, începe prin a prezenta Balcanii ca fiind încă medievali; în ochii săi, tâlharii constituiau un subiect tipic medieval, iar el se simțea „de parcă ar fi întâlnit stafia lui Sir Walter Scott şi ar fi aflat basme noi de la un bunic". Capitolul se termină într-o notă nostalgică. Generația viitoare ar putea percepe toate acestea ca pe un mit al Evului Mediu: „Fără îndoială că lumea se va mândri cu uniformitatea civilizației, dar va dispărea până şi ultima şansă a căutătorului de aventură romantică" Totuşi, fotografia pe care a ales-o pentru a ilustra acest discurs controlat era un prim-plan al unui tâlhar macedonean cu privirea fixă, nepieptănat, arătând două capete la fel de zburlite ale duşmanilor sau prietenilor săi.[52] Spre deosebire de discursul orientalist standard, ce recurge la metafore feminine ale obiectului său de studiu, discursul balcanic este în mod ciudat masculin.

O singură femeie a înflăcărat imaginația lui Smith datorită unor calități considerate ostentativ masculine în acea perioadă, deşi el a caracterizat-o ca fiind „feminină până în măduva oaselor". Tsveta Boyova era bulgăroaică, născută într-un sat macedonean, absolvise medicina ia Universitatea din Sofia şi, după ce-şi pierduse tatăl şi doi frați într-un atac turcesc, îşi oferise serviciile ca infirmieră şi doctoriță bandelor macedonene. Smith a fost încântat să fie servit la masa cu trei feluri de către o femeie care, neavând suficiente tacâmuri de argint, le spăla după fiecare fel:

> Pentru un bărbat care uitase aproape complet ce înseamnă civilizația şi care ar fi fost înclinat, ca şi tovarăşii săi, să caşte ochii a mirare la o rochie, a fost ca o esență ivită din neant, cafeaua la ora cinci după-amiază servită de o femeie care-l ştia pe Tolstoi, Gorki, Bebel, Carl (sic!) Marx şi pe conducătorii socialismului de la A la Z, pentru care Shakespeare reprezenta mai mult decât un nume şi care avea idei revoluționare interesante despre teatru şi

[52] Herbert Vivian, *The Servian Tragedy, with Some Impressions of Macedonia,* Grant Richards, Londra, 1904, 252–253, 267.

> societatea modernă.[53]

Descriind-o ca pe o Ioana D'Arc *sui generis*, Smith a fost fascinat de caracterul imposibil de definit al Boyovei: „N-am întâlnit vreodată un bărbat sau o femeie care să o egaleze în vitejie. Calitatea ei, a cărei natura era imposibil de definit, o făcea uimitoare."[54] Dar, chiar şi în rara excepţie reprezentată de Smith, misterul Balcanilor era incomplet. Ajungând la Sofia în 1907, a găsit oraşul luminat electric, cu tramvaie, telefoane şi bine administrat, situaţie ce ar putea „să-i displacă turistului care caută pitorescul". Neplăcerea era însă doar superficială:

> Sofia nu a fost civilizată în întregime astfel încât să-şi piardă farmecul de lume veche, parfumul picant al Estului. Lustrul civilizaţiei este doar superficial în anumite privinţe, iar în altele nu a determinat o schimbare apreciabilă. Simţi instinctiv, când păşeşti de pe culoarul trenului pe peronul gării joase, curate, galbene din Sofia, că ai lăsat în urmă Europa; stai în umbra Orientului.[55]

Astfel, aerul de mister nu este o caracteristică înnăscută a Balcanilor, ci lumina reflectată a Orientului. Eşti tentat să creezi o nouă expresie latină: „Lux Balcanica est umbra Orientis." Cu excepţia exemplului unic anterior de romanţare a Balcanilor, imaginile evocate au fost în cea mai mare parte prozaice. Durham abordase de asemenea Balcanii „ca să uite pentru un timp mizeria de acasă", dar încă de la început ea nu văzuse sau nu aşteptase de la Balcani mai mult decât „un teren fericit de vânătoare plin de oameni pitoreşti şi amuzanţi, unde să culeagă basme (şi) să deseneze". Refrenul său favorit: Balcanii sunt o operă bufa scrisă cu sânge.[56]

Toate descrierile Balcanilor enunţau drept caracteristica principală statutul lor tranzitoriu. Occidentul şi Orientul sunt prezentate de obicei ca entităţi incompatibile, antilumi,

---

[53] Smith, *Fighting the Turks*, 315–316.
[54] *Ibid.,* 311.
[55] *Ibid.,* 9.
[56] Durham, *Twenty Years,* 12, 44, 53.

însă antilumi complete. Said şi-a definit lucrarea ca „regândirea a ceea ce de secole fusese considerat a fi o prăpastie de netrecut separând Estul de Vest”[57]. Balcanii, pe de altă parte, au evocat întotdeauna imaginea unui pod sau a unei răspântii. Metafora podului a fost legată atât de strâns de opera literară a lui Ivo Andric, încât ai tendința să uiți că folosirea ei atât în descrieri exterioare, cât şi în fiecare din literaturile balcanice, precum şi în vorbirea de fiecare zi, frizează banalul. Balcanii au fost deseori comparați cu o punte între Est şi Vest, între Europa şi Asia, Scriind despre greci, un autor britanic de la începutul secolului a rezumat statutul Balcanilor:

> Un grec spune ca merge în Europa atunci când merge în Franța şi Italia. El îi numeşte pe englezi, germani sau oricare popor occidental care vizitează sau locuiesc întâmplător în Grecia europeni, spre a-i deosebi de greci. Occidentalii din Grecia fac la fel. Ei sunt europeni şi, prin implicație, grecii nu sunt. [...] Grecul este, din punct de vedere rasial şi geografic, european, dar el nu e occidental [sic]. Distincția este acceptată atât de grec, cât şi de străin. El este oriental într-o sută de feluri, dar orientalismul său nu e asiatic. El este puntea dintre Est şi Vest...[58]

Balcanii reprezintă de asemenea o punte între diferite stadii de dezvoltare, ceea ce evocă etichete de tipul: semidezvoltat, semicolonial, semicivilizat, semioriental. Iată un scurt pasaj, o adevărată capodoperă în exprimarea sentimentului englez de solitudine şi aversiune față de stagnarea balcanică, descriind pe un ton modest onestitatea civilizată a diplomaților britanici ce-i considerau pe semiorientali dezgustători, scris de Durham în 1925:

> O legație balcanică reprezenta pentru un englez un loc pe care spera să-l părăsească repede, căutând o atmosferă mai convenabilă

[57] Said. „East isn’t East”, 6.

[58] Z. Duckett Ferriman, *Greece und the Greeks*, James Pott, New York, 1911, 132, observație făcută anterior de Karl Emil Franzos, *A us Hath-Asien, Culturbilder aus Galizien, der Bukowina, Südrusland und Rumänien,* Verlag von Breitkopf und Hartel, Leipzig, 1878.

> într-o altă parte a Europei. Consulul considera deseori mai înțelept să nu învețe limbajul local, deoarece cunoaşterea lui l-ar fi putut face să fie păstrat pentru o perioadă mai lungă de timp în vreo gaură intolerabilă [...] Pentru un rus, pe de altă parte, un post în Balcani era unul de mare importanță; atmosfera de intrigă semiorientală, dezgustătoare pentru un englez, era ca şi aerul pe care îl respira; nici dialectul slav nu reprezenta vreo dificultate pentru el.[59]

Problema statutului pe jumătate colonial sau aproape colonial, dar în niciun caz pur colonial al Balcanilor merită o atenție aparte. După cum se ştie, termenii de colonialism, dominație sau subordonare pot fi considerați sinonime. Pentru W.E.B. Du Bois, distincția formală între colonizat şi subordonat era efemeră: „Pe lângă cele şapte sute cincizeci de milioane de persoane colonizate lipsite de drepturi cetățeneşti, există peste jumătate de miliard de oameni formând națiuni şi grupuri care sunt aproape colonizate şi nu constituie în niciun sens state libere şi independente". Desemnarea de „state libere" era o ficțiune ce ascundea o realitate opresiunii şi a manipulării: „în Balcani trăiesc 60.000.000 de persoane în «statele libere» din Ungaria. România, Bulgaria, Iugoslavia, Albania şi Grecia. Ele formează în masă un popor ignorant, sărac şi bolnav, pentru care Europa îşi planifică deja «sferele de influență»."[60]

Tocmai acest gen de discurs face noțiunea de orientalism tentantă pentru un număr de intelectuali balcanici ce se grăbesc s-o aplice ca un model cuprinzând şi Balcanii. Problema distincției formale nu trebuie totuşi subestimată. Nu numai predispoziția la specificitatea istorica mă face să nu fiu de acord cu îmbinarea de categorii definite istoric, cu specificitate temporală şi finite, cum ar fi colonialismul şi imperialismul, cu noțiuni ample şi necircumscrise istoric, ca puterea şi subordonarea. Se ştie că diferența formală este

[59] Mary Edith Durham, *The Sarajevo Crime,* George Allen & Unwin, Londra, 1925, 11.

[60] W.E.B. Du Bois, *Color and Democracy: Colonies and Peace,* Harcourt Brace, New York, 1945, 58, 67.

deosebit de importantă în explicarea motivului pentru care Balcanii au fost lăsați în afara sferei de discuție a orientalismului şi postcolonialismului. Problema reală, deşi subînțeleasă, este dacă aportul metodologic al studiilor subalterne şi postcoloniale (aşa cum au fost ele concepute pentru India, apoi extinse şi nuanțate pentru Africa şi America Latină) poate fi aplicat în mod semnificativ Balcanilor. Într-un cuvânt, putem oare să „provincializăm Europa” cu succes când vorbim despre Balcani, să folosim jargonul utilizat pentru emanciparea epistemologică a societăților din afara Europei? Pentru mine acest lucru este imposibil, din moment ce Balcanii sunt Europa, sunt o parte a Europei, chiar dacă în timpul ultimelor secole au devenit partea sa provincială sau periferia. În cazul definirii europene a Balcanilor, discrepanța se bazează pe intervalul dintre Europa geografică şi cea economică, politică şi culturală. Eurocentrismul nu este însă un banal etnocentrism; el este „un fenomen specific modern, cu rădăcini ce pornesc din Renaştere, dar care nu a înflorit decât în secolul al XIX-lea. În acest sens, el constituie o dimensiune a culturii şi ideologiei lumii capitaliste moderne”[61].

În al doilea rând, nu trebuie ignorată autoperceperea ca fiind sau nu colonială. În ciuda susținerii teoriilor conspirației balcanice şi a tendinței de a blama una sau alta din marile puteri pentru soarta lor, tentația victimizării este mult mai puțin acută în țările balcanice. Conştiința unui grad de autonomie este întotdeauna prezentă. Chiar ideea de suveranitate politică a fost importantă pentru cei ce s-au simțit subordonați, dominați sau marginalizați; prin urmare, inventarea sau însuşirea categoriei de „semicolonial” devine lipsită de sens. Inoperantă ca noțiune euristică, ea este semnificativă atât pentru perceperea cât şi pentru autoperceperea Balcanilor, în măsura în care accentuează caracterul lor de spațiu de tranziție.

Spre deosebire de orientalism, care este un discurs despre

[61] Samir Amin, *Eurocentrism,* Monthly Review, New York, 1989, vii.

o opoziție dată, balcanismul este un discurs despre o ambiguitate atribuită. Aşa cum a arătat atât de elegant Mary Douglas, obiectele sau ideile care generează confuzie sau contrazic clasificările acceptate determina un comportament poluant care le condamna, deoarece „murdăria reprezintă esențialmente dezordine”. Aceste elemente perturbatoare sau contradictorii sunt numite de Douglas ambigue, anormale sau de nedefinit. Pornind de la un consens general că „toate impresiile noastre sunt determinate schematic încă de la început”, că „interesele noastre sunt guvernate de tendința de a crea un model”, ea consideră că „ne pomenim ignorând sau distorsionând fapte inconfortabile ce refuză să se armonizeze, astfel încât să nu contravină prezumpțiilor prestabilite. În general, orice observăm este preselectat şi organizat în însuşi actul perceperii”. Deşi Douglas recunoaşte diferența dintre anomalie (ce nu se armonizează cu un set sau cu o serie dată) şi ambiguitate (ce induce două interpretări), ea trage concluzia ca nu există un avantaj practic în diferențierea dintre cele două. Astfel, ambiguitatea este tratată ca anomalie. Datorită caracterului lor greu de definit, persoane sau fenomene în stare de tranziție, sau în stare de marginalitate, categoriile acestea sunt considerate nesigure, fiind ele însele în pericol, şi emanând pericol pentru alții. În fața faptelor şi ideilor ce nu pot fi înghesuite în scheme preexistente sau care invită la mai mult de o singură interpretare, poți fie să închizi ochii la neadecvarea conceptelor, fie să tratezi cu seriozitate faptul că anumite realități le eludează.[62]

Exasperarea față de complexitatea balcanică l-a făcut pe William Miller să constate la sfârşitul unui paragraf extraordinara amestecătură de rase şi limbi unde „bulgarii şi grecii, albanezii şi sârbii, osmanlâii, evreii spanioli şi românii trăiesc laolaltă”: „Pe scurt, Peninsula Balcanică este, în mare,

[62] Mary Douglas, *Purity and Danger. An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo,* Penguin, Harmondsworth, Middlesex, Anglia, 1970, 12, 48–50, 115–116, 191–192.

tărâmul contradicțiilor. Totul este exact opusul a ceea ce, în mod rezonabil, te-ai aştepta să fie.”[63] Această poziție tranzitorie a Balcanilor, caracterul lor de punte i-ar fi putut transforma într-o alteritate incompletă. Or, dimpotrivă, ei sunt construiți nu ca alteritate, ci ca un sine incomplet, Elaborând şi nuanțând conceptul inovator de liminalitate al lui Arnold van Gennep, diverşi teoreticieni au introdus diferențierea între liminalitate, marginalitate şi inferioritate. În timp ce liminalitatea presupune schimbări semnificative în imaginea de sine dominantă, marginalitatea defineşte calități „pe acelaşi plan ca imaginea de sine dominantă”. În sfârşit, inferioritatea sugerează „umbra, alteregoul disprețuit structural”[64]. Motivele pentru care Balcanii pot fi tratați ca o ilustrare a situației inferiorității, ca sine incomplet, sunt două: religia şi rasa.

Una din versiunile dihotomiei Est-Vest s-a făcut simțită în opoziția dintre ortodoxia greacă şi catolicism. Catolicismul şi nu creştinismul occidental în general, constituie o parte a acestei dihotomii, deoarece rivalitatea politică şi ideologică dintre Roma şi Constantinopol a creat o fisură între cele două crezuri şi a ataşat ortodoxiei statutul de deviație schismatică, eretică (şi viceversa). Reforma a făcut încercări fără succes de a ajunge la o înțelegere cu Biserica ortodoxă într-o luptă comună împotriva supremației papale. Noțiunea de creştinism occidental opus prezumptivei entități ortodoxe estice nu este o creație teologică, ci o categorie ştiințifică relativ târzie din perspectivă culturală şi recentă din cea politică, întâlnită la Toynbee şi Huntington. Dihotomia religioasă este însuşită pentru a legitima şi estompa adevărata natură a rivalităților şi granițelor geopolitice.

[63] William Miller, *Travels and Politics in the Near East,* T. Fisher Unwin, Londra. 1898, xvi.

[64] Arnold van Gennep, *The Rites of Passage,* University of Chicago Press, Chicago, 1960; Victor Turner, *The Ritual Process: Structure and Anti-Struclure,* Aldine, Chicago, 1969; Nathan Schwartz-Sal ani şi Murray Stein, ed *„Liminality and Transitional Phenomena,* Chiron, Wilmette, III., 1991, 40–41.

Discursul catolic era foarte ambiguu şi, în anumite cazuri extreme, pur retoric acolo unde turcii şi grecii sunt trataţi împreună, situaţie cu totul excepţională. Încercările serioase de reconciliere şi limbaj comun între ortodoxie şi catolicism au provenit din sânul Bisericii înseşi. Ortodoxia, cu toată duşmănia pe care le-o trezea catolicilor, nu era considerată o credinţă tranzitorie spre islam; de obicei, accentul cădea tocmai pe ruptura definitivă dintre creştinism (chiar şi în varianta sa ortodoxă) şi religia musulmană.

Orientalismul lui Said este identificat în mod distinct cu islamul. Skopetea, care a studiat imagini ale Balcanilor la sfârşitul dominaţiei otomane în cadrul oferit de orientalismul lui Said, crede că nu există vreo diferenţă în modul de a trata Estul, fie el creştin sau islamic, neexistând un monopol creştin în tradiţia occidentală, definind în consecinţă Balcanii ca „Occidentul Estului"[65], Skopetea pare să combine două atitudini şi retorici occidentale diferite, grefate una pe cealaltă: prima de religie, a doua de clasă. În timp ce poziţia faţă de islam se baza pe o atitudine neambiguă faţă de alteritatea religioasă (care varia de la respingerea cruciată la acceptarea agnostică luminată), atitudinea faţă de politica otomană era ambiguă şi determina o poziţie de clasă distinctă de solidaritate cu conducătorii otomani musulmani. Acest lucru era în contrast clar cu atitudinea faţă de creştinii parveniţi din Orient, de condiţie modestă şi needucaţi, care au fost descrişi într-un mod aproape identic cu cel folosit pentru a descrie clasele populare occidentale, o paralelă virtuală între cartierul de est al Londrei şi partea de est a Europei.

Componenta rasială oferă o analiză mai complexă. Pe de o parte, Balcanii sunt descrişi ca un amestec rasial, o punte între rase. Tema, răspândită dar nu explicită, privitoare la caracterul corcit al Balcanilor era comună povestirilor de călătorie până la sfârşitul secolului al XIX-lea; ulterior, s-a adaptat foarte bine la discursul rasial dominant al secolului

[65] Skopetea, *I Disi,* 97–98.

al XX-lea şi a ajuns la calomnii rasiale făţişe în perioada interbelică. Pe de altă parte, în pofida prezenţei subiectului ambiguităţii rasiale şi în pofida ierarhiilor interne importante, Balcanii sunt încă trataţi ca fiind de partea occidentală a opoziţiei fundamentale: alb versus colorat, indo-european versus restul lumii. Aşa se explică preocuparea pentru războiul din Iugoslavia în comparaţie cu conflicte mai serioase şi mai sângeroase din alte părţi ale globului. Conform studiilor sociologice dedicate stigmatelor, „diferenţa este o parte esenţială a procesului de tipizare. Spus mai simplu, diferenţele sunt variaţii între sau în interiorul tipurilor”[66]. Teza mea este aceea că, în timp ce orientalismul are ca subiect diferenţa dintre tipuri atribuite), balcanismul tratează diferenţele în interiorul unui tip.

Cea ce eu definesc ca balcanism s-a format gradat pe parcursul a două secole şi s-a cristalizat într-un discurs specific în timpul războaielor balcanice şi al primului război mondial în următoarele decenii, noţiunea a câştigat câteva trăsături suplimentare, însă aceste acumulări au fost în mare parte o problemă de detaliu, nu de esenţă. În acest cadru general termenul a fost şi continuă să fie transmis aproape inalterabil, suferind ceea ce Clifford defineşte corect ca „întărire discursivă” şi Said explică prin introducerea categoriei de „atitudine textuală”, adică eroarea „de a aplica” literalmente în realitate ceea ce înveţi.[67] Cu mult înainte de asta, Nietzsche oferise propria sa descriere a acestui proces;

> Reputaţia, numele şi aparenţa, măsura şi greutatea obişnuită a unui lucru, însemnătatea sa – iniţial aproape întotdeauna greşită şi arbitrară –, toate acestea cresc din generaţie în generaţie, în primul rând deoarece oamenii cred în ea, până când treptat ajunge să fie o parte a acelui lucru şi se transformă în însăşi esenţa lui. Ceea ce la început a fost aparenţă devine la sfârşit, aproape invariabil, esenţă

---

[66] Stephen C. Ainlay, Gay lene Becker şi Lerita M. Coleman, ed, 4 *The Dilemma of Difference, A Multidisciplinary View of Stigma,* Plenum, New York şi Londra, 1986, 21.

[67] Clifford, „On Orientalism”, 264; Said, *Orientalism,* 92–94.

şi este efectivă ca atare.[68]

Discursul balcanic agresiv nu a afectat în mod egal tradițiile sau instituțiile intelectuale. El este prezent, în principal, în formele literare jurnalistice şi apropiate de jurnalism (conferințe despre expediții, eseism politic şi mai ales acest hibrid nefericit – jurnalismul academic), astfel se explică popularitatea sa. Aceste genuri au fost cele mai importante canale şi garanții ale balcanismului ca tip ideal. Vorbind de atitudini rasiste, Roland Barthes remarca felul în care reprezentările şi mentalitățile colective încremenite pot fi ținute într-o stare de stagnare prin intermediul puterii presei şi valorilor prioritare.[69] Pentru Lumea a Treia, în timp ce presa continuă să păstreze imaginile normative ale civilizației formate în timpul erei coloniale, critica culturală şi antropologia au pus sub semnul întrebării consecințele lor. Acest lucru nu s-a întâmplat cu Balcanii, poate fiindcă statutul lor necolonial i-a lăsat în afara sferei de interes a criticii postcoloniale şi a criticii culturale şi deoarece balcanic a însemnat marginal în antropologia europeană generală. Deşi mă refer la fațete ale discursului academic, ezit foarte mult să recurg la generalizări. Problema studiului academic al Balcanilor este o temă semnificativă şi merită o investigație separată şi profundă. Nu încerc să o evit, însă în acest punct cercetarea mea este insuficientă pentru a-mi asuma o opinie clară. Deşi este tentant să consider studiul academic ca fiind o parte a discursului balcanist general, relațiile dintre cunoaştere riguroasă, ideologie şi propagandă nu sunt atât de directe: „În final, cele două forme de discurs par să rămână diferite, iar producerea de cunoaştere ştiințifică pare să se mişte de-a lungul unei linii ce nu se intersectează decât ocazional cu producția de mitologie populară".[70] Ar fi corect

[68] Friedrich Nietzsche, *The Gay Science*, citat în Bakic-Hayden, „Nesting Orientalisms", 917.

[69] Roland Barthes, „Bichon chez les negres", *Mythologies,* Editions du Scuil, Paris, 1957, 72–73.

[70] Spurr, *The Rhetoric,* 73, 75.

totuşi să menționez că cercetarea academică, deşi nu în totalitate imună la suferința balcanismului, a rezistat în linii mari simptomelor sale. Asta nu înseamnă că un număr mare de practicieni erudiți ai studiilor balcanice în Occident nu împărtăşesc în viața particulară nenumărate prejudecăți; ci înseamnă că, în mare, regulile discursului erudit restrâng exprimarea deschisă a acestor prejudecăți.

Balcanismul a evoluat în mare măsură independent de orientalism şi, în anumite aspecte, împotriva sau în pofida lui. Un motiv a fost geopolitic: tratarea separată a Balcanilor în cadrul istoriei complexe a Europei de Est, ca spațiu strategic diferit de Orientul Apropiat şi Orientul Mijlociu. Absența unei moşteniri coloniale (cu toate analogiile mult prea des exploatate) reprezintă o altă diferență semnificativă. Pe tărâmul ideilor, balcanismul a evoluat parțial ca o reacție la dezamăgirea aşteptărilor „clasice” ale vest-europenilor, dar era o dezamăgire în cadrul unei paradigme ce fusese deja stabilită ca diferită de cea orientală.[71] Mai mult, caracterul predominant creştin al Balcanilor a hrănit timp îndelungat potențialul de cruciadă a creştinismului împotriva islamului. În ciuda multor încercări de a descrie creştinismul său (ortodox) ca fiind pur şi simplu o subspecie a despotismului oriental şi astfel în mod inerent străin Europei şi Occidentului, granița principală rămâne totuşi cea dintre islam şi creştinism. În fine, construirea unei identități balcanice idiosincratice, sau mai curând a câtorva identități balcanice, constituie o diferență semnificativă: ele au fost invariabil opuse unei alterități „orientale”. Aceasta putea fi orice: de la un vecin sau opozant geografic (de cele mai multe ori Imperiul Otoman şi Turcia, dar şi în interiorul regiunii înseşi, ca de exemplu convergența de orientalisme din fosta Iugoslavie), la „orientalizarea” unor porțiuni ale propriului trecut istoric (de obicei perioada otomană şi moştenirea

---

[71] Martin Bernal, *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization,* vol 1, *The Fabrication of Ancient Greece, 1785–1985,* Rutgers University Press, New Brunswick, NJ., 1987, 189–215, 44041.

otomana).

1. Balcanii.
Nomen

Jacques: Nu-mi place cum o cheamă.
Orlando: Nu s-a gândit nimeni să-ți ceară părerea la botez.

Shakespeare, *Cum va place*[72]

Numirea pisicilor este o problemă dificilă, mai mult decât un simplu joc; la început vă puteți gândi că sunt nebun de legat când vă spun că o pisică trebuie să aibă TREI NUME DIFERITE.

T.S. Eliot, *The Naming of Cats*

În acord cu obsesia pe care cultura academică occidentală actuală o are pentru limbaj, spectrul balcanic care bântuie nu este un personaj, ci un nume, un semnificant. Într-un sistem de gândire structuralist, există o relație directă între semnificant şi semnificat, deoarece ele constituie elementele unei unități. Insistând asupra diferenței dintre ele, Ferdinand de Saussure a evidențiat echilibrul precar dintre cele două, precum şi relația dintre gândire şi realitate. Poststructuralismul a introdus ierarhia conferind rolul dominant semnificantului. Pentru un filosof ca Derrida, nu există niciodată coincidență între cuvânt şi lucru sau idee. Semnificantul şi semnificatul se detaşează continuu unul de

[72] Shakespeare, *Opere complete*, vol. 5, trad. de Virgil Teodorescu, Editura Univers, Bucureşti, 1986, p. 161. *(N.t.).*

altul şi sunt reuniţi apoi în noi combinaţii.[73] Din această perspectivă, este previzibil că semnificantul *Balkan* să se detaşeze de semnifica(tul)ţii săi iniţiali şi ulteriori cu care intra în relaţie. De fapt, procesul a fost simultan: în acelaşi timp în care *Balkan* era acceptat şi folosit pe scară largă ca semnificant geografic, el devenea deja saturat de un înţeles social şi cultural ce-i marea semnificatul cu mult dincolo de înţelesul său imediat şi concret. În momentul în care el a cuprins şi a ajuns să semnifice un fenomen istoric complex, unele din aspectele politice ale acestui nou semnificat erau extrapolate şi au devenit, la rândul lor, semnificat independent. Faptul că este vorba de un proces în desfăşurare ar constitui doar o concluzie în cadrul unei viziuni denidiene. Ar putea fi interesant să abordăm cuvântul *Balkan* ca un exerciţiu de polisemie, termenul tehnic folosit pentru a descrie „felul în care un semnificant anume are întotdeauna mai mult decât un singur înţeles, deoarece «înţeles» este un efect al diferenţelor din cadrul unui sistem mai larg"; utilitatea acestei noţiuni constă în abilitatea sa de a arăta „modul în care anumiţi indivizi şi anumite comunităţi pot crea noi înţelesuri din semne şi produse culturale care vin de departe"[74]. Pe un astfel de fundal, este esenţial să reconstitui odiseea legăturilor şi reunirilor consecutive ale senini ti cantului, într-un cuvânt, să execut un exerciţiu care în secolul al XIX-lea ar fi fost numit simplu şi clar *Begriffsgeschichte*[75].

Care este deci povestea numelui *Balkan?* în 1794, călătorul englez John Morritt, proaspăt absolvent al universităţii din Cambridge, a pornit într-o călătorie prin Levant. Pasiunea sa pentru „ruinele vechii glorii" l-a condus de la Londra de-a lungul Europei, la Constantinopol şi de

---

[73] Mad an Samp. *Post-Structuralism and Postmodernism,* University of Georgia Press, Athens, Ga., 1993, 33.

[74] Simon During, ed *„The Cultural Studies Reader,* Routledge, Londra şi New York, 1993, 6–7.

[75] Istoria ideilor *(lb. germ.)..*

acolo la Troia, Muntele Athos şi Atena. Pe drumul de la Bucureşti la Constantinopol, a traversat munții Balcani prin trecătoarea Şipka în Bulgaria, scriindu-i surorii sale o scrisoare; „Ne apropiam de pământul anticilor. Am dormit la poalele muntelui pe care l-am traversat a doua zi, munte care desparte Bulgaria de România (vechea Tracie) şi care, deşi acum dispreţuit cu numele de Bal Kan, nu e altul decât personajul cunoscut în vechime ca muntele Haemus”[76]. Este firesc ca pentru acest „bolnav de Levant”, viitor membru marcant al Society of Dilettanti, teritoriile Imperiului Otoman să fie în primul rând un „pământ al anticilor”, iar orice element al prezentului să-i producă un sentiment de iritare, considerându-l o degradare a vechii tradiții ilustre. Totuşi, evoluțiile ulterioare au constituit un fapt, chiar neplăcut, ce trebuia rezolvat şi au fost consemnate la timp.

Aceasta a fost una din primele dați când lanțul de munți ce desparte Bulgaria de la est la vest şi merge paralel cu Dunărea a fost numit Balcani în literatura de călătorie de limbă engleză. Practic, toți trecătorii britanici dinaintea lui Morritt şi mulți după el folosiseră numai vechiul termen Haemus (Aemus pentru vechii greci şi Haemus pentru romani).[77] Cei care au mers dincolo de o simplă menționare a numelui au acceptat vechile descrieri greceşti ce au rămas nepuse sub semnul întrebării vreme de aproape două milenii. Edward Brown, doctor şi călător din Norwich, autor al istoriei călătoriilor din 1669, bine cunoscute şi cu mare influență asupra opiniei publice, susținea că Haemus continua spre vest, separând Serbia de Macedonia şi că, sub diferite nume, se întindea între Pontus Euxinus (Marea Neagră) şi Adriatica.[78]

---

[76] John B. S. Morrill of Rokeby. *A Grand Tour. Letters and Journeys 1794–1796,* ed. G. E. Marindin, Century, Londra, 1985, 65.

[77] Vezi Maria Todorova. *Angliiski pdtepisi za Balkan de, XVI-părvata cetvărt na XIX v.,* Nauka i izkustvo, Sofia, 1987.

[78] Edward Brown, M.D., *A Brief Account of Some Travels în Diverse Parts of Europe,* Benj. Tooke. Londra, 1685.

Ca şi englezii, majoritatea călătorilor europeni înainte de secolul al XIX-lea preferau să folosească termenul clasic de Haemus, însă ei şi-au dat seama mai devreme că aceasta nu era singura desemnare a lanțului muntos. Cea mai veche menționare a numelui *Balkan* cunoscută de mine provine dintr-un memorandum din secolul al XV-lea al scriitorului umanist şi diplomat italian Filippo Buonaccorsi Callimaco (Philippus Callimachus, 1437–1496). Persecutat de Papa Paul al II-lea, Callimaco s-a stabilit în Polonia şi a devenit un sfetnic apropiat al regelui polonez. El a fost autorul unei istorii a faptelor lui Vladislav al III-lea Wamenezyk în care a descris pe scurt munții Haemus, pe care i-a văzut când a vizitat capitala otomană, în misiuni diplomatice. În memorandumul său din 1490 către Papa Innocentiu al VIII-lea, Callimaco a scris că localnicii foloseau numele *Balkan* pentru munte: „Quem incolae Bolchanum vocant".[79]

În 1553, viitorul împărat din dinastia de Habsburg Ferdinand I a trimis o misiune diplomatică la înalta Poartă cu sarcina de a negocia un armistițiu cu otomanii şi de a asigura recunoaşterea controlului habsburgic în Ungaria şi Transilvania. Misiunea i-a fost încredințată lui Anton Vrančič, episcop de Peč din 1549. De origine dalmată, Vrančič provenea dintr-o familie bosniacă notabilă care fugise de cucerirea otomană; el fusese episcop de Transilvania sub János Zápolyai înainte de a-şi oferi serviciile habsburgilor. Umanist desăvârşit, a fost autorul a numeroase tratate istorice şi geografice. În timpul vizitei sale ia Istanbul în 1553, Vrančič a ținut un jurnal al călătoriilor sale între Viena şi Adrianopol, în care s-a referit exclusiv la *Haemus* şi la *Haemi montes* şi a citat ca autorități scriitori vechi pe care îi considera extraordinar de exacți. Deşi conştient de obiecția lui Strabon, Vrančič i-a citat ca

[79] *Philippi Callimachi Experientis ad Innocent turn octavum Pontificem maximum... de bello Turcis inferendo oratio,* Frankfurt, 1601 Citat în Mihail Ionov, *Evropa otnovo otkriva balgarite,* Narudna Prosveta, Sofia, 1980, 43.

plauzibili pe Polybios şi pe alți geografi care au susținut că de pe cel mai înalt vârf de munte se puteau observa Marea Neagră, Marea Adriatica şi fluviul Dunărea. Un deceniu mai târziu, în 1567, Vrančič a fost trimis într-o a doua misiune la Poartă pentru a semna tratatul de pace cu noul sultan Selim al II-lea. El şi-a păstrat însemnările, ulterior reunite şi publicate în secolul al XIX-lea: „Diarium legationis nomine Maximiliani II" şi „Ratio itineris, quod est Viena ad Constantinopolum". Al doilea era un itinerar detaliat, marcând distanțele dintre sate şi presărat cu comentarii geografice şi altele, unde Vrančič menționa numele slav bulgar *Ztara Planina* (i.e., *Stara Planina*, Muntele Vechi) pentru Haemus. Italianul Marco Antonio Pigafetti, care a călătorit cu Vrančič în 1567, s-a referit de asemenea la *Stara Planina* ca fiind numele bulgăresc al muntelui *Emo.*[80] De fapt, Vrančič a fost primul calator care a dat numele bulgăresc, fără îndoială pentru că înțelegea puțin limba locală, croata fiind limba sa maternă. *Stara Planina* este un nume care a apărut rar în relatările occidentale, aceea a lui Gerard Cornelius Driesch (1718–1719) fiind una dintre puținele excepții.[81]

Germanul Solomon Schweigger a trecut prin Balcani în 1577, ca preot, într-o misiune diplomatică a împăratului Rudolf al II-lea pe lângă sultanul Murad al II-lea. El a stat trei ani în capitala otomană şi este mai bine cunoscut pentru eforturile sale, alături de Stephan Gerlach, de a-i apropia pe luterani de Biserica ortodoxă şi de a constitui o alianță împotriva Papei. Student al Universității din Tübingen, el a tradus în italiană scurtul catehism ai lui Luther, deoarece mulți creştini din Imperiul Otoman înțelegeau italiana. După reîntoarcerea în Germania, a publicat o traducere germană a

---

[80] Hana Hynkovă, *Europäische Reiseberichte aus dem 15. und 16. Jahrhundert als Quellen für die historische Geographic Bulgariens,* Verlag der Bulgarischen Akademie der Wissenschaft, Sofia, 1973, 38.

[81] Mihail Ionov, ed. *Nemskt i avstriiski pdtepisi za Balkanite*, *XVII–XVIII* v., Nauka i izkustvo, Sofia, 1986, 240.

Coranului. Schweigger a ținut un jurnal al călătoriilor sale din anii 1570, care a fost publicat în 1608. În el, apare o descriere detaliată a munților Haemus, pentru care a folosit termenii *Emum, Hemo* şi *Hemus.* El a fost primul călător, după Callimaco, care a redat numele turcesc al muntelui, *Balkan*, aducând astfel dovezi pentru răspândirea numelui în regiune. De asemenea, a fost singurul călător care a menționat un nume slav (pe care el l-a numit croat), *Comonitza:*

> [Haemus] este înalt de 6000 de picioare, adică o milă şi jumătate germană (Plinius, cartea a IV-a). În istorii, citim că regele Filip al Macedoniei, tatăl marelui Alexandru, a urcat muntele Haemus în patru zile şi l-a coborât în două, pentru a vedea regiunea din jurul muntelui. Se credea că de pe vârfurile muntelui se puteau vedea Dunărea, Marea Adriatică şi, de asemenea, Italia şi Germania, ceea ce ar fi însemnat o mare minune din moment ce Marea Venețiană sau Marca Adriatică se afla la mai mult de 100 de mile de la menționatul munte; tot aşa, Germania se aflǎ la peste 100 de mile, Haemus este cunoscut pentru minele de argint pe care le-a avut cândva şi de aceea italienii îl numesc Muntele de Argint. Turcii îl numesc Balkan, iar populația locală îl numeşte în limba croată Comonitza.[82]

Balkan a fost folosit din nou de Martin Grünberg în 1582, deşi el l-a atribuit Rodopilor[83]. Reinhold Lubenau, care în 1628 a completat manuscrisul călătoriilor sale din perioada 1573–1587, pare să fi folosit informația lui Schweigger şi menționează ambele nume în formele *Balkan* şi *Komoniza*[84]. *Balkan* a fost folosit în 1608 de călătorul armean Simeon trir Lehatsi.[85] La francezi, numele apare pentru prima dată, deşi

[82] Salomon Schweigger, *Eine newe Reysheschreibung auss Teutsefiland nach Konstantinopel und Jerusalem*, Johann Lantzenberger, Nurnberg, 1608 (ediție fototipică, Graz, 1964), 46–47.

[83] Ionov, *Nemskt*... XVII-XVIII, 402.

[84] *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau*, Flerausgegeben von Wilhelm Sahm, partea a II-a, Königsberg, 1930, 109.

[85] Vezi Agop Onnandzhian. ed., *Armen ski pdtepisi za Balkanite, XVII-XIX* v., Nauka i izkustvo, Sofia, 1984, 16.

eronat, în jurnalul din 1621 al ambasadorului extraordinar Louis Deshayes de Cormanin: „Acest munte care separă Bulgaria de România [desemnarea medievală a vechii Tracii] este numit de italieni «lanțul lumii» şi de turci Dervent, numele dat tuturor munților acoperiți de păduri, aşa cum *Balkan* este un nume pentru munți golaşi, care în vechime erau cunoscuți sub numele de Haemus."[86] Este unica mențiune,]n altă parte Deshayes foloseşte vechea denumire Haemus.

Pe parcursul secolului al XVIII-lea, *Haemus* şi *Balkan* au fost din ce în ce mai mult folosite împreună sau alternativ. Căpitanul Schad specifica în 1740 că scria despre „Balkan sau muntele Haemus" sau „Haemus pe care otomanii îl numesc Balkan".[87] Ruggier Boscovich, născut la Dubrovnik, eminent om de ştiință şi învățat european (pe care doamna Rebecca West, într-o greşeală caracteristică, l-a descris ca „o versiune slavă sălbatică a enciclopediştilor francezi"), a traversat munții în 1762. De origine dalmată, el a recunoscut bulgara ca fiind un dialect slav şi a preferat să folosească denumirea *Balkan* deşi îşi dădea seama că acesta era vechiul Haemus.[88] Baronul François de Tott a folosit în mod consecvent *Balkan* în anii 1770, în timp ce în următoarele decenii Contele D'Hauterive, Felix Beaujour şi François Pouqueville au folosit atât *Balkan*, cât şi *Haemus*[89]*.* Armenii din congregația mechitaristă în secolul al XVIII-lea au folosit

---

[86] Bistra Cvetkova, ed „Fr*enski pdtepisi za Balkan tie, XV-XVIII v.*, Nauka i izkustvo, Sofia, 1975, 203.

[87] Ionov, *Nemski… XVII-XVIII* v., 368, 397.

[88] Rebecca West, *Black Lamb and Grey Falcon.* Penguin, New York, 1982, 244; R. J Boscowich *„Journal d'un voyage de Constantinople en Pologne,* Grasset, Lausanne, 1772.

[89] *Memoires du baron de Tott sur les Tures et les Tartares,* vol. 2, Amsterdam, 1784, 154–155: Cvetkova, *Frenski… XV-XVIII,* 333–336; Jean-Batiste Lechevalier, *Voyage de Propontide et du Pont Euxin.. „v*ol. 2, Paris, 1901, 365–376; Felix Beaujour, *Voyage militaire dans l'Empire Ottoman* „vol. I. Firmin Didot, Pans, 1829, 237–248; François Pouqueville, *Voyage en Moree,…* vol. 3, Paris, 1805. 234–248.

aproape exclusiv *Balkan,* deşi cunoşteau şi vechiul nume *Emos.* Faimoasa *Geografie a celor patru direcții ale lumii* în douăsprezece volume de Hugas Indzhekian şi Stepanos Agonts descria Balcanii ca lanțul muntos ce traversa Bulgaria prin mijloc şi începea la granița cu Veneția; oferea, de asemenea, un nume pentru o ramura a muntelui neîntâlnită la ceilalți călători: Chenge.[90]

Ambele forme au continuat să fie folosite pe parcursul secolului al XIX-lea. Pe harta Turciei europene făcută de cartograful austriac Franz von Weiss în 1829, muntele era denumit *Mons Haemus oder Veliki Balkan Gebirge,* în timp ce ramura dintre râul Iskîr şi Pirot era indicat ca *Stara Planina.*[91] În anii 1820, *Balkan* a fost termenul preferat deşi nu exclusiv, împreună cu Haemus, pentru călătorii britanici, iar în *Eothen* A. W. Kinglake a folosit doar „Balcani"[92]. *Balkan* a fost termenul preferat pentru lanțul muntos de către călătorii ruşi care nu erau împovărați de toponimia clasică. În 1808, în timpul războiului ruso-turc, căpitanul Aleksandr Krasnokuțki a fost trimis la Constantinopol pentru a negocia cu marele-vizir Mustafa Bayraktar. El a traversat munții de două ori – la Sliven şi prin trecătoarea Şipka – şi a lăsat o relatare uimitoare a frumuseții şi maiestății *Balkanskiia gorî.*[93]

Preferința din ce în ce mai mare pentru aceasta variantă a afectat inițial numai numele muntelui. În 1827, Robert

[90] Ormandzitian, *Armenski,* 74, 131.

[91] *Carte der Europäschen Turkey nebst einem Theile von Kleinasien in XXI Blattern...,* Hrsg von dem k.k. osterreichisehen General-quartiermeisterstabe in Jahre, Viena, 1829.

[92] Robert Walsh, *Narrative of a Journey from Constantinople to England,* F. Weslley şi A. H. Davis Londra, 1828, James Edward Alexander, Esq., *Travels from India to England;...* Purbury, Allen and Co., Londra, 1827; Captain James Edward Alexander, *Travels to the Seat of War in the East,* 11. Colburn and R. Bentley, Londra, 1830; George Keppel, *Narrative of a Journey across the Balkans..., H.* Colburn and R. Bentley, Londra, 1831; A. W. Kinglake, *Eothen,* Century, Londra, 1982

[93] *Dnevniia zapiski poezdkt* v *KonstantinopoE A.G. Krasnokufkogo v 1808 godu,* V tipografii S. Selivanovskago, Moscova, 1815, 6–9, 113–115.

Walsh a repetat perceperea anterioară eronată că Haemus, formidabilul lanț muntos, se întindea peste 500 de mile, începând la Golful Venețian şi ajungând la Marea Neagră. Acum acest lanț se numea *Balkan*, ceea ce însemna munte dificil. Este simptomatic faptul că niciunul dintre calatori nu a folosit termenul *Balkan* ca denumire pentru întreaga peninsulă. Numele a fost folosit exclusiv ca sinonim pentru muntele Haemus. Primul care a făurit şi folosit termenul, „Peninsula Balcanică” *(Balkanhalbeiland)* a fost geograful german August Zeune în lucrarea sa din 1808 *Goea.* Primul călător britanic ce a folosit denumirea de *Balkan* pentru a descrie întreaga peninsulă a fost Walsh care, în 1827, a menționat că aici capii Bisericii erau greci şi foloseau greaca în liturghie „în Balcani”, peste tot în sud şi predominant în nord.[94]

Motivul pentru care *Balkan* a devenit una din desemnările folosite cel mai des (de-a lungul Europei de Sud-Est) nu are prea mare legătură cu precizia geografică. De fapt, timp de două milenii, geografii au reprodus credința veche a grecilor că Haemus era un lanț maiestuos de munți ce lega Marea Adriatică de Marea Neagră, cu o poziție dominantă în peninsulă, servind drept graniță nordică, Numele era trac şi le-a fost transmis ca o bună parte a toponimiei balcanice, prin contactele între coloniştii greci în porturile mărilor Egee şi Neagră şi tracii ce locuiau în regiunile învecinate din interior. A apărut la *logographoi* ca „Aimon to oros”. Deşi Herodot, în secolul al V-lea *a. Chr.*, a fost primul care a oferit o descriere mai detaliată a lanțului de munți, informațiile lui erau încă obscure. În secolul următor, Teopomp din Chios a povestit că peninsula era atât de îngustă, încât de pe cel mai înalt vârf al muntelui se puteau vedea atât Marea Adriatică, cât şi Marea Neagră. Povestirea a devenit cunoscută şi a fost reprodusă de diverşi scriitori antici după ce a apărut în scrierile lui Polybios, geograful din secolul al II-lea *a. Chr.* din Megalopolis. Din textul lui Polybios s-au păstrat doar

[94] Walsh, *Narrative*, 104–105, 112–114.

fragmente. Aşa cum apare la Strabon (63 *a. Chr. –26p. Chr.)* relatarea lui Polybios pare să fi fost una de martor ocular. Pe de altă parte, în opera lui Titus Livius, contemporanul lui Strabon, textul lui Polybios redă povestea regelui Filip ce a urcat pe muntele Haemus. Acestei relatări pitoreşti, deşi deseori reprodusă chiar şi în perioada modernă, i se conferă puţină credibilitate: Strabon o criticase deja temeinic. El însuşi a accentuat semnificaţia muntelui ca o despărţire de apă, considerându-l, în acelaşi timp, graniţa naturală dintre lumea traco-elenă şi pământurile barbare situate de-a lungul Dunării.

La romani, cea mai veche geografie latină păstrată, a lui Pomponius Mela din primele decenii ale erei noastre, *De chorographia,* reia ideea vizibilităţii celor două mări. Plinius a descris înălţimea muntelui ca fiind de 6000 de picioare, iar la Ptolemeu era menţionat ca fiind frontiera dintre provinciile Tracia şi Moesia. Ammianus Marcellinus, la sfârşitul secolului ai IV-lea, a asemuit muntele cu semicercul unui teatru natural maiestuos ce mărginea Tracia la nord. Ideea că Balcanii sunt lanţul de munţi din nord ce leagă Marea Neagră cu Marea Adriatică a persistat în timpul perioadei bizantine; mai mult, Anna Comnena, prinţesă şi scriitoare bizantină, credea că, deşi întrerupţi de Adriatică, ei continuau pe celălalt mal, mai departe, spre vest. Umanistul italian Jobus Veralius a preluat această idee cel mai probabil de la Anna Comnena, iar în 1553 a scris despre maiestuosul *catena mundi* ce se întindea de la Pirinei până la oraşul Mesembria la Marea Neagră. Pe toată perioada Renaşterii şi după aceea, vechile geografii au fost tipărite în numeroase ediţii; ideile lor nu numai că erau reproduse necritic, ci erau cu bună ştiinţă prezentate şi considerate drept cea mai mare autoritate. Geografii umanişti italieni vorbeau de *catena mundi* sau *catena del mondo*, „lanţul lumii”, noţiune ce presupunea convingerea că munţii Balcani erau o parte a lanţului muntos ce traversa întreaga Europă şi se legau de el undeva în Croaţia. Deşi la începutul secolului al XVIII-lea

continuarea munților Balcani era pusă sub semnul întrebării (de contele Luigi Marsigli şi geograful Driesch) şi limitată corect până la râul Timok, aceasta nu a putut schimba opinia dominantă.[95]

În 1808, August Zeune, cel care a dat numele peninsulei, încă rămăsese la această convingere: „La nord, această Peninsulă Balcanică este separată de restul Europei de lungul lanț muntos al Balcanilor sau vechiul Albanus, Scardus, Haemus, care, în partea de nord-vest, ajunge până la Alpi în mica Peninsulă Istrian şi la est se pierde în Marea Neagră în două ramuri”[96]. Părerea eronată că munții Balcani constituie granița de nord a peninsulei l-a tăcut pe Zeune să o numească Peninsula Balcanică, asta pe lângă dorința lui de a folosi un nume analog Peninsulelor Apeninică şi Pirineică (Iberică).[97] În acelaşi timp, în pofida acestei mari erori, în secolul al XVIII-lea, călătorii cunoşteau deja bine şi precis geografia concretă a muntelui, principalele trecători şi vârfuri. În anii 1830, geologul şi geograful francez Ami Boue a negat în mod autoritar şi definitiv ideea larg răspândită, delimitând corect muntele, care se întindea pe 555 de kilomentri de la vest la est (de la valea Timokului la Marea Neagră) şi a cărui lățime oscila între 20 şi 60 de kilometri, El a oferit de asemenea o descriere detaliată a peninsulei pe care a numit-o *La Turquie d'Europe.*[98]

Deşi numele *Balkan* a intrat tot mai mult în vocabularul

[95] Vezi „Haemos”, în *Paulys Rea I – Encyclopadie der Classischen Alterturnswissenschaft – Neue Bearbeitung,* J. 8, Metzler, Stuttgart, 1912, 2221–2226; Konstantin Jirecck, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpasse,* Praga, 1877; Jovan Cvijic, *La peninsule balkanique: geographic humaine,* A. Colin, Pans, 1918, 1–6; Karl Kaser, *Südosieuropaische Geschichte und Geschichtswissenschaft,* Bohlau Verlag, Viena şi Koln, 1990, 94–95.

[96] August Zeune, *Goea: Versuch einer wissenschaftlichen Erdbeschreibung,* Berlin, 1808, 11.

[97] Francis W, Carter, „Introduction to the Balkan Scene”, *An Historical Geography of the Balkans,* Academic, Londra, 1977, 7.

[98] Ami Boue, *La Turquie d'Europe,* vol. 1–4, Aithus Bartrand, Paris, 1840.

cercetătorilor şi comentatorilor, foarte puţini erau conştienţi de înţelesul său exact. Morritt nu a prezentat (şi cel mai probabil nu a putut s-o facă) denumirea „peiorativă” a vechiului Haemus. Cuvântul *balkan* este legat de noţiunea de munte: majoritatea dicţionarelor otomane şi turceşti îl definesc ca munte sau lanţ muntos, unele îl numesc munte împădurit, altele trecătoare printre munţi cu păduri dese şi stânci; *balkanlik* înseamnă munţi cu păduri dese sau zonă aspră.[99] Chiar şi astăzi este folosit în partea de nord-vest a Turciei pentru „loc stâncos”.[100] După părerea lui Halil Inalcik, otomanii au folosit pentru prima dată *balkan* în Rumeli cu înţelesul său general de munte, urmat de substantive sau adjective pentru a specifica geografia exactă. Astfel, Emine-Balkan erau văile cele mai de est ale lanţului Balcanilor ce coborau în Marea Neagră; Kodja-Balkan (muntele cel mare) era lanţul principal; Kucük-Balkan (muntele cel mic) era ramificarea de la nord de Şumla (Şumen în Bulgaria); Ungurus Balkan (munţii ungureşti) era denumirea pentru Carpaţi şi aşa mai departe.[101] Combinaţia Emine-Balkan este de fapt traducerea otomană literală a „muntelui-Haemus”: din bizantinul „Aimos” „Emmon” şi „Emmona”, otomanii l-au derivat pe „Emine” Fără vreo altă specificare, numele l-a înlocuit pe Haemus folosit de geografii antici şi medievali. Astfel, într-un document din 1565 păstrat la Başbakanlik Arşivi, *Balkan* este folosit ca numele muntelui unde s-a fondat un nou sat *derbentci*, care a devenit oraşul bulgăresc de azi Tryavna.[102]

Faptul că *balkan* este un cuvânt şi un nume care a intrat în peninsulă odată cu sosirea turcilor otomani a fost, în

---

[99] James W, Redhouse, *A New Turkish and English Lexicon*, Librarie du Liban, Beirut, 1974; *Redhouse Yeni Turkic-Ingilizce Sozlük*, Redhouse yayinevi, Istanbul. 1968.

[100] *Soz derleme dergisi,* vol. 1, Istanbul, 1939, 159.

[101] Halil Inalcik, „Balkan”, *The Encyclopedia of Islam,* ediţie nouă, vol. 1, E.J. Brill, Leiden, 1960, 998–1000.

[102] Machiel Kiel, „Gramota za osnovavaneto na grad Tryavna”, *Vekove,* vol. 3, 1984, 72–75.

general, acceptat. Din diferitele etimologii, Jnalcik a fost în favoarea celei persano-turce a lui Eren, derivat al cuvântului noroi *(balk)* cu sufixul diminutival turcesc *-an.* Nu există vreo atestare documentară a cuvântului din perioada preotomană, în pofida faptului că triburile turce sau turco-iraniene se stabiliseră sau treceau prin peninsulă: bulgarii la sfârşitul secolului al VII-lea au creat statul bulgar, pecenegii, uzii şi cumanii au trecut între secolele al XI-lea şi al XIII-lea, cel din urmă jucând un rol important în istoria Ungariei, Bulgariei şi României. Pe de altă parte, termenul *Balkhan* există ca denumire a doua lanțuri muntoase în zona situată la est de Marca Caspică, puternic populată cu triburi turcmene începând cu secolul al XI-lea.[103] Acest lucru a dat naştere ipotezei mai puțin populare că denumirea ar putea fi preotomană (cu o posibilă etimologie derivată din persanul *Balā-Khāna* – casă mare, înaltă, mândră) şi adusă în peninsulă în secolele al XI-lea şi al XII-lea de cumani, pecenegi şi alte triburi turce, care şi-au amintit de munții Balcani şi au aplicat-o munților Haemus.[104] În fine, mai există şi afirmația nedocumentată că numele este de origine protobulgară. Aceasta merită să fie menționată pur şi simplu pentru că este reactualizată azi şi ilustrează locul important pe care denumirea îl ocupă pentru bulgari.[105]

În momentul în care a fost stabilită vechea eroare geografică, denumirea de Balcani nu devenise încă

---

[103] W. Barihold-B. Spuler, „Balkan", *The Encyclopedia of Islam,* 1002.

[104] Ihsan Gürkan. „Jeopulitik ve stratejik yonleriyle Balkanlar ve Turkiye gecmişin işiginda gelecege bakis", *Balkanlar,* EREN, Istanbul, 1993, 260.

[105] Todor Nenov şi Gheorghi Ciorciomov, *Stara planina. Păievoditel,* Medițina i fizkultura, Sofia, 1987, 7; Petir Koledarov, „The Medieval Maps as a Source of Bulgarian History", *Bulgarian Historical Review,* nr 2, 1982, 96–110; Pctăr Koiedarov, *Politiceska gheograjtia net srednovekovnaia balgarska ddrjava,* Sofia, 1979; „Stara planina" *Ențiklopediia Bulguriia,* vol. 6, Bâlgarska akademiia na naukite, Sofia, 1988, 420; Plamen Tsvetkov, *A History of the Balkans...* vol. I, Edwin Mellen. Lewiston, N.Y., 1993, 5.

dominantă sau exclusivă. Ea a fost aplicată de mai mulți autori întregii peninsule abia la mijlocul secolului al XIX-lea, fără măcar să rivalizeze pentru întâietate cu denumirile preferate ce evocau trecutul său antic sau medieval: „elen”, „ilir”, „dardan”, „roman”, „bizantin”, „trac”. Până la Congresul de la Berlin din 1878, denumirile folosite cel mai des erau derivative din prezența Imperiului Otoman în peninsulă, cum ar fi „Turcia Europeană”, „Turcia-în-Europa”, „Imperiul Otoman European” „Levantul European”, „Peninsula Orientală”. Au început de asemenea să fie folosite din ce în ce mai mult denumirile etnice: „peninsula greacă”, „peninsula slavo-greacă”, „peninsula slavă-sudică” şi aşa mai departe.[106] În interiorul regiunii, numele de Balcani nu era o desemnare geografică răspândită. Pentru conducătorii otomani, aceasta era „Rum-eli” literal „pământul romanilor”, adică al grecilor, „Rumeli-i şâhâne” (Rumelia Imperială). „Avrupa-i Osmâni” (Europa Otomană).

Totuşi, era prea târziu ca denumirea să mai fie înlocuită. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, „Peninsula Balcanică” sau pur şi simplu „Balcanii” lua locul „Turciei Europene”. Felix Kanitz şi-a publicat fecunda sa *Donau-Bulgarien und der Balkan* în 1879 şi, dacă în 1887 W. Tomaschek încă insista să scrie despre *Hamus-Halbinsel,* acest lucru părea numai excentricitatea unui cărturar[107]. Un alt autor, ministrul plenipotențiar american în Imperiul Oroman din anii 1880, Samuel Cox, făcea deosebirea între cele doua şi, scriind despre maiestuoşii munți ai imperiului, a menționat „lanțurile munților Atlas şi Caucaz, Pelian şi Haemus, Carpați şi Balcani'”, însă geografia nu a constituit

---

[106] Besim Darkot, „Balkan”, *Islam Ansiklopedisi,* Maarif Maalbasi, Istanbul. 1943, 280–293; Kaser, S*udosteuropeiisch e Geschichte,* 91–92; P. Deliradev, *Ot Kom de Emine (po biloto na Staraplanina),* Sofia, 1934, 9–13.

[107] Felix Ph, Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan*... H. Fries, Leipzig, 1875–1879; W. Tomaschek „Zur Kunde der Hamus-Halbinsel”, *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissemehafien in Wien, 1*887.

niciodată punctul forte al americanilor[108].

În 1893, şi apoi din nou în 1909, cu intenţia de a rectifica greşeala lui Zeune şi indicând noua şi corecta cunoaştere geografică a munţilor Balcani, geograful german Theobald Fischer a propus ca peninsula să fie numită *Sudosteuropa.* Termenul *Südosteuropäischе Halbinsel* a fost practic introdus în 1863 de renumitul specialist, erudit şi diplomat balcanic Johann Georg von Hahn, dar iniţiativa lui nu a avut niciun rezultat, deşi William Miller, foarte probabil în mod independent, a folosit cele două noţiuni – Peninsula Balcanică şi Europa de Sud-Est – ca sinonime. Miller a numit, de asemenea, pământurile peninsulei „Orientul Apropiat”, deşi le considera evident o parte inextricabilă a Europei în ciuda faptului că era conştient de obiceiul locuitorilor Balcanilor de a se referi la propria lor călătorie spre vest ca „mersul în Europa”[109]. Ziaristul american Edward King a folosit în 1885 denumirea Peninsula Balcanică, dar a scris în principal despre „Europa de Sud-Est”, nume pe care l-a folosit concomitent, preferându-l celui de „Turcia-în-Europat”.[110] Abia în 1919 albanezul Christo Dako a folosit Orientul Apropiat ca sinonim pentru Balcani când s-a referit la „Albania ca fiind Cheia principală spre Orientul Apropiat; mărul râvnit de Italia şi de Austria şi de celelalte naţiuni balcanice.[111]

La începutul secolului, cuvântul Balcani a început să capete din ce în ce mai mult o conotaţie politică. Folosirea sa

[108] Samuel S. Cox, *Diversions of a Diplomat în Turkey,* Charles L Webster, New York, 1887, viii.

[109] Theobald Fischer, „Die sudosteuropaische (Balkan) Halbinsel”, ed. A. Kirchhoff, *Lander kunde von Europa*, vol. *2,* partea a 2-a, Viena, Praga şi Leipzig, 1893, 66: „Sudosteuropaische Halbinsel oder Südosihalbinsel, A. Scobel, ed., *Geographisches Handbuch.* vol. I, Velhagen şi K Using, Bielefeldşi Leipzig. 1909,713; Miller, *Travels and Politics,*) x, xiii, 87, 314.

[110] Edward King, *Europe in Storm and Calm…* C A. Nichols, Springfield, Mass.. 1885, vii-viii. 669–670, 688, 790.

[111] Christo A. Dako, *Albania. The Master Key to the Near East,* E. L, Grimes, Boston, 1919, 132.

era atât de răspândită, încât în 1918 geograful sârb Jovan Cvijic, deşi era conştient de utilizarea incorectă a termenului, l-a folosit şi el în fecunda lui operă despre această peninsulă. După 1918, termenul „Peninsula Balcanică”, ce fusese atacat de câtva timp datorită inadecvării sale geografice şi naturii sale încărcate de valoare, a început să-şi piardă relevanța, dar nu a dispărut, îndeosebi în literatura de limbă germană. În 1929, geograful Otto Maull a reîntărit argumentarea pentru „Europa de Sud-Esf” ca denumire adecvată a peninsulei.[112] Aşa cum arăta. Mathias Bemalh, *Sudost europa* avea să devină „conceptul neutru, nonpolitic şi nonideologic care a abolit dihotomia permanentă – devenită irelevantă – între monarhia danubiană şi Balcanii otomani”[113]. Totuşi, anii 1930 şi 1940 au fost martorii unei discreditări complete a acestui termen presupus neutru în folosirea sa germană. *Südosteuropa* a ajuns să fie un concept important în viziunea geopolitică nazistă şi-şi are locul bine definit în ordinea mondială ca *Wirtschaftstraum Grossdeutschland Südost,* „completarea economică şi politică determinată natural” a Reichului german în sud-est.[114]

În Statele Unite, ideea de a înlocui o categorie compromisă (Balcani) cu una neutră (Europa de Sud-Est) a fost preluată în perioada interbelică de un autor bulgar într-o carte despre Uniunea Balcanică.[115] Laitmotivul său era debalcanizarea Balcanilor, noțiune folosită pentru a descrie mişcarea pentru pace în zona balcanică în timpul conferințelor din anii 1930. Atât Theodore Geshkof, cât şi autorul american al prefeței au

---

[112] Otto Maull, „Landerkunde von Sudosteuropa”, *Enzvklopedie der Erdkurtde*, Franz Deuticke, Leipzig şi Viena, 1929, 299.

[113] Mathias Bernath, „Südosteuropaisehe Geschichle als gesonderte Disziplin”, *Forschungen zur osteuropaischen Geschichte,* Südosteuropa-Institul, Berlin, şi O Harassovuz, Wiesbaden, 1973, 142.

[114] Kaser, *Südosteuropdische Geschichte,* 106; Paul Rohrbach, *Bafkantürkei; Eine Schtcksalszone Europas,* Hoffmann und Campe Verlag, Hamburg, 1940, 82.

[115] Theodore 1. Geshkof, *Balkan Union A Road to Peace in Southeastern Europe,* Columbia University Press, New York. 1940.

folosit „Balcanii” şi „Europa de Sud-Est” ca sinonime, dar cu indicația clară că „Balcanii” şi derivatul „balcanizare” deveniseră termeni negativi. Aceasta încercare de a recurge la un neutru ostentativ ca „Europa de Sud-Est” pare o ironie într-o perioadă în care contraponderea sa germană *Südosteuropa* căzuse în dizgrația naziştilor. Ceea ce arată, printre altele, în ce măsură tradițiile lingvistice ale unui Vest prezumtiv se dezvoltau independent una de alta, fără a fi conştiente de evoluția conceptelor în diferitele discursuri.

În 1936, conturând programul viitorului Institut de Studii Balcanice din Bucureşti, Victor Papacostea a scris cu pasiune că cei ale căror credințe hrăniseră teatrul şi muzica Greciei antice şi gândirea lui Platon, cei în mijlocul cărora Sf. Pavel dobândise cea mai mare victorie a spiritului şi care dăduseră Romei atâția împărați şi demnitari nu ar înțelege niciodată cum regiunile lor puteau fi numite cu un cuvânt turcesc şi după un munte relativ nesemnificativ, „o denumire atât de injusta”, totuşi, Papacostea a admis că, „în pofida criticii şi rezervelor noastre, schimbarea de nume pare a fi aproape imposibilă.” El a trecut în revistă celelalte posibilități de numire a peninsulei şi a conchis că „termenul de Peninsulă Balcanică va persista. La urma urmei, termenul «peninsulă muntoasă» corespunde realității geografice a acestei peninsule, cea mai muntoasă dintre toate peninsulele europene”.[116]

Probabil că folosirea eronată a termenului de către nazişti l-a făcut indezirabil în perioada postbelică. Astfel, apelul geografului iugoslav Iosip Roglic din 1950 de a reintroduce termenul de peninsulă sud-est europeană a fost zadarnic.[117] Pe de altă parte, în pofida faptului că termenul fusese compromis, un număr de oameni de ştiință germani au continuat să-l folosească fără vreo urmă a semnificației pe

[116] Victor Papacostea, *Civilizație românească şi civilizație balcanică. Studii istorice.* Editura Eminescu, Bucureşti, 1983, 346–347.

[117] George W. Hoffman, *The Balkans in Transition,* D. Van Nosinmd, Princeton, N.J., 1963, 11–12.

care o dobândise în perioada interbelică.[118] În restul Europei şi în Statele Unite erau folosite, de regula, denumirile Europa de Sud-Est şi Balcani, atât înainte cât şi după cel de-al doilea război mondial, fiind preferat însă în mod evident cel din urmă. În anumite cazuri se poate discerne o diferență de anvergura geografică, dar cei mai adesea ele sunt folosite simultan.[119]

Interpretarea diferențiată a termenilor „Europa de Sud-Est” şi „Balcani” aparține literaturii de limbă germană şi se referă la diferențele în criteriile de definire, dar chiar şi acolo ea nu este nici profundă, nici unanimă. Cea mai cuprinzătoare interpretare a Europei de Sud-Est, avansată de Karl Kaser, îşi recunoaşte sorgintea într-o abordare geografică, delimitându-i granițele cu Munții Carpați la nord, Marea Neagră la est, Marea Egee la sud şi Marea Ionică şi Adriatică la vest. Astfel, cuprinde Slovacia dar nu pământurile Cehiei, chiar şi înainte de dezmembrarea Cehoslovaciei), Ungaria, România, fosta Iugoslavie, Albania, Bulgaria, Grecia şi Turcia Europeană. În această interpretare, Europa de Sud-Est poate fi percepută ca

---

[118] Georg Stadtmüller, *Geschichie de Sudosteuropas, R* Oldenburg, München, 1950; *Siidosteuropa unter dem Halbmond: Untensuchungen über Geschichie und Kultür der sudosteuropdischen Volker wahrend der Turkenzeit*”. Trofenik, München, 1975.

[119] Nicolae Iorga, *Histoire des Etats batkaniques jusqua 1924*, J. Gamber, Paris, 1924; Jacques Aneel, *Peupies et nations des Balkans, A.* Colin, Paris, 1930, Leiien S. Slavrianos, *The Balkans since 1453,* Dryden, Hinsdale, III., 1958; Charles şi Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan Național States, 1804–1920,* University of Washington Press, Seattle, 1977; Barbara Jelavich, *History of the Balkans:* vol. 1 – *Eighteenth and Nineteenth Centuries,* vol. 2 – *Twentieth Century*, Cambridge University Press, New York, 1983; Georges Castellan, *Ilistoire des Balkans: XIVe-XXe siecles,* Fayard, Paris, 1991; Daniel N. Nelson, *Balkan Imbroglio, Politics and Security în Southeastern Europe*, West view, Boulder, Co., 1991. O rară excepție este Peter Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354–1804,* University of Washington Press, Seattle, 1977, care acceptă distincția germană în tratarea extensivă a afacerilor ungare.

entitate cuprinzătoare, în care Balcanii nu reprezintă decât o subregiune.[120] Definind Europa de Sud-Est ca o unitate, un obiect al istoriei mondiale, „în zona de tensiune între Roma şi Bizanţ, habsburgi şi otomani şi între tendinţele hegemonice ale marilor puteri moderne din Est şi din Vest”, Bernath a inclus în acest perimetru Ungaria, România. Iugoslavia, Albania, Bulgaria, Grecia şi Turcia Europeană.[121] De cele mai multe ori, definirea Europei de Sud-Est are în vedere poziţia Ungariei. De regulă, Ungaria este inclusă în cercetările germane ale Europei de Sud-Est, dar este omisă din Balcani, Uneori, deşi nu prea des şi însoţită de calificative, ea este considerată de asemenea o parte a Balcanilor. Acesta este în primul rând cazul în care cele două noţiuni, Europa de Sud-Est şi Balcanii, sunt tratate ca sinonime. Deşi acest lucru s-a petrecut îndeajuns de frecvent pentru a produce reacţii puternice din partea ungurilor care „sunt ofensaţi când sunt numiţi balcanici”[122]. În anumite cazuri şi România a fost exclusă din Balcani, fiind inclusă în noţiunea mai cuprinzătoare de Europa de Sud-Est.[123]

Astfel, conceptul de Balcani a fost folosit fie ca sinonim, fie mai restrâns decât Europa de Sud-Est. În general, definiţia Balcanilor a urmat un set de criterii geografice, politice, istorice, culturale, etnice, religioase şi economice şi, de cele mai multe ori, o combinaţie de criterii. Deşi felul în care geografii, istoricii şi alţii definesc Balcanii reflectă un mare efort clasificator, îl voi prezenta în carte pe scurt din două

---

[120] Kaser, *Südosteuropaische Geschichte,* 9, 85, 112, 131.

[121] Bemalh, „Südosteuropaische Gesehichte”, 42.

[122] Berkovici, Konrad, *The Incredible Balkans*, Loring and Mussey, New York, 1932, 217; Gabriella Schubert, „Berlin und Südosteuropa” cd. Klaus Meyer, *Berlin und Osteuropa,* Colloquium Verlag, Berlin, 1991, 177; *The Balkans, Together with Hungary,* Royal Institute of Internaţional Affairs, Londra, 1945; Norbert Reiter, cd., *Die Steflung der Frau aufdem Balkan,* Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1987; Uslün Ergtider, „Türkiye ve Balkan Gerc-egi”, *Balkan far,* EREN, Istanbul, 1993. 36.

[123] N.G. Danciov şi I.G, Danciov, *Bălgarska enţiklopediia,* Knigoizdatelstvo St. Atanasov, Sofia, 1936; Rohrbach, *Balkan-Turkei,* 7.

motive. În primul rând, încercările de clasificare ale geografilor şi istoricilor rămân strâns legate de caracteristicile fizice imediate ale regiunii şi sunt, în consecinţă, mai îndepărtate de decontextualizarea ulterioară a noţiunii. În al doilea rând, aici este nimerit să clarific cine urmează să fie considerat balcanic în acest text, într-un cuvânt, va trebui să arat ce parametri definesc pentru mine Balcanii.

De regulă, geografii consideră că peninsula este bine definită de mări la est, sud şi vest şi-şi concentrează disputele asupra graniţei de nord şi nord-vest. Acesta este punctul în care criteriile istorice şi culturale intră în joc, deşi ele sunt deseori mascate de consideraţii geografice. După părerea lui Cvijic, Dunărea şi râul Sava trebuie considerate graniţele de nord ale Peninsulei Balcanice. Aceasta aşază efectiv România în afara studiului său magistral, deşi controversat. Pe de altă parte, Cvijic a făcut o excepţie atunci când a vorbit despre slavii de sud folosind criterii politice şi antropologice, astfel încât croaţii şi slovenii constituiau o parte din ceea ce el a numit civilizaţie balcanică.[124]

George Hoffman, pe de altă parte, s-a referit la „Peninsula Balcanică sau sud-est europeană" şi a amestecat criteriile pentru a oferi o interpretare esenţialmente geopolitică ce reflecta perioada când a fost scrisă lucrarea sa, aceea a războiului rece. El a definit ca fiind eminamente balcanice doar trei ţări: Albania, Bulgaria şi Iugoslavia. Hoffman a recunoscut că Grecia şi România (în special Ţara Românească şi Moldova) trebuie incluse într-un „nucleu balcanic", dar nu le-a studiat. Deşi privea Dunărea doar ca pe o graniţă simbolică, el a considerat-o un motiv suficient de puternic pentru a exclude Romania din acest spaţiu. În cazul Greciei, el a afirmat existenţa unei opoziţii extrem de problematice şi mecaniciste între nordul Greciei şi zonele situate la sud de linia Vlore-Salonic. După părerea lui Hoffman, Grecia era o ţară mediteraneană, şi doar părţile sale din Tracia şi Macedonia puteau fi incluse condiţionat în

[124] Cvijic, *La peninsule balkanique*, 6–7.

nucleul balcanic. Ungaria, deşi puternic afectată de evenimentele din Balcani, avea legături mai importante cu Europa Centrală; „În plus, locuitorii săi s-au considerat în mod tradițional occidentali în atitudine şi superiori popoarelor slave din Balcani”. Deşi slovenii şi croații împărtăşeau acelaşi sentiment, Hoffman nici măcar nu le-a menționat cererile: ele au fost incluse în nucleu.[125]

Abordarea geografică standard face deosebirea între o definiție fizico-geografică *stricto sensu* şi una mult mai practică. Prima acceptă ca granițe nedisputate la est, sud şi vest, Marea Neagră, Marea Marmara, Mările Egee, Mediterană, Ionică şi Adriatică. Granița de nord începe de cele mai multe ori la gurile râului Adria în Golful Trieste, urmează dealurile de sud-est ale Alpilor Iulieni şi coincide cu râul Sava şi Dunărea.[126] În consecință, în afară de Albania, Bulgaria, Grecia şi toate țările din fosta Iugoslavie, unii geografi consideră balcanice numai partea din Dobrogea a României şi partea europeană a Turciei. Alții, deplin conştienți că granițele politico-geografice şi fizico-geografice nu coincid, au tendința de a include întreg teritoriul României (uneori chiar Moldova), dar exclud Turcia.[127]

Această ultimă abordare, esențialmente politică, a fost susținută de majoritatea istoricilor, care adaugă şi considerații istorice şi culturale. Ei includ, de regulă, istoriile Greciei, Bulgariei, Albaniei, fostei Iugoslavii şi României. De cele mai multe ori, fostele teritorii slave ale domeniului habsburgic (Slovenia şi Croația) sunt cuprinse şi ele, deşi există câteva excepții în acelaşi fel, este inclus de obicei şi un tratat de istorie otomană, dar nu şi istoria Turciei moderne.

---

[125] Hoffman, *The Balkans in Transition*, 9–11.

[126] Petăr Lazarov şi Jivko Jelev, *Gheografiia za 7. kias na srednite obsto-obrazovatelni ucilista.* Anubis, Sofia, 1994, 68–69; *The New Encyclopaedia Britannica,* vol. 1, 1993, 833.

[127] Carter, *An Historical Geography,* vol. 1; pentru diferite perspective asupra Balcanilor, vezi *Colliers Encyclopedia,* 1991); *Academic American Encyclopedia,* 1987, *The New Encyclopaedia Britannica,* 1994: *Encyclopedia Americana-International Edition*, 1993.

Există şi definiții mai restrictive: Fritz Viljavec, deşi vede în Balcani o unitate politică având caracteristici morfologice culturale comune formate în timpul perioadei Imperiilor Bizantin şi Otoman, exclude efectiv din abordarea sa România şi Grecia, care şi-au dezvoltat o fizionomie culturală distinctă.[128] Pe de află parte, se pot întâlni şi abordări mai largi ale Balcanilor ce includ toate fostele republici iugoslave. Albania, Grecia, Bulgaria, România, Turcia şi Cipru.[129] Imediat după războaiele balcanice şi în preajma primului război mondial, într-o lucrare despre politica austriacă în Balcani, pe care a citit-o la München, Tomas Masaryk a afirmat că, până la primul război balcanic, se considera că Balcanii nu acopereau România, includeau rareori Grecia, şi chiar Bosnia, Herțegovina şi Dalmația erau deseori excluse. Totuşi, după cel de-al doilea război balcanic, noțiunea de Balcani cuprindea întreaga peninsulă, inclusiv Romania şi Grecia.[130]

Cu toate nuanțările referitoare la faptul că anumite regiuni sunt mai balcanice decât altele (într-un sens epistemologic, nu moral), aceasta carte îi considera balcanici pe albanezi, bulgari, greci, români şi pe majoritatea foştilor iugoslavi. Slovenii, *pace* Cvijič, nu sunt incluşi, dar croații sunt, în măsura în care părți ale teritoriilor populate de croați s-au aflat sub stăpânire otomană pentru o perioadă considerabilă de timp. Teritoriile vasale, cum ar fi Dubrovnik, deşi otomane doar nominal, au exercitat o influența atât de importantă asupra Peninsulei Balcanice, încât istoria lor nu poate fi despărțită de Balcani. Cu anumite rezerve, turcii sunt de asemenea luați în considerare, în măsura în care se află parțial geografic în Balcani şi au împărtăşit moştenirea otomană, dominând experiența acesteia.

---

[128] Fritz Viljavec, „Südosteuropa und Balkan”, *Ausgewahite Aufsdize,* R. Oldenbourg, München, 1963.

[129] *Balkans kite strani po pdtia na promenite*, Markisa. Sofia, 1993.

[130] T.G. Masaryk, „Osterreich und der Balkan”. *Die Balkanfrage*, Verlag von Duncker und Humblot. München şi Leipzig”, 1914, 144.

Folosit ca o categorie descriptivă în diferite limbi, cuvântul *Balkan* permite anumite concluzii despre importanța relativă a acestui concept. În limbile europene importante care au avut un rol decisiv în formarea unui discurs balcanist „dur" (mai presus de toate engleza şi germana şi, într-o măsură mai mică, franceza) sau în cele al căror interes față de Balcani a fost proeminent (rusa şi italiana), ca substantiv apare doar într-o singură formă (fie singular, fie plural). Unica excepție o constituie franceza, unde este folosit în ambele forme: *le Balkan*, *les Balkans*. În germană, *der Balkan* desemnează atât lanțul muntos, cât şi Peninsula Balcanică. Apare, de asemenea, în două forme adjectivale: ca un calificativ în substantive compuse (ex: *die Balkanländer* [„țările balcanice"], *die Balkanhalbinsel* [„Peninsula Balcanică"], *der Balkanpakt* [„pactul balcanic"], *Balkansprachen* [„limbile balcanice"] ş.a.m.d.) şi în adjectivul *halkanisch* („balcanic"), ce poate avea o conotație peiorativă sau neutră. Atât engleza cât şi rusa folosesc doar forma plurală (*Balkans*, *Balkanî)* ca nume pentru peninsulă şi formațiunile sale politice. În engleză, *Balkan* în forma sa singulară este folosit doar ca adjectiv, cu o semnificație care poate fi neutră (împreună cu mult mai rarele *Balkanic* sau *balcanoid)* sau peiorativă. În rusă, atât substantivul cât şi adjectivul *balkanskii* sunt neutre. Italiana foloseşte forma plurală, *Balcania,* pentru a denumi regiunea; adjectivul său, *balcano*, este în general neutru, dar poate dobândi o conotație negativă. În franceză, substantivul singular, *le Balkan*, este folosit pentru lanțul muntos; pluralul *les Balkans*, ca denumire pentru peninsula. Există şi adjectivul neutru, *balkanique*, deşi el poate deveni ocazional peiorativ.

În limbile balcanice însele, folosirea substantivului este variată, în limba turcă, prin care cuvântul a intrat în peninsulă, el există şi azi în două forme nominale: ca neologism, substantiv personal la plural, *Balkanlar,* pentru a desemna statele din Peninsula Balcanică; şi ca substantiv comun arhaic, *balkan*, însemnând munte, dar cu o utilizare

rară şi regională. Este folosit de asemenea ca adjectiv, ca în *Balkan yarim adasi* (Peninsula Balcanică). Substantivul are o semnificaţie neutră şi nu este folosit peiorativ. Greaca şi româna au doar substantivul plural: *ta Valkania* şi „Balcani" pentru a desemna statele peninsulei; adjectivele respective sunt *valkanikos,* ca în *valkanikii laoi* („naţiunile balcanice") şi „balcanic". În sârbo-croată şi albaneză, pe de altă parte, substantivul apare doar la singular: *Balkan* şi *Ballkan* ca nume pentru regiune, cu adjectivele însoţitoare *batkanski* şi *Ballkanit.* În albaneză, substantivul nu are de regulă o semnificaţie depreciativă. În greacă, româna şi sârbo-croată, atât substantivul cât şi adjectivul sunt utilizate în sens atât neutru cât şi peiorativ, însemnând necultivat, înapoiat, dezordonat. Sârbo-croata are şi substantivul derivat folosit în vorbirea curentă ca autocritică atunci când îţi recunoşti resemnat provenienţa balcanică: *Balkancismo.*

Bulgara are trei forme nominale pentru balcanic. Ca substantiv comun, *balkan* poate fi folosit ca sinonim pentru munte cu precădere în limba naţională şi în unele dialecte, dar mult mai des decât în turcă. Numele propriu la singular cu articol hotărât – *Balkanît* – este celălalt substantiv răspândit pentru lanţul muntos alături de *Stara Planina.* Ca nume propriu la plural *Balkani* – este folosit pentru a denumi regiunea balcanică. În timp ce *balkanets* (pl. *balkantsi)* pot avea o conotaţie peiorativă, derivativul *balkandzhija* (feminin *balkandzhiika)* indică pe cineva care posedă un etos special: independenţă, mândrie, curaj, onoare. În toate limbile, cu două excepţii, *Balkan* este folosit cu un ingredient emoţional variind de la neutru la depreciativ. Prima excepţie o constituie turca, în care *Balkan* nu are componenta peiorativă; a doua este bulgara, care cunoaşte toată gama de la negativ, prin neutru, la pozitiv.

Cea mai importantă noţiune ce derivă din *Balkan* este „balcanizare" La sfârşitul secolului al XIX-lea, Balcanii au început să fie folosiţi din ce în ce mai mult mai degrabă cu o conotaţie politică decât într-un sens pur geografic, pentru a

desemna statele care apăruseră după căderea Imperiului Otoman: Grecia, Serbia, Muntenegru, România şi Bulgaria. Nu exista nicio urmă de desconsiderare în acea vreme. Vreau să subliniez că termenul „balcanizare”, folosit de cele mai multe ori pentru a denota procesul de fragmentare naţionalistă a fostelor unităţi geografice şi politice în noi state mici şi cu o viabilitate problematică, nu a fost creat pe parcursul celor 100 de ani în care naţiunile balcanice s-au desprins din Imperiul Otoman. Când a apărut, la sfârşitul primului război mondial, doar un singur stat balcanic, Albania, a fost adăugat hărţii deja existente a Balcanilor; toate celelalte fuseseră formate în secolul al XIX-lea. Proliferarea de state mici ca rezultat al Marelui Război a fost declanşată de dezintegrarea imperiilor dinastiilor Habsburg şi Romanov şi de emergenţa Poloniei, Austriei, Ungariei, Cehoslovaciei, Letoniei, Estoniei şi Lituaniei, Acestor noi state apărute după primul război mondial li se adaugă Iugoslavia, a cărei formare a constituit, din punct de vedere tehnic, reversul balcanizării. Destrămarea Imperiilor Austro-Ungar şi Rus a fost similară dezintegrării prealabile a Imperiului Otoman, iar termenul „balcanizare” a fost folosit ca o comparaţie. El nu a fost aplicat, desigur, pentru a denota faptul că naţiunile balcanice constituiseră un fel de avangardă politică în dispariţia imperiilor, iniţial în Europa Centrală şi de Est; pe atunci, sau mai corect spus în acea vreme, Balcanii dobândiseră o conotaţie totalmente negativă.

Astfel, deşi Eric Hobsbawm avea dreptate când punea semnul egal între balcanizare şi *Kleinstaaterei,* el a atribuit-o greşit dezintegrării Imperiului Otoman: „Cuvântul *Kleinstaaterei* (sistemul de ministate) avea un caracter deliberat peiorativ. Naţionaliştii germani se opun de regulă exact acestui lucru. Cuvântul «balcanizare», apărut în urma divizării teritoriului fostului Imperiu Otoman în diferite state mici independente, păstrează o conotaţie negativă. Ambii termeni aparţineau vocabularului politic peiorativ.[131]

[131] Eric Hobsbawm, *Nations und Nationalism Since 178O,* Cambridge

Naționaliştii germani nu erau singurii care se opuneau ministatelor; gândirea politică liberală le împărtăşea sentimentele de desconsiderare. În acelaşi fel, aversiunea socialiştilor din secolul al XIX-lea împotriva *Völkerahfälle*[132] în Balcani se explica nu numai prin pornirea lor antițărănească, ci şi în termenii deriziunii lor față de *Kleinstaaterei.*[133]

Hobsbawm nu a fost însă singurul care a datat greşit „balcanizarea” Multe enciclopedii şi dicționare contemporane, induse în eroare de etimologia sa, au făcut aceeaşi greşeală anacronică: verbul *se balkaniser* („a se balcaniza”) denotă procesul de „fragmentare naționalistă” a fostelor unități geografice şi politice în noi state mici „ca Balcanii după primul război mondial”, în pofida faptului că toate statele balcanice, cu excepția Albaniei, existaseră deja de câteva decenii până la un secol înaintea primului război mondial; *balkanisieren* denotă procesul de fragmentare statală şi relațiile politice dezordonate „ca Balcanii în timpul războaielor balcanice din 1912–1913”, şi *Balkanisierung* este un termen politic pentru fragmentarea nejustificată, însoțită de instabilitate politică; *balkanize* înseamnă „a se dezintegra în mici unități politice, reciproc ostile, ca Balcanii după primul război mondial”.[134] Cel puțin *Oxford English Dictionary* a extins cadrul temporal, dar a atribuit în continuare Balcanilor folosirea termenului. Doar Norman J.G. Pounds a

---

University Press, Cambridge, 1990, 31.

[132] Declinul popoarelor *(lb. germ.).*

[133] Roman Szporluk. *Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List*, Oxford University Press, New York. 1988, 169–192.

[134] *Grand Larousse de la langue française*, vol 1, Librairie Larousse, Paris, 1971, 364, *Duden...,* Bibliographisches Institut, Mannheim, 1976, 295, *Meyers Enzyklopadisches Lexikon,* vol. 3, Bibliographisches Institut, Lexiconverlag, Mannheim, Viena şi Zürich; 1971, 408; *Webster's New World Dictionary of the American English,* a treia ediție pentru studenți, Simon and Schuster, Cleveland şi New York, 1988, 105; *Webster's Ninth New Collegiate Dictionary.* Merriam-Webster, Springfield, Mass., 1991, 126.

fost suficient de grijuliu să-l exprime cât se poate de general: „Termenul balcanizare a fost folosit pentru a se referi la dezmembrarea unei zone geografice în unități mici şi deseori ostile.”[135] Dicționarul modern italian nici măcar nu evocă semnificația de fragmentare statală, ci-l explică doar ca sinonim pentru despotism, revoluții, contrarevoluții, război de guerilă şi asasinate, „prezente frecvent în țările balcanice (şi în alte zone)”[136].

Expresia „balcanizare” a apărut după primul război mondial: prima folosire a termenului în *New York Times* datează din 20 decembrie 1918. Sub titlul „Rathenau, Head of Great Industry, Predicts the «Balkanization of Europe»” („Rathenau, directorul marii industrii, prezice «balcanizarea Europei»”), ziarul a publicat un interviu cu faimosul director al Companiei Electrice Germane AEG (Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschafl). În următorii patru ani anteriori asasinării sale în 1922, Walther Rathenau, cel mai important susținător al ideii unei uniuni economice central-europene, a fost purtătorul de cuvânt al găsirii unei soluții în chestiunea împărțirii statelor şi a contribuit decisiv la semnarea Tratatului de la Rapallo. În 1918, el începuse deja o campanie activă împotriva iminenței semnării tratatului de pace în termeni prea duri:

> Germania este ruinată pentru multe generații. Este cea mai mare calamitate care s-a petrecut în vreo țară în ultimii 2000 de ani [...] Ruine negre ni se vor înfățișa şi va fi un val imens de emigrație, probabil în America de Sud şi Orientul îndepărtat şi, cu certitudine, în Rusia. Va fi îngrozitor, iar rezultatul va fi balcanizarea Europei. Dispariția Germaniei de pe o poziție importantă va constitui cel mai periculos fapt în istorie. Mai devreme sau mai târziu, puterile estice vor exercita presiuni asupra civilizației occidentale.[137]

[135] Norman Pound, „Balkans”, *Academic American Encyclopedia,* vol. 3, Grolier, Danbury, Conn., 1994, 40.

[136] Alfredo Panzini, *Dizionario moderno,* Editore Ulrico Hoepli, Milano, 1950 (*balcanizzare*).

[137] *New York Times,* 20 decembrie 1918, p. 3.

„Balcanizarea” a fost folosită de Rathenau pentru a exprima perspectiva unei devastări aproape apocaliptice. Afirmația sa nu avea vreo semnificație concretă pentru „balcanizare”, exceptând ideea că numai o Germanie tare şi puternică ar putea contrabalansa această eventualitate îngrozitoare. A fost totuşi folosită ca spectru eficient fluturat în fața aliaților occidentali şi mizând pe frica unei confruntări iminente între Est şi Vest. Deosebit de semnificativă este folosirea termenului ca o amenințare inevitabilă. În afară de această menționare jurnalistică timpurie din 1918, cuvântul „balcanizare” a intrat în vocabularul politic după ce sistemul de tratate semnate după primul război mondial a pecetluit noile divizări ale Europei, *Nineteenth Century* a scris în 1920 că Franța acuzase Marea Britanie de „practicarea unei politici al cărei scop era balcanizarea provinciilor baltice”. *Public Opinion* se lamenta în acelaşi an: „În această lume balcanizată, nefericită [...] fiecare stat este în litigiu cu vecinii săi.” *Europe-Whither Bound* a lui S. Graham a descris cum, în 1921, Ungaria deplângea balcanizarea unei mari porțiuni din teritoriul său. În 1922, Arnold Toynbee, în *The Western Question in Greece & Turkey,* a dat propria sa definiție balcanizării: „Cuvântul a fost inventat de socialiştii germani pentru a descrie ce suferise partea vestică a Imperiului Rus prin pacea de la Brest-Litovsk.”[138]

Prima tratare extensivă a balcanizării datează din 1921, când corespondentul în Europa al ziarului *Chicago Daily Press,* Paul Scott Mowrer, a publicat „o adevărată carte jurnalistică”: „Pentru ca orice element valoros pe care-l conține să poată îi pus la dispoziția publicului fără altă întârziere, trebuie să renunț la bucuria unei compoziții alcătuite pe îndelete şi cea a unei revizuiri conştiincioase şi să scriu în grabă.” Mowrer s-a ocupat de câteva țări – Austria, Ungaria, Bulgaria, Cehoslovacia, Polonia, România, Iugoslavia şi Grecia – a căror populație a caracterizat-o ca „un amestec inextricabil de rase disparate a căror identitate a

[138] *Oxford English Dictionary,* 903.

fost păstrată în totalitate secole de-a rândul”; aceasta era regiunea care „a fost acum «balcanizată» “. El a specificat ce înțelegea prin „balcanizare”: „Crearea, într-o regiune de rase amestecate fără speranță, a unui amestec de state mici, cu populații mai mult sau mai puțin înapoiate, slabe din punct de vedere economic şi financiar, lacome, intrigante, înspăimântate, o pradă continuă pentru maşinațiunile marilor puteri şi pentru impulsurile violente datorate propriilor pasiuni.”[139] Elementul de interferența străină în problemele statelor mici a fost suficient de important pentru a-l motiva pe un scriitor să definească ulterior „balcanizarea în sensul strict al cuvântului ca interferarea constantă a puterilor străine (Rusia, Austro-Ungaria, Germania, Franța şi Marea Britanie) cu scopul de a-şi păstra sau menține sferele de interes”[140]. „Balcanizarea” a intrat astfel în lexiconul jurnaliştilor şi politicienilor la sfârşitul primului război mondial, când dezintegrarea imperiilor dinastiilor Habsburg şi Romanov într-o mulțime de state mici le-a reamintit de secesiunea țărilor balcanice, de organizarea statală otomană ce începuse cu mult timp în urmă.

Balcanizarea a cunoscut o a doua etapă odată cu începutul procesului de decolonizare după cel de-al doilea război mondial.[141] Într-o splendidă observație colaterală din *Color and Democracy*, Du Bois a arătat cum noțiunea de „balcanizare” era utilizată pentru a perpetua un sentiment de degradare şi dezonoare în rândul celor mai nenorocoşi oameni de pe pământ, explicând în acelaşi timp practica puterilor occidentale dominante de a menține țările mai mici în interiorul sferei lor de influență: „Națiunile libere tind să cadă în «sfere de influență» şi centre de investiție şi sucombă

---

[139] Paul Scott Mowrer, *Balkanized Europe: A Study in Political Analysis and Reconstruction*, E P. Dutton, New York, 1921, vii, 34.

[140] Michel Foucher, „The Geopolitics of Southeastern Europe”, *Eurobalkans,* vol. 15, vara 1994, 17.

[141] M. E. Chamberlain, *Decolonization: The Fall of the European Empires*, Basil Blackwell, Oxford, 1985, 55–61.

deseori în colonii lipsite de drepturi. Toate acestea au fost explicate printr-un dispreț universal față de națiunile mici, față de «balcanizare» şi țări gen Haiti, lipsite de apărare, până când majoritatea oamenilor din lume s-au ruşinat de ei înşişi”[142]. Odată cu secesiunea Africii Negre de Comunitatea Franceză, „balcanizarea” a intrat pe scară largă în vocabularul politic francez pentru a desemna problemele frustrante cu care se confruntau cele opt state africane independente (numite „entități fără realitate”) născute din fosta *Afrique occidentale française* după 1960.[143] Termenul a fost folosit şi de presa engleză: în 1960 *The Economist* a scris că „liderii africani sunt datori față de ei înşişi... să înțeleagă ceea ce există în unitatea oferită de majoritate înainte de a opta pentru balcanizare”; *The Listener* a fost de aceeaşi părere în 1962: „Există toate premisele unei «situații balcanice» în Africa de Vest.”[144]

Aproximativ în acea vreme, conceptul de „balcanizare” a început să se detaşeze de contextul relațiilor internaționale. Un austriac, Alexander Vodopivec, a descris nemulțumirea sa fața de instituțiile austriece la mijlocul anilor 1960 în *Die Balkanisierung Osterreichs:* „Balcanic – acest termen era cândva sinonim cu neseriozitate, letargie, corupție, iresponsabilitate, management deficitar, ştergerea competențelor şi a granițelor în domeniul legislativ şi multe altele. Termenul a fost limitat inițial la statele europene de sud-est. O dezvoltare nefericită l-a împins în afara granițelor sale geografice” Un jurnalist vest-german, Klaus Harpprecht, a fost şi el excedat la mijlocul anilor ’60 de ceea ce a numit „harababura şi sufocarea” instituțiilor din țara lui, pe care a caracterizat-o ca „balcanizare lipsită de farmec”: „Dacă cineva ar reveni în Bundesrepublik [Republica Federală a

---

[142] Du Bois, *Color and Democracy,* 72.

[143] . Joseph-Roger de Benoist, *La balkanisation de l’Aftique occidentale française,* Les nouvelles editions africaines, Dakar, Abidjan şi Lome, 1979, 148.

[144] *Oxford English Dictionary,* 903.

Germaniei] după o lungă absență, după câteva săptămâni s-ar întreba într-un moment de deprimare dacă nu cumva centrul Europei a devenit balcanic, dar fără caracteristicile sale pitoreşti, o Bulgarie fără usturoi, o Românie fără Bucureşti, muzică, țigani şi şvabi.”[145]

Chiar şi într-un context diferit, termenul nu a fost separat în întregime de originile sale geografice. Acest lucru s-a petrecut mai mult pe parcursul ultimului deceniu, în special de cealaltă pane a Atlanticului, unde referința la „balcanizare” s-a detaşat total de Balcani şi s-a raportat paradigmatic la o varietate de probleme; relația „balcanizării” cu Balcanii este ca zâmbetul unei pisici Cheshire pentru o pisică. Deşi o bună parte a publicului cititor american n-ar putea demonstra nici cea mai vagă competență geografică referitoare la Balcani, el înțelege clar aluzia la balcanizare ca antiteza la amestecul *[melting pot]* ideal atunci când este îndemnat să „înlăture politicile sociale ce încurajează balcanizarea societății”[146]. Într-o lucrare recentă, Richard Grant a descris prăpastia între ceea ce C.P. Snow a numit „cele două culturi” şi James Joyce a descris în întruchiparea temperamentelor ştiințific şi artistic – Leopold Bloom şi Stephen Dedalus. În timp ce demonstrează dificultatea de a face legătura între una şi cealaltă „în societatea noastră din ce în ce mai balcanizată”, Grant oferă cititorilor săi explicații detaliate despre Snow şi Joyce ce par să presupună că ei sunt familiarizați cu noțiunea de „societate balcanizată”[147]. Chiar şi John Steinbeck, căutând America în *Travels with Charlie*, s-a plâns că țara lui a fost balcanizată: „Separarea statelor, numită cu amărăciune balcanizare, dă naştere multor probleme. Rareori două state au acelaşi preț la

[145] Alexander Vodopivee, *Die Balkanisierung Österreichs*... Verlag Fritz Molden, Viena şi München, 1967, 7, 179.

[146] *Washington Post,* „Book World”, 2 aprilie 1995, 1, 10; William H. Irey şi Jonathan Tilove, „Immigrants In, Native Whites Out, *New York Times Magazine,* 20 august 1995, 44.

[147] Richard Grant, „The World Beyond”, *Washington Post,* 26 februarie 1995, 9.

benzină."[148] Ziarul *New York Times*, într-o acțiune tipică jurnalismului american, a anunțat un concurs pentru definirea perioadei post-post-războiului rece: „Suntem deja în era comunicării globale? A balcanizării? A războiului religios? A austerității sociale?... Cel mai important eveniment al epocii noastre, ale cărui consecințe rămân încă necunoscute, ar putea fi măcelul din Balcani, creşterea fundamentalismului islamic sau destrămarea unității europene."[149] Patrick Crlynn de la American Enterprise Institute anunțase deja ca epoca noastră era „epoca balcanizării" şi că „războiul feroce din Balcani este doar una dintre manifestările unei barbarii reînviate vizibil în multe colțuri ale lumii". În acest caz, dezangajarea balcanizării fața de Balcani este atât de totală, încât se simte spectrul unei abstracte „balcanizari" revizitând Balcanii.[150]

Termenul a fost folosit în lumea academică de exponenții unor vederi politice diferite şi de multe ori opuse: multiculturalismul a fost identificat cu balcanizarea şi folosit pentru a exprima specificitatea excesivă, o metaforă a postmodernismului şi postcomunismului.[151] Harold Bloom a folosit termenul de „balcanizare" pentru a desemna tot ceea ce detesta în disciplina sa: proliferarea ideologiilor genului şi a diferitelor persuasiuni sexuale, multiculturalismul nelimitat, imitarea teoriei galo-germanice: „După o viață întreagă petrecută predând literatura, nu am încredere că

---

[148] John Steinbeck, *Travels with Charlie. In Search of America*, Penguin, New York. 1986, 220.

[149] James Allas, „Name That Era. Pinpointing A Moment On the Map of History", *New York Times*, 19 martie 1995, E1–E5.

[150] Patrick Glynn, „The Age of Balkanization", *Commentary*, vol. 96, nr 1, iulie 1993, 21–24.

[151] Ellis Case, „He Hears America Sinking", *New York Times Book Review,* 27 martie 1994, 1); David Patterson, „The Dangers of Balkanization", *Peace Change,* vol. 20, nr 1, ianuarie 1995, 79; Stjepan G. Mesirovic, *The Balkanization of the West. The Confluence of Postmodernism and Postcommunism*, Routledge, Londra şi New York, 1994.

educația literară va supraviețui slăbiciunii sale actuale [...] Noi distrugem toate standardele intelectuale şi estetice din ştiințele umane şi sociale, în numele justiției sociale [...] Balcanizarea studiilor literare este ireversibilă."[152] Aici balcanizarea nu reprezintă o simplă parcelare, constituirea unor entități mici în război una cu cealaltă; ci devine sinonimă cu dezumanizarea, dezestetizarea, distrugerea civilizației. Dacă Bloom nu ar fi expediat atât de sumar orice critică radicală, el ar fi putut agrea ideea că „a confunda fragmentarea într-un domeniu cel academic cu fragmentarea în altul cel politic înseamnă a ignora posibilitatea ca fragmentarea ideologică să reprezinte nu disoluția puterii, ci consolidarea ei în continuare"[153]. Şi pentru ideologiile de stânga, „balcanic" a devenit o metaforă binevenită şi facilă: „Fiecare agenție de spionaj este o țară balcanică, o geografie a impasului, capabilă să creadă orice, plină de ranchiună împotriva Turciei şi a propriilor sale rude, jucând jocurile mortale ale războiului rece, un pericol pentru civilizație. Tot aşa, fiecare sectă teroristă este o țară balcanică şi un serviciu secret, autoreferențial şi plin de sine".[154]

De ce atunci, confruntat cu o astfel de bogăție de noțiuni, cuvinte, sunete, termenul „balcanic" este deposedat de baza sa ontologică şi re-creat ca demon abstract? De ce a fost transformat într-o buruiană lingvistică? Această întrebare retorică este construită pe ideea că ontologia balcanică nu coincide cu noțiunea ce rezultă din folosirea adjectivului „balcanic" şi a verbului „a balcaniza" în vocabularul politic şi cultural contemporan. Pe de altă parte însă, decontextualizarea totală a termenului şi aplicarea sa inversă au urmat procedee silogistice relativ simple. Primul este de natură extrapolantă: Balcanii, ca realitate, au căpătat o

---

[152] Harold Bloom, *The Western Canon. The Books and School of the Ages*, Harcourt Brace, New York, 1994, 517.

[153] Dirlik, „The Postcolonial Aura", 347.

[154] John Leonard, „C.I.A. – An Infinity of Mirrors", *Nation 9* vol. 258, nr. 12, 28 martie, 1994, 416.

reputație deloc lăudabila (ce nu are nimic de-a face cu cât de meritată sau adecvată este această reputație); există o multitudine de fenomene nedorite şi neplăcute asemănătoare modelelor realităților balcanice sau, de cele mai multe ori, imaginii construite a Balcanilor; aşadar, aceste fenomene se pot numi balcanice. Ai doilea tipar silogistic este esențialmente intrapolant; „balcanic" constituie un atribut dăunător; undeva există o realitate puțin sau insuficient cunoscută, desemnată ca balcanică; această realitate trebuie să corespundă unei semnificații puternice» reproiectându-i astfel sensurile autonome ale semnificantului.

În multe privințe, balcanic este un *nomen nudum,* termenul taxonomic folosit pentru a denota un nume „care nu este recunoscut deoarece a fost introdus fără publicarea descrierii complete cerute de regulile ce guvernează nomenclatura botanică şi zoologică" Fără îndoială, numele este folosit astăzi în cadrul unei nomenclaturi culturale şi politice, însă el a fost şi este folosit în continuare pentru a denota o realitate geografică şi istorică concretă, cu flora şi fauna sa, conformându-se astfel regulilor nomenclaturii botanice şi zoologice. După regulile taxonomice, se poate eticheta o nouă specie (în acest caz demonul cultural abstract) cu un nume ce exista deja ca *nomen nudum*, nerecunoscut deoarece nu a fost niciodată validat de o descriere. Acest lucru nu funcționează însă în cazul termenului „Balcani". Ne-am putea dori, în mod nerealist, ca aceia care folosesc termenul „Balcani" în mod peiorativ să utilizeze procedeul lui Heidegger de a radia termenul *Ființă,* dar să păstreze atât cuvântul, cât şi linia suprapusă care-l anulează, deoarece cuvântul este inadecvat, dar necesar. Cel puțin semnul radierii ne-ar preveni împotriva folosirii metaforice a termenului.

2. „Balcanii” ca autodesemnare

Numele lui nu-l voi şterge din Cartea Vieții.

Apocalipsa, 3, 5

Dată fiind imaginea nedemnă pe care Balcanii au avut-o în Occident, ce simți când eşti numit balcanic? Cum privesc acest nume cei ce aparțin geografic sau istoric Balcanilor? Se considera ei balcanici în toate sensurile pe care le are acest cuvânt? Se impun câteva lămuriri. Nu este vorba de o trecere în revistă istorică a procesului creării autoidentităților şi autodesemnării. Scopul lucrării mele este să redau imaginile şi emoțiile actuale, aşa cum apar ele în regiune. Ca atare, ea prezintă câteva din avantajele şi toate neajunsurile unei picturi impresioniste. Din moment ce are în vedere probleme legate de identificarea actuală a Balcanilor, în primă instanță s-ar părea că locul acestei relatări ar trebui să urmeze cronologic explorarea evoluției termenului „balcanic”. Totuşi, fac o breşă conştientă în consistența metodologică, de dragul potențării argumentative: introduc în acest punct cea mai importanta componentă a analizei denumirii, clasificării, interpretării şi evaluării – locuitorii Balcanilor. Vreau ca cititorul să cunoască de acum autopercepțiile dominante în Balcani, astfel încât parcurgerea capitolelor ulterioare să fie făcută în cunoştință de cauză.

Este axiomatic faptul că asupra Balcanilor planează o

autopercepție negativă, alături de o imagine exterioară dezaprobatoare şi defăimătoare, Sunt conştientă că recurgerea la termenul de „locuitorii Balcanilor" şi ce cred ei despre sine se situează în raport direct cu „caracterul național, idee căreia mă opun categoric, atât din rațiuni metodologice, cât şi morale. Prin urmare, ca să nu comit aceeaşi eroare de esențialism contra căreia lupt, aş dori ca formularea „ce cred balcanicii despre ei înşişi" să fie decodată ca semnificând felul în care elitele națiunilor balcanice însărcinate cu sau având conştiința identității lor etnice, naționale, religioase, locale alături de alte identități definesc (resping, acceptă, au o atitudine ambiguă sau indiferentă) legătura lor cu o prezumtiva identitate balcanică. Aşa cum remarca Erving Goffman, comentând asupra stigmatului ca bază a imaginii de sine: „Reprezentanții nu sunt reprezentanți, căci reprezentarea nu poate să vina de la cei care nu acordă atenție stigmatelor sau care le ignoră în oarecare măsură."[155]

Care este originea acestei autopercepții: este ea un produs independent al autoreflectării sau a fost sugerată şi formată exclusiv de viziunea exterioară? Deşi au fost obiecte pasive în formarea imaginilor din exterior (nu în sensul că activitățile lor frenetice nu ar fi contribuit la formarea lor, ci în acela că nu au participat activ la articularea şi diseminarea discursului), popoarele din Balcani nu au fost receptori pasivi ai etichetărilor şi părtinirilor. Această carte demonstrează măsura în care perceperea externă a Balcanilor a fost interiorizată în regiune. În acelaşi timp, trebuie spus că autoreflectarea critică a constituit, cel puțin inițial, o componentă relativ independentă provocată de comparație şi formată de aşteptări, valori şi idealuri împărtăşite de observatori atât externi cât şi interni prin intermediul unor surse culturale comune, nu prin schimb direct Aşadar, multe din autoevaluările critice au anticipat

[155] Erving Gofyman, *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*, Prenlice-Hall, Englewood Cliffs, N.J., 1963, 27.

asprimea discursului balcanist din al doilea deceniu al secolului al XX-lea.

Cea mai populară imagine literară asociată cu numele „balcanic” este dată de Bai Ganiu Balkanski, eroul literar nemuritor al scriitorului bulgar Aleko Konstantinov (cunoscut simplu ca Aleko) (1863–1897). Povestirile despre Bai Ganiu au început să apară în revista literara *Misîl* în 1894 în foileton şi au fost publicate într-o colecție subintitulată „povestiri incredibile despre un bulgar contemporan”. Bai Ganiu, un fel de Tartarin şi Şveik din literatura franceză sau cehă, şi substantivul derivat „baiganiuvştina” (Bai Ganiu-zitate), a devenit cea mai populară poreclă creată de literatura bulgară, semnificând grosolănie, mârlănie, mojicie. Este, cred, cel mai important nume oferit de literatură şi cartea pe care fiecare bulgar o ştie şi a citit-o. În bună parte, istoria criticii literare bulgare a evoluat în jurul acestui erou literar, deoarece interpretarea sa a echivalat cu o autoanaliză națională. Marea dihotomie care a polarizat atenția criticii literare bulgare pe parcursul unui întreg secol este abordarea etnică împotriva celei sociale; Bai Ganiu trebuie analizat ca tip biologic, rasial, național, cultural, civilizațional sau ca tip socio-istoric distinct, fără specificitate etnică/națională, aparținând unei perioade de tranziție definite în dezvoltarea societăților înapoiate şi cu o atitudine marcată de clasă.

Cel mai bun interpret contemporan al lui Bai Ganiu Balkanski, Svetlozar Igov, l-a contextualizat într-un decor balcanic, apelând la noțiunea de *homo balkanicus*. Aleko a exprimat deziluzia profundă a „primei generații de intelectuali de după eliberare pentru care lupta dintre idealurile mărețe ale perioadei de renaştere şi corupția burgheză rapidă a Bulgariei «libere»” s-a dovedit deosebit de dureroasă. El a urmat un model îndrăgit în literatura europeană moralistă a Iluminismului – sălbaticul între civilizați –, folosit pentru a critica ipocrizia moravurilor europene; numai că Aleko l-a folosit pentru a critica ironic

parvenitul balcanic ajuns între europeni. Mai există şi o nuanţă suplimentară importantă. Dacă în prima parte a cărţii, unde sunt descrise aventurile lui în Europa, Bai Ganiu este doar un bufon primitiv comic, el devine sălbaticul autentic şi periculos numai la reîntoarcerea printre ai săi, unde proaspătul îmbogăţit, *un nouveau riche*, devine şi politician corupt; „la început este un excentric caraghios din provincia balcanică, la sfârşit el este o forţă politică în stare să controleze în totalitate situaţia, un om al mulţimii”[156].

Fără îndoială că, prin Bai Ganiu, Aleko viza vulgaritatea şi incultura în opoziţie cu o Europă civilizată. Ei expunea un fenomen pe care îl detesta: mimarea superficială a comportamentului civilizat fără însuşirea valorilor reale. Bai Ganiu, care porneşte în călătoria sa spre Vest în straiul lui de ţăran, se reîntoarce în haine europene, însă nepotrivirea între felul în care arată şi caracterul său este şi mai comică, William Miller, scriitor din aceeaşi perioadă, a comentat acest subiect: „În Orientul apropiat, problema costumului prezintă un interes mai mult decât artistic; am observat că orientalul tinde să se deterioreze moral atunci când îmbracă haine occidentale. Cel născut în Balcani pare să «lase deoparte» credinţa primitivă şi ideile simple atunci când îmbracă o haină neagră. Politicianul balcanic îmbrăcat în veston nu este în niciun caz la fel de ingenios ca ţăranul, deşi au aceeaşi provenienţă, iar pălăria de mătase converteşte adesea un fiu nesofisticat al pământului într-o palidă imitaţie a unui om de lume parizian.”[157]

Comparaţi acest lung citat şi romanţarea implicită a ţăranului cu simplitatea faimosului început al cărţii lui Aleko: „L-au ajutat pe Bai Ganiu să-şi scoată hainele turceşti. Şi-a pus o mantie belgiană şi toată lumea a decis că Bai Ganiu era deja un adevărat european”[158] Critica,

---

[156] Svetlozar Igov, *Istoriia na bălgarskata literatura, 1878–1944,* Izdatelstvo na Bălgarskata akademiia na naukite, Sofia, 1993, 104–115.

[157] Miller, *Travels and Politics*, 58.

[158] Aleko Konstantinov, *De Chicago i nazad, Bai Ganiu,* Bălgarski

elementul central din povestirile lui Bai Ganiu, nu este făcută din exterior, de la distanță, dintr-un unghi străin, european, ci din interior, din punctul de vedere al bulgarului european. Accentuez „bulgar european”, şi nu „bulgar europenizat”, deoarece europenismul lui Aleko nu a fost rezultatul unui sejur în vreo țară europeană occidentală (educația sa a fost dobândită în întregime în instituții bulgare sau ruseşti), ci din apartenența la o cultură europeană lipsită de etichete naționale, ce a constituit hrana comună oricărei persoane educate şi cultivate de pe continent.

Ivan Şişmanov, unul din primii comentatori ai lui Bai Ganiu, crede că pentru a-l înțelege pe Bai Ganiu trebuie să începi cu Aleko; „Luați opusul lui Bai Ganiu şi-l aveți pe Aleko”.[159] În viziunea lui Şişmanov, istoric, critic literar şi figură proeminentă în cultură şi educație în Bulgaria de la începutul secolului, opusul lui Bai Ganiu nu era un străin, ci un produs al aceluiaşi pământ: autorul şi personajul său erau legați într-o dihotomie internă. Iată construcția cărții: poveştile sunt spuse de un grup vesel de tineri educați, fiecare dintre ei împărtăşind un episod din întâlnirile sale cu Bai Ganiu. Compatrioții bulgari care istorisesc viața lui Bai Ganiu nu au nimic din romantismul dulceag ce aminteşte de idilicul rustic. Este povestea unui bulgar spusă de alți bulgari.[160] Astfel, măsura după care este cântărit Bai Ganiu, deşi numit european, nu este una străină: e măsura unor concetățeni. Decât să explicăm acest lucru simplu în termenii elitelor occidentalizate sau europenizate ce abordează propria lor realitate cu o viziune falsă şi disprețuitoare, rezultat al interiorizării discursului hegemonic al centrului, l-am putea comenta pornind de la modul în care Edward Shil tratează centrul şi periferia. În eseul său clasic,

---

pisatel, Sofia, 1983, 109.

[159] Igor, *Istoriia,* 108.

[160] Lili Ilieva şi Stilian Stoianov, „Bai Ganiu kato «Homo Balkanicus» – «svoia» i «ciujda» gledna tocika”, *Balkanistic Forum*, nr 2, 1993, 67–68; Igov, 113.

el a argumentat că centrul nu reprezintă doar o localizare în spațiu, ci o zonă centrală de simboluri, valori şi credințe care guvernează societatea:

> Existența unui sistem valoric central se bazează, într-un mod fundamental, pe nevoia ființelor umane de încorporare în ceva ce transcende şi transfigurează existența lor individuală concretă. Ele au nevoie să fie în contact cu simboluri mai ample decât propriile lor corpuri şi mai importante în structura ultimă a realității decât este viața lor zilnică plină de rutină.[161]

Într-o astfel de perspectivă, însuşirea unor aşa-numite valori europene nu ar fi considerată apropriere mecanicistă de către elitele periferice întârziate a valorilor emanând intrinsec dintr-o entitate circumscrisă geografico-istoric (Europa Occidentală), ci ar necesita tratarea culturii ca fenomen autonom în cadrul unui context uman universal. În acest fel, şi nu ca o recunoaştere a noneuropenității, trebuie abordată propoziția lui Aleko: „Suntem europeni, dar nu chiar". Nu este vorba de o coincidență minoră, iar critica nu a uitat să evidențieze că Bai Ganiu a fost imaginat de Aleko Konstantinov în America, pe când vizita Expoziția mondială de la Chicago în 1893. Pe de-o parte, el a fost descris ca antiteza culturii şi civilizației occidentale; pe de altă parte, a fost portretizat ca personaj legat organic de mecanismele rapace şi egoiste ale unei societăți a cărei motivație centrală era acumularea de capital. În cuvintele lui Igov, Bai Ganiu este „embrionul balcanic-oriental al acestui mecanism, dar în final este şi el «o rotița în mecanismul acumulării de capital»"[162].

În felul său, Herbert Vivian a surprins acest proces descriind țăranul sârb de la începutul secolului ca „robust, arătos, ospitalier şi vesel... bogat în toate, mai puțin în bani; simplu, superstițios. medieval". El credea că, dacă ne-am

---

[161] Edward Shils, *Center and Periphery: Essays in Microsociology,* University of Chicago Press, Chicago, 1975, 7.

[162] Igov, *Istoriia,* 111–112.

putea întoarce înapoi cu patru sau cinci sute de ani şi am putea trăi printre strămoşi, aceştia ar considera toleranța în felul în care o fac azi sârbii, iar dacă am putea să ne lepădăm de aroganța civilizației, am aprecia nenumăratele lor virtuți:

> Ei stârnesc critica numai când pleacă în străinătate, la studii, îmbrăcați în haine de oraş şi acoperiți de o pojghiță subțire de progres. Nu sunt copți pentru binefacerile democrației (aşa cum sunt ele) şi vor trece prin multe experiențe dureroase pentru a o atinge. Nu spun că ei n-ar putea suporta parcursul, dar nu doresc să-i văd de-a lungul acestui proces. Prefer să mi-i amintesc aşa cum i-am cunoscut – supraviețuitori admirabili ai epocii medievale.[163]

Într-o manieră similară, A. Goff şi Hugh Fawcett l-au descris pe macedonean ca fiind „pitoresc în apariție şi, printre țărani, cinstit şi muncitor. El se lasă totuşi uşor contaminat de viața vicioasă de la oraş, unde preferă să câştige cât mai mult, fără să se uite la mijloace, în cel mai uşor mod posibil"[164]. Astfel, disprețul pentru Balcani din discursul balcanist occidental nu şi-a avut originea în natura sa subdezvoltata, primitivă. Această trăsătura din urmă era interesantă, exercitând chiar o atracție aproape romantică. Ceea ce Occidentul ura să vadă nu era imaginea sa primitivă, ci imaginea sa cu doar câteva generații în urmă. Personajul lipsit de gust, deplâns în egală măsura de Vivian şi de Aleko Konstantinov, era produsul unei epoci mai apropiate a parvenitismului. Bai Ganiu, cu mantia sa belgiană, a fost numit pe drept cuvânt „cavalerul acumulării primitive de capital"[165].

Bai Ganiu nu a fost o figură solitară, şi nici patosul lui Aleko nu a fost neobişnuit în Balcani. Şi alte literaturi balcanice ale acestei perioade s-au preocupat de geneza aceluiaşi fenomen, parvenitul burghez. *O scrisoarea pierdută*

---

[163] Vivian, *The Servian Tragedy,* 252.

[164] A. Goff şi Hugh A. Fawcett, *Macedonia: A Plea for the Primitive,* John Lane, Londra şi New York, 1921, xv.

[165] Igov, *Istoriia,* 111.

de Ion Luca Caragiale (1852–1912) este piesa cea mai elocventă şi mai populară dintr-o operă bogată ce tratează acelaşi subiect în România. Aşa cum personajul lui Aleko, Bai Ganiu, a intrat în bulgară ca poreclă, multe expresii din opera lui Caragiale au intrat în vorbirea curentă românească.[166] Scriitorii de la începutul secolului nu căutau explicații fundamentale în spațiul culturii, ci se îndreptau spre o direcție precisă. Ținta satirei lui Caragiale nu era arhetipul etnic românesc, ci noua oligarhie. În pofida încercărilor criticilor de a atenua forța satirei lui Caragiale, susținând că el a atacat doar „spoiala civilizației occidentale preluată prea repede de straturile joase ale societății", mesajul lui era mai mult decât explicit:

> Asta, în țara românească, se numeşte cu tot seriosul, sistema democratică... Şi oligarhia asta, semicultă sau, în cel mai bun caz, fals-cultă, pe cât de incapabilă de producție utilă ori de gândire, pe atât de lacomă la câştiguri şi onoruri, îşi arogă puterea întreagă a statului; cu o crudă şi revoltătoare neobrăzare, ea tăgăduieşte țăranilor (imensei mase, supusă şi cuminte producătoare a bogăției naționale), sub pretextul ignoranței şi lipsei lor de maturitate politică, orice drept de amestec [...].[167]

Pe scena iugoslavă, Branislav Nusić (1864–1938) a fost cel care a observat transformarea unei mici țări agricole într-o societate birocratică de tip occidental. Comediile lui au descris mica burghezie în acest „proces sălbatic, unde conştiința era dată deoparte, viețile erau distruse, indivizii cinstiți care încercau să reziste, minați, iar parveniții lipsiți de scrupule dominau scena"[168]. Excesele unor analize ale

[166] Ion Luca Caragiale, *Oeuvres choisies: Theatre*, Editions „Le Livre", Bucureşti, 1953, p. 20. [Vezi şi ed, rom. *O scrisoare pierdută* în I.L. Caragiale, *Opere I, Teatru*, Editura de Stat pentru Literatură şi Artă, Bucureşti, 1959, pp 99–221 – *n.t]*; Ion Dodu Bălan, *A Concise History of Romanian Literature,* Editura Ştiințifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1981, 46–49.

[167] I.L. Caragiale, *Opere* (III), *1907 – Din primăvară până-n toamnă,* Editura de Stat, Bucureşti, 1950, pp. 199–200.

[168] Antun Barac, *A History of Yugoslav Literature*, Michigan Slavic

clasei de jos, vulgare, care considerau cazul lui Bai Ganiu un *homo balkanicus* tipic la apariția sa, nu trebuie să ne împiedice să observăm specificitatea lui istorică. În încercarea lui Igov de a găsi o cale de mijloc între extremele interpretărilor lui Bai Ganiu (să-l considere „o versiune națională şi istorică idiosincratică a unui tip social definit"), el demonstrează nu numai natura concretă socio-istorică a personajului literar, ci comentează şi asupra rădăcinilor sale adânci în realitățile bulgare de o natură *longue durée,* ce va face problema nepoților lui Bai Ganiu deosebit de acută. El remarcă aproape resemnat că „acest tip are rădăcini puternice în realitate sau aceasta realitate se schimbă destul de încet; prezența lui este foarte puternică, deşi înfățişarea şi chiar manierele sale s-au modernizat"[169]. Din punct de vedere istoric, schimbările sunt departe de a fi lente: la urma urmei, proveniența acestei realități, în care Balcanii constituie periferia unui centru vest-european, stângăciile economice şi sociale nu au decât două secole. Asta nu înseamnă că înapoierea relativă a Balcanilor a început doar de două secole, ci că prăpastia tehnologică între regiunile Europei a devenit semnificativă numai în cadrul noilor relații structurale, odată cu crearea a ceea ce Wallerstein a numit economie mondială.[170] Mai mult, această realitate continuă.

Cum e reflectat acest lucru în identitățile contemporane? S-a afirmat că noțiuni precum „europeanul" sau „balcanicul" ca desemnări colective lipsesc din limbile balcanice. Explicația oferită a fost aceea că autodesemnările sunt, de obicei, mai puțin abundente decât desemnările celuilalt.[171] Mult mai probabil aceasta preocupare specială este una tipic intelectuală şi ca atare este limitată la limbile literare. Ceea

---

Studies, Ann Arbor. 1976, 207–208.

[169] Igov, *Istoriia,* 112.

[170] Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System,* 3 vol., Academic, New York, 1974–1989; Immanuel Wallerstein, *The Politics of the World-Economy: the States, the Movements, and the Civilizations,* ; *Essays,* Cambridge University Press, New York, 1984.

[171] Ilieva, Stotanov, „Bai Gamu", 63.

ce a existat în limbile balcanice ale secolului al XIX-lea şi pe parcursul primei jumătăți a secolului al XX-lea, şi poate fi încă întâlnit la o anume generație, a fost expresia „a merge în Europa”. La sfârşitul secolului al XIX-lea, William Miller a scris că „atunci când locuitorii Peninsulei Balcanice se gândesc la o călătorie în oricare dintre țările care se află la vest de ei, vorbesc despre «a merge în Europa», considerându-se deci evident în afara sistemului european”[172]. La începutul secolului următor, Allen Upward vorbeşte despre Balcani ca fiind capătul estic al Europei sau cel mai necunoscut colț al ei:

> Europa care joacă rolul Providenței pentru lumea balcanică se termină la Marea Adriatică. Pământul care a fost leagănul civilizației europene, insula pe care Europa s-a născut din taurul sacru nu fac parte din această Europă. Ar putea include Rusia din rațiuni politice, dar altfel termenul european înseamnă, pentru urechea balcanică, în mare măsură ceea ce însemnau francii pentru cea bizantină. Europa este, pe scurt, creştinătate latină; Parisul este capitala, iar franceza – limba sa.[173]

Ca englez, Upward deplânge locul central pe care Franța îl ocupă în imaginea Europei, dar se înşală atunci când o limitează la creştinătatea latină. „Europa”, atunci când era folosita în antiteză cu Balcanii, nu era un sinonim pentru creştinismul occidental în general, cu atât mai puțin pentru creştinătatea latină; era un sinonim pentru progres, ordine, prosperitate, idei radicale, adică o imagine şi un ideal, o Europă aparținând Timpului (înțeles ca dezvoltare), nu o entitate geografică. După cel de-al doilea război mondial, expresia s-a diluat şi a dispărut din porțiunea Balcanilor care a devenit o parte a Europei de Est. Acolo a fost înlocuită de Vest: când era totuşi folosită, expresia „a merge în Europa"” era echivalentă cu „a merge în Europa Occidentală”. Dacă în

[172] Miller, *Travels and Politics,* XIII, 38–39.

[173] Allen Upward, *The East and Europe: The Report of an Unofficial Mission to the European Provinces of Turkey on the Eve of the Revoluțion*, John Murray, Londra, 1908, 50.

1904 Herbert Vivian putea încă să scrie că „peste tot în Balcani se obişnuieşte să se spună despre a trece la nord de Dunăre şi de Sava: «a merge în Europa»”, cincizeci de ani mai târziu nu i-ar fi trecut prin minte nimănui în Bulgaria sau România să spună că merge în Europa referindu-se la o excursie în Ungaria, Cehoslovacia, Polonia sau Republica Democrată Germană, la fel cum nimeni în Grecia n-ar folosi *iha pame stin Evropi* când vizitează Spania, Portugalia şi chiar Italia, toate fortărețe ale creştinătății latine.[174]

Cum este exprimată astăzi legătură între Europa şi Balcani? Într-o anumita măsură, felul în care cuvântul „balcanic” e folosit în diferitele limbi balcanice arată gama de evaluări şi gradul de toleranță față de o presupusă balcanitate. Merită să privim mai îndeaproape cum este exprimat acest lucru în discuțiile literare sau politice.

„Grecia – vacanța europeană a europeanului” a fost sloganul turistic al anului 1988, interpretat de unii ca o încercare de a atrage mai mulți americani cărora le place să rivalizeze cu europenii.[175] Arăta de asemenea şi o emfază obsesivă a europenității lor, față de negarea căreia grecii, ca unici membri balcanici ortodocşi ai Uniunii Europene, sunt deosebit de sensibili. Chiar cuvântul Europa este grecesc, ne reamintesc ei, şi atunci când folosesc expresia „a merge în Europa” nu indică o postură resemnată de neapartenență. Celebrarea exaltata a Greciei în eseul lui Spyros Melas, deşi foloseşte sintagma nefericită, atestă sentimentul de netăgăduit de a fi centrul culturii europene:

> Când la reîntoarcerea noastră dintr-o excursie în Europa – goniți de nori cenuşii şi de furtuni – am văzut din josul văii Strymonului o bucată de cer albastru, l-am auzit pe tovarăşul meu de călătorie exclamând: „Aceasta este Grecia!” Şi nu se înşela. Exact sub acel petic albastru începea granița noastră. Este leagănul nostru

---

[174] Vivian, *The Servian Tragedy*, 289.

[175] Robert Eisner, *Travels to an Antique Land: The History and Literature of Travel to Greece*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1991, 256.

> spiritual, substanța istorici şi civilizației noastre. Ideile lui Platon şi ale odelor lui Sofocle sunt impregnate cu acest albastru. Armoniile de marmură ale monumentelor şi părțile lipsă din ruinele lor sunt pline de el. Se reflectă în marile noastre şi astfel pune pământul nostru cioplit în relief între doua fâşii nesfârşite de albastru, cea lichidă (marea) şi cea aeriană (cerul), este triumful albastrului care colorează nu numai apa, eterul, starea, vorbirea, râsul, ci şi piatra, muntele, pământul care devine mai uşor, spiritualizat.[176]

„Tema albastră” apare şi în imnul de laudă a Greciei al lui Stratis Myrivilis, delectându-se cu locul deosebit al țării sale a cărei istorie „este scrisă pe valurile ei, care au legănat şi încă-i leagănă soarta”: „Pe măsură ce filele albastre se deschid, văd pe ele vechile vapoare care au purtat spiritul rasei mele în toată Mediterana [...] Filele albastre se deschid şi văd cum trec vapoarele bizantine cu vulturii lor imperiali. Pe catargul înalt flutură stindardul Madonei Victoriei care, timp de o mie de ani, a păzit civilizația Europei şi a răspândit legea lui Cristos popoarelor sfinte [...] Filele albastre se deschid mereu.”[177] Şi Nikos Kazantzakis a împărtăşit acelaşi sentiment atunci când a scris despre pământul său natal; „Creta a fost prima punte între Europa, Asia şi Africa. Pământul Cretan a fost primul luminat într-o Europă în întregime întunecată [...] Deoarece cu patru sau cinci mii de ani în urma pasărea albastră, Spiritul, a trecut prin acest loc şi a rămas.”[178] Ca toate identitățile naționale, cea greacă constă dintr-o ierarhie de identități multiple: un grec contemporan s-ar descrie în primul rând ca fiind grec, apoi cu o identitate locală (cretan, macedonean, cipriot şi aşa mai departe), în al treilea rând ca european şi numai după aceea ca balcanic, sud-european sau mediteranean. Fără să arate un entuziasm deosebit pentru balcanismul lor, doar

---

[176] Spyros Melas, „This is Greece!”, *Modern Greek Literary Gems,* R. D. Cortina, New York, 1962, 47–49.

[177] Stratis Pvlyrivilis, „The Greek Waves”, *Modern Greek Literary Gems*, R. D. Cortina, New York, 1962, 51–53.

[178] Nikos Kazantzakis, „Crete, a Great and Noble Island”, *Modern Greek Literary Gems*, R. D. Cortina, New York. 1962, 57.

resemnare ironică, grecii devin peiorativi când vorbesc despre „Orient” (mai concret Turcia), nu despre Balcani, Nu neagă apartenența lor la Balcani. Ei au dovedit, de-a lungul istoriei, mai degrabă un complex de superioritate față de restul Balcanilor, temperat în ultimele câteva decenii. Nu numai că Grecia a ocupat un loc central, de-a lungul istoriei, în cosmosul balcanic, dar țelurile sale principale şi imaginația sa politica până în trecutul apropiat s-au concentrat în mare măsură asupra Balcanilor. În viața academică, „balcanic” este o noțiune care ocupă un loc neutru şi legitim: cel mai important institut pentru cercetarea interdisciplinară a Balcanilor este Institutul pentru Studii Balcanice din Salonic, principala sa publicație este revista *Studii balcanice*, şi a apărut o revistă recentă cu titlul *Evrovalkania* (*Eurobalcani*).

Grecia consideră că joacă în continuare un rol central în peninsulă, deşi în ziua de astăzi această poziție nu mai este o prioritate. Declarațiile oficiale sunt neechivoce: „Balcanii nu reprezintă pentru Grecia doar o regiune periculoasă undeva în lume. Grecia face parte din Balcani.” Definindu-se ca singurul „membru balcanic” al Uniunii Europene, Grecia simte o responsabilitate deosebită pentru stabilitatea Balcanilor şi de curând a susținut inițiativa creării unei „Universități Balcanice Deschise”[179]. Deşi se mândresc că sunt singurii „balcanici” europeni, grecii se arată îngrijorați din cauza amenințării de a-şi pierde caracterul distinct, şi există o tendință din ce în ce mai puternică „de a păstra o noțiune organică statică – o legătură între stat, națiune, religie şi caracterul grec – aşa cum a fost formulată la începutul secolului al XIX-lea”[180]. Evident, pe măsură ce avansează procesul de integrare europeană, Grecia va fi

---

[179] George Papandreou, „Greece, the United States and their Mutual Common Interests in the Balkans”, *The Southeast European Yearbook 1993*, ELIAMEP, Atena, 1994, 13–19.

[180] Adamantia Pollis, „Greek National Identity: Religious Minorities, Rights, and European Norms”, *Journal of Modern Greek Studies,* vol. 10, nr 2, 1992, 191.

supusă la presiuni din ce în ce mai mari pentru a-şi reconstrui identitatea. Totuşi, se poate observa că, în pofida unor dispute permanente referitoare la identitate şi a temerilor unor cercuri că şi-ar putea pierde esenţa – Romeiosini –, locul Greciei în cadrul instituţionalizat al Uniunii Europene i-a conferit un remarcabil sentiment de securitate, atât de mare încât se poate vorbi în acest caz de „greutatea suportabilă de a fi” balcanic.

La fel, în ţara pe care Edward Gibbon a descris-o ca „vizibilă din Italia, dar mai puţin cunoscută decât interiorul Americii” nu a fost niciodată negat faptul că albanezii sunt balcanici, termen folosit aproape exclusiv în înţelesul său geografic neutru. La începutul organizării statale albaneze, susţinătorul lor, Christo A. Dako, a afirmat că albanezii erau rasa cea mai veche şi cea mai inimoasă din Peninsula Balcanică şi că, până în Evul Mediu, ei ocupaseră toate ţările balcanice, având o conştiinţă naţională mai puternică decât a oricăruia dintre vecini, fiind „nu numai un popor arian, ci european în instinctul lor naţional”, iar sentimentul lor de familie era unul „european şi nu turc”.[181] Acest lucru nu avea ca scop scoaterea lor dintr-un balcanism înjositor, ci stabilirea locului lor de drept ca naţiune suverană între celelalte naţiuni balcanice, argumentarea „admiterii poporului albanez, cel mai vechi popor din Balcani, în cercul familiei naţiunilor”, afirmarea dorinţei Albaniei „de a deveni un element de ordine şi pace în Peninsula Balcanică”.[182] Faptul că în memorandumul trimis preşedintelui Wilson şi serviciilor externe ale celorlalte mari puteri „caracterul arian” al Albaniei precum şi „valorile familiale europene” figurează în mod repetat şi apăsat nu face decât să confirme

[181] Dako, *Albania: The Master Key,* 2, 28, 31, 128, 171.

[182] *Ibid*, 117, 120; Christo A. Dako şi Dhimitri Bala, *Albania s Rights, Hopes and Aspirations, The Strength of the National Consciousness of the Albania People*, Boston, 1918, 8; Christo A. Dako şi Mihal Grameno, *Albania’s Rights and Claims to Independence and Territorial Integrity,* Boston, 1918.

repeziciunea cu care clişeele politice dominante au fost însuşite de campionii cauzei albaneze.

Apartenența lor la Balcani nu este disputată astăzi. Într-un discurs din martie 1995, preşedintele Sali Berisha s-a referit la Albania ca fiind una din țările balcanice şi est-europene, dar a căutat să afirme relația directă, fără intermediari, cu Europa, la care Albania aspira; „Programul este cuvântul nostru de onoare, contractul nostru cu electoratul albanez, cu democrația, cu Albania şi cu Europa.”[183] Cei care au scris despre Kosovo au căutat dimpotrivă să accentueze „vocația sa balcanică”, „dimensiunea sa balcanică” „perspectiva balcanică”, chiar şi atunci când au avertizat că Albania ar putea deveni un nou „butoi cu pulbere balcanic”. Dorința comună este totuşi de a face din Albania „un cap de pod al stabilității în Balcanii turbulenți”[184]. Deşi nu a existat o folosire peiorativă a termenului „balcanic” în albaneză, ea apare în noile clişee ale perioadei postcomuniste. Un articol albanez despre creştinism explică; „Exploatând tradiția paternalistă balcanică şi albaneză, cincizeci de ani de comunism dur au devastat total valorile morale şi spirituale ale omului.” Acest paternalism „este un model sociopsihologic tipic pentru popoarele balcanice, întărit de islamizarea vieții şi de caracterul primitiv al dezvoltării noastre sociale şi economice”. Singura speranță pentru Albania este tânăra generație „care a îndrăgit civilizația europeană şi valorile

[183] Sali Berisha, „The Democratic Party Has Kept Its Word”, *Rilindja Demokratike,* 7 martie 1995; vezi şi FB1S-EEU-95–049, 14 martie 1995.

[184] Arshi Pipa. „The Other Albania: A Balkan Perspective” Arshi Pipa şi Şarm Repishti, ed., *Studies on Kosova*, East European Monographs, Boulder, Co., nr. 155, Columbia University Press, New York, 1934, 244, 247, 251; Elez Biberaj, „Kosova: The Balkan Powder Keg”, *Conflict Studies,* nr. 258, Londra, 1993, 1–26; Gazmend Zajimi, „Historical Continuity of the Question of Kosova”, *Kosova,* nr. 1,1993, 15–18; Arben Puto, „The London Conference în Two Editions”, *Kosova*, nr. 1, 1993, 19–22; Elez Biberaj, „Albania's Road to Democracy”, *Current History,* vol. 92, nr 577, noiembrie 1993, 385.

creştine”[185]. Acest apel sincer la valorile creştine lansat într-o țară care înainte de a deveni atee a fost 70% musulmană arată naivitatea şi caracterul direct al noului discurs politic albanez care nu şi-a însuşit încă fața înnobilantă a vocabularului pluralist, Este, de asemenea, un tribut adus instinctelor politice sănătoase ale noilor elite politice albaneze care nu s-au lăsat înşelate de amăgirea universalismului şi pluralismului suprareligios, nonrasist şi nonetnic al discursului european sau occidental. Profesorul albanez făcea pur şi simplu ceea ce alții practicaseră înaintea lui: respingea nişte calități nedorite extinse asupra Balcanilor.

Românii au insistat asupra legăturilor lor directe cu lumea occidentală (fără să accepte nici măcar medierea Europei Centrale) şi asupra rolului lor misionar ca avanpost al latinității şi civilizației într-o mare de barbari (slavi şi turci). John Reed scria din Bucureşti în relatările sale de pe frontul de est în timpul primului război mondial: „Dacă vrei să înfurii un român, trebuie doar să vorbeşti despre țara lui ca fiind un stat balcanic, «Balcanic!» strigă el. «Balcanic! România nu este un stat balcanic. Cum îndrăzneşti să ne confunzi cu grecii sau slavii, care sunt pe jumătate sălbatici! Suntem latini.»”[186] Lucrurile nu au stat întotdeauna aşa. Chiar şi pe parcursul secolului al XIX-lea, odată cu apariția „românismului” şi cu emanciparea sa de elenism, precum şi cu purificarea puternicului său vocabular slav, caracterul specific nu a constituit o obsesie a ideii româneşti. Citind însemnările de călătorie a zeci de români, cum ar fi Teodor Codrescu, Ion Ionescu de la Brad, Dimitrie Bolintineanu, A. Pelimon, D. Rallet, Maior Pappazoglu, Cezar Boliac, Ştefan Georgescu şi episcopul Melchisedec, eşti surprins de cât de acasă se simt atunci când trec Dunărea la sud; relatările lor

---

[185] Gramoz Pashko, „The Role of Christianity în Albania’s Post-Comnnmist Vacuum”, *The Southeast European Yearbook 1993,* ELIA ME? Atena, 1994, 47, 49, 53.

[186] John Reed, *The War in Eastern Europe,* Scribner’s, New York, 1919, 273.

au fost scrise de oameni din interiorul Balcanilor cu o înțelegere intuitivă a situațiilor, comportamentului şi cuvintelor.[187]

Ideea unicității şi a separării complete – „narcisismul cultural, întâlnit deseori Ia «culturile mici», care este perechea izolaționismului întreținut oficial” – a fost un fenomen ulterior, intensificat la maximum după primul război mondial.[188] Totuşi, exista o tensiune în aceasta autoidentitate, prezentă chiar şi în scrierile lui Nicolae Iorga, cel mai mare istoric al României (în termenii mărimii operei sale şi al influenței în țară şi în străinătate). Începutul *Istoriei României* din 1919 plasa țara lui „între centrul Europei şi stepa rusească, ținuturile întunecate ale nordului şi însorita Peninsulă Balcanică în sud”, aşezând în mod clar granița de nord a Peninsulei Balcanice pe fluviul Dunărea.[189] Cu toate acestea, Iorga recunoştea locul central pe care peninsula l-a avut în evoluția statului şi a națiunii române, folosind Europa de Sud-Est ca unitate de comparație. În viziunea lui Iorga, *L'Europe du sud-est* sau *L'Europe sud-orientale* însemna Balcanii plus România, la fel cum în istoriografia germană *Südosteuropa* însemna Balcanii (inclusiv România) plus Ungaria. În discursul său inaugural la deschiderea Institutului de Studii Sud-Est Europene la Bucureşti, în 1914, Iorga a vorbit despre bazele comune trace şi ilire ale popoarelor acestei regiuni, ale căror urme trăiau în moştenirile ulterioare ale grecilor, bulgarilor, sârbilor, românilor, turcilor şi despre caracterul comun al acestor popoare de influență occidentală, orientală şi septentrională.[190] Ideea unei continuități sud-est europene a

---

[187] Maria Mladenova şi Nikolai Jecev, *Rumănski pătepisi ot XIX vek za hălgarskite zemi,* Izdatelstvo na Otecestveniia front. Sofia, 1982.

[188] Vladimir Tismaneanu şi Dan Pavels „Romania's Mystical Revolutionaries: The Generation of Angst and Adventure Revisited”, *East European Politics and Societies,* vol. 8, nr 3. toamna 1994, 436..

[189] Nicolae Iorga, *A History of Romania. Land, People, Civilization.* AMS, New York, 1970, 1.

[190] Nicolae Iorga, *Histoire des Romains et de la Romanite Orientale,* vol.

fost dezvoltată în continuare de B.P. Haşdeu şi în special de Victor Papacostea, unul dintre puţinii care au preferat termenul balcanic.[191] Sub distinsa conducere a lui Papacostea a funcţionat în Bucureşti un Institut de Studii Balcanice între 1937 şi 1948, care a publicat o revistă academică, *Balcania.*

În timpul perioadei interbelice, în România a scăzut hipersensibilitatea politică faţă de termenul geografic compromis, această ţară semnând „Pactul Balcanic".[192] Totuşi, cel mai strălucitor grup de intelectuali români, poate, „revoluţionarii mistici ai României", au refuzat cu fermitate să fie asociaţi cu Balcanii: unitatea lor de măsură era Occidentul, nici măcar Europa Centrală. Această generaţie, descrisă ca pandantul aristocratismului revoluţionar al lui Ernst Jünger, era antiburgheză, antimercantilă, antidemocratică şi antisemită. Trei scriitori din această generaţie au împărţit prestigiosul premiu al Asociaţiei Tinerilor Scriitori Români în anii 1930: Emil Cioran, Constantin Noica şi Eugene Ionesco. Un al patrulea, Mircea Eliade, a fost „conducătorul spiritual recunoscut al Tinerei Generaţii". Astăzi, ei domină orizontul intelectual al României de după Ceauşescu, „unde mulţi din noua generaţie de studenţi şi intelectuali se identifică cu spiritul radicalilor rebeli ai anilor '30."[193] Din cei patru, doar Eugene Ionesco, cel mai puţin român, a produs o singură carte (prima) în română şi nu a sucombat bolii „rinocentei", cum numeşte seducerea bunilor săi prieteni de către ideologia şi activităţile Gărzii de Fier în capodopera sa suprarealistă *Rinocerii.*[194] Într-o lucrare

1. partea 1, Librairie Ernest Laroux. Paris, 1937, 12.

[191] Papacostea, „La peninsule balkanique", 345–357.

[192] Joseph S. Roucek, *Balkan Politics. International Relations in No Man's Land,* Greenwood, Westport, Conn.. 1948. 9.

[193] Vladimir Tismaneanu, „Romania's Mystical Revolutionaries", *Partisan Review*, vol. 61, nr. 4, 1994, 600, 606.

[194] Matei Călinescu, „Ionesco and *Rhinoceros:* Personal and Political Backgrounds", *East European Politics and Societies,* vol. 6, nr. 3, 1995, 397–399.

scrisă în 1940 şi publicată în 1968, Ionesco a atribuit fenomenul Gărzii de Fier unui balcanism încriminat:

> O „cultură" balcanică originală şi autentică nu poate fi cu adevărat europeană. Spiritul balcanic nu este nici european, nici asiatic. N-are nimic a face cu umanismul occidental… Pasiunea poate să existe, dar nu iubirea. Nostalgia fără nume poate să existe, dar fără chip, neindividualizată. Şi mai mult decât umorul, mai mult decât ironie, exista grosolana, nemiloasa zeflemea ţărănească… Balcanicii nu cunosc mila. Credinţa pentru ei poate să nu fie considerată ca o credinţă, atât este ea de diferită de credinţa afectivă, psihologică sau intelectuală a catolicilor şi a protestanţilor. Popii sunt materialişti, practici, atei în sensul occidental; sunt tâlhari, satrapi, şireţi cu bărbile lor negre, fără milă, telurici: adevăraţi „draci". Fenomenul Garda de Fier nu e ceva trecător, ci ceva profund balcanic, e într-adevăr expresia durităţii sufletului balcanic fără rafinament."[195]

În pofida repudierii de către Ionesco a satirei balcanice, ni se pare o ironie ca singura mişcare fascistă şi antisemită de masă din Balcani, doctrina românească, cu adevărat originală, idiosincratică, autentică şi excepţională a lui Codreanu şi a acoliţilor săi, să fie atribuită Balcanilor de cei care au vociferat exprimându-şi neapartenenţa la balcanism. Însă şi aici apar câteva din caracteristicile centrale ale discursului balcanist general: ambiguitatea *(ni europeene, ni asiatique),* atribuirea răului unei balcanităţi abstracte, latură ascunsă în interior. Reacţia nedisimulată împotriva ţărănimii, pe de altă parte, este atât de exclusiv românească şi de nemaiîntâlnită în celelalte discursuri balcanice, încât face ca aserţiunile româneşti referitoare la nonbalcanism să fie autentice. Fraza lui Emil Cioran – „detestându-i pe ai mei, detestându-mi ţara, cu ţăranii ei atemporali, îmbătaţi de toropeala lor şi parcă plesnind de buimăceală, roşeam pentru această ascendenţă, îi renegam, refuzam veşnicia lor de mâna a doua, le respingeam certitudinile de larve pietrificate,

---

[195] Eugene Ionesco, *Prezent trecut, trecut prezent,* trad. de Simona Cioculescu. Humanitas, Bucureşti. 1993, pp. 155–156.

reveria geologică” – ar fi imposibilă în oricare alt context balcanic, unde un discurs foarte conştient proțaränist a fost cultivat în mod tradițional.[196]

Ambiguă este, de asemenea, atitudinea lui Cioran în privința Balcanilor când respinge societatea română burgheza atât în perioada interbelică, în *Schimbarea la față a României* din 1937, cât şi în cea postbelica, în *Istorie şi utopie* din 1960. El încă aştepta o revoluție anticapitalistă, dar, dezamăgit de eşecul revoluției ruseşti, a urmărit cu dezgust stabilizarea Occidentului decadent, însă cu oboseala moale a bătrâneții. Totuşi, în cartea amintită mai sus, focul nietzschean era înfățişat în „cultul forței, al instinctului, al vitalității şi în dorința de putere, care sunt reprezentate – Occidentul fiind atât de epuizat – de Rusia şi chiar de popoarele balcanice”[197]. Acestea, cu „vocația pustiirii, a harababurii lăuntrice, atracția pentru un univers asemenea unui ospiciu în flăcări”, erau „ultimii «primitivi» ai Europei care poate că-i vor da un nou impuls; va fi, în ochii ei, o ultimă umilire”[198].

Chiar acordând creditul necesar faimoasei posturi a lui Cioran de violent impulsiv, dragostei lui pentru paradox de dragul estetic cu exercițiului, există ceva suplimentar în gândirea lui. El a făcut diferența între culturile majore, agresive şi mesianice (cum ar fi cea franceză, cea germană şi cea rusă) şi culturile mici sau minore, care au fost slabe deoarece le-a lipsit o misiune în lume. Cioran şi-a exprimat aversiunea totală pentru înapoierea, pasivitatea şi fatalismul fără mântuire al țărănimii române, considerând însă că de fapt cultura română ar putea să atingă un statut intermediar între culturile majore şi cele minore (cum ar fi aceea a

[196] Emil M. Cioran, *Ispita de a exista,* trad. de Emanoil Marcu, Humanitas, Bucureşti, 1992, p. 46.

[197] Matei Călinescu, „«How can one be what one is?» Reflections on the Romanian and the French Cioran”, manuscris, 1995, 34. Citat cu permisiunea autorului.

[198] Emil M. Cioran, *Istorie şi utopie*, trad. de Emanoil Marcu, Humanitas, Bucureşti, 1992. p. 43.

Spaniei) şi să domine Balcanii.[199] Atât Cioran, cât şi Eliade au negat ulterior legăturile lor cu Garda de Fier, în cazul lui Cioran cu vehemenţă şi dispreţ pentru mişcare. Totuşi, Cioran a contribuit în anii ’30 la ziarele ultranaţionaliste şi gardiste care-i slăveau pe Hitler şi pe nazişti şi îi „îndemnau pe români să se bucure de politica delirului”. Şi Eliade publicase în 1937 un articol intitulat „De ce cred în biruinţa mişcării legionare” în ziarul gardist *Buna Vestire* în care declara: „Cred în destinul neamului românesc – de aceea cred în biruinţa mişcării legionare. Un neam care a dovedit uriaşe puteri de creaţie, în toate nivelurile realităţii, nu poate naufragia la periferia istoriei, într-o democraţie balcanizată şi într-o catastrofă civilă.”[200] Chiar şi repudierea democraţiei trebuia să poarte stigmatul balcanic. În fine, Constantin Noica, singurul care nu a părăsit România, care nu a vrut şi nu a putut să nege legăturile sale de scurtă durată cu gardiştii, pentru care a fost persecutat până în 1964, a fost destinat să devină „mentorul” cultural al tinerilor intelectuali din România în anii ’80.[201]

Tema unicităţii României a fost continuată în perioada postbelică şi a atins punctul culminant sub Ceauşescu, ca un mecanism compensatoriu pentru sentimentul subconştient, tulburător de a avea un statut ambiguu, de a se găsi între Est şi Vest. Ar fi fost de aşteptat ca starea României din ultimul deceniu al conducerii lui Ceauşescu să fi moderat exclusivitatea intelectualilor români, cel puţin în raport cu celelalte naţiuni balcanice, măcar pentru o vreme. Anumite indicii arată că aşa au stat lucrurile, altele

---

[199] Matei Calinescu, „How Can One Be a Romanian”, *Southeastern Europes* vol. 10, nr. 1, 1983, 25–36; Călinescu, „«How can one be what one is?»”, 26–27.

[200] Tismaneanu, „Romania’s Mystical Revoluţionaries”, 602.

[201] Katherine Verdery, *National Identity under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceauşescu’s Romania*, University of California Press, Berkeley, 1991, pp, 256–301, Vezi şi ediţia românească, *Compromis şi rezistenţă. Cultura română sub Ceauşescu,* trad. de Mona Antohi şi Sorin Antohi, Humanitas, Bucureşti, 1994, pp. 249–300.

dimpotrivă. Astăzi se pot auzi diferite semnale dintr-un cor de voci ce se străduiesc să iasă din izolare. Unele sunt reiterări mediocre ale temei insulei latine într-o mare slavă sau asiatică. Un membru din *Vatra Româneasca* vorbeşte despre românii toleranţi care îi primesc pe unguri şi pe evrei şi care sunt diferiţi de slavii uşor de manipulat, cu mentalitatea lor de masă, şi de ungurii asiatici, cruzi, brutali şi fără suflet.[202] Lucian Pintilie, cunoscutul regizor al filmului *O vară de neuitat,* a declarat: „Dacă există un regim cu care mă identific, este regimul burghez până la venirea comuniştilor. Şi sunt mândru să aparţin unui popor cunoscut pentru toleranţa sa."[203]

O privire mai profundă indică o identitate care oscilează nervos la graniţa redeschisă între Balcani şi Europa Centrală şi, în general, între vest şi est, o ţară întruchipând „tranziţia între Occident şi marele Orient asiatic", „un fel de ţară a nimănui, nici europeană, dar nici asiatică"[204]. Balcanismul este în general o categorie depreciativă, la care românii fac rareori aluzie. Deşi au avut şi continuă să aibă contribuţii majore la studiile balcanice, comunitatea academică românească este singura din Balcani care nu foloseşte termenul de studii balcanice. Ea şi-a organizat cercetarea în Institutul de Studii Sud-Est Europene, având ca publicaţie principală *Revue des études sud-est européennes.*

În 1975, Niyazi Berkes, un eminent sociolog şi istoric turc, scria: „Astăzi, Turcia nu este o naţiune occidentală, dar nici musulmană; nu aparţine vreunei comunităţi creştine, socialiste sau capitaliste [...] Nu este nici asiatică, nici europeană [...] Direcţia dominantă a istoriei otomane s-a înclinat mai mult către Vest decât către Est. Dar aderenţa sa

---

[202] Scott L. Malcomsou, *Borderlands; Nation and Empire*, Faber and Faber, Boston şi Londra, 1994, 60–63.

[203] Anette Insdorf, „A Romanian Director Tells a Tale of Ethnic Madness", *New York Tunes,* 6 noiembrie 1994, 422.

[204] Victor Neumann, *The Temptation of Homo Europaeus*, East European Monographs, Boulder, Co., nr. 384, Columbia University Press. New York. 1993, 17, 33; Malcomson, *Borderlands,* 58.

la referința culturală estică împiedică includerea Turciei în lumea occidentală.”[205] Este un fel de a fi „prins la mijloc” doar că, în cazul Turciei, Balcanii nu sunt nici pe departe un factor decisiv. În lunga listă de dihotomii – asiatic sau european, musulman sau laic, stabil sau nomad; nepoții lui Mahomed Cuceritorul sau copiii lui Atatürk; „sabia islamului sau pedeapsa creştină”; orfani otomani sau cetățeni turci; cuceritori sau cuceriți; războinici sau civili; o parte din Occident sau apărătorii Occidentului; armată, comunitate sau națiune; societate contemporană sau punte istorică; „estici, anatolieni sau occidentali” –, Balcanii nu sunt nici măcar luați în considerare ca alternativă.[206]

S-a sugerat că motivul ar fi un caz special de represiune. Pe de o parte, unii istorici turci au evidențiat ca statul otoman a început ca un imperiu balcanic, Balcanii fiind prioritatea Imperiului Otoman pe tot parcursul existenței sale şi că, prin continuitatea sa istorică, Turcia modernă este un stat balcanic. Acest punct de vedere şi-a găsit apogeul în argumentarea pasionată a fostului preşedinte turc Turgut Ozal pentru acceptarea țării sale în Comunitatea Economică Europeană. Cartea lui, *Turkey in Europe and Europe in Turkey*, a fost dedicată „popoarelor Europei şi poporului turc care face parte din ele”[207]. El a pus sub semnul întrebării dihotomia uzuală Est-Vest: „Oare denumirile «Asia» pentru barbari şi «Europa» pentru civilizați şi civilizatorii indo-europeni corespund realității?” Cucerirea otomană a Anatoliei, afirma el, a salvat şi a păstrat Biserica ortodoxă care, dacă ar fi fost cucerită de Europa Occidentală şi papalitate, ar fi pierit.[208] În fine, era deosebit de mândru de moştenirea bizantino-balcanică a Imperiului Otoman:

---

205 Malcomson, *ibid.*. 116.

206 Bozkurt Güvenç, *Türk Kimligi. Kültür Tarihinin Kaynaklari,* Kültür Bakanligi, Ankara, 1993, 21.

207 Turgut Ozal, *Turkey in Europe and Europe in Turkey*, K. Rustem, Nicosia, 1991, viii.

208 *Ibid.,* 1, 22.

> Dacă Imperiul Roman a reprezentat limita răspândirii culturii occidentale, el a jucat de asemenea un rol nu mai puțin important în structura Imperiului Otoman. În afară de contribuțiile grecilor, convertiți sau nu la islamism, otomanii au primit de la Imperiul Roman de Răsărit întreaga moştenire balcanică, ce includea Grecia însăşi.[209]

Pe de altă parte, Balcanii au fost prima regiune geografică unde otomanii au început să piardă teritorii şi acest lucru a dat naştere duşmăniei provenite dintr-un sentiment de trădare: „Pierderea teritoriilor balcanice a funcționat ca un şoc ce a condus la o preocupare mai adâncă pentru supraviețuirea statului atât între membrii clasei conducătoare otomane, cât şi între aderenții mişcărilor Tinerii Otomani şi Tinerii Turci." Răspunsul la această traumă pare să fi fost „tendința oficială de a ignora Balcanii", tendință grefată pe ideologia republicană oficială ce respingea continuitatea între Imperiul Otoman şi Turcia republicană.[210]

Atitudinea fața de Balcani este însă mult mai complexă şi reflectă tendințe ideologice, interese de grup şi preferințe individuale. Există, de exemplu, un spațiu de întâlnire între ideologia naționalistă republicană oficială şi naționalismul turco-turanist radical în opțiunea lor de a ignora Balcanii nu doar ca atribut al unui trecut imperial indezirabil, ci şi ca cea mai neliniştitoare regiune a Europei moderne. Accentul pus pe Anatolia în construirea spațiului naționalismului turc a condus la ideea larg răspândită că Balcanii deturnau atenția şi energia, atât de prețioase, de la „turcismul pur" al Anatoliei şi, în ultimă instanță, îi „trădau pe turci. Acest sentiment a insuflat seria populară de articole şi interviuri din anii '60 ale lui Yilmaz Cetinler din *Cumhuriyet* sub titlul „Această Rumelie a noastră", publicate ulterior separat într-o ediție

---

[209] *Ibid.,* 349.

[210] Tanil Bora, „Turkish National Identity, Turkish Nationalism and the Balkan Problem", Gunny Goksu Ozdogan şi Kemâli Saybasili, ed., *Balkans A Mirror of the New Internațional Order*, EREN, Istanbul, 1995, 104, 110–112.

revizuită.[211] În cazul turcilor, el a alimentat o atitudine „răzbunătoare, ostilă şi umilitoare” faţă de naţiunile balcanice, fără să presupună neapărat proiecte revanşarde sau iredentiste.[212]

Memoria Balcanilor a rămas trează în special la intelectualii conservatori ce se opuneau ideologiei republicane. Acest lucru nu reprezintă totuşi nostalgia aproape binevoitoare şi romantică a descendenţilor sau chiar a primei generaţii de emigranţi turci din Balcani. Din contră, ei adopta o atitudine ostilă şi arogantă faţă de „aceste state fondate în grabă care nu pot fi nici măcar la fel de nobile ca o fostă sclavă care stă pe pragul stăpânei sale ce şi-a pierdut averea”[213]. În acelaşi timp, liberalii de stânga şi prooccidentalii manifestă o creştere asemănătoare a interesului faţă de Balcani, deseori dintr-o perspectivă neo-otomană. Popularul scriitor Nedim Gürsel şi-a publicat impresiile după vizitele sale din 1993 şi 1994 în Bosnia, Macedonia, Grecia şi Bulgaria într-un minunat volum, „Reîntoarcerea în Balcani”, dedicat tuturor celor care au murit în pământ balcanic şi tuturor prietenilor ce trăiesc în Balcani. Este o descriere caldă, umană, îndemnând la prietenie şi cooperare între toate popoarele balcanice. El cade totuşi în capcana idealizării Imperiului Otoman, considerat o adevărată *pax ottomana* pentru naţiunile balcanice, şi atribuie secesiunea lor şi în mod deosebit războaiele balcanice instigării statelor imperialiste.[214] Mulţi pledează pentru o abordare geopolitică în scopul asigurării integrării europene a Turciei. Spre exemplu Cengiz Ţandar: „Balcanii transformă din nou Turcia într-o putere europeană şi mondială, la fel cum otomanii au devenit o putere mondială extinzându-se în Rumelia. [...] Prin urmare, Turcia trebuie să

[211] Yilmaz Cetinler, *Şu Bistm Rumeli,* Milliyet Yayinlari, Istanbul, 1994.
[212] Bora, „Turkish National Identity”, 111–113.
[213] *Ibid.,* 114.
[214] Nedim Gurscl. *Balkanlara donüs.* Can Yayinlari, Istanbul 1995, 123.

devină o putere balcanică pe parcursul călătoriei sale spre secolul al XXI-lea. […] Anatolia este o regiune care înăbuşă spiritul turcesc. Balcanii introduc Turcia în dimensiunile mondiale."[215] Deşi nu există niciun dubiu că, după şapte decenii de amnezie oficială, Balcanii au reintrat în discursul public despre identitatea turcă, atitudinea față de Balcani, diversă cum este, a rămas una colaterală.

Pe de altă parte, dihotomia Est-Vest este centrală, în special în căutarea actuală plină de pasiune a identității de grup între islam şi un turcism secular etatist. Deşi ocupă un loc important printre celelalte națiuni balcanice, niciuna dintre ele nu acceptă calitatea de „estic" drept o salvare, fie ea minoră. Turcii, deşi simt cu siguranță tensiunea dintre Est şi Vest, par să fi ajuns la un anumit echilibru departe de incompatibilitatea contradictorie descrisă de Kipling: „O, Estul este Est, iar Vestul este Vest, şi niciodată cele două nu se vor întâlni" Pentru Ziya Gökalp, poporul turc constă în amestecul organic dintre comunitatea islamică şi civilizația occidentală; autorul şi criticul turc Peyami Safa îl consideră o sinteză între Est şi Vest, între turcism şi islam.[216] Poetul Fazîl Hüsnu Daolarca oferă o splendidă definiție a acestui sentiment în „Epopeea cuceririi Istanbulului":

> Estul şi Vestul nu pot fi rostite separat.
> Mintea vesteşte înmormântarea în imagini numeroase.
> Picioarele tale, picioarele tale
> Sunt desprinse de pe pământ.[217]

După dispariția Uniunii Sovietice a apărut un nou val de populații în căutarea identității turceşti, îndeosebi în Asia Centrală musulmană şi turcă. Dezintegrarea Iugoslaviei şi mai ales războiul din Bosnia au înflăcărat pasiunile islamice în Turcia, mai puternice chiar decât cele apărute în timpul

---

[215] Citat în Bora. „Turkish National Identity", 119.

[216] Guvenv, *Turk Khnâigi,* 26–30, 43.

[217] Fazîl Husnu Daglarca, *Selected Poems,* trad. Talat Sait Halman, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1969, 65, 103.

conflictului din Cipru cu două decenii în urmă. Sloganul invadator că Andaluzia nu se va mai repeta era o aluzie la *reconquista* spaniolă şi la expulzarea musulmanilor din Spania. Interesul crescând faţă de Bosnia şi faţă de soarta minorităţilor turce din ţările balcanice, activizarea diplomaţiei turceşti, chiar nostalgia existentă în anumite cercuri pentru *bizim Rumeli* („Rumelia noastră") nu trebuie să ne facă să supraestimăm în mod greşit locul Balcanilor în priorităţile politice şi culturale turce. Balcanii sunt importanţi în primul rând ca ipostază „occidentală" a moştenirii istorice otomane, iar însemnătatea lor este adâncită sau respinsă într-o corelare complexă şi indirectă cu respingerea sau acceptarea trecutului otoman, mai ales astăzi, după reexaminarea atentă a moştenirii republicane a lui Atatürk de către întreg spectrul ideologic şi politic turcesc. Mai mult, cuvântul „balcanic" este lipsit de orice înţeles peiorativ. Deşi studiile balcanice ca atare nu ocupă un loc deosebit în activitatea ştiinţifică turcească, ele au reuşit să-şi creeze o nişă respectabilă: o nouă revistă, *Balkanlar*, este publicată de *Ortadodu ve Balkanlar Incemeleri Vakfi*, iar în cadrul Societăţii Istorice Turce există o Comisie pentru studii balcanice *(Balkan araştirmalari komisyonu).* Alături de Bulgaria, Turcia este singura ţară unde „balcanic" este folosit ca nume propriu. Deşi în turcă „balcanic" poate să apară atât ca nume personal, cât şi de familie, acest lucru este rar în comparaţie cu numele de familie bulgar „Balkanski", folosit frecvent. Ori de câte ori este evocat conceptul „balcanic", acesta oscilează între neutru şi pozitiv nostalgic, poate pentru că nu a fost niciodată considerat în mod serios un termen al identităţii.

În timpuri de criză extremă, identităţile pot deveni vagi sau, adesea, ele sunt definite în mod stereotip. Într-o scurtă capodoperă scrisă în toamna lui 1991, scriitoarea iugoslavă (croată) Dubravka Ugresic a exprimat sentimentul lipsei de identitate, cu unghiurile ascuţit conturate ale apartenenţei sau excluderii care ies la iveală într-un moment de mare

tensiune.[218] Cum problema iugoslavă se află astăzi în centrul atenției, te-ai fi aşteptat ca liniile de conflict în cazul ei să fie cele dintre spiritul croat şi cel iugoslav De fapt, descrierea subtilă a lui Ugresic lasă impresia unei greşeli în desfăşurare, a unei țesături sfâşiate în locuri neaşteptate şi dureroase, fără o tăietură clară şi curata. Doi ani mai târziu, acest proces era încă neterminat pentru Ugresic atunci când ea a refuzat să fie circumscrisă într-o categorie etnică şi s-a definit ca „fără naționalitate”, în rubrica „alte naționalități”.[219] Mai interesant pentru scopul nostru este studiul cadrului larg al identificării, nu ambiguitățile dureroase din interior. Stând într-o cafenea din Amsterdam, Ugresic are nevoie de un cadru de referință mai larg pentru a-şi defini locul (sau lipsa de loc) decât granițele Iugoslaviei. Aşa că, sorbindu-şi cafeaua, notează perechi de cuvinte opuse pe o bucată de hârtie: organizat-dezorganizat, toleranță-intoleranță, educație-primitivism, conştiință rațională-conştiința mitică, previzibilitate-imprevizibiiitate, cetățenie-naționalitate etc. Numeşte prima coloană Europa Occidentală, iar pe a doua Europa de Est:

> Deodată mi se pare că văd clar această Europă de Est. Stă la masa mea şi ne uităm una la alta ca într-o oglindă. Îi văd pantofii vechi, scâlciați, pielea neîngrijită, machiajul ieftin, expresia de servilism şi îndrăzneală de pe fața ei îşi şterge gura cu mâna, vorbeşte prea tare, gesticulează când vorbeşte, vorbeşte cu ochii. Văd în ei o străfulgerare de disperare şi viclenie în acelaşi timp; văd o dorința disperată de a fi „cineva”. Sora mea, trista mea Europă de Est.[220]

Aceasta identificare este importantă, pentru că în perioada războiului rece iugoslavii au refuzat cu mândrie apartenența la Europa de Est, disprețuind-o. Ugresic însăşi descrie cum, în zilele mai bune ale Iugoslaviei, atunci când era

[218] Dubravka Ugresic, „Zagreb-Amsterdam-New York”, *Cross Currents*, nr. 11, 1992, 248–256.

[219] Dubravka Ugresic, *Have a Nice Day: From the Balkan War to the American Dream*, Viking, New York, 1993, 229–230.

[220] Ugresic, „Zagreb-Amsterdam-New York”, 251.

confruntată cu întrebări despre viața din spatele „cortinei de fier”, explica: „Noi nu suntem «ca ei», ca România, Bulgaria sau Cehoslovacia. Noi suntem altceva.” Abia în momentul în care Europa de Est se dezintegrează şi când o parte a ei, afirmând că nu este nici măcar estică, ci central-europeană, priveşte cu aversiune şi neînțelegere simulată la impasul iugoslav, de parcă ar aparține unei specii cu totul diferite, devine posibil pentru iugoslavi să se raporteze la Europa de Est, recunoscând-o, într-un moment de disperare, ca pe un egal, o imagine în oglindă.

Relația cu Balcanii va cunoaşte aceeaşi evoluție. Ugresic le menționează numele de două ori. Odată, când printre diferitele însuşiri pozitive ale Iugoslaviei ei – pe care o numeşte „atuul” ci – ea vorbeşte despre „frumusețea Dubrovnikului, diversitatea culturilor într-o mică țară balcanică, frumusețea coastei noastre, avantajele autoconducerii noastre, relativa noastră democrație, paşaportul nostru liber, lipsa noastră de cenzură, varianta noastră de comunism moderat”[221]. Acestea sunt toate, desigur, ademeniri publicitare ale unui agent turistic, croite pentru clientul occidental. Ele țin cont de un întreg spectru de credințe şi preferințe mărturisite ale occidentalilor, pot satisface toate gusturile: puțină Adriatică însorită cu parfum de Italie renascentistă cultivată în Dubrovnik pentru occidentali curioşi şi aventurieri sau pentru cei de mâna a doua, care nu-şi pot permite Veneția sau Riviera; puțin multiculturalism *à la balkanique* şi puțin comunism moderat pentru profesori universitari sau alți intelectuali corecți din punct de vedere politic, curioşi să descopere zorii umanității; pe de altă parte, o piață aproape liberă şi o țară aproape democratică pentru cei care au o aversiune față de comunişti.

A doua referință la Balcani a scriitoarei apare în evocarea războiului din Iugoslavia – „mormanele de morți «acolo», în Balcani”. Mai târziu, deşi nu menționează Balcanii cu

[221] *Ibid.,* 253–254.

numele, ea foloseşte „acolo” ca o etichetare. Înainte de război, iugoslavii sunt diferiți de „ei”, balcanicii. În pofida accentului care se pune astăzi pe clivajele de civilizație de-a lungul granițelor catolice, ortodoxe şi musulmane, iugoslavii au respins cu vehemență apartenența lor la Balcani. Singura excepție a reprezentat-o lumea ştiințifică, unde „balcanic” a avut un loc legitim şi a fost folosit ca denumire pentru institute şi reviste. Deja între 1934 şi 1941, un institut balcanic din Belgrad scotea *Revue internaționale des ètudes balkaniques. Balkanoloski institut* de astăzi, din cadrul Academiei Sârbe de Ştiințe, publică *Balcanica,* şi o nouă revistă, *Balkan Forum,* este publicată în fosta Republică Macedonia. În afara spațiului academic, iugoslavii au preferat să fie percepuți ca o prezență danubiană sau adriatică sau, chiar mai bine, în termeni non geografici, ca elita lumii nealiniate. Acum, ei devin „noi, cei de acolo”, „dejecția Europei, problema sa, ruda proastă”, „noi, indivizii de acolo”.[222] Într-un fel, exact aşa şi sunt percepuți de Occident: partea întunecată dintr-o Europă unită. Iar balcanismul le serveşte foştilor iugoslavi la susținerea caracterului croat, sârb, macedonean şi aşa mai departe, pur şi inocent, sau cel puțin de salvat, ce le dă posibilitatea să-şi exteriorizeze latura lor întunecată.

Presimțind oroarea viitorului război, în septembrie 1990, cotidianul *Oslobodenje* din Sarajevo a publicat un articol în care apărea termenul „balcanic”, noțiune ce dispăruse în ultimele decenii din vocabularul şi autopercepția iugoslave: „Astfel, în loc de a fi o parte integrată a Europei”, spunea articolul, „noi devenim din nou Balcanii, ne cufundăm în ei atât la Ljubijana, cât şi la Zagreb, la Belgrad, Stara Pazova şi Foca, la Velika Kladusa, Pristina şi Skopje.”[223] „Balcanizarea”, arăta autorul, a intrat în vocabularul politic ca sinonim cu „libanizarea” adică divizări însoțite de conflicte nimicitoare.

---

[222] *Ibid.,* 251, 252, 254.

[223] Zmka Novak, „Nema cistih ruku” *Oshhodenje.* 23 septembrie 1990, 3..

Impregnat cu idei liberale şi democratice, articolul îi acuza pe toți liderii politici iugoslavi ai momentului – Milosevic, Tudjman, Izetbegovic, Draskovic şi aşa mai departe – că ar conduce țara nu spre libertăți democratice, ci „în abisul chemării balcanice la «pământ şi sânge»". Îți trebuie, într-adevăr, o ignoranță istorică semnificativă ca să le atribui Balcanilor ideologia şi practica *Blut und Boden*, ignoranță ce transformă această afirmație de mai sus în antecedentul inconştient şi deci scuzabil al afirmației infame şi foarte conştiente a lui Robert Kaplan referitoare la originea balcanică a nazismului. Este nevoie de asemenea de aroganța şi inocența cuiva care nu s-a simțit niciodată balcanic şi care a interiorizat stereotipul antibalcanic pentru a acuza Balcanii de toată povara propriilor frustrări iugoslave. Acest mecanism este bine cunoscut în psihologie, unde stigmatele îndeplinesc o funcție de eliberare şi servesc la exteriorizarea şi proiecția preocupărilor reprimate.[224]

După patru ani de război iugoslav, cu toate scuzele pe care le-ai putea acorda învățaților aflați sub stres şi în izolare, te minunezi de îndrăzneala şi trufia declarațiilor despre Iugoslavia condensând evoluția între „paradigma balcanică" şi „tipul de dezvoltare european". Chiar şi Iugoslaviei farimițate de astăzi îi este alocată o poziție „între Est şi Vest, similară celei pe care o ocupă Elveția între latini şi germanici"[225]. Ar putea fi o scuză pentru un popor aflat sub constrângere să creadă că este centrul universului, dar nu este acceptabil să se creadă centrul Balcanilor. Într-un pasaj admirabil pentru propovăduirea toleranței şi a dragostei creştine, teologul american de origine croată Miroslav Volf descrie războiul între sârbi, croați şi musulmani ca unul

[224] Hohmeier, Jrirgen, „Stigmatisierung als sozialer Definitionsprozess", Manfred Brusten şi Jurgen Hohmeier, ed., *Stigmatiswrung. Zur Produktion gesellschafilicher Randgruppen,* Hermann Luchterhand Verlag, Neuwied şi Darmstadt, 1975, 11.

[225] Blagoje Babic, „Collapse of Yugoslav Self-Management Society and a Possible Alternative", *Medunarodni problemi,* vol. 66, nr. 2, Belgrad, 1994, 205–227.

balcanic: „Noi demoni posedaseră casa balcanică şi-şi pregăteau ospățul barbar şi sângeros, mai întâi în Croația, apoi în Bosnia”, noua Europă dispare „în fumul gros în încăpățânatului foc balcanic”, „astăzi Balcanii sunt în flăcări în numele identității Serbiei cu ea însăşi”, „conflictul balcanic”, „războiul balcanic”, „ura balcanică” şi aşa mai departe, *ad nauseam.*[226] Slavenka Drakulic, de asemenea, scrie despre „războiul din Balcani”, despre *the Balkan Express,* deşi nu se referă niciodată la ea însăşi ca fiind balcanică. Chiar şi aşa-numitul „sindrom Croația”, inventat pentru a descrie stresul posttraumatic la pacienții care „au comis sau au fost martorii unor acte îngrozitoare”, este numit „violență balcanică”[227]. Pe de altă parte, un autor iugoslav cosmopolit, dramaturgul croat Slobodan Snajder, care trăieşte în Germania, a dat glas unei apărări spirituale a Balcanilor:

> Balcanii sunt un teritoriu mitic... Dacă Mediterana poate fi considerată leagănul istoriei umane, acelaşi lucru se poate spune şi despre Balcani. Ei nu sunt doar un teritoriu de nenorociri, ci şi un spațiu în care oscilează tradiții puternice care au dat formă culturii europene. Nu trebuie neapărat să legăm Balcanii de ceva negativ, chiar dacă „balcanizarea” ne face să ne gândim la un război sinucigaş.[228]

Între timp, celelalte țări balcanice nu sunt în război şi nu au intenția să intre în război, în pofida constantelor scenarii apocaliptice potrivit cărora este imposibil ca criza iugoslavă să poată fi menținută în interiorul granițelor iugoslave. Ele

---

[226] Miroslav Volf, „Exclusion and Embrace: Theological Reflections în the Wake of «Ethnic Cleansing» 41, *Communio Viatorum,* vol. 35, Nr 3, 1993, 263–287.

[227] Citat în D Jevad Karahasan, *Sarajevo*r *Exodus of a City,* Kodansha International, New York. 1994, 114; Stephen Kinzer, „In Croatia, Minds Scarred by War, A Struggle to treat the trauma of the Balkan violence”, *New York Times*, 9 ianuarie 1995, A6.

[228] „Krleas wilder Sohn, interview mit Stabodan Snajdci, *Ost-West Gegenhformationen,* vol. 8, nr. 1, mai 1996, 14.

sunt de asemenea amuzate de balcanismul descoperit de curând, şi fără voie, de unele dintre fostele țări iugoslave, dar înțeleg: este nevoia de solidaritate în abis. Pentru a-l cita pe poetul bulgar Boris Hristov, este un abis cu un labirint la fund.[229] Între națiunile balcanice, bulgarii împărtăşesc toate frustrările faptului de a fi balcanic şi totuşi sunt singurii care îşi iau în serios balcanitatea, probabil datorită faptului că lanțul Balcanilor se află în întregime pe teritoriul lor. Nu există o altă literatură balcanică care să fi dedicat atâtea elogii Balcanilor ca cea bulgară; de fapt, nu există altă literatură unde aceştia să figureze ca obiect.

Balcanii apar în multe cântece folclorice ca sălaş şi adăpost pentru haiduci, venerații luptători ai rezistenței; ei au constituit simbolul impulsului bulgar pentru libertate națională în poezia lui Dobri Cintulov (1822–1886), Hristo Botev (1848–1876), Ivan Vazov (1850–1921). Declarația de dragoste din 1867 a lui Liuben Karavelov către țara sa începea cu „Te iubesc, draga mea patrie! Îți iubesc Balcanii, pădurile, țărmurile, stâncile şi izvoarele reci şi clare precum cristalul! Te iubesc, dragul meu pământ natal!”[230] „Leul balcanic” reprezentare a spiritului victorios al Bulgariei, a apărut în primul imn național al țării, compus de Nikola Jivkov, până în 1944:

Leu al Balcanilor, înaripatul tău spirit glorios
Ne conduce şi ne inspiră, victorioşi peste toate![231]

Munții Balcani sunt o imagine centrală şi în actualul imn național. Cel mai pasionat trubadur al Balcanilor a fost poetul Pencio Slaveikov, poate cel mai intelectual dintr-un

[229] Eva Hoffman, *Exit Into History: A Journey Through the New Eastern Europe*, Penguin, New York, 1993, 262.

[230] Liuben Karavelov, *Bălgare ot staro vreme*, Bălgarski pisatei, Sofia, 1981, 41. Originalul foloseşte termenul „balcani”, fără majusculă, pentru a desemna munții în general.

[231] John Robert Colombo şi Nikola Roussanoff, *The Balkan Range*, Hounslow, Toronto, 1976, 121.

grup strălucitor de poeți modernişti de la începutul secolului, care a imortalizat muntele în poemul său epic *Kîrvava pesen (Cântecul sângelui):*

Încolo şi încoace m-a purtat Soarta,
Încolo şi încoace în truda zilelor
Dar am avut în față şi voi avea întotdeauna
Silueta mândrului şi minunatului Balkan.
Pe care îl țin în tainița ascunsă a sufletului meu.
[...]
Balcan, tatăl nostru Balkan, cu ochi divini.
Sever pari din locul judecății.
Ce se întâmplă cu mamele noastre, cu lacrimile pe care le-au vărsat
Pentru a spăla păcatele taților?
Uită-te la cei ce te privesc din morminte –
N-au trăit altă viață decât una de sclavi?
Copiii lor nu au supt decât lapte de sclave?
Sufletele lor n-au gândit altceva decât gânduri de sclavi?
Priviți rănile din pieptul nostru!
Numărați eroii ce s-au jertfit pentru un vis!
În prăpăstiile tale, pe înălțimile aspre,
Noi, fiii tăi, am murit într-o sută de lupte –
Dar am trezit Timpul şi l-am obligat să treacă,
Am tras perdeaua nopții şi am făcut să strălucească lumina zorilor.
Întoarce-ți acum privirea spre regina muntelui,
Ascultă muzica săbiilor, ascultă cântecele cântecului!
Învață-ți poporul să zboare, căci libertatea zace înlănțuită,
Să zburăm, cei ce nu mai suntem, din nou spre locul glorios.
Ah! Ne-am ridicat, ne-am depărtat de malul întunecat
Să vedem soarta țării noastre.
Şi uşor ca stele în zori de zi
A adormit vocea ce-i vorbea muntelui-rege.
Şi privind spre întunericul pădurilor
Bărbia Balkanului s-a înclinat şi buzele i-au încremenit
Şi s-a cufundat în visul zilelor ce vor urma.[232]

Povestirea populară *Balkan* de Iordan Iovkov, poate cel mai mare nuvelist balcanic, reaminteşte al doilea război balcanic

[232] *The Shade of the Balkans*, David Nutt, Londra, 1904, 31–32.

din 1913, când România a invadat Bulgaria. În poveste, Balkan este numele unui câine militar care apără frontiera şi devine alegoria patriotismului şi demnităţii umane.[233] În 1904, Pencio Slaveikov a scris o prefaţă extinsă la o colecţie de cântece populare bulgare, publicată la Londra şi intitulată *In the Shadow of the Balkans.* El a reliefat legătura strânsă dintre Balcani şi bulgari, pentru care „Tatăl Balkan" apărea ca sinonim pentru pământ strămoşesc. Nu există nici măcar o vagă aluzie că, Balkan" ar putea însemna ceva netrebnic, deşi după mai puţin de un deceniu numele era deja saturat cu un înţeles peiorativ:

> Cuvântul „Balkan" nu trebuie aplicat în acest caz în mod restrictiv, adică numai gloriosului grup de munţi care pornesc din nord-vest în călătoria lor misterioasă, continuă prin centrul Bulgariei şi se grăbesc către est, unde plini de măreţie domină Marea Neagră, ascultând valurile fără somn şi cântecul lor de necucerit. „Balkan" este numele tuturor munţilor împrăştiaţi în peninsula care se află la sud de „Dunărea cea albă şi tăcută", în pofida faptului că fiecare munte îşi are propriul nume, frumos, melodios şi întreţesut cu amintiri şi legende poetice.[234]

Lanţul balcanic, stâlp al independenţei Bulgariei şi simbol al naţiunii sale, a continuat să constituie o temă centrală în operele scriitorilor contemporani Emilian Stanev, Iordan Radicikov şi Gheorghi Ciagarov. Filosofii şi istoricii au accentuat şi ei rolul munţilor în general şi al lanţului balcanic în particular, în istoria Bulgariei; „Aici, în sud-estul Europei, fără Balcani şi fără munţii de pe pământul nostru, cei care trăiau de atâtea secole sub numele de bulgari nu ar fi putut supravieţui şi poate nici nu ar fi apărut". *Balcanii în istoria noastră,* eseu istoric popular al lui Petăr Mutafeiev, a ilustrat rolul jucat de Balcani în sprijinirea şi apărarea statului bulgar în luptele sale cu Bizanţul de-a lungul secolelor. El însuşi medievist, Mutafciev a dat numeroase

[233] Iordan Iovkov, „Balkanv, *Razkazi,* Bălgarski pisatei, Sofia, 1974, 79–94.

[234] *The Shade of the Balkans*, 27–28.

exemple din surse bizantine pentru a arăta semnificația strategică decisiva a lanțului muntos în păstrarea statului bulgar Eseul său se opreşte în momentul cuceririi otomane: „Ca nişte adevărați războinici în gardă, Balcanii nu şi-au trădat datoria de a proteja statul bulgar de puternicul sau vecin. Şi dacă peste câteva secole nu au reuşit să-l apere de hoardele lui Baiazid, cauza era Bulgaria medievală, ce-şi epuizase forța sa vitală într-o existență plină de contradicții insolvabile, păşind în propriul său mormânt”.[235]

Este remarcabil în acest eseu felul în care autorul foloseşte fără rezerve cuvântul „Balcani”, în pofida câtorva afectări romantice tipice pentru perioada interbelică. Pentru un medievist de prima clasă, familiarizat cu sursele sale şi relatând din ele cu fidelitate, singurul nume existent ar fi fost „Haemus”; utilizarea „Balcanilor” (denumirea adusă de „hoardele lui Baiazid”) indică însă cât de adânc intrase acest nume în limba şi imaginația bulgară. Aceste exemple literare pot fi continuate la infinit, dar exista dovezi mai mult decât literare pentru locul aparte pe care îl oferă bulgarii cuvântului „Balcani” (*Balkan).* Geografia este o materie importantă în programa şcolară, iar manualul de clasa a şaptea din 1994 este constituit din trei părți: Europa, Peninsula Balcanică şi Bulgaria. Bulgaria este țara ale cărei linii aeriene se numesc „Balkan”, ale cărei agenții turistice sunt „Balkantourist” şi „Balkan holidays”, a cărei industrie de discuri este „Balkanton”, al cărei cel mai bun produs de export în COMECON a fost un vehicul numit „Balkancar”, al cărei cel mai luxos hotel din centrul Sofiei este „Sheraton-Balkan”, a cărei a treia bancă este „Balkanbank” şi care are mii de cetățeni cu numele de familie „Balkanski”.

Totuşi, atitudinea peiorativă obişnuită față de balcanitate este şi ea foarte prezentă, în lucrarea sa despre Uniunea Balcanică din anii 1930, operă solidă de cercetare factologică, Geshkof acceptă stereotipul occidental într-o astfel de

---

[235] Petăr Mutalciev, *Kniga za bulgărite.* Izdalclstvo na bălgarskata akademiia na naukite, Sofia, 1987, 66, 89.

măsura, încât alunecă în aprecieri psihologice degradante despre „proverbiala mentalitate balcanică – inabilitatea de a da şi a lua”[236]. Un recent eseu jurnalistic deplângea „încorporarea târzie, parţială şi inegală a Balcanilor în adevărata Europă”. Balcanii reprezintă răscrucea dintre două lumi diferite – Vestul şi Estul: culturi, limbi, tradiţii şi chiar civilizaţii diferite. Linia de demarcaţie care în timpul războiului rece s-a numit «cortina de fier» se află acolo unde cu câteva secole în urma se oprise vârtejul cuceritor turcesc salvând Occidentul de violenţă şi asimilare.” Europenizarea nesistematică, improvizată provincială a ţărilor balcanice face ca unele calităţi precum generozitatea, toleranţa, bunăvoinţa, respectul pentru individ să fie străine moravurilor balcanice. În consecinţă, „«politician necorupt» este în vocabularul nostru balcanic echivalentul lui «criminal virtuos»”[237]. Aceste observaţii atestă faptul că retorica balcanismului, creată şi importată din Occident, a fost complet asimilată.

Astfel, un nume balcanic şi o identitate balcanică sunt luate în considerare în mod serios doar de bulgari, dar chiar şi pentru ei rămân ambigue şi subordonate dorinţei de europenizare. Iată ce afirma un fost ministru de externe al UDF: „Noi trăim în Europa şi în Balcani, care fac parte din Europa şi îşi au propriile lor aspecte istorice specifice.”[238] Balcanii sunt familiari bulgarilor; prin urmare, numele este o atribuire bulgară de care bulgarii nu numai că nu pot scăpa, ci au găsit şi o cale de a o estetiza. Studiile balcanice sunt foarte dezvoltate în Bulgaria, unde au rolul, printre altele, de a învinge obişnuitul provincialism ai abordării statului-naţiune, atât de tipic pentru toate ţările balcanice.[239]

---

[236] Geshkof, *Balkan Union,* 47.

[237] Ivan Slavo v. „Balkanpolitikantvou, *Edin zavet*, nr. 1, 1993, 51.

[238] *Kontment,* 30–3 1 ianuarie 1993, 9.

[239] Nikolai Todorov, *Development, Achievements and Tasks of Balkan Studies în Bulgaria*, Izdatelstvo na bălgarskata akademiia na naukite, Sofia, 1977; *Petnadeset godini institut za balkanistiska,* 1964–1978; *Istoriceska spravka i bihliografna,* CIBAL, Sofia, 1979. Printre periodicele care se ocupă de Balcani se numără *Etudes balkaniques*, *Studia*

În ciuda faptului că unii îşi acceptă, deşi fără tragere de inimă, balcanismul, în timp ce alții renunță activ la orice legătură cu el, trăsătura comună tuturor națiunilor balcanice este recunoaşterea existenței Balcanilor. Există ceva ce poate fi definit ca balcanic, deşi ar putea fi o categorie şi o regiune nedorite. Ele ar vrea să dovedească faptul că nu aparțin imaginii negative a regiunii. Identificarea cu Balcanii reprezintă o subspecie a unei probleme de identitate mai ample a micilor națiuni periferice. Întrebarea retorică a lui Paul Valery „Comment peut-on etre ce que l'on est?" are un înțeles diferit în funcție de distanța reală sau percepută față de centru. În timp ce cineva din „centru" se poate întreba „Cum poate fi cineva ceea ce este?", ajungând la concluzii filosofice abstracte, aceeaşi întrebare pentru cineva din afara „centrului" este „probabil mai puțin abstractă şi mai puțin senină" aşa cum bine a remarcat Matei Călinescu. Întrebarea evocă mai degrabă sentimente de invidie, insecuritate, inferioritate, „frustrare sau suferință datorate marginalității sau întârzieri culturii sale" Ea poate da naştere de asemenea unui sentiment de autoînşelare; în fine, ar putea provoca o resemnare care se transforma, în anumite situații, prin compensare, într-un complex de superioritate.[240]

În toate cazurile balcanice avem de-a face, în mod evident, nu doar cu diferite moduri de a ține piept stigmatului, ci şi cu o autostigmatizare, Deşi mecanismul psihologic al autostigmatizării nu a fost încă cercetat în întregime, există o corelație plauzibila între autostigmatizare şi destigmatizare *(Selbststigmatisierung als Entstigmatisierwig).* După ipoteza lui Wolfgang Lipp, autostigmatizarea este un proces de reflectare reamplasat şi direcționat nu împotriva celui stigmatizat, ci împotriva „autorităților ce controlează"[241]. O

balkanica, Balkanistika, Bibliographic des etudes halkaniques, Sofia 1966 –; *Balkanistic Forum.*

[240] Călinescu, „«How can one be what one is?»", 2–3; Călinescu, „How Can One Be a Romanian", 25–36.

[241] Wolfgang Lipp „Selbststigmatisicrung" Brusten, Manfred şi Jurgen

altă caracteristică împărtăşită de toate naţiunile balcanice este autopercepţia de a se afla la răspântia unor civilizaţii diferite, de a avea caracterul unei punţi între culturi. În această privinţă, Balcanii nu sunt unici şi nici măcar originali; tema aceasta este comună majorităţii naţiunilor est-europene. În acest context, frustrările inteligheniţiei balcanice constituie o parte de neşters a frustrărilor inteligheniţiei est-europene care „a fost, aproape fără excepţie, impregnată cu reziduurile lipsurilor materiale şi cu realitatea înapoierii tehnologice”[242]. Insistenţa puternică a grupului de la Visegrád asupra apartenenţei lor indiscutabile la Occident este susţinută cu voce fermă, menită de obicei exportului. Cu excepţia cehilor, metafora punţii, calitatea de a se afla „între” este mereu evocata în discuţiile interne. Nu demult, în primăvara lui 1994, Muzeul de Etnografie din Budapesta a organizat o excelentă expoziţie intitulată „Ungurii între «Est» şi «Vest»”, care a explorat această ambiguitate a identităţii maghiare.[243] Versul Elisavetei Bagriana despre spiritul bulgar aflat între Est şi Vest nu este diferit de meditaţiile lui Gyorgy Konrad asupra naturii „tranzitorii, provizorii” a Europei Centrale, a faptului că ea nu este „nici Est, nici Vest; ci este atât Est, cât şi Vest”[244]. Această tensiune este o caracteristică permanentă a identităţii ruseşti, apărând şi la polonezi, cu tonalităţi mai atenuate.

Estul este o categorie relaţională ce depinde de punctul de

Holimeier, ed „Stig*matisierung. Zur Produktion gesellschqfilicher Randgruppen,* Hermann Luchterhand Verlag, Neuwied şi Darmstadt, 1975, 46–47.

[242] Tomislav Z. Longinovic, *Borderline Culture: The Politics of Identity in Four Twentieth-Century Slavic Novels,* University of Arkansas Press, Fayetteville, 1993, 13.

[243] Tamas Hofer, cd., *Hungarians Between „East” and „West” Three Essays on National Myths and Symbols,* Museum of Ethnography, Budapesta, 1994.

[244] Gyorgy Konrad, „Central Europe Redivivus”, *The Melancholy of Rebirth: Essays from Postcommunist Central Europe, 1989–1994,* Harcourt Brace, San Diego, 1995, 159.

observație: germanii de est sunt „estici" pentru germanii de vest, polonezii sunt „estici" pentru germanii de est, ruşii sunt „estici" pentru polonezi. Acelaşi lucru se aplica şi balcanicilor care sunt înclinați să-şi construiască orientalismele lor interne, denumite de Milica Bakie-Hayden procesul de „orientalisme înrădăcinate"[245]. Un sârb este „estic" pentru un sloven, dar un bosniac ar li un „estic" pentru sârb deşi este situat geografic la vest. Acelaşi lucru se aplică şi albanezilor care, deşi situați în Balcanii vestici, sunt percepuți ca fiind cei mai estici de către celelalte națiuni balcanice. Grecia, datorită statutului său unic în cadrul Uniunii Europene, nu este considerată „estică" de vecinii săi din Balcani, deşi ocupă rolul „esticului" în interiorul cadrului instituțional european. Pentru toate popoarele balcanice, „răsăriteanul" obişnuit este turcul, deşi turcul se percepe ca fiind vestic în comparație cu adevărații „estici" cum ar fi arabii. Această practică a orientalismelor interne în interiorul Balcanilor corespunde cu ceea ce Erving Goffman a definit ca tendința individului stigmatizat „de a-şi stratifica «propriul» stigmat în funcție de gradul în care stigmatul său este vizibil şi supărător. Atunci el poate adopta față de cei mai marcați decât el însuşi atitudinile pe care cei nestigmatizați le adoptă față de el [...] Gradul de identificare al individului este definit de afilierea sau separarea sa de tovarăşii săi mai stigmatizați decât el"[246]. Cu excepția turcilor, în a căror autoidentitate Estul ocupă un loc definit, deşi aprig discutat, toate celelalte națiuni balcanice au renunțat la ceea ce ele percep ca Est şi se consideră ca nefiind estice, dar nici complet vestice. Ele recunosc că au fost marcate de Est, dar aceasta reprezintă o pată, nu un semn pozitiv. Deşi în competiție datorită pretențiilor de a fi mai „europeni" decât ceilalți şi creându-şi ierarhiile lor interne privitoare la membrii mai mult sau mai

[245] În engleză, *nesting orientalisms; nesting* este derivat din verbul *to nest* – „a pune într-un cuib", „a aşeza unul într-altul" „a îmbina", „a încadra" *(N.t.).*

[246] Gofyman, *Stigma*, 107.

puțin „orientalizați”, singurii animați de o „orientalitate” fundamentală şi absolută sunt turcii.

Este simptomatică şi îngrijorătoare percepția că starea de tranziție, complexitate, amestec, ambiguitate reprezintă o condiție anormală. Poziția intermediară *(in-betweenness)* „alocată” Balcanilor ca un stigmat este repudiată nu numai de observatorii occidentali, dar e considerată o stare de existență intolerabilă de majoritatea celor observați: „Este bine cunoscut faptul că nu poți trăi pe o punte sau la o răspântie [...] Puntea este numai o parte a drumului, o parte expusă şi periculoasă, nu un adăpost uman”[247] Metafora punții sau a răspântiei a dobândit o calitate de mantra pe care majoritatea celor care scriu despre regiune o menționează cu plăcere ca fiind caracteristica sa centrală: „Balcanii au însemnat întotdeauna fragmentare şi adversitate. O joncțiune a culturilor occidentale şi orientale şi un mozaic al diferitelor popoare (greci, latini, slavi, bulgari şi turci) şi religii (catolici, ortodocşi şi musulmani), Europa de Sud-Est apare în toate privințele ca o răspântie de continente”[248]. Metafora se bazează în mod evident pe confirmarea unei dihotomii Est-Vest, o opoziție esențializată, o diferență fundamentală acceptată între Orient şi Occident: „Peninsula Balcanică este o regiune de tranziție între Asia şi Europa – între «Est» şi «Vest» – cu idealuri politice, religioase şi sociale incompatibile.”[249] Însă cu toată ambiguitatea poziției tranziționale, patosul centralizator al discursurilor balcanice separate (cu excepția celui turc) se sprijină pe ideea europenizării lor şi a sacrificării pentru salvarea Europei de incursiunile Asiei: sacrificiu care le-a întinat în aparența, dar nu le-a contaminat esența.

În fața unui persistent discurs hegemonic al Occidentului

---

[247] Tvetana Gheorghieva, „Hora i bogove na Balkanite”, *Balkanistic Forum* „nr. 2, 1994, 33.

[248] Thanos Vere mis, „The Balkans în Search of Multilateralism”, *Eurobalkans,* nr. 17, iarna 1994/1995, 4.

[249] Geshkof, *Balkan Union,* 4.

ce discreditează continuu Balcanii, ce trimite mesaje despre politizarea diferențelor culturale esențializate (ca în dezbaterea lui Huntington), nu este prea realist să aştepți ca Balcanii să-şi creeze o identitate liberală, tolerantă, atotcuprinzătoare, care să celebreze ambiguitatea şi să nege esențialismul. Există totuşi unele simptome încurajatoare de rezistență la stereotipul dominant. Eva Hoffman a observat în călătoria ei prin noua Europă de Est o remarcabilă „acceptare a ambiguității", care a frapat-o ca fiind tipică pentru bulgari, români şi unguri. Desigur, întorsătura interesantă o reprezintă perspectiva ei polonezo-americană atunci când scrie: „Poate că o astfel de acceptare este caracteristică acestor regiuni care, la urma urmei, sunt mai aproape de Estul oriental". Neologismul „Estul oriental poate veni numai de la cineva din interior sau de la cineva care a dobândit o viziune din interior, familiarizat cu orientalismele interne ale regiunii.[250] Un caz timpuriu de reacție împotriva presupusei anormalități a vieții pe punte a fost înregistrat într-o scurta piesă etnografică. Reflectând asupra bine cunoscutului fenomen de simbioză între creştinism şi islam, un învățat bulgar trage concluzia:

> Oamenii şi zeii *se întâlnesc şi trec unul pe lângă altul* pe o punte sau la o răspântie. În Balcani, ei se găsesc într-un proces complex de apropiere conflictuală, care-i face diferiți de tipurile ideale de doctrine religioase sau ideologice. În evoluția civilizației umane, Balcanii nu sunt o zonă de tranziție, ci un spațiu în care oamenii înving contradicțiile lui Dumnezeu şi ale zeilor. Acesta este prețul mare ai vieții plătit de numeroase generații, ce necesită revizuirea ideologiilor dezvăluite prin etichetările metaforice ale punții şi ale răspântiei şi strategiile rezultând din ele.[251]

Încrederea în sine a intelectualilor balcanici ar fi întărită dacă aceştia ar repeta din când în când dictonul lui Nietzsche din *Aşa grăit-a Zarathustra:* „Măreția omului constă în faptul că el este o punte şi nu un țel la care să ajungi." Aceasta este

[250] Hoffman, *Exit Into History*, 387.
[251] Gheorghicva, „Hora i bogove", 4.

ideea centrală a unei lucrări recente despre „Europa noastră”, adică Balcanii, şi „cealaltă Europa”, adică Occidentul, a unui alt învăţat bulgar care conchide cu mândrie: „Ce dramă aduce această poziţie de tranziţie, dar şi ce putere! A noastră!”[252]

În fine, în pofida afirmaţilor contrare, toate naţiunile balcanice sunt conştiente de imaginea lor externă. Ea nu se reduce doar la domeniul politic, ci este foarte prezentă şi în sfera culturală, unde poate fi ilustrată, de exemplu, de pasiunea pentru balcanism şi în mod special pentru folclorul bulgar. Interesul pentru cântecele şi dansurile populare bulgare a fost susţinut în ultimele două decenii de un număr de grupuri profesioniste şi de amatori – americane, japoneze, olandeze, daneze ş.a.m.d. – şi au culminat desigur cu succesul înregistrării elveţiene „Le mystere des voix bulgares” urmată de un turneu mondial al ansamblului vocal bulgar. Acest interes are prea puţin de-a face cu folclorul bulgar în sine, cu fenomenul în contextul său organic, unde reprezintă esenţialmente o artă rurală; dorinţa de cunoaştere a folclorului bulgar în Occident este un fenomen urban.[253] El arata, de asemenea, o preferinţă specifică pentru un anume tip de folclor – în mare parte din regiunea Pirin şi Shop – adică zonele polifonice. Interpretările străine ale folclorului bulgar au urmat două modele, definite de Timothy Rice: repetarea originalului şi încercarea reproducerii sale exacte; şi asimilarea muzicii, deseori în aşa-numitul colaj muzical, ca într-una din încercările pariziene de a combina muzica bulgară cu muzica din Zair.

Interesantă aici nu este atât problema receptării artei într-un context sau mediu cultural diferit, ci receptarea adaptării folclorului bulgar de către criticii muzicali bulgari, şi, într-un

---

[252] Roumiana Mihneva, „Notre Europe et «l’autre Europe» ou «europeisation» contre evolution et certains problemes du «temps» transitoire dans les Balkans”, *Eludes balkaniques* nr. 3, 1994, 20.

[253] Martha Forsythe, „Interes kăm bălgarskiia folklor v SASHT” *Bălgarski folklor,* nr. 1, 1987, 80.

sens mai larg, problema sensibilității observării conştiente opuse gestului de a te lăsa observat. Într-un articol intitulat „The Others in the «Mystere»: Observations on Foreign Interpretations of Bulgarian Musical Folklore”, doi critici bulgari şi-au pus întrebarea dacă acest colaj asigură mediul potrivit pentru muzica populară bulgară:

> Pierzându-şi singularitatea, cântecele populare bulgare originale sunt transformate într-o componentă abstractă care, atunci când este suprapusă peste imaginea reală a gândirii muzicale a străinului, devine trambulina ce-l proiectează pe ascultător în necunoscut, dincolo de familiar, sărind apoi peste trambulina însăşi textul muzical unic al folclorului bulgar. Dar poate că acesta este scopul urmărit combinarea a două muzici „primitive” (aşa sunt dintr-un punct de vedere eurocentrist atât muzica populară africană, cât şi cea bulgară) care creează cocktailul muzical vital şi exotic ce serveşte drept narcotic ascultătorului contemporan plictisit.[254]

Autorii au arătat receptarea lui Ivo Papazov (care întâmplător este rom) în presa engleză şi, ulterior, în Statele Unite, unde este comparat cu Benny Goodman şi Charlie Parker, dar accentul perceperii a căzut pe masculinitatea sa brută. Tonurile clarinetului său au fost caracterizate ca „violența dezlănțuită a spiritelor care au fost ținute sub obroc secole de-a rândul, muzica lui e înspăimântătoare, însuflețitoare, excitantă”. El a fost descris fizic ca arătând „între un boxer de mâna a treia şi un patron de tavernă, orchestra lui – o echipă impresionantă de tipi bărboşi în cămăşi urâte, iar publicul – copleşit de «sălbăticia» solo-ului la flaut ieşit prin nara sa dreaptă”. Articolul se termina optimist:

> Unic sau „sălbatic”, folclorul muzical bulgar este căutat de străini în dorința lor de armonie individuală. [...] Pentru străini, spectacolele cu muzica noastră populară (cineva a numit-o reprezentarea prin sunet a bulgarilor) nu înseamnă o restaurare anacronică a

[254] Lozanka Peiccva şi Venlislav Dimov, „Drughite v «misteriiata»... *Baikanistic Forum, nr.* 1, 1993, 39–45.

exotismului balcanic, ci noi cronotopi plini de vitalitatea transmisă de vocile noastre bulgare. Chiar dacă ei nu percep aceste voci ca fiind bulgare, este suficient că au nevoie de ele.

În ciuda opiniei lor generoase, autorii erau conştienţi de sentimentul numit de Tsvetan Todorov xenofilie occidentală, caracterizat printr-o binevoitoare percepere a culturii străine ca având o valoare mai mică: „Pentru occidental, tradiţiile noastre sunt interesante prin primitivismul, înapoierea, exotismul sălbăticiei lor”.[255] Spre deosebire de observatorii occidentali care, construind şi analizând discursul balcanist, au fost (şi sunt) prea puţin conştienţi şi chiar mai puţin interesaţi de gândurile şi sensibilităţile obiectelor lor de studiu, arhitecţii balcanici ai diferitelor imagini de sine au fost implicaţi încă de la început într-o relaţie dinamică, complexă şi creatoare: unii au fost (şi sunt) excesiv de conştienţi de sine, alţii bănuitori, paranoici, aroganţi sau agresivi, dar toţi fără excepţie au fost şi continuă să fie conştienţi de prezenţa acestui discurs. Nu este ceva valabil doar în Balcani. Chakrabarty arată felul în care învăţaţii nonoccidentali studiază propria lor istorie în raport cu istoria Vestului, în timp ce lumea academică occidentală nu răspunde printr-un demers similar.[256]

Becker şi Arnold au demonstrat convingător că „stigmatul nu este doar un element cultural universal, ci are o importantă universală interculturală”. Stigmatizarea ce-şi arc originea într-o societate poate să aibă un efect variabil în altele, iar responsabilitatea sa în conflictele din interiorul societăţilor şi între ele nu trebuie subestimata. Credinţa acestor autori este că „cei care se ocupă de ştiinţele sociale joacă un rol în înţelegerea acestor forţe uneori subtile, alteori cataclismice – împingând factorii critici la înţelegerea

[255] Ţvetan Todorov, „Zabclejki otnosno krăstosvancto na kullurite”, *Literatures vestnik*, nr, 8, 1991, 3.

[256] Dipesh Chakrabarty, „Postcoloniality anti the Artifice of History: Who Speaks for «Indian» Pasts?”, *Representations,* vol. 37, iarna 1992, 342–369.

stigmatului, din interiorul şi din exteriorul culturii, şi fabricând unelte cu care să înțelegem mai bine cultura noastră şi pe a altora”[257]. Studiile multidisciplinare ale stigmatului au relevat trei aspecte importante, care constituie componentele primare afective, cognitive şi comportamentale: frica, stereotipia şi controlul social. Aceste studii afirmă de asemenea ca, împreună cu invocatul efect restrictiv pe care diferențele nedorite îl au asupra realizării şi oportunităților sociale, impunerea controlului social este decisivă în stigmatizare. O astfel de abordare a stigmatului scoate la iveală cadrul său relațional complex şi permite înțelegerea sa nu ca „proprietate a indivizilor, aşa cum l-au conceptualizat mulți, ci ca percepție construită uman, în flux constant şi care oferă legitimitate răspunsurilor noastre negative la diferențele umane”[258].

Meditând la simetria formală a procesului definiției prin opoziție, James Carrier a ajuns la concluzia ca, în practică, suntem confruntați cu un model asimetric ce „privilegiază Vestul ca standardul față de care sunt definiți toți Ceilalți” datorită puterii sale istorice, politice şi economice. Occidentalii posedă autonomia relativă de a construi imaginile societăților străine aşa cum consideră, datorită dezechilibrului politic existent: „Antropologii occidentali, descriind societățile pe care le-au studiat poate îndeaproape şi cu simpatie, se confruntă doar cu propria lor cinste pentru a controla reprezentarea pe care au produs-o. Chiar dacă cei descrişi ajung să citească şi să respingă reprezentarea, gestul lor nu are şanse să fie recunoscut în mediile academice şi sociale, cele mai importante pentru antropologi.”[259] Nu este prea liniştitor să înfrunți realitatea dură că trebuie să aştepți ca Occidentul să se confrunte cu „propria cinste” pentru a

[257] Gaylene Becker şi Regina Arnold, „Stigma as a Social and Cultural Construct”, *The Dilemma of Difference*, 56.

[258] Lerita M, Coleman, „Stigma: An Enigma Demystified”, *The Dilemma of Difference,* 227–228.

[259] Carrier, „Occidentalism”, 197.

controla reprezentarea pe care o produce.

3. Descoperirea Balcanilor

Un voyageur dois se garder de l'enthousiasme s'il en a et surtout s'il n'en a pas.[260]

Helmuth von Moltke[261]

Balcanii în sine, ca entitate geografică, socială şi culturală distinctă, au fost „descoperiți" de călătorii europeni de-abia după sfârşitul secolului al XVIII-lea, odată cu începutul conştientizării faptului că posesiunile europene ale Imperiului Otoman aveau o fizionomie distinctă, ce merita o atenție diferită de tratarea lor ca simple provincii otomane sau ca simple situri arheologice. Până atunci, Imperiul Otoman era considerat un bloc între Europa şi Asia. Revelația aceasta „a zdruncinat caracterul unitar al lumii orientale"[262]. Ea făcea parte dintr-un proces complex, rezultatul unor schimbări structurale adânci care au avut loc în viața politica, socială şi culturală a Europei. Dezvoltările tehnologice ale modurilor de producție industrială, un comerț intern şi extern în expansiune, mijloace de comunicare

---

[260] Un călător trebuie să se ferească de entuziasm când este cuprins de acesta şi mai ales când nu este cuprins de el *(lb.fr.)*.

[261] Helmuth von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839,* E. S. Mittler, Berlin, 1911, scrisoare din 21 mai 1837.

[262] Nicolae Iorga, *Les voyageurs français dans l'Orient europeen,* Boivin, J. Gamber, Paris, 1928, 112.

îmbunătățite, transformarea ordinii sociale tradiționale, extinderea şi îndeplinirea principalelor idei ale Iluminismului, realizarea până la capăt a revoluției în răspândirea tiparului şi în educație au mărit enorm publicul cititor, precum şi producția de material literar.

În acelaşi timp, luptele din ce în ce mai intense ale populațiilor balcanice pentru suveranitatea politică din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea au atras atenția observatorilor externi asupra populațiilor ce fuseseră până atunci reunite sub denumirea nediferențiată de otomani sau creştini turci. Amestecul de romantism şi *Realpolitik* al analiştilor a creat o abordare polarizată: susținere sau demonizare a acestor populații. Deosebit de evocatoare a fost moda filoelenismului care a cuprins Europa în anii 1820 şi deziluzia ulterioară în fața realității. Acelaşi curent poate fi observat în cazul turcofiliei şi slavofiliei, îmbinate cu imaginea răsturnata a turcofobiei (sau mai degrabă a islamofobiei) şi slavofobiei, replici la politica lor de mari puteri şi, în mod specific, atitudinile secolului al XIX-lea față de Rusia.

În secolul ai XVIII-lea, comerțul britanic şi cel francez din Orientul Apropiat reuşiseră să-l înlocuiască pe acela al oraşelor-state italiene. În a doua jumătate a secolului, interesul călătorilor s-a deplasat treptat spre est: în Marea Călătorie a englezilor, Grecia a înlocuit Italia, odată cu închiderea Europei Occidentale în perioada revoluționară şi a războaielor napoleoniene. Interesul susținut pentru literatura şi monumentele Antichității clasice era deosebit de înflăcărat în perioada Iluminismului. Tânărul Gibbon scria: „Geniul filosofic consta în capacitatea de a repeta cele mai simple idei, în descoperirea şi combinarea principiilor de bază ale lucrurilor. […] Ce studiu poate forma un astfel de geniu? […] studiul literaturii, obişnuința de a deveni rând pe rând grec, roman, discipol al lui Zeno sau al lui Epicur.”[263]

[263] Edward Gibbon, *An Essai on the Study of Literature*, Garland, New York, 1970, 89–91.

Literatura totuşi nu mai era suficientă în marea dragoste pentru Antichitate, şi nici monumentele. Iluminismul a adăugat o nouă dorință ce provenea din conceptul stadiilor evoluției: indiciul pentru a determina locul cuiva în istoria civilizației era reconstrucția, iar impulsul de a ajunge la rădăcinile istoriei umane era împlinit prin cercetarea istorică şi prin observația etnologică. În anul IX al Revoluției, Louis-François Jauffret, secretar permanent la „Societé des observateurs de l'homme", fondată în 1799 la Paris, a argumentat că cel mai bun mod de-a scoate la iveală „cele mai obscure probleme ale istoriei noastre primitive" era să compari obiceiurile, limbile, practicile şi munca diferitelor popoare, „în special a celor care nu sunt încă civilizate"[264] Joseph-Marie, baron de Gerando, precursor al antropologiei şi al domeniului numit *geographie humaine,* s-a ridicat împotriva abordării superficiale a călătorilor din trecut, care-şi focalizaseră atenția asupra mineralelor, florei şi faunei, şi a încurajat în schimb descrierea şi studiul omului în mediul său natural şi social pentru a „restabili astfel legăturile splendide ale societății universale" şi pentru a reconstrui diferitele grade de civilizație: „Astfel [...] vom fi conduşi înapoi spre primele perioade ale propriei noastre istorii [...] călătorul filosof, navigând spre capătul lumii, călătoreşte de fapt în timp [...] Aceste insule necunoscute la care ajunge sunt pentru el leagănul societății umane. Aceste popoare [...] refac pentru noi starea strămoşilor noştri şi istoria timpurie a lumii".[265]

O generație mai devreme, în *A Voyage Round the World*, George Foster, navigând ca asistent naturalist în a doua călătorie a căpitanului Cook, a găsit multe puncte de comparație între obiceiurile, fizicul, chiar şi politica vechilor

---

[264] Jean Copans şi Jean Jamin, cd *„Aux origines de l'anthropologie française...* Le Syeomore, Paris, 1978, 77.

[265] Joseph-Marie Degerando, *The Ohservation of Savage Peoples,* University of California Press, Berkeley şi Los Angeles, 1969, 63.

greci şi tahitieni.[266] Următorul pas a fost să se îndrepte ei înşişi către pământul vechilor greci, iar Robert Wood, călător şi politician, care a plecat în călătoriile sale estice pentru a citi „*Iliada* şi *Odiseea* în țările unde a luptat Ahile, unde a călătorit Ulise şi unde a cântat Homer”, a descoperit în final că Homer era reprezentantul unei societăți primitive.[267] Efortul de a studia lumea antică prin viețile locuitorilor contemporani ai pământurilor clasice a determinat o conştientizare a grecilor de azi şi a problemelor lor. Aceasta a fost extinsă curând asupra diferiților slavi şi a altor grupuri etnice ce populau peninsula, care au devenit figurile vii a ceea ce a ajuns să fie considerat ca un *Volksmuseum* al Europei.

Evaluarea relatărilor călătorilor şi a altor descrieri ca surse istorice a oscilat între încântare completă şi încredere excesivă, pentru perioadele în care informațiile erau reduse, şi (mai rar) o respingere absolută pe temeiul că această literatură era superficială şi nu putea servi decât la ilustrarea prejudecăților naționale. Cele două atitudini extreme au fost inspirate de dorința de a suprageneraliza şi de lipsa de atenție față de meritele şi slăbiciunile fiecărui caz concret. Astăzi, relatările călătorilor primesc nu numai atenția cuvenită în cea mai bună tradiție critică, ci sunt folosite ca materiale indispensabile pentru studiul alterității. Postularea „descoperirii” Balcanilor într-un astfel de moment istoric relativ târziu nu înseamnă că povestirile călătorilor sau alte descrieri au fost doar un fenomen posterior secolului al XVIII-lea. Multe din rapoartele mai vechi, în special cele compilate de observatori politici, ofițeri ai serviciilor de informații şi diplomați, au fost deseori produsul unui ochi mai atent şi mai bine informat decât relatările călătorilor ulteriori. „Descoperire” este un termen inadecvat pentru a numi relatările timpurii, chiar dacă zone bine cunoscute în

---

[266] Eisner, *Travels*, 77.

[267] „Robert Wood”, *Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, Londra, vol. 21, 1921–1922, 84846.

Antichitate şi în Evul Mediu au fost ulterior şterse din memoria Occidentului şi a fost necesar ca ele să fie „redescoperite”. Temele bizantine şi balcanice au fost întotdeauna prezente în literatura şi istoriografia Europei Occidentale, dar după secolul al XV-lea s-au înregistrat mai curând o individualizare şi o concretețe crescânde decât o „redescoperire” literală.[268]

Câteva circumstanțe fac relatările pe teme balcanice semnificative şi trezesc un interes imediat. În primul rând se pot distinge în ele începuturile şi formarea gradată a unei percepții a Balcanilor ca entitate geografică şi culturală distinctă, mai importantă decât descrierea istorică a provinciilor ce trebuie traversate pe drumul spre capitala otomană. În al doilea rând, ele au fost produse şi publicate pentru un public larg, dar entuziast; astfel, aceşti călători aveau rolul jurnaliştilor de mai târziu: ei formau opinia publică, exprimând gusturile şi prejudecățile dominante ale epocii lor. Aproape niciuna din descrierile timpurii nu a fost scrisă în mod special pentru publicare: cu câteva excepții notabile şi influente, majoritatea au fost publicate fie în ediții foarte limitate, ceea ce le transforma imediat în rarități bibliografice, fie abia mai târziu, în secolele al XIX-lea sau al XX-lea, ceea ce le-a limitat la o clientelă formată în majoritate din specialişti. Unele, popularizate mai târziu, au introdus percepții sau prejudecăți mai vechi în formarea unei imagini atotcuprinzătoare. În al treilea rând, tocmai în relatările ulterioare se poate distinge îmbinarea tuturor elementelor care au dat formă stereotipurilor existente despre Balcani. Desigur, unele caracteristici pot fi observate deja în relatările de călătorie şi descrierile secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea: de altfel, cu excepția lui Troeltsch, care a văzut începutul modernității abia în secolul al XVIII-lea, ele au fost scrise la începutul aceleiaşi perioade istorice în care încă trăim, în

---

[268] Raia Zaimova, *Bălgarskata tema* v *zapadnoevropeiskata knijnina XV-XVII vele,* Universiteisko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski”, Sofia, 1992, 209.

pofida sosirii declarate a postmodernismului.

Mulți au acceptat împreună cu Henri Pirenne că, odată cu venirea arabilor, „lumea mediteraneană a fost împărțită iremediabil în cele doua tabere ireconciliabile ale creştinismului şi islamului, fapt care a izolat creştinătatea medievală de sursele sale din Orientul Apropiat. Stabilirea otomanilor în colțul de sud-est al Europei a constituit lovitura finală dată Occidentului în dorința sa de a restabili această legătura prin cruciade. Succesul expansiunii otomane spre Europa Centrala până la sfârşitul secolului al XVI-lea a menținut vie ideea recuceririi religioase, cel puțin câteva decenii după Bătălia de la Lepanto din 1571, şi chiar în războaiele Ligilor Sfinte până la sfârşitul secolului al XVII-lea, când recesiunea Imperiului Otoman în Europa a devenit în sfârşit limpede şi irevocabilă. Ar fi o simplificare să susținem că a existat un răspuns omogen şi monolitic al „Vestului" față de „pericolul otoman", deşi persista o frică generală copleşitoare în fața unui inamic puternic, întruchiparea chintesențială a străinului. Fascinația față de puterea otomană era aşa de mare, încât operele istorice şi literare referitoare la otomani le depăşeau de departe pe cele dedicate descoperirii Noii Lumi.[269] Totuşi, ceea ce a ajuns să prevaleze în relațiile cu noua putere europeană au fost considerațiile referitoare la echilibrul puterii (inspirând în mod direct faimoasa alianță franco-otomană), precum şi dorința de a-i cunoaşte mai bine şi de a-i găzdui pe noii stăpâni ai rutelor comerciale şi ai pământurilor importante.[270]

Au existat întotdeauna călători ce au traversat peninsula, dar majoritatea se grăbeau să o străbată şi să ajungă în cele două puncte de atracție: Țara Sfântă şi Constantinopol. Printre scrierile europene din primele secole ale domniei otomane, relatările călătorilor ocupă un rol relativ modest,

---

[269] *Ibid., 6.*

[270] Dorothy M. Vaughan, *Europe and the Turk: A Pattern of Alliances, 1350-1700.* University Press, Liverpool, 1954, vii-viii.

majoritatea lucrărilor fiind opere de polemică şi propagandă antiotomană, descrieri ale campaniilor militare şi tratate politice.[271] Fără îndoiala, cea mai bună cunoaştere a otomanilor şi a Balcanilor în perioada timpurie ne vine de la veneţienii care aveau, prin tradiţie, puternice legături comerciale, politice şi culturale cu fostul Imperiu Bizantin. Crearea unei viguroase diaspore intelectuale greceşti după căderea Constantinopolului în 1453 a asigurat un schimb continuu şi rodnic care a devenit un element fundamental al spiritului umanist al Renaşterii. Dependentă vital de păstrarea elaboratului şi sofisticatului său mecanism comercial, Veneţia a reuşit, oscilând cu diplomaţie măiastră între conciliere, colaborare, neutralitate şi război, să-şi menţină poziţia privilegiată în tărâmul otoman până la sfârşitul secolului al XVI-lea, în faţa competiţiei din ce în ce mai mari a puterilor Europei continentale. Mult timp după ce a intrat într-un con de umbră, Veneţia a continuat să fie prezentă fizic în diverse regiuni ale Balcanilor (în partea estică a Adriaticii şi Pelopones până la începutul secolului al XVIII-lea), iar rapoartele ambasadorilor veneţieni sunt de o calitate inegalabilă.

Relationi veneţiene erau un indicator al evoluţiei discursului politic veneţian şi al percepţiilor Imperiului Otoman. În jurul anului 1560 s-a petrecut o schimbare dramatică de apreciere. Înainte, depeşele ambasadorilor, deşi niciodată eliberate complet de viziunea creştină tradiţională asupra islamului, dovedeau o curiozitate iscoditoare şi raţională faţă de motivele succesului otoman. Aceasta i-a condus la o fascinaţie cunoscătoare şi la un respect deschis exprimat faţă de ordinea internă a imperiului, care era legată de puterea absolută a sultanului, opinii care au influenţat atitudinea patriciatului din Ragusa. A urmat o răsturnare abruptă şi completă: admiraţia discretă faţă de conducerea absolută a sultanului s-a transformat într-un verdict aspru

[271] Carl Gollner, *Die Turkenfrage in der öffentliehen Meinung Europas im 16. Jahrhundert,* Bibliotheka Aureliana, Baden-Baden, 70, 1978.

privitor la practicile sale tiranice; Imperiul Otoman a început să fie descris ca esența despotismului. Veneția şi-a schimbat atitudinea fața de natura tiraniei, sub influența schimbărilor politice ce aveau loc în Italia, în special din pricina rivalității dintre principatul Florenței, condus de familia Medici, şi republica venețiană: „Odată ce dihotomia între starea de libertate şi starea de tiranie a fost conceptualizată, ea a fost aplicată Imperiului Otoman ca tiranie *par excellence* căci ceea ce putea fi afirmat în mare despre principatul florentin putea fi spus în mod absolut despre Imperiul Otoman."[272]

În mod ironic, valoarea renascentistă a libertății a intrat în discursul politic venețian ca doctrină centrală în momentul culminant al Contrareformei. Mai mult, caracterul ei antiotoman explică paradoxul prin care catolicismul militant posttridentin al papalității „şi-a însuşit multe valori renascentiste pentru evidentele sale scopuri antirenascentiste şi antireformiste". Secolul al XVII-lea a fost martorul vârfului propagandei catolice în Balcani, prin activitățile Congregației pentru Propagarea Credinței (Congregatio de Propaganda Fide), fondată la Roma în 1622. În politica sa misionară specială față de slavii balcanici, Contrareforma a fost atât „O forță motivată ideologic, cât şi un produs al unui sistem de alianțe occidentale direcționate împotriva turcilor"[273]. În 1637, Francesco Bracciolini, fost secretarul lui Antonio Barberini, cardinal şi conducător al Congregației pentru Propagarea Credinței, i-a dedicat cardinalului un poem consacrat creştinării Bulgariei. Acest lucru s-a întâmplat într-o perioadă când protestantismul considera că ortodoxia greacă este mai apropiată de tradiția

[272] Lucette Valensi, „The Making of a Political Paradigm: The Ottoman State and Oriental Despotism", Anthony Grafton şi Ann Blair, ed., *The Transmission of Culture in Early Modern Europe*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1990, 199; Zdenko Zlatar, *Our Kingdom Come; The Counter-Reformation, the Republic of Dubrovnik, and the Liberation of the Balkan Slavs*. East European Monographs, Boulder, Co., nr. 342, Columbia University Press, New York, 1992, 15, 20.

[273] Zlatar, *Our Kingdom Come, 4, 21.*

evanghelică şi făcuse câteva încercări de a promova legături mai strânse cu ea. O piesă de teatru făţiş polemică şi propagandistică, La *Bulgheria Convertita,* a fost de asemenea o scriere morală barocă structurată în jurul dihotomiei Dumnezeu-Rău, acesta din urmă fiind reprezentat de forţa triplă a ortodoxiei schismatice, islamului şi protestantismului.[274] Propaganda papală, diseminată în limbile regiunii, a făcut un efort susţinut şi încununat de succes pentru a dobândi o cunoaştere imediată şi detaliată a diferitelor popoare slave. În această privinţă, a continuat moştenirea diplomatică veneţiană a observaţiilor pertinente şi concrete. Caracterul apropiat al relaţiilor Veneţiei – şi mai târziu ale Italiei – cu Balcanii a fost promovat de asemenea prin continua prezenţă a emigranţilor balcanici, în special diaspora greacă prosperă şi influentă, dar şi reprezentanţii diferitelor grupuri etnice slave.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, când activarea politicii ruseşti în Mediterana a îndemnat părţi din Balcani la revoltă deschisă împotriva Porţii, Italia a acţionat ca intermediar între Est şi Vest într-o relaţie complicată definită ca „simbioza italo-greco-rusă". Legăturile tradiţionale ale Italiei cu lumea balcanică au hrănit „entuziasmul elen, solidaritatea cu exilaţii greci, viziuni neoclasice, descoperirea lumii ruseşti" ca elemente care au afectat puternic cultura din Veneţia, Toscana, Neapole şi chiar din Piemont[275]. Italia, împreuna cu Franţa, a devenit cel mai important canal cultural pentru transmiterea ideilor iluministe spre Grecia şi, de acolo, spre restul Balcanilor.[276] În acelaşi timp, poate datorită proximităţii sale fizice sau deoarece nu a fost

[274] Zaimova, *Bălgarskala tema*, 10, 139–144.

[275] Franco Venturi, *The End of the Old Regime in Europe, 1768–1776*, vol. I, Princeton University Press, Princeton, N.J., 1989, 111–132.

[276] Paschalis Kitromilides, „John Locke and the Greek Intellectual Tradition: An Episode în Locke's Reception în South-East Europe", G.A. J. Psogers, ed., *Lockes Philosophy: Content and Context,* Clarendon, Oxford, 1994, 222, 226, 231.

năpăstuită organic cu o *mission civitisatrice*[277], Italia nu a avut o atitudine abstractă şi dispreţuitoare faţă de Balcani, şi nici nu a pierdut vreodată din vedere caracterul lor concret.

Ca şi italienii, lumea germanică a venit în contact direct cu otomanii, iar habsburgii au devenit principalul bastion împotriva continuării expansiunii otomane în Europa, ceea ce a coincis cu luptele istovitoare ale Reformei pe pământurile germanice. Cantitatea enormă de propaganda antiturcească a creat o imagine stereotipă a otomanilor ca sălbatici, sângeroşi şi inumani şi a produs un adversar demonizat întruchipând duşmanul ereditar al creştinătăţii. Această propagandă a fost utilizată în politica internă, strâns legată de absolutism şi de „disciplinarea socială” a populaţiei.[278] În acelaşi timp, imaginaţia populară a fost adânc marcată de ceea ce a devenit cunoscut ca *Turkennot und Turkenfurcht* („probleme turceşti şi spaimă turcească”), atestate de numeroase cântece populare, predici şi obiceiuri specifice.[279]

Pe de altă parte, imaginea Imperiului Otoman în Literatura de călătorie a aceleiaşi perioade era remarcabil diferita de stereotipurile abstracte ale materialelor de propagandă. Observaţiile perceptive tipice pentru *relationi* veneţiene au fost probabil egalate doar de habsburgi şi în general de literatura de călătorie în limba germană, care a lăsat cele mai numeroase, detaliate şi informate relatări despre Balcanii din secolul al XVI-lea până în secolul al XVIII-lea.[280] Acestea erau în mare parte descrieri ale diverselor regiuni provenind din însemnările compilate în timpul misiunilor diplomatice oficiale la Poartă, dar şi jurnale ale neguţătorilor, pelerinilor

---

[277] Misiune civilizatoare *(lb. fr.)*.

[278] Karl Vocelka, „Das Türkenbild des christliched Abenlandes in der fruhen Neuziet”, Erich Zollner şi Karl Gutkas, ed., *Osterreich und die Osmanen – Prinz Eugen und seine Zeit,* Osterreichischer Bun des verlag, Viena, 1988, 22–26.

[279] Senol Ozyurt, *Die Turkenlieder und das Türkenbild in der deutschen Volksuberlieferung vom 16. bis zum 20. Jahrhunderty* Wilhelm Fink Verlag, München, 1972.

[280] Ionov, *Nemski... XV–XVI* v., 29; *Nemski.. „XVII–XVIII* v., 9.

sau prizonierilor de război. Cei care le scriau erau de obicei funcționari de rang înalt ai Imperiului Habsburgic cu o excelentă educație, deseori cunoscuți umanişti. Unii dintre ei erau de origine slavă (croați, sloveni, cehi ş.a.m.d.), ceea ce le conferea o pertinență suplimentară a observației.

Cunoaşterea intimă şi interesele diverse ale emisarilor habsburgi lor îi făceau de asemenea mult mai sensibili la diferențele etnice din peninsulă. Mulți dintre călătorii secolului al XVII-lea – Kuripesic, Vrancic, Demschwamm, Busbecq, Gerlach, Schweigger, Lubenau – au distins corect grupurile slave, lăsând valoroase descrieri de costume, dansuri şi obiceiuri ale sârbilor, bulgarilor, dalmaților ş.a.m.d. Bogăția observațiilor concrete a lipsit adesea din scrierile ulterioare ale călătorilor din ținuturi mai îndepărtate de Imperiul Otoman. Anton Vrancic a dat una dintre primele şi cele mai detaliate descrieri ale coafurilor şi ornamentelor pentru cap ale femei lor bulgare, subiectul favorit al scriitorilor, şi cititorilor europeni din acea perioadă. Podoabele ieftine păreau „ciudate şi simple”, „uşoare şi nostime” pentru gustul trimişilor imperiali, obişnuiți cu bijuteriile şi rochiile de la curte. Cu mărinimie, Vrancic uită aerele aristocratice ale tovarăşilor săi de călătorie, inocența sa binevoitoare fiind pe măsura prejudecății sale: „Dacă simplitatea podoabelor lor n-ar fi aparținut unui popor oprimat şi în majoritate rural, cu greu am fi putut crede că aveam de-a face cu indivizi raționali. Hainele lor de-abia dacă pot fi numite astfel. Sunt neîngrijite, rudimentare şi ieftine, făcute din blănuri păroase ca acelea purtate, probabil, de oamenii primitivi.” Totuşi, acest pasaj era urmat de o descriere amplă şi elaborată a excepționalului ornament pentru cap al femeilor bulgare din zona Pirot, a inelelor şi brățărilor lor, şi se termină cu o veselă digresiune filosofică asupra modei:

> Odată, când eram înconjurați de multe femei care se mirau de noi, iar noi ne miram de ele şi de ornamentele lor, una dintre ele ne-a întrebat dacă şi femeile noastre se împodobeau. Ce fericite erau

aceste femei, care nu cunoşteau extravaganța noastră, mulțumindu-se cu obiecte care costau mai nimic. Ele nu erau mai puțin mulțumite în sărăcia lor decât erau femeile noastre în bogăția lor.[281]

Gentlemeni galanți întotdeauna, aproape toți observatorii aristocratici habsburgici şi-au concentrat atenția asupra frumuseții femeilor de la țară pe care le-au întâlnit şi au scos în evidență ospitalitatea şi hărnicia lor. Spre deosebire de omologii lor francezi şi englezi de mai târziu, care au elogiat frumusețea femeilor din Balcani punând-o însă în contrast cu apariția sălbatică şi animalică a bărbaților lor, germanii au preferat să treacă bărbații sub tăcere. O excepție au constituit-o cei câțiva călători de proveniență nearistocrată, cum ar fi Hans Demschwamm sau Reinhold Lubenau, care au fost la fel de interesați de costumele masculine ale băştinaşilor, fără a emite însă judecăți de valoare. Reinhold Lubenau a traversat Balcanii în 1587 ca farmacist al misiunii imperiale ce ducea tributul anual la Poartă. Născut într-o veche familie de orăşeni, în Königsberg, protestantul Lubenau a primit o bună educație şi, dornic să vadă ținuturi străine, a acceptat să servească misiunea habsburgică în pofida aversiunii sale față de catolicism. Intrând în Bulgaria, el a dat descrieri detaliate asupra limbajului şi vestimentației locuitorilor săi. Departe de a fi surprins sau şocat de îmbrăcămintea lor, Lubenau a remarcat cu bun-simț că „bărbații poartă părul lung precum kurlanzii şi lituanienii noştri, îmbrăcați în pânză aspră, cenuşie, de obicei cu capul gol, şi-mi amintesc de țăranii kurlanzi şi estonieni. Femeile, cu bluzele lor colorate şi cu podoabele lor, „sunt la fel ca femeile prusace, estoniene, kurlande, rusoaice şi lituaniene din părțile noastre, astfel încât nu există vreo diferență. Când am ajuns la Dunăre, am crezut că femeile lituaniene se mutaseră acolo din ținuturile lor”. Suntem departe de descrierea batjocoritor şocata a lui Vrancic. Lubenau fusese

[281] Ionov, *Nemski, XV-XVI* 183–184.

obişnuit cu vederea țăranilor şi, în plus, îi observase cu atenție. Din moment ce ştia poloneza şi învățase puțin ceha, a putut să comunice cu localnicii care vorbeau croata sau slava. (El susținea că slavii de pe întreg uriaşul teritoriu al Poloniei, Lituaniei, Rusiei, pământurile Cehiei, Moraviei, Ungariei, Serbiei, Bulgariei, Tracici, Macedoniei, Dalmației, Albaniei, Iliriei ş.a.m.d. vorbeau aceeaşi limbă, pe care el o numea slava sau dalmata.) Lui Lubenau i s-a spus că femeile cu ciudate pălării decorate erau descendentele vechilor case nobiliare bulgăreşti care dispăruseră şi a considerat momentul propice pentru a adăuga câteva din propriile sale reflecții filosofice asupra aristocrației, folosind Bulgaria ca scenă de desfăşurare a unei piese cu subiect moral.

> În această țară, Bulgaria, nu există niciun fel de nobilime, la fel ca în toate ținuturile turceşti. [...] Mulți provenind din familiile vechilor conducători, chiar şi cei din casa Paleologilor, se căsătoresc cu fete de ciobani, astfel că aristocrația este complet dezrădăcinată. Cei din nobilimea noastră care au devenit prea aroganți şi-i desconsideră pe oamenii din jurul lor ar face mai bine să reflecteze asupra faptului că aici tinere delicate de viță nobilă se căsătoresc cu țărani.[282]

Ogier Ghiselin de Busbecq, aristocrat flamand, învățat, poliglot şi distins diplomat al curții habsburgice, a scris poate cea mai populară relatare despre Imperiul Otoman, una din puținele publicate în timpul vieții autorului. Cunoscută ca *Legationis Turcicae epistolae quatuor*, relatarea lui Busbecq a cunoscut peste douăzeci de ediții în multe limbi europene în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea. Comentând asupra ornamentelor pentru cap ale bulgăroaicelor în acelaşi timp şi în aceeaşi regiune cu Vrancic, Busbecq le compara cu nişte Clitemnestre din Troia sau Hecube intrând în scenă.[283] Educația clasică şi obsesia Antichității s-au dovedit benefice în cazul lui. Zecile de materiale pe care le-a adunat şi le-a

---

[282] *Ibid.,* 461–562.
[283] *Ibid.,* 219.

trimis apoi la biblioteca imperială din Viena au pus bazele bogatei colecții de manuscrise greceşti: „Duc nenumărate monede. Am umplut numeroase trăsuri şi vapoare cu manuscrise greceşti pe care le-am adunat. Am trimis în jur de 240 de volume pe mare la Veneția."[284] Busbecq nu a constituit o excepție: toți vizitatorii Balcanilor au fost bine educați, aproape toți cunoşteau intim învățătura clasică şi mulți erau umanişti de excepție şi pasionați colecționari.

Totuşi, scopul pentru care au adunat în primul rând cea mai mare parte a informației din relatările lor a fost să ofere o idee detaliată asupra sistemului de guvernare al otomanilor. Descrierile lăsate sunt surprinzător de bogate şi concrete, cu toată părtinirea lor procreştină, care îi făcea să prezinte în general Imperiul Otoman ca un teritoriu marcat de tiranie, jaf, dezordine şi opresiune. Deseori, atunci când intrau în descrieri detaliate ale instituțiilor şi evenimentelor, scriitorii erau favorabil impresionați de eficiența birocrației otomane şi de organizarea forței sale militare, de sobrietatea societății în contrast cu marca cantitate de băutură consumată în ținuturile germane, ba chiar şi de amabilitatea lor. În această perioadă de aprige lupte şi războaie interconfesionale în majoritatea Europei, tolerarea creştinilor şi evreilor în Imperiul Otoman – deşi le era rezervat un statut inferior – a produs o impresie deosebită asupra călătorilor, în special asupra protestanților. Despotismul sultanilor constituia obiectul miei admirații întrucâlva ambigue, acolo unde considerațiile asupra eficienței aveau preponderență în evaluările generale.[285]

Relatările trimişilor habsburgici din secolul al XVI-lea au fost unice prin calitatea lor în comparație cu descrierile ulterioare, mai ales prin atenția pe care o acordau populației obişnuite.[286] Acest lucru nu constituie o surpriză, secolul al XVII-lea fiind marcat de intensa luptă ideologică şi politică

[284] Cvetkova, *Frenski... XV–XVIII* v., 135.
[285] Vocelka, „Das Türkenbild", 30.
[286] Ionov, *Nemski. „XVII--XVIII v.*", 22.

din jurul Reformei, de războiul de treizeci de ani şi de încordatul echilibru al puterii între Imperiul Habsburgic şi cel Otoman, toate acestea explicând stagnarea culturală din lumea germanofonă. De abia în 1743 apare la Jena o carte cu un titlu ce promite descrierea minuțioasă a popoarelor nou-descoperite, amestecând nume etnice şi locale, grupun sociale, profesionale şi porecle; „Hussaren, Heydukken, Tolpatchen, Insurgenten, Sclavoniem, Panduren, Varasdinem, Lycanem, Croaten, Moriaken, Raitzen, Walachen, Dalmatinem, Uskoken”, adică, husari, hoți, neîndemânatici, insurgenți, slavi, gărzi albaneze, locuitori din Varasdin, lycaneri, croați, morlahi, sârbi, valahi, dalmați, bandiți.[287]

O pictură în ulei de la începutul secolului al XVIII-lea din Styria reprezintă ierarhiile etnice şi locul germanilor în familia națiunilor europene.[288] Aceasta *Scurta descriere a națiunilor europene şi a caracteristicilor lor* înfățişează zece figuri masculine portretizând diferite națiuni, de la pozitiv la negativ: spaniol, francez, olandez, german, englez, suedez, polonez, ungur, moscovit, turc şi grec. Deşi prezentarea lor ierarhizată nu trebuie să surprindă, este remarcabil faptul ca turcul şi grecul sunt reprezentați prin acelaşi bărbat cu turban pentru a acoperi extrema negativă a picturii. Tabloul analizează aceste reprezentări folosind şaptesprezece categorii: temperament, natură, intelect, vicii, pasiuni, cunoaştere, costumație, boli, bravura militară, religie, formă politica etc. Este o ilustrare amuzantă nu doar a stereotipurilor, ci şi a neaşteptatelor modificări pe care acestea le suferă. În ceea ce priveşte calitățile mentale, spaniolul este caracterizat ca inteligent şi înțelept, francezul ca precaut, germanul ca ager şi englezul ca prost dispus.

În cadrul aceleiaşi categorii, intelectul națiunilor ridiculizate este descris ca „limitat” pentru polonez, „chiar

[287] Gabriella Schubert, „Berlin und Sudesteuropa”, Klaus Meyer, ed., *Berlin und Osteuropa*, Colloquium Verlag, Berlin, 1991, 185–186.

[288] Ozyurt. *Die Turkenlieder*, 143.

mai redus” pentru ungur, „nimic” pentru rus şi „mai puţin decât nimic” pentru turco-grec. Tabloul a fost în mod evident executat de şi pentru catolici, deoarece Biserica este aşezată pe cea mai înaltă treaptă în Spania, bine situată în Franţa şi în mod mulţumitor în Germania. Englezii sunt reprezentaţi „schimbători ca Luna”, polonezii cred în orice şi ruşii sunt nonconformişti, Turco-grecul e descris ca fiind „acelaşi” cu moscovitul, combinând astfel deviaţia ortodoxă cu aberaţia islamică. Îmbrăcămintea variază de la stilul „onorabil” la spaniol, „schimbător” la francez, „imitativ” la german, „urmând moda franţuzească” la englez, până la veşmintele lungi ale polonezilor, cele multicolore ale ungurilor, blănurile ruşilor şi veşmintele feminine *(aufweiberari)* ale turcilor şi grecilor. În timp ce spaniolii, francezii, germanii şi englezii erau comparaţi cu elefanţi, vulpi, lei şi cai, polonezii, ungurii, ruşii şi turco-grecii erau urşi, lupi, măgari şi şobolani, Totuşi, lucru semnificativ, erau „naţiuni europene”. Pentru scopurile noastre, cel mai interesant aspect e viziunea monolitică a locuitorilor Imperiului Otoman, viziune foarte diferită de dihotomia uzuală între creştini (deşi ortodocşi) şi musulmani, ceea ce poate fi explicat prin deteriorarea stadiului de cunoaştere a sud-estului european în aceasta perioadă.

De abia după sfârşitul secolului al XVII-lea se schimba substanţial perceperea otomanilor, odată cu Iluminismul. Reevaluarea imaginii islamului în general şi crearea unei imagini otomane pozitive în particular şi-a avut începutul în Franţa, dar treptat ea a pătruns şi în spaţiul germanic.[289] Gerard Cornelius Driesch a servit ca „secretar şi istoriograf” pentru *magna legatio* trimisă la Constantinopol de împăratul habsburgic în ajunul Păcii de la Passarowitz în 1718. El a publicat voluminosul său jurnal latin în 1721 la Viena, urmat de două ediţii germane la Augsburg şi Nürnberg, Nu numai că relatarea lui Driesch era extrem de bine informată, un adevărat tezaur despre viaţa zilnică din imperiul Otoman,

[289] Vocelka, „Das Türkenbild”, 31.

dar admira deschis anumite aspecte ale sistemului social şi politic otoman, în special absența aristocrației ereditare pe care o compara pozitiv cu comportamentul nobilimii habsburgice.[290]

Căpitanul Schad, călătorind prin Balcani în 1740 şi 1741, împărtăşea aceste puncte de vedere, însă a prefațat prima parte a notelor sale cu o fraza din Voltaire: „Există printre tirani cuceritori abili şi diriguitori răi, dar distanța dintre primii şi cei din urmă nu este prea mare." El a oferit descrieri extrem de detaliate şi vii ale vieții de fiecare zi din Balcani şi a remarcat că creştinii din Europa erau hoți mai mari decât musulmanii. În locul tablourilor convenționale ale ienicerilor sălbatici, Schad i-a compătimit pentru prețul revoltător (1,2 florini față de plata lor zilnică de numai 6 florini) pe care erau obligați să-l plătească pentru serviciile țigăncilor prostituate de la Razgrad.[291] Jurnalul lui Schad nu a fost publicat în timpul vieții sale, dar alte relatări de călătorie asemănătoare au influențat mult publicul cititor. În junii anilor 1780, cititorii germani erau principalii consumatori de literatură de călătorie din Europa.[292] La sfârşitul secolului al XVII-lea, chiar şi turcul cel bun, „le Turc géneréux", îşi făcuse intrarea în lumea germanofonă şi a fost popularizat prin *Răpirea din Serai* a lui Mozart, pentru a menționa exemplul cel mai cunoscut.[293]

În secolul al XIX-lea, antinomia creştin-musulman dispare din vocabularul politic şi cultural, cel puțin în termenii cunoscuți. Acum opoziția apare între națiunile dornice să o ia pe calea progresului european şi statele tradiționaliste, înapoiate. Filoelenismul e definit ca „o mişcare de protest internațională în care naționalismul, religia, radicalismul şi

---

[290] Jonov, *Nemski... XVII–XVIII* v., 232.

[291] *Ibid.,* 363.

[292] Gabriella Schubert, „Das Bulgaren-Bild doutscher Reisender in der Zeit der Osmanenherrschaft", *Zeitsehrift fur Balkanologie,* vol. 26, 1990, 115.

[293] Vocelka, „Das Turkenbildk", 31.

lăcomia comercială îşi aveau rolul lor, precum şi sentimentul romantic şi eroismul pur”[294]. Sentimentul filoelen al germanilor are ultimele două caracteristici în pofida faptului că statura lui Byron şi voluminoasa literatură despre filoelenismul englez creaseră impresia că ei erau cei mai arzători şi altruişti iubitori ai Greciei, numărul germanilor care au luptat propriu-zis pentru Grecia a depăşit cu mult oricare altă naţiune europeană. Dintre cei 940 de filoeleni europeni cunoscuţi care au luptat în Grecia, majoritatea (o treime) erau germani, urmaţi de francezi, italieni şi, după ei, britanici şi americani.[295] Prin comparaţie, voluntarii din celelalte naţiuni balcanice erau mult mai numeroşi. Numai bulgarii care au luptat de partea grecilor în timpul războiului au fost, potrivit relatării unui scriitor grec contemporan, peste 14.000. Numele a cel puţin 704 dintre ei au fost păstrate în arhivele greceşti şi ruseşti, deci mai mulţi decât oricare din filoelenii occidentali.[296] Faptul că participarea altor voluntari balcanici nu poate fi înscrisă sub titulatura îngustă de filoelenism nu justifică trecerea sub tăcere a acestei expresii a solidarităţii balcanice, în special în faţa unei accentuări aşa de mari a incurabilei învrăjbiri balcanice.

Briefe aus der Türkei scrise de Moltke au fost lăudate ca depăşind chiar şi *Călătorie în Italia* a lui Goethe în obiectivitatea detaliului şi frumuseţea descrierii.[297] Viitorul geniu militar a servit în tinereţea sa ca instructor în armata otomană, pe care guvernul otoman, după distrugerea radicală a ienicerilor, era hotărât să o reformeze după modelul european. Moltke nu a avut scrupule în atribuirea tristei stări a Ţării Româneşti „jugului turcesc care a aruncat această naţiune în totală servitute”. Orice progres întâlnit în

---

[294] C M. Woodhouse, *The Philhellenes*, Flodder and Stoughton, Londra. 1969, 9.

[295] Eisner, *Travels,* 120.

[296] Nikolai Todorov şi Vessel în Traikov, ed., *Bălgari uceastniţi* v *borbite za osvobojdenieto na Gartna, 1821–1828,* Balgarska akademiia na naukite, Sofia, 1971.

[297] Schubert. „Berlin und Südosteuropa”, 190.

țară – eliberarea țăranilor, slăbirea poverii taxelor, antrenarea unei miliții locale, organizarea unui sistem eficient antiepidemic – era atribuit forțelor de ocupație rusești sub conducerea generalului Kiseleff. Totuși, el nu a considerat încercările de reformă ale Porții ca simple farse politice pentru a face pe placul puterilor europene, așa cum au procedat alți călători observatori. În 1837, ei l-a însoțit pe sultan în voiajul său prin Balcani. Ascultându-i discursurile ținute cu doi ani înainte de proclamarea oficială a Tanzimatului, în care sultanul oferea egalitate în fața legii pentru toți supușii săi indiferent de religie, Moltke și-a exprimat optimismul moderat că aceasta ar fi fost calea potrivită care avea să ducă la succes.[298] El s-a dovedit a fi executantul ideal al propriei sale maxime potrivit căreia călătorul perfect trebuie să aleagă calea de mijloc între exces și lipsă de entuziasm. În epoca sa au mai fost și alții care au lăsat relatări de calitate înaltă și luciditate plină de înțelegere. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, amploarea viziunii, diversitatea interesului și calitatea informației învățaților din lumea germanofonă au depășit chiar și realizările umaniștilor germani.[299] Un exemplu deosebit în această privință este opera lui Felix Philipp Kanitz, rezultatul a două decenii de călătorii, veritabil rezervor de informație bogată și științifică despre geografia, etnografia, demografia, arheologia, lingvistica, folclorul, arta din Bulgaria și Balcani în general; orice încercare de a rezuma această realizare nu poate fi pe măsura ei. Este totodată o operă de mare valoare literară și, până la primul război mondial, o sursă fără rival de informații serioase despre bulgari, fără îndoială, poporul „preferat” al lui Kanitz.[300]

---

[298] Helmuth von Moltke, *Briefe über Zustdnde und Bege. benheiten in der Türkei aus der Jahren 1835 bis 1839,* Verlag Jakob Hegner, Köln, 1968, 24, 27, 150–151.

[299] Schubert, „Das Bulgaren-Bild”, 120.

[300] Felix Philipp Kanitz, *Donau-Bulgarian und der Balkan: Historisch-*

Marele arheolog şi filolog Karl Krumbacher, fondatorul studiilor bizantine germane, a vizitat noul stat al Greciei şi regiunile locuite de greci din Imperiul Otoman când avea douăzeci de ani. Relatarea călătoriei sale a fost dedicată „marelui filoelen Ludovic I, regele Bavariei”. Krumbacher s-a opus injustiției judecăților aspre față de Grecia, ce veneau din dezamăgirea marilor aşteptări, judecată făcuta conform criteriilor statelor europene sau aplicând un punct de vedere total idealizat. El a demonstrat o înțelegere reală şi intimă a problemelor ce asaltau Grecia şi a progresului dobândit până în acel moment. A comentat subtil transformările de identitate ale grecilor atunci când ei au renunțat treptat să-şi spună „Romaioi” şi „Graikoi” identificându-se ca „Eleni”. A fost extrem de critic față de metodologia mecanicistă a etnografiei europene contemporane (în special cea germană) care, „prin calcularea statistică a procentajului de păr blond şi negru, prin numărarea ochilor albaştri şi căprui şi prin măsurarea detaliată a craniului”, emiteau judecăți autoritare asupra unor întregi națiuni. Desigur, exista un element de automulțumire în comparația între tenacitatea, istețimea şi orientarea consecventa spre viitor a grecilor şi metodele statului prusac, dar, în general, îi judeca pe greci conform meritului lor. Pentru Krumbacher, Balcanii existau fără doar şi poate ca unitate separată şi ei a considerat că originalitatea lor consta în diversitatea etnica, costumele diferite şi relațiile sociale specifice mai degrabă decât în vreo formă de atitudini culturale sau sistem de valori adânc imprimate. Aflat în Corfu, a remarcat influența italiană; numai ocazionalii măturători de stradă albanezi, torcătorii vlahi şi grecii îmbrăcați în fustanele aminteau de proximitatea Peninsulei Balcanice.[301]

Nou-apăruta Bulgarie a atras la rândul ei atenția şi, în anii

---

geographisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren, 1860–1878, H. Fries, Leipzig, 1875–1879.

[301] Karl Krumbacher, *Griechische Retse...* August Hetller, Berlin, 1886, 7–8, 10–11, 48–49, 253–255, 311–313, 340–343, 389.

1880, a inspirat chiar o încercare literară teatrală. După abdicarea lui Aleksander Battenberg în 1886, bulgarii căutau cu disperare un nou prinţ care să satisfacă cererile marilor puteri, mai ales ale Rusiei. În august 1887, a fost găsit noul prinţ – Ferdinand de Saxa-Coburg-Gotha – care a condus ţara în următorii treizeci şi unu de ani. În acelaşi an, a fost publicată la Leipzig o scurtă carte sub titlul *N-aţi dori o coroană bulgară? Pentru toţi cei care ar vrea să spună „da" în loc de avertisment. S*crisă de Julius Stettenheim, un popular scriitor satiric berlinez, ea consta în patru părţi: o operă de cincisprezece minute cu acompaniament de pian („Trompetistul din Săkkingen sau soluţia la chestiunea bulgară"); o serie de scrisori burleşti scrise în dialect berlinez prinţului Ferdinand („Muckenich şi Bulgaria"); şi două piese scurte („Pentru rezolvarea arzătoarei chestiuni" şi „Note bulgare"). Sfatul oferit lui Ferdinand era concis; „Luaţi în Bulgaria numai ceea ce este esenţial. Depozitaţi-vă toate bunurile de valoare la banca Coburg, împachetaţi, în cel mai bun caz, trei costume, lenjerie intimă, cele trebuincioase pentru ras, câteva arme încărcate, o carte de bucate, câteva livre de insecticid şi un sceptru uzat. De îndată ce ajungeţi, obligaţi-i să vă plătească în avans pentru primul trimestru."[302] Deşi ironia lui Stettenheim viza pretenţiile prinţilor germani a căror megalomanie era invers proporţională cu poziţia lor din Germania, el a prezentat bine viziunea curentă asupra Balcanilor: sud-estul era un loc înapoiat şi dezordonat manipulat de ruşi, iar prinţii germani erau sfătuiţi să fie circumspecţi. Într-adevăr, noile valori de tipul *Ordnung und Gesetz*[303] erau deja interiorizate atât de adânc încât, la începutul secolului, un student al lui Johann Gustav Droysen ce lucra la o dizertaţie despre teama turcească în timpul Reformei a încheiat cu o critică a politicii

---

[302] Julius Stettenheim, *Bulgansche Krone gefallig? Allen denen, welche Ja sagen wollen, als Warnufig gewidmet,* L. Freund, Buch-und Kunst-Verlag, Leipzig, 1888, ediţia a doua, 22.

[303] Ordine şi lege (*lb. germ).*

marilor puteri pentru susținerea unui stat nereformabil bazat pe cucerire şi putere în loc de lege şi ordine.[304]

Balcanii, deşi parte a Orientului Apropiat, au fost de asemenea subiectul unei inspirații foarte diferite: de astă dată e vorba despre figura romantică a lui Karl May (1842–1912), ale cărui cărți se vânduseră în anii 1960 în peste patruzeci şi cinci de milioane de exemplare şi îi aduseseră titlul folosit deseori batjocoritor de „cel mai citit autor german”. Karl May a avut ghinionul de a-i fi plăcut lui Hitler şi, pentru o perioadă de timp, acest lucru i-a pătat reputația. Ulterior el a fost reabilitat, atitudinea sa pacifistă şi chiar antiimperialistă a fost evidențiată şi i-a asigurat un loc de seamă în acest gen aparte de literatură de aventuri ai cărei eroi cavalereşti îi inspiră şi astăzi pe tineri. Deşi popularitatea lui s-a datorat romanelor sale cu pieile roşii şi generații de adolescenți europeni au fost fascinați de poveştile despre Old Shatterhand şi Winnetou, Karl May a publicat de asemenea o serie de romane despre Orientul Apropiat. Printre acestea – *orientalische Reiseromane* – se număra şi volumul *În trecătorile munților Balcani,* al cărui protagonist era eroul romantic Kara Ben Nemsi. Karl May nu vizitase Balcanii şi nici Orientul Apropiat, aşa cum nu pusese niciodată piciorul în America de Nord, însă romanele sale despre Orientul Apropiat au fost atât de bine documentate, în special din relatările călătorilor şi din lucrări geografice, încât e posibil să-i verifici itinerarele de călătorie[305]. Karl May poate fi considerat primul practician al noului gen de turism imaginar ce descrie călătoria făcută fără a pleca de acasă,

[304] Richard Ebermann, *Die Türkenfurcht, ein Beitragzur Geschichte der offentlichen Meinung in Deutschland während der Reformationszeit,* C. A. Kraemmerer, Halle, 1904, 69.

[305] Gerhard Klussmeicr şi Hainer Plaul, ed „*Karl May. Biographic in Dokumenten und Bildern,* Oâms, Hildesheim şi New York, 1978, 104; Schubert, „Das Bulgaren-Bild”, 118; Schubert, „Berlin und Südostcuropau, 195–196.

inspirat numit *ecritour*[306] spre a fi diferențiat de *ecriture.*[307] În 1980, un lingvist german care a vizitat Kosovo şi Albania a recunoscut că avea idei mai curând nebuloase despre aceste ținuturi care „nu erau decât o imagine a unei societăți predominant rurale, patriarhale, conservatoare, nefamiliare în tendințele sale orientale şi cu pronunțate tendințe războinice. Desigur, imaginea reflectă lecturile din copilărie ale operelor lui Karl May”[308].

Karl May a inspirat de asemenea, deşi nu el a inventat genul, mulți autori – mai puțin talentați decât el – de aventuri imaginare, întreceri cavalereşti şi bătălii mai puțin cavalereşti, multe dintre ele având loc în Balcani. A existat o proliferare a atâtor „Karl May” specializați în lupte imaginare, încât Stettenheim i-a muştruluit. Scriind pentru revistele satirice *Mephistopheles, Kladderadatsch* şi *Die Wespen*, el a contribuit cu comunicate fictive de război, extraordinar de populare, din locul de desfăşurare a războiului ruso-turc în Balcani, semnate cu numele unui corespondent de război inventat, „Wippchen”, Pseudonimul său a intrat în vocabularul german ca sinonim pentru basm.[309] Remarcabil este modul în care Balcanii apropiați, împreună cu îndepărtatele prerii nord-americane, puteau incita imaginația populară ca locuri imaginare pentru desfăşurarea scenelor romantice sau antiromantice din diverse piese de teatru moralizatoare.

Iluminismul a adus o reevaluare a imaginii turcului exemplificată cel mai bine în cazul francez. Pentru francezi,

---

[306] Joc de cuvinte: *ecritour* este un cuvânt compus imaginar format din rădăcina *ecri* (a verbului *ecrire,* „a scrie”) şi *tour* („tur”). „Scriitur” s-ar opune, aşadar, termenului „scriitură” *(ecriture). (N.t.).*

[307] Craig Jonathan Saper, *Tourism and Invention: Roland Barthes's, „Empire of signs”,* teză de doctorat, University of Florida, 1990.

[308] Hartmut Albert, „Kosova 1979, Albania 1980, Observațions, Experiences, Conversations”, Arshi Pipa şi Sami Repishti, cd „St*udies on Kosova, E*ast European Monographs, Boulder, Co., nr, 155, Columbia University Press, New York, 1984, 105.

[309] Schubert, „Berlin und Südosteuropa”, 196.

această imagine reprezenta o continuitate mai curând decât o schimbare abruptă. Dacă Veneția şi locuitorii Imperiului Habsburgic au fost obligați să se confrunte direct cu otomanii victorioşi încă de la început, Franța nu a fost implicată într-o relație imediată datorită depărtării şi absorbției sale în aproape de sfârşitul război de o sută de ani cu Anglia. Singura excepție a constituit-o politica activă a Burgundiei sub domnia lui Filip al II-lea cel Bun, Puținele relatări din această perioadă erau la curent cu tradițiile şi patosul cruciadelor, în care otomanii erau denumiți sarazini, deşi ocazional câte un observator inteligent depăşea aceste clişee. Bertrandon de la Broquiere, călătorind într-o misiune secretă în 1432–1433, a lăudat vitejia militară a turcilor şi amabilitatea lor mai mare decât a grecilor. În general, el i-a preferat grecilor care arătau o ostilitate evidentă față de un reprezentant al nobilimii catolice, fără îndoială susținută de amintirile proaspete ale activităților dubioase ale cruciaților în Bizanț.[310]

Secolul al XVI-lea, martorul unei rivalități intense între Franța şi Sfântul Imperiu Roman, a determinat „sacrilegiul uniunii între Crin şi Semilună” în lupta lor împotriva habsburgilor. Această „alianță nelegiuita” avea să persiste cu suişuri şi coborâşuri până în timpul lui Napoleon. Între îndemnurile umanismului dictând o abordare rațională, empirică şi considerațiile politice ale intereselor franceze, literatura franceză de călătorie din secolul al XVI-lea a creat o imagine mai curând pozitivă a Imperiului Otoman.[311] Ordinea şi liniştea au impresionat cel mai mult. Jean Chesneau a vorbit cu admirație despre excelenta organizare a poliției şi securitatea din timpul nopții, iar Pierre Belon l-a citat pe un grec din Lemnos care proslăvea efectele benefice pe care pacea îndelungată le-a avut pentru prosperitatea zonei

---

[310] Cvetkova, *Frenski, XV–XVIII,* 51–52, 58.

[311] E Kafe, „Le mythe turc et son declin dans les relations de voyage des l'europeens de la Renaissance”, *Ortens,* 1968–1969, vol. 21–22, 159–195; Iorga, *Les voyageurs français,* 21–48.

rurale.[312] Deşi această literatură de călătorie a fost rezultatul unor impresii la prima vedere, practic toate relatările secolului al XVI-lea, cu excepții minore, au fost scrise de membrii unor misiuni diplomatice: Jean Chesneau, Jacques Gassot şi Pierre Belon, toate în 1547, Nicolas de Nicolay (1551), Philippe de Fresne-Canay (1572), Pierre Lescalopier (1574). Opinia lor asupra instituțiilor Imperiului Otoman era importantă nu numai pentru politica externă franceză, ci a influențat în mare măsură eseistica, dramaturgia, proza şi poezia din Franța, precum şi dezvoltarea generală a ideilor referitoare la cultură şi religie.[313] Imaginea despoticului dar funcționalului Imperiu Otoman a exercitat o influență importantă în formarea unei ideologii europene, în special franceze, a absolutismului.[314]

Observatorii străini au fost profund interesați de instituțiile religioase ale imperiului şi de modul de coexistența al bogatei varietăți de religii şi confesiuni. Pierre Belon, cunoscutul cercetător al ştiințelor naturii, impresionat că diverse confesiuni creştine, precum şi evreii, care îşi găsiseră refugiul în Imperiul Otoman după expulzarea lor din Spania şi Portugalia, îşi aveau propriile lor locaşuri de cult, a atribuit forța otomanilor faptului că „turcii nu forțează pe nimeni să trăiască după moda turceasca, îngăduind tuturor creştinilor să-şi urmeze propria lege. De aici vine puterea turcului: atunci când cucereşte o țară, este satisfăcut dacă ea i se supune şi odată ce îşi primeşte taxele, nu-i pasă de suflete”.[315] Deşi astfel de impresii au fost folosite pentru

[312] Cvetkova, *Frenski, XV–XVIII,* 73, 84.

[313] Clarence Dana Rouillard, *The Turk in French History, Thought, and Literanire (1520–1660),* Boivin, Paris, 1940 (reeditare la AMS, New York, 1973).

[314] Haris Sturmberger, „Das Problem der Vorbildhaftigkeit des türkischen Staatswesens im 16. und 17. Jahrhundert und sein Linfluss auf den europaischen Absolulismus”, Comite international des sciences historiques, *XIIe congres internațional des sciences hisioriques, Vienne 29 aout–5 septembre 1965, Rapport IV,* Horn şi Viena, 201–209.

[315] Pierre Belon du Mans, *Les observations de plusieurs singulantez et*

crearea noțiunii răspândite a toleranței musulmane, trebuie să accentuăm faptul că ele au fost notate în momentul culminant al intoleranței religioase în Europa, în special în Franța şi, prin urmare, trebuie contextualizate adecvat.

În acelaşi timp, efectul acestor imagini pozitive ale otomanilor asupra reprezentărilor nu poate fi supraestimat. *Gargantua şi Paniagruel* de Rabelais, scris între 1530 şi 1550, cu tot umorul şi deschiderea sa umanistă, a fost influențat de spiritul popular al cruciadelor şi de prejudecățile referitoare la turci. Când Pierocol a fost asigurat că armata sa câştigase toată Britania, Normandia, Flandra prin Lubeek, Norvegia, Suedia, cucerise Rusia, Țara Românească, Transilvania, Ungaria, Bulgaria, Turcia şi era acum la Constantinopol, – a exclamat înflăcărat: „Hai atunci [...] să-i ajungem cât mai repede, căci voiesc să fiu imperator şi la Trebizunda. Cred c-o să-i omorâm pe toți câinii ăştia de otomani şi de osmanlâi maometani!” Panurge, pe de altă parte, căzut în mâinile „turcilor mârşavi” canibali, ar fi fost fără îndoială fript pe frigare şi împănat ca un iepure dacă n-ar fi avut parte de îndurarea voinței divine.[316]

La sfârşitul secolului al XVI-lea, exista o ambiguitate crescândă față de Imperiul Otoman ce s-a manifestat pe tot parcursul secolului următor. Se urmărea în permanență o politică de alianță activă împotriva Imperiului Habsburgic alături de intense Legături comerciale; la toate acestca se adăugau un sprijin puternic pentru catolicii din imperiu şi chiar acțiuni diplomatice de încurajare a mişcărilor de rezistență a populațiilor balcanice creştine. Acest lucru a fost pe de o parte rezultatul intensificării propagandei catolice în timpul Contrareformei, pe de altă parte o încercare a Franței de a contrabalansa impresia negativă pe care o lăsase alianța sa cu otomanii.[317] În consecință, ambele poziții au apărut în

---

chases memorables... Paris, 1553, 180 181.

[316] François Rabelais, *Gargantua,* trad. de Romulus Vulpescu, E.P.L.U., Bucureşti, 1962. p. 179.

[317] Cvetkova, *Frenski... XV-XVIII,* 13.

relatările călătorilor din secolul al XVII-lea, scrise, ca şi în secolul anterior, aproape exclusiv de diplomați. Louis Gedoyn, „le turc”, a fost prim-secretar la ambasada franceză din Constantinopol, între 1605 şi 1609 şi a servit drept consul francez în Aleppo între 1623 şi 1625, unde a fost martorul conspirației lui Charles Gonsague, duce de Nevers. Acest nobil francez de origine greacă se bucurase de sprijinul Papei, al împăratului Sfântului Imperiu Roman, al Spaniei, Poloniei şi chiar al Siriei, într-o liga creştină sfântă împotriva otomanilor, şi trimisese emisari în Serbia şi Bosnia. Într-o scrisoare din Belgrad din ianuarie 1624, Gedoyn exclama: „Fie ca toate să poată fi îndeplinite şi ca această primă încercare să reuşească să-i trezească pe creştini, care sunt astăzi adormiți”. O lună mai târziu, de data aceasta din Sofia, el constata: „Creştinii levantini se trezesc pretutindeni şi tânjesc după sprijinul prinților creştini.”[318]

După războiul de treizeci de ani, Imperiul Habsburgic era atât de slăbit, încât Ludovic al XIV-lea chiar a trimis o unitate militară pentru a se alătura coaliției victorioase împotriva turcilor în bătălia de la St. Gotthard, în 1664. Francezii au trimis de asemenea ajutor în Creta în 1660, punând în pericol – dar nestricând niciodată complet – relația lor cu Poarta. Într-o vreme în care Imperiul Otoman era clar în defensivă, iar defectele sale structurale ieşeau în evidență, în Franța au apărut primele planuri pentru viitoarea lui împărțire[319]. În anii 1670, Delacroix, fiul faimosului orientalist şi traducător regal oficial din turcă şi arabă, a fost trimis cu misiunea de a colecta manuscrise orientale, activitate caracteristică a politicii Franței în Levant. După zece ani în Orientul Apropiat, Delacroix a devenit şeful catedrei de arabă la Universitatea din Paris şi a moştenit postul tatălui său la curte. Scriitor şi traducător prolific din turcă, arabă şi persană, el şi-a publicat memoriile în 1684.

[318] Auguste Boppe, *Journal et correspondence de Gédoyn, „le Turc”, consul de France a Alep (1623–1625),* Paris, 1909, 47, 53.

[319] Jean Coppin, *Le bouclier de l'Europe on la guerre sainte.* Lyon, 1660.

Descriind corupția principalelor instituții otomane, a constatat: „Imperiul Otoman este mult mai puternic în imaginația străinilor decât în realitate. Conducătorii creştini nu au nevoie să se unească pentru a-l învinge. Regatul francez ar fi suficient şi se pare că cerul rezerva această victorie Maiestății Sale."[320]

Descrierile favorabile continuă, dar pierd din forța argumentelor. În 1657, A. Poullet a trecut prin Sofia şi a fost impresionat de frumusețea femeilor bulgare din satele învecinate. Ele nu-şi acopereau fața ca alte femei din Orient şi i-au atras atenția ca fiind „blânde, aproape identice cu femeile noastre franceze, politicoase şi posedând un temperament franțuzesc. A fost încă şi mai impresionat de veşmintele şi colierele lor făcute din cupru, argint sau monede de aur: „Pe piept ele poartă basmale acoperite cu câteva din aceste monede, astfel încât ascund tot ce au dedesubt, aranjate şi prinse foarte jos pe pânză precum țiglele pe un acoperiş; toate acestea te fac să presupui că opresiunea nu este atât de mare pe cât ne-ar îndemna să credem scriitorii noştri".[321] Poullet era cu siguranță un *connaisseur*[322], căci îşi exprimase în prealabil disprețul pentru toaletele doamnelor din Dubrovnik, care le făceau să arate ca „o pereche de coapse fără corp"[323]. Folosirea acoperământului pentru decolteu constituia o probă extrem de neobişnuită, dar cu siguranță inventivă, împotriva acuzațiilor exagerate de tiranie. Însă chiar şi în relatările ce încurajau dezvoltarea relațiilor, în special a celor comerciale, între Franța şi Imperiul Otoman, se strecurau note critice, iar descrierile erau tot mai mult însoțite de ilustrații ale slăbiciunii, venalității şi declinului general.

Această judecată antagonică a continuat pe parcursul secolului al XVIII-lea. Charles de Peyssonnel, diplomat şi

---

[320] Cvetkova, *Frenski... XV–XVIII,* 255.
[321] *Ibid.,* 229.
[322] Cunoscător *(lb. fr)..*
[323] Ionov, *Europa otnovo otkriva bdigarite,* 79.

scriitor, a lăsat descrieri valoroase ale Imperiului Otoman şi Crimeei din anii 1750 până în anii 1770, timp în care a explorat potenţialul lor comercial. El a fost un suporter credincios al Imperiului Otoman, luând în considerare rolul său în contracararea puterii crescânde a Rusiei. Avocat nu mai puţin devotat al politicii oficiale franceze, Esprit-Mary Cousinery i-a furnizat guvernului său informaţii detaliate şi folositoare despre teritoriile în care a fost consul până în anii 1790. Interesul său principal şi pasionat era lumea veche şi, în afară de colecţionarea câtorva zeci de mii de vechi monede şi medalii, care decorează în prezent colecţiile muzeelor din Paris, Müchen şi Viena, el a lăsat una dintre cele mai valoroase şi imparţiale descrieri ale Macedoniei, în pofida afectărilor clasice caracteristice prozei sale. Baronul Kranois de Toil, diplomat şi general, care a contribuit la eforturile de modernizare a armatei otomane, nu şi-a putut ascunde dispreţul faţă de persistenţa unor idei eronate despre curajul, splendoarea, demnitatea şi chiar spiritul justiţiar al turcilor. Verdictul a fost atât de aspru, încât baronul a fost criticat pentru zelul său excesiv.[324]

De unde fusese vorba numai de greci şi turci, în a doua jumătate a secolului călătorii francezi au început să descopere sau să distingă şi celelalte naţiuni balcanice creştine[325]. Spre sfârşitul secolului, opiniile sceptice şi critice exprimate referitor la viitorul Imperiului Otoman s-au transformat în respingere făţişă, în special la cei impregnaţi cu vederile şi gusturile Iluminismului şi formaţi de evenimentele Revoluţiei franceze. Simpatia pentru despotismul luminat luase sfârşit. În secolul al XVII-lea, Imperiul Otoman a început să fie identificat ca locul

[324] Charles de Peyssonnel, *Traite sur le commerce de la Mer Noire,* Paris, 1787; Esprit-Mary Cousinery, *Voyage dans la Macedoine contenant des recherches sur l'histoire, la geographie et les antiquites de ce pays,* Imprimerie royale, Paris, 1831; *Memoires du baron de Toil sur les Turcs et les Tartares,* Amsterdam, 1784.

[325] Iorga, *Les voyageurs français,* 109.

despotismului oriental, în timp ce monarhia franceză a fost scutită de această năpastă: „Nu toate monarhiile sunt *despotiques*; numai cea turcească este aşa”. Totuşi, numai odată cu enorma popularitate a lucrării lui Montesquieu *Spiritul legilor* termenul a devenit fundamental pentru gândirea politică a secolului al XVIII-lea şi, cu excepția lui Voltaire, a fost menținut ca un tip distinct de guvernare calitativ diferită de monarhie şi tipică pentru toate marile imperii din Asia şi Africa, în special în scrierile lui Rousseau, Mably, Holbach, Boulanger şi Turgot.[326] Anticlericalismul pronunțat al Iluminismului, atacul asupra religiei ca sanctuar al conservatorismului, prejudecății şi înapoierii a produs de asemenea o schimbare în evaluarea islamului. Considerarea Imperiului Otoman ca fiind esența despotismului era asociată cu convingerea privind caracterul nereformabil al religiei musulmane, ce suferea de fanatism şi bigotism, o viziune îndepărtată de opiniile anterioare asupra toleranței musulmane. Contele Ferrieres de Sauveboeuf, un iacobin pasionat, scria în 1790:

> Dacă turcii ar putea să se lumineze într-o zi! Vise deşarte! Hrăniți cu ignoranța, fanatismul le restrânge orizontul şi ei nu aspiră la nimic altceva decât la distracție... Otomanii pot fi scoşi din Europa, dar nu se vor schimba niciodată. Fanatismul lor îi va urma peste tot, iar valul religiei va determina întotdeauna această lipsă de conştiință care-i face să disprețuiască tot ceea ce, apropiat fiind de obiceiurile noastre, i-ar fi putut îndepărta de prejudecățile lor.[327]

Similar a fost şi verdictul lui François Poxiqueville, doctor şi membru al expediției ştiințifice franceze trimise în Egipt în 1798, care a fost capturat de otomani şi a petrecut trei ani în Imperiul Otoman: „Turcii, afundați într-o barbarie profundă, nu se gândesc decât cum să devasteze, ceea ce îi desfată, iar această nenorocire este legată de credințele lor religioase.”

[326] Melvin Richter, „Despotism” *Dictionary of the History of Ideas*, vol. 2, Scribner’s, New York, 1973, *1,* 10–12.

[327] Ferrieres de Sauveboeuf, *Memoires hisioriques et politiques de mes voyages...* vol. *2,* Maestrücht şi Paris, 1790, 302–303.

Pouqueville, care în 1805 a devenit consul francez la curtea lui Ali Paşa din Ioannina şi mai târziu în Patras, a publicat memorii ce abundă în valoroase date statistice şi detalii geografice. El a fost unul dintre primii care au folosit noțiunea de Europa într-un sens alegorie mai curând decât pur geografic şi care i-au disociat pe otomani de familia națiunilor europene civilizate. Constantinopol devenise, „un oraş locuit de un popor care aparține Europei numai prin ținutul în care trăieşte". La fel, faimosul călător şi entomolog Guillaume-Antoine Olivier a atribuit declinul Imperiului Otoman fanatismului unei „religii opresive" şi degenerării morale a societății.[328]

În 1829, când contele Louis-Auguste Felix de Beaujour şi-a publicat memoriile ce rezumau impresiile sale în urma şederii în Imperiul Otoman, el a împărtăşit judecata lui Pouqueville scriind: „înstrăinată de marea familie a națiunilor europene prin obiceiurile şi credințele sale, precum şi prin despotismul conducerii sale, Turcia nu poate primi sprijin sau simpatie pentru existența sa politică şi este susținută doar prin rivalitatea celorlalte guverne ce se tem că ar putea fi cucerită de unul dintre ele în detrimentul celorlalte." Pe de altă parte, ori de câte ori erau întâlnite exemple de toleranță religioasă, acestea erau atribuite ignoranței unei populații neatinse de grația civilizației, altă noțiune elaborată în timpul Iluminismului. Când Alexandre-Maurice, conte d'Hauterive, a vizitat Imperiul în 1785, el a admirat „scepticismul religios, atât de liniştit şi firesc" la bulgari, pe care i-a considerat „demni de a fi iertați." Dar, deşi credea ca această simbioză ciudată între creştinism şi islam, pe care Lady Mary Montagu o observase înaintea lui la albanezi, era preferabilă războaielor religioase din Ungaria şi Transilvania, care făcuseră peste un milion de morți husiți, iacobini şi catolici, el a atribuit-o totuşi nu unei nobleți înnăscute a

---

[328] Pouqueville, *Voyage en Moree,* vol. II 350–358, vol. *2,* 142; Guillaume-Antoine Olivier, *Voyage dans l'Empire Ottoman…* vol. 1, Paris, 1801, 334–338.

caracterului, ci „ignoranței şi simplității unui popor fără educație şi iluminare”. Această „orbire” aşa cum o definea el, se datora faptului că „aceşti nenorociți sunt atât de îndepărtați de civilizație, deoarece ei nu posedă niciuna dintre pasiunile considerate atât de comune şi incurabile în alte părți”[329].

Pasiunea ideilor lor iluministe şi fervoarea revoluționara nu au stricat în întregime înclinația practica a acestor bărbați. Contele Marie-Gabriel de Choiseul-Gouffrier a publicat un extrem de popular *Voyage pittoresque de la Grece* în 1782, la şase ani după vizita sa în Grecia. Ilustrațiile acestei cărți îi prezentau pe maincoți într-o idilă pastorală, dar Choiseul chema Franța şi alte țări europene să-şi unească forțele cu Ecaterina a II-a şi să elibereze Elada. Doi ani după publicarea acestei cărți, Choiseul a fost numit de Ludovic al XVI-lea ambasador la Poartă. Ambasadorul britanic, Sir Robert Ainshe, l-a informat pe sultan despre ideile subversive ale rivalului său francez şi i-a arătat cartea ridicând din sprâncene şi comentând: „Acesta este omul pe care Franța vi-l trimite!” Fără să se piardă cu firea, Choiseul a editat o nouă versiune, proturcească, şi a denunțat originalul ca fiind un fals.[330]

Totuşi, noile idei ale secolului al XVIII-lea introduseseră o transformare fundamentală în atitudinile față de populațiile neturceşti din Peninsula Balcanică. Degradarea grecilor moderni în comparație cu strămoşii lor iluştri a fost tratată pe larg în relatările din secolul al XVI-lea şi al XVII-lea, dar ori de câte ori reflectau asupra sursei acesteia, o atribuiau „forțelor interne ale decăderii şi felului rătăcitor al grecilor”.

---

[329] Beaujour, *Voyage,* vol. *2,* 589; „Journal inedit d’un voyage de Constantinople a Jassi, capitale de la Moldavie dans Thiver de 1785”, *Memoriu asupra vechei şi actualei stări a Moldovei present al lui Alexandru Vodă Ipsilante domnul Moldovei la 1787 de comitele d’Hauterive,* L’Institut ci „arts graphiques Carol Gobi, Bucureşti, 1902, 311–312.

[330] Venturi, *The End of the Old Regime.* 138–139; Hell en Hill Miller, *Greece Through the Ages. As Seen by Travelers from Herodotus to Bymn,* Funk andwagnalls, New York, 1972, 16; Eisner, *Travels,* 80–81.

Nu numai că semnele de simpatie erau rare, dar nu exista practic vreo dorință de a-i vedea pe greci independenți. Deşi erau creştini, ei erau schismatici şi chiar diferiți de conducătorii lor, erau plasați „într-o zona crepusculară neiluminată nici de strălucirea Vestului, nici de lumina exotică a Estului". Odată cu pierderea drepturilor naturale şi civile ale omului şi cu critica puternică împotriva autorității absolute, declinul grecilor moderni era considerat ca rezultatul unei pierderi a libertății mai întâi sub bizantini şi apoi sub turci. Emanciparea politică a grecilor a început să fie considerată ca unica garanție pentru reînvierea trecutului clasic cu influența sa întineritoare. Legătura dintre politică şi cultură a determinat această reevaluare.[331]

François Rene de Chateaubriand este exemplul cel mai faimos al acestei atitudini, care a căzut mai târziu sub dominația tlloetenismului politic francez. Jurnalul său *Itineraire,* inspirat de trecerea sa prin Grecia în 1806 şi 1807, a constituit prima relatare literară de călătorie autentică din literatura franceză şi a pavat calea spre Alplionse de Lamartine, Gustave Flaubert, Gerard de Nerval şi Maurice Barres. Era un nou tip de relatare de călătorie, îndreptat nu asupra realității externe, ci asupra lumii subiective a autorului. Absorbit în totalitate de propria sa persoană romantică, Chateaubriand a devenit cel mai important poet al peisajului grecesc. Grecii moderni, la fel ca şi albanezii şi turcii, îl iritau din cauza manierelor lor necivilizate. Întrebat de un turc despre scopul călătoriei sale. Chateaubriand a replicat că venise să vadă oameni şi „în special grecii morți". Pe cei în viață îi dispreţuia şi-i zugrăvea în descrieri caricaturale distorsionate. Abia în 1825, în toiul luptei pentru independență a Greciei, a sprijinit revoluția grecească şi a chemat Europa să o ajute în numele elenismului, creştinismului şi al drepturilor naturale ale omului. Excepție

[331] Olga Augustinos, *French Odysseys, Greece in French Travel Literature from the Renaissance to the Romantic Era,* Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1994, 61. 281, 285.

trecătoare în atitudinea lui anterioară şi ulterioară față de Grecia modernă, acest lucru i-a asigurat lui Chateaubriand imortalitatea în sufletul Eladei recunoscătoare. Dar chiar şi atunci când îmbrățişau idealul libertății Greciei, francezii nu se puteau dezbăra de aerul de *mission civilisatrice* al europenilor ce se considerau superiori din punct de vedere cultural, „căutând să reabiliteze pe grecii moderni în propriii lor termeni, adică prin imitarea eficace a modelelor clasice derivate din Occident. În mod ironic, deşi presupunea reunificarea culturii greceşti, încuraja de fapt bifurcarea sa, deoarece opunea moştenirea mai recentă creştino-bizantino-otomană trecutului său îndepărtat".[332]

Pe parcursul secolelor al XVIII-lea şi al XIX-lea, diplomații au fost depăşiți pentru prima dată de călătorii propriu-zişi: anticari, neguțători, învățați sau pur şi simplu aventurieri. Pentru mulți dintre ei atracțiile Balcanilor erau legate de relația lor cu lumea clasică. Marie-Louis-Jean-Andre-Charles, viconte de Marcellus, politician al Restaurației, filoelen şi pasionat admirator al Antichității, care a lăsat o descriere a călătoriilor sale între 1816 şi 1820, şi-a amintit de Homer, Strabon şi de versurile comice din Menandru despre poligamie, în timp ce femei desculțe, tinere şi bătrâne, îl serveau la masă într-un sătuc de la poalele Balcanilor înclinația de a visa la vechea Grecie nu l-a făcut să-şi piardă discernământul practic, şi lui îi datorăm prezența splendidei Venus din Milo la Luvru[333]. Suntem atât de condiționați de poveştile despre venalitatea oficialităților otomane sau lăcomia țăranilor balcanici ignoranți ce-şi vindeau moştenirea clasică şi medievală de care nu le păsa câtuşi de puțin, încât merită citată lamentarea unui călător mai vechi, Paul Lucas, disperat deoarece nu putea dobândi manuscrise din bibliotecile de pe muntele Athos, căci călugării deveneau „furioşi chiar dacă te oferi să cumperi". Frumusețea feminină

---

[332] *Ibid.,* xii, 185, 216–218.

[333] M.-L.-J.-A.-C., Vicomte de Marcellus, *Souvenirs de l'Orient,* vol. 2, Debecourt, Paris, 1839, 542–545.

nu l-a lăsat indiferent pe aproape niciunul dintre călătorii francezi. Acelaşi Paul Lucas a fost uimit că ţărăncile din valea Mariţa aveau manierele unor doamne şi le-a comparat cu bacantele lui Nicolas Poussin.[334] Beaujour a scris despre prospeţimea tinerelor fete ce culegeau trandafiri în Valea Trandafirilor de lângă oraşul Sliven, amintindu-i de scenele pastorale descrise de autorii antici.[335]

Bărbaţii lor erau judecaţi mai sever. În timp ce Pouqueville considera că monarhii orientali desfrânaţi ar trebui să-şi caute trandafirii iubirii printre femeile bulgare înzestrate cu o mare frumuseţe, statură înaltă şi ţinută nobilă, bărbaţii erau zugrăviţi ca având „o înfăţişare plăcută, fără o statură nobilă; faţa deschisă, ochii mici şi fruntea protuberantă constituie o descriere mai bună decât caracterul lor aspru”[336]. Acesta era un verdict comparativ indulgent pentru partea masculină a populaţiilor caracterizate de obicei ca „sălbatice” sau „semisălbatice”. Un călător mai vechi, admirator al femeilor, Poullet, a fost scârbit de dansurile violente ale slavilor catolici de-a lungul coastei dalmate, dar în special de ceremoniile religioase ale acestor bărbaţi „sălbatici ca animalele”, care cântau rugăciuni „în limba lor jumătate latină, jumătate slavă”.[337] Chiar şi tangenţial, tema naturii corcite devine din ce în ce mai prezentă la călători.

Dezvoltarea imperiului lui Napoleon a adus cu sine o prezenţă franceză directă în Balcani, odată cu constituirea provinciei franceze a Iliriei în Slovenia, Croaţia şi Dalmaţia, restabilirea conducerii franceze în Insulele Ioniene şi activizarea diplomaţiei franceze în Serbia, Valahia şi Moldova, precum şi pe lângă conducătorii semi independenţi din Grecia de Nord şi Bulgaria de Vest – Ali Paşa din Ţepelene şi Osman Pazvantoglu. Un nou tip de călător şi-a făcut apariţia:

---

[334] Paul Lucas, *Voyage du sieur Paul Lucas fait par ordre du roy dans la Grece, l'Asie Mineure, la Macedoine et l'Afrique,* Paris, 1712, 240–259.

[335] Beaujour, *Voyage militaire,* vol. 1, 242–245.

[336] Pouqueviuc, *Voyage en Moree*, vol. 3, 234–240.

[337] Ionov, *Evropa,* 79.

militarul (J.-C, Margueritte, conte de Charbonelle, în 1801, Louis de Zamagna în 1807, contele Armand-Charles Guillemmol în 1826, J.-L-M-E Boudin, conte de Trommelin, în 1828, Felix de Favier în 1830), inginerul militar (Antoine-François, conte de Andreossy, în 1812, François-Daniel Thomassin în 1814, Jean-Jaeques Germain, baron de Pelet, în 1826, G.-B. Richard în 1828) şi geograful (J.-G. Barbie de Bocage în 1828) s-au alăturat diplomatului în importante misiuni de spionaj. A apărut astfel şi un nou gen: itinerare cu informaţii detaliate despre topografie, starea drumurilor, a satelor şi oraşelor, fortificaţii etc., unde populaţia locală constituia însă ultima prioritate, iar datele etnografice sau de alt tip aveau deseori o calitate inferioară faţă de descrierile mai vechi. Fără îndoială că aceste descrieri, multe dintre ele apărute în reviste ştiinţifice sau chiar nepublicate, au contribuit la progresul imens în cunoaşterea concretă a peninsulei.[338]

Marele poet, diplomat şi politician francez Alphonse-Marie-Louis de Lamartine a trecut prin Balcani la începutul anilor 1830, ca parte a unui vis de mult proiectat de a vizita partea estică a Mediteranei. Realizare a unei fantezii esenţialmente romantice, călătoria a fost de asemenea motivată de politică şi publicitate. În 1835 el şi-a publicat impresiile de călătorie, cunoscute din ediţiile ulterioare ca *Voyage en Orient*, care s-au vândut bine în pofida receptării lor critice amestecate. Proza captivantă şi plină de emoţie a lui Lamartine, vederile sale asupra problemei orientale şi în special enorma sa popularitate ca poet au exercitat o influenţă puternică în formarea opiniei publice împotriva liniei politicii externe oficiale de a susţine integritatea Imperiului Otoman. El a folosit toate cuvintele-cheie populiste ale perioadei respective – libertate, raţiune, civilizaţie, progres – şi s-a aflat în fruntea promovării luptei pentru independenţa naţională. Totuşi, discursurile lui parlamentare imediat după întoarcerea sa erau preocupate mai mult de problemele echilibrului

[338] Cvetkova, *Frenski… XIX v.,* 8–9.

european de putere stricat de declinul imperiului Otoman. Soluția lui Lamartine era un protectorat european în Orientul Mijlociu pentru excluderea intervenției unilaterale de către o singură putere.[339] Doborât de o febră serioasă într-un sat bulgăresc, Lamartine a ajuns să-i cunoască şi să-i aprecieze pe țărani şi a fost unul dintre primii care au afirmat că aceştia erau complet maturi pentru independență şi că vor pune, împreună cu vecinii lor sârbi, bazele viitoarelor state în Europa. În pofida opiniei sale favorabile despre Mahmud al II-lea şi reformele sale, el credea că imperiul era sortit pieirii şi a chemat Europa să nu-i grăbească dispariția, dar, în acelaşi timp, să nu o împiedice activ: „Nu ajutați barbaria şi islamismul împotriva civilizației, rațiunii şi a religiilor mai avansate pe care le oprimă. Nu participați la înrobirea şi devastarea celor mai frumoase părți ale lumii."[340]

Țăranii bulgari i-au amintit lui Lamartine de muntenii din Savoia, costumele lor de țăranii germani, dansurile lor de francezi. Scriind în momentul de vârf ai interesului pentru folclor, când unicitatea constituia norma, el a făcut, în înclinarea lui pentru comparație, dovada unei atitudini comune de clasă: „Obiceiurile bulgarilor sunt cele ale țăranilor noştri elvețieni şi savoiarzi: aceşti oameni sunt simpli, supuşi, harnici, plini de respect față de preoții lor" Singura lui obiecție a fost aceea că, la fel ca savoiarzii, ei aveau o expresie de resemnare, reminiscență a condiției lor de sclavi. Sârbii, pe de altă parte, l-au impresionat prin devoțiunea lor pentru libertate şi i-au amintit de elvețienii din micile cantoane. El a dedicat câteva paragrafe mişcătoare monumentului de cranii umane pe care otomanii îl ridicaseră lângă Nis după ce reprimaseră o răscoală sârbă. Cu toate acestea, Lamartine îi considera pe turci „o rasă umană, o națiune, primii şi cei mai demni dintre națiunile vastului lor

[339] William, Fortescue, *AIphonse de Lamartine. A Political Biography* Croom Helm, Londra şi Canberra, St Martin's, New York, 1983, 72–73, 75–76.

[340] Lamartine, *Voyage en Orient,* Paris, 1887, 525.

imperiu", deoarece credea că libertatea lasă o urmă de neşters în înfăţişarea cuiva; degenerarea ordinii şi obiceiurilor lor, ignoranţa şi lipsa lor de legi îi transformaseră în stăpâni inepţi.[341] Pline de inadvertenţe, constituind o operă tipic romantică, scrierile lui Lamartine au întreţinut un interes susţinut faţă de popoarele Imperiului Otoman.

În pofida unor rezerve mărturisite şi interiorizate pe care le am în ce priveşte obiectivitatea, lectura unor scrieri ale secolului al XIX-lea aparţinând marelui efort descriptiv destinat colectării şi acumulării unei cunoaşteri pozitive nu poate decât să trezească respectul faţă de strădania amplă, erudiţia imensă şi munca neobosită înmagazinate în aceste opere. Acest lucru nu înseamnă că nu există licăriri ocazionale de idei preconcepute sau de prejudecată deschisă, dar numărul observaţiilor disciplinate şi critice întrece de departe greşelile minore pe care le descoperi în mod inevitabil. Von Moltke şi Kanitz se numără printre aceştia. Poate că realizarea cea mai importantă o constituie opera în multe volume elaborată de Ami Boue, o minte cu adevărat enciclopedică, care a lăsat importante scrieri erudite în geologie, mineralogie, orografie, geografie, topografie, botanică şi cartografie, precum şi observaţii valoroase despre etnografia, toponimia, istoria, folclorul, demografia, lingvistica şi literatura naţiunilor ce trăiau în Imperiul Otoman.[342] Boue şi-a asumat sarcina de a corecta „prejudiciile europene înnăscute sau dobândite împotriva otomanilor şi a supuşilor lor". El ştia că urmând o cale de mijloc i-ar dezamăgi atât pe entuziaştii înflăcăraţi ai reformelor sultanului, cât şi pe oponenţii săi. În timp ce a salutat eliberarea Greciei, el a atras de asemenea atenţia asupra celorlalte naţiuni ale imperiului, în special asupra slavilor care erau meniţi să „se alăture dezvoltării civilizaţiei

---

[341] *Ibid.,* 248–265, 531–532.

[342] Ami Boue, *La Turquie d'Europe*... vol. 1, Arthus Bertrand, Paris, 1840; Ami Bone, *Recueil d 'itineraires dans la Turquie d'Europe*... W. Braumuller, Viena, 1854.

europene şi echilibrului de putere”. Deşi opera cu noţiunile neclare de Est şi Vest, Boue a fost un precursor al teoriei schimbării şi spera că, „în amalgamarea Estului şi Vestului, cel de-al doilea, după grefarea aspectelor utile ale civilizaţiei sale pe vechile obiceiuri asiatice, va găsi în Est la fel de multe idei pentru a-şi corecta viaţa excesiv de artificială şi de complicată ca schimbările aduse în Europa de cruciade”[343].

„Modul de a călători în Turcia”, anexa de la ultimul său volum, este o minunată introducere în viaţa cotidiană şi dezvăluie sensibilitatea unui antropolog desăvârşit. Sfaturile lui Boue despre cum să asculţi şi să obţii informaţii de la localnici merită să fie citite şi astăzi. El pare să fi avut succes în „conversaţia deschisă cu otomanul serios şi amabil, precum şi cu isteţul albanez, rafinatul grec sau vicleanul vlah; cu harnicul bulgar, precum şi cu sârbul militant, cu asprul bosniac şi cu veselul herţegovinean”[344]. Enormul corpus de cunoaştere sistematică adunat, organizat şi analizat de Boue nu numai că a dat un imens avânt diferitelor ramuri ale ştiinţelor sociale şi naturale referitoare la regiune, ci continua să fie una dintre cele mai bogate surse pentru Balcanii secolului al XIX-lea. Ami Boue te face să crezi că este posibil să atingi sau cel puţin să te apropii de precarul punct de echilibru în care ai reuşit să-ţi depăşeşti „entuziasmul” fără să-l fi pierdut totuşi. Acelaşi lucru poate fi spus despre iluştrii săi compatrioţi, Emile de Laveleye, Cyprien Robert şi Louis Leger. Laveleye avea opinii ferme în chestiunea Orientului şi a fost un exponent al ideii unei federaţii balcanice, ceea ce nu l-a împiedicat să scrie o relatare bogată în informaţii şi imparţială despre Peninsula Balcanică. Cyprien Robert a fost autorul a numeroase volume despre slavi, dintre care unele se ocupau de slavii balcanici sau „slavii Turciei”. Scriind cu mare simpatie, Robert a considerat rolul principal al slavismului în istorie ca fiind acela de perpetuu mediator între „Asia şi Europa, între

[343] Boue, *La Turquie d’Europe,* vol. 1, vii-xvii.
[344] *Ibid*, vol. 4, 449–469.

imobilitate şi progres, între trecut şi viitor, între tradiție şi revoluție”, un canal între greci şi latini, între Est şi Vest. Acest rol mediator nedefinit a fost aclamat de Robert şi a constituit reversul etichetei deloc flatante de mai târziu referitoare la poziția de intermediar a Balcanilor. Louis Leger a lăsat printre numeroasele sale opere o descriere valoroasă a slovenilor, croaților, sârbilor şi bulgarilor de la începutul anilor 1880, deşi în cazul lui afectările ocazionale ale vizitatorului civilizat care elogiată întoarcerea acestor națiuni în familia europeană, aducând într-un „Orient regenerat prețioasele elemente ale puterii, ordinii şi civilizației”, servesc ca antiapogeu sau evocă preocupările discursului european la sfârşitul secolului.[345]

Comparativ cu relatările italiene, franceze şi germane, descrierile ruseşti ale peninsulei provin dintr-o perioadă mai târzie. Acesta era un lucru firesc, căci, după „restrângerea pămânuirilor ruseşti” sub Ivan al III-lea în secolul al XV-lea, Rusia s-a extins către est şi a încorporat Siberia pe parcursul secolului al XVII-lea şi numai în secolul al XVIII-lea s-a întors către sud-vest, intrând în conflict cu otomanii. Începând cu domnia lui Petru, ruşii au câştigat deschiderea spre Marea Neagră, dar abia în timpul Ecaterinei cea Mare au devenit, în sfârşit, o putere în zona Mării Negre. Au existat trei tipuri de călători ruşi: monahi în drum spre Țara Sfântă sau spre mânăstirile de pe Muntele Athos; militari aflați într-o misiune de recunoaştere; învățați sau scriitori ce urmau un proiect specific. A existat, de asemenea, o varietate de relatări diplomatice sau jurnalistice care, fără să aparțină literaturii de călătorie, au avut o semnificație comparabilă cu aceasta în formarea opiniilor contemporane.

Deşi cele câteva relatări din secolul al XVII-lea fac deosebirea între creştinii slavi şi nonslavi, precum şi între

---

[345] Emile de Laveleye, *The Balkan Peninsula,* T. Fisher Unwin, Londra, 1887; Cyprien Robert, *Le monde slave. Son passe, son etat present et son avenir,* vol, 1, Passard* Paris, 1852, 4, 45–46; Louis Leger, *La Save, le Danube et le Balkan…* E. Plon, Nourrit, Paris, 1884, 194–195, 234.

diferiții slavi, nu există niciun semn ai patosului ulterior de solidaritate nici pentru slavi, nici pentru ortodocşi în general.[346] Chiar relatarea detaliată şi profesionistă despre finanțele, starea militară şi diplomația otomanilor făcută de ambasador, contele Petru Tolstoi, în 1703, tratează în mod impartial turcii ca fiind o „națiune mândră, puternică şi ambițioasă, remarcabili prin sobrietatea lor, care nu numai că dădeau dovadă de cruzime față de creştini şi membrii altor religii, ci aveau şi tendința de a înăbuşi violent rebeliunile antistatale. Deşi Tolstoi a subliniat oprimarea grecilor, el nu i-a înfățişat separat, ci i-a enumerat împreună cu sârbii, vlahii, arabii şi alții ca suferind de o implacabilă povară a taxelor şi o umilire constantă. Chiar şi ideea coreligionarilor creştini era folosită nu pentru a legitima politica Rusiei, ci pentru a ilustra sentimentul de amenințare pe care turcii îl simțeau din partea Rusiei şi speranțele crescânde ale grecilor şi ale altor popoare oprimate ca eliberarea lor va veni din partea Rusiei.[347]

În primele decenii din secolul al XIX-lea, când Rusia a apărut ca principalul adversar al otomanilor, relatările ruseşti despre Orient au devenit pline de pasiune reală şi sprijin nedisimulat pentru creştinii oprimați. În opinia lui F.P. Fonton în 1829, „coexistența musulmanilor şi creştinilor constituie păcatul endemic al situației prezente. Până când acesta nu va fi eliminat prin plecarea turcilor, nu poate exista vreo speranță pentru un aranjament acceptabil”[348].

---

[346] *Qpisanie Turețkoi imperii, sostavlennoe russkim, hâvşim* v *plenu i turok* v *XVII veke*, Sankt-Petersburg, 1890; „Povest i skazanic o pokhojdenii v Terusalim i Țarigrad Troițko-Sergheeva monastiria, eemogo diakona Ionî poreklomu Malenkogo”, *Pamiatniki drevnei pismennostt i isskustva,* vol. 35, Sankt-Pelersburg, 1882.

[347] *Russkii posol* v *Stambule: Petr Andreevici Tolstoi i ego opisanie Osmanskoi imperii naciala XVIII* v., Glavnaia redakția vostocinoi literaturi izdalelstva „Nauka”, Moscova, 1985.

[348] F. P. Fonton, *Iumoristiceskie, politiceskie i voennie pisma iz glavnoi kvartiri Dunaiskoi armii v 1828 i 1829 godah* Leipzig, 1862 (citat în Kojuharova, Ruski pătepisi, 84).

Fiecare națiune balcanică, într-un moment sau altul, a avut rolul de națiune favorită pentru marile puteri europene. Grecii, datorită magnetismului istoriei lor antice şi influenței ideilor iluministe, au fost însă cei aleşi. Din cauza poziției lor geografice, a lipsei unei perioade antice glorioase şi mobilizării lor naționale relativ târzii (câteva decenii după greci), bulgarii nu numai că au fost „descoperiți" târziu dar, cu câteva excepții, au inspirat doar vagi grade de compasiune într-o tradiție, altfel tipică, de neglijare sau indiferență. O posibilă explicație constă în faptul că momentul în care bulgarii au intrat în atenția occidentalilor a coincis ca aprehensiunea din ce în ce mai mare față de Rusia şi panslavism. Excepția de la regulă au constituit-o, desigur, ruşii. Nu numai că ei au recunoscut destul de timpuriu caracterul distinctiv al bulgarilor, datorită apropierii lingvistice, dar i-au şi considerat națiunea cea mai oprimată de turci.

Aproape în acelaşi timp cu Fonton, în 1830, Iuri Ivanovici Venelin, filolog şi istoric, a plecat într-o misiune pentru a-i studia pe bulgarii din regiunile nord-estice ale Imperiului Otoman. Născut Gheorghi Huța, ucraineanul de 28 de ani îşi completase studiile la Universitatea din Moscova şi a devenit interesat de coloniile bulgare din sudul Rusiei. Influentul său studiu în două volume despre istoria, limba şi etnografia bulgară, precum şi publicațiile sale ulterioare au avut o importanță fără egal pentru stimularea conştiinței naționale la bulgari.[349] Rezumatul lui Venelîn asupra poziției pe care o ocupau bulgarii în imperiul Otoman, în comparație cu celelalte popoare balcanice, a dominat percepția de sine a bulgarilor de atunci încoace:

> Pentru turci, acest popor nefericit este ca oaia pentru om, adică cei mai folositor şi necesar animal. De la el adună lapte, unt, brânză,

[349] Iuri I. Vend în, *Drevnie i mneshnie bolgare...* vol. 1–2, Moscova, *18*29–1841: Venei în, *O luiraktere narodnth pesen i zadunaiskih slavian,* Moscova, 1835; Venclin, *O zarodişe no voi bolgarskoi literaturi*moscova, 1838.

carne, blană, lână, adică mâncare şi îmbrăcăminte [...]. Nu le este de vreun folos bulgarilor făptui că sunt cei mai buni constructori şi meşteşugari din Turcia. Într-un cuvânt, dominația şi existența turcilor în Europa se bazează în cea mai mare parte şi poate exclusiv pe bulgari. Moldovenii şi valahii au fost întotdeauna pe jumătate liberi. Unii dintre sârbi s-au amestecat cu turcii, alții au fost total convertiți, totuşi o parte şi-au păstrat independența şi cu toții au profitat de protecția terenului muntos. Albanezii au fost întotdeauna pe jumătate independenți, fiind, prin natura lor, războinici mândri care i-au slujit pe turci numai pentru profit şi pentru plată. Munții lor uriaşi i-au apărat în colțişorul lor. Acelaşi lucru poate fi spus despre grecii de la munte, din Moreca. Grecii din insule au avut avantaje diferite şi au respirat mai liber. [...] Dintre slavi, bulgarii au suferit cel mai mult [...].[350]

Povestiri sfâşietoare şi detaliate despre starea bulgarilor erau prezente practic în toate descrierile ruseşti ale regiunii, situație unică în literatura de călătorie în general: Fonton (1829), E. Kovalevski (1840), V. Grigorovici (1844–1845), E. lujakov (1859), O.M. Lemer (1873). Datorită legăturii lingvistice şi preocupărilor lor legate de ortodoxie, ei au fost primii care au acordat atenție conflictului dintre Biserica bulgară şi cea greacă.[351] Contrar afirmației defăimătoare a lui Friedrich Engels că ruşii, provenind ei înşişi dintr-o țară „pe jumătate asiatică în ceea ce priveşte condiția, manierele, tradițiile şi instituțiile", înțelegeau cel mai bine adevărata situație a Turciei, cea mai interesantă observație referitoare la călătorii ruşi o constituie percepția propriei identități de europeni.[352] Fonton a vorbit despre politica altruistă a Rusiei

[350] P. Bezsonov, *Nekotohe cer îi puteşestvua Yu. I. Venelina* v *Bulgariiu,* Moscova., 1857, 12–19.

[351] Fonton, *Iumoristiceskie;* L. Kovalevskii „Balkanî Niş", *Biblioteka dlia citenna.* nr. 80, Sankt-Petersburg, 1847, razd, 3, 1–13, V Origoroviei, Oc*erfe puteşestviia po Evropeiskoi Turtii,* Kazan, Izdatelstvo na Bâlgarskata akademiia nanaukite, Sofia, 1978; B. Iujakov, „Mesiaț v Bolgarii", Kojuharova. *Ruski pătepisi 2*60–293; O. M. Lerncr, „Vospominaniia o Bolgarii". *Tapiskigrajdanina,* Odessa, 1876, nr. 8, 8–11, nr. 9, 26–31, nr. II, 77–80; Inok Partenii, „Skazanic o stranstvii" Kojuharova, *Ruskipdtepisi,* 182–1.

[352] Friedrich Engels. „The Turkish Question", Karl Marx şi Friedrich

şi s-a referit la suspiciunile nejustificate ale „Europei” (ca nume generic pentru celelalte mari puteri) fără a implica noneuropenitatea Rusiei. Poetul Viktor Grigorevici Tepliakov fusese închis ca mason şi decembrist, dar a fost iertat şi trimis corespondent de război pe front în 1828–1829. Cu o educație aleasă şi bun cunoscător al antichităților, Tepliakov a reuşit să strângă o colecție de treizeci şi şase de basoreliefuri şi inscripții pe marmură, două statui, optzeci şi trei de monede etc. pe care le-a îmbarcat spre Rusia: o versiune rusească a lordului Elgin, la scară mai modestă. El a fost încântat şi emoționat de aspectul oriental al Varnei, de freamătul, zgomotul şi culorile străzilor sale: „în aceasta mulțime asiatică poți întâlni mulți fii ai lui Israel şi o mulțime de europeni: ruşi, francezi, italieni, germani, englezi.”[353] Urmând aceeaşi linie, M.F. Karlova, probabil prima femeie din Rusia care a călătorit în Macedonia şi Albania, a exclamat: „Bărbații se opresc, îi examinează pe călători şi, cu sinceră mirare, mă examinează, miracol nevăzut: o femeie europeană!”[354] Pentru Vsevolod Vladimirovici Krestovski, cunoscutul scriitor rus care a însoțit trupele ruseşti în 1877–1878 drept corespondent de război al *Government Newspaper,* Dunărea constituia adevărata frontieră între „Europa” româneasca şi „Asia” bulgărească:

> Neatractivă cum este, Zimnicea se afla totuşi în „Europa”. Pe străzile sale te poți sufoca de praf, dar ele sunt suficient de largi şi urmează un plan regulat în cvartal. Aici, pe de altă parte, nu e praf şi există destulă apă în rezervoare, dar gardurile din pietre şi străzile imposibil de înguste formează un astfel de labirint încât neobişnuit cu el, chiar şi Diavolul şi-ar putea rupe picioarele. Într-un cuvânt, acolo este Europa, aici – Asia; însă aspectul său şi întreaga sa ordine stradală primitivă şi naivă ni se par atât de noi şi de ciudate, încât instinctiv ne trezesc curiozitatea simpatia tocmai datorită noutății şi originalității lor.

Engels, *Collected Works*, vol. 12, International, New York, 1975, 23.

[353] Kojuharova, *Ruski pătepisi,* 97, 102.

[354] M.F. Karlova, „«Turelkaia provinții a i ec selskaia i gorodskaia jizn»”, *Vesuuk Evropi,* nr. 6, Sankt-Petersburg, 1870, 721–753.

Krestovski a fost nu doar părtinitor față de farmecul Orientului, ci chiar l-a preferat în puritatea sa nepătată. Descrierea făcută de el obiceiurilor din casa şi familia bogatului negustor bulgar Vălko Pavurgiev este un valoros portret etnografie atât al Bulgariei urbane din anii 1870, cât şi al atitudinii condescendente a clasei mijlocii educate ruse prinse în mijlocul modei europene romantice:

> Fețele de masă brodate, covoarele de pe divanuri, mesele joase fac parte din rafinamentul şi luxul mobilei orientale. Şi cât este de neplăcut vederii când, alături de aceste obiecte, vezi uneori în aceeaşi încăpere scaune vieneze, o masă de joc şi obiecte similare de o calitate europeană, ca să spunem aşa, civilizată şi banală. Iile se potrivesc cu atmosfera originală aşa cum hainele europene se potrivesc pe bărbatul sau femeia bulgară.[355]

Atitudinile ruseşti față de bulgari aminteau deseori de atitudinea generală europeană filoelenă: aşa cum europenii îşi descopereau grecii *lor* ca sursa a civilizației, ruşii îşi descopereau bulgarii *lor* ca rădăcini ale culturii slave. Deşi unii ruşi erau fascinați de vechile statui de marmură şi de scrierile antice, adevărata contrapondere la pasiunea nebună occidentală a constituit-o pasiunea rusă pentru manuscrisele slave. Iujakov, ziarist la *Sovremennik,* a călătorit în 1859 şi a descris cum bulgarii din Kukuş cereau să asculte slujba în limba slavă:

> Dumnezeule! Acest popor, de la care am primit cărțile bisericeşti slavone, care ne-a învățat să citim şi să scriem în limba slavă, acest popor ne cere acum să citim slujba în slava – ne cer să-i facem fericiți auzind sunete slave în biserica lor. Simți nevoia să te scuzi, să-i ierți pe cei care i-au adus în această stare... Dar cum i-am putea ierta?”[356]

„Descoperirea” bulgarilor în punctul culminant al sentimentului slavofil în a doua jumătate a secolului al XIX-

[355] Kojuharova, *Ruskt pătepisi,* 367, 373.
[356] *Ibid.* 267.

lea – când atât slavismul cultural al cehilor, cât şi slavismul rus al lui Mihail P. Pogodin, Aleksei S. Homiakov, Aleksandr S, Danilevski, Timofci N. Granovski, Iuri R Samarin şi ai fraţilor Ivan S. şi Konstantin S. Aksakov, în pofida strecurării unor inflexiuni ale politicii puterii imperiale, încă inspirau o solidaritate atotcuprinzătoare şi o afinitate cu lumea slavă – a adus o nuanţă suplimentară în tema dominantă de compătimire:

> Într-o vreme când atâţia slavi se bucura de roadele păcii şi libertăţii, uitându-se cu mândrie şi cunoaştere spre viitor, beneficiind de prezentul lor netulburat şi avansând cu repeziciune pe calea progresului, fapt ce-i determină pe europeni să-i trateze cu respect, este trist şi dureros să vezi cum bulgarii – naţiune puternică şi sănătoasă ce tânjeşte cu toată puterea să meargă înainte – cu inimile pline de disperare, privesc la lanţurile grele care le pun oprelişti şi nu le îngăduie să atingă ţelul dorit.[357]

În timpul crizei estice din 1875–1878, sentimentele de solidaritate cu slavii din sud au depăşit toate manifestările filoelenismului occidental, în general restrâns la păturile educate. Inteligheţia rusă era unanimă în opoziţia sa pasionată faţă de oprimarea slavilor din Balcani, mulţi au sprijinit, de asemenea, eforturile lor politice de a dobândi independenţa faţă de Poartă. Dintre scriitorii ruşi bine cunoscuţi, Ivan Turgheniev, Fiodor M. Dostoevski, Lev N. Tolstoi, M.E. Saltîkov-Şcedrin, Vladimir G. Korolenko, Gleb I. Uspenski, Vsevolod M. Garşin, Vasili I. Nemirovici-Dancenko şi mulţi alţii au contribuit imens la formarea opiniei publice care a forţat Rusia să intre în războiul împotriva Imperiului Otoman. Tolstoi însuşi, simţind că „toată Rusia este acolo şi trebuie să merg şi eu”, a fost descurajat cu greu să nu se alăture ca voluntar.[358]

---

[357] O M. Lemer, „Vospominaniia o Bolgarii”, *Zapiskt grajdanina,* nr, 8, Odessa, 1876, 78.

[358] Jelena Milojkovic Djuric, *Panslavism and National identity in Russia and the Balkans, 1830–1880, Images of the Self and Others,* East European Monographs, Boulder, Co., nr, 394, Columbia University Press,

Totuşi, nu trebuie supraestimată intensitatea sentimentelor slavofile şi influența lor asupra politicii externe ruse, caracterizată de Barbara Jelavich ca mai degrabă defensivă şi pacifistă decât expansionistă, mai degrabă paternalistă decât mesianică.[359] Atenția Rusiei în secolul al XIX-lea şi adevăratele sale interese – economice, strategice, militare şi chiar culturale –, deşi implicau Balcanii, nu erau fixate indisolubil asupra lor; ele se concentrau mai mult asupra Asiei Centrale şi, în consecință, asupra Extremului Orient. Cunoaşterea slavilor, în special a celor din sud, nu reprezenta în nicio privință un fenomen raspândit. Chiar şi la începutul secolului al XX-lea au existat plângeri că nu doar rusul obişnuit ci şi funcționarii cu grad înalt, instruiți, şi un mare număr de intelectuali erau mai bine informați despre Germania, Franța, Italia, Spania, Anglia şi Suedia decât despre națiunile slave învecinate. Cadeții de la Academia Militară bănuiau originea românească sau maghiară a sârbilor, considerați protestanți, iar ziarele greşeau copios, enumerind ca limbi slave diferite ceha, boema, sârba, muntenegreana, dalmata, maghiara şi croata.[360]

Chiar şi printre „specialiştii în Balcani”, scuzele nu reprezentau singurul gen. Konstantin Nikolaevici Leontiev fusese secrctar de ambasadă, viceconsul şi consul al Rusiei în Creta, Insulele Ioniene şi Tulcea în anii 1860 şi 1870. Născut într-o familie nobilă, el era un exponent deschis şi fără regrete al superiorității aristocrate şi-şi concentra atenția asupra dispreţului său jignitor la adresa mediocrității standardelor burgheze. Complet străin de patosul moral al literaturii ruse din secolul al XIX-lea cu acuta sa critică

New York, 1994, 98–99.

[359] Barbara Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements, 1806–1914,* Cambridge University Press, Cambridge, 1991; Hugh Ragsdale, cd., *Imperial Russian Foreign Policy*, Woodrow Wilson Center Press şi Cambridge University Press, New York, 1993; Irina S. Dostian, *Rossiia i balkanskii vopros*... Nauka, Moscova, 1972.

[360] Iovan Cvijic, *Makedonskie slaviane*... Slavianskaia hiblioteka, Petrograd, 1906, ii-iii.

sociala, el afirma: „Un copac magnific, secular, este mai valoros decât douăzeci de țărani obişnuiți, şi nu îl voi tăia pentru a le cumpăra medicamente împotriva holerei”[361] Creştin ortodox evlavios, dar numai în versiunea bizantină monastică riguroasă, Leontiev admira ierarhia catolică şi considera catolicismul drept cea mai puternică armă împotriva egalitarismului. Nietzschean *avant la lettre*, precursor al lui Ibsen şi al esteticienilor francezi, acest „filosof al romantismului reacționar”, autoproclamat „prieten al reacțiunii”, a fost mai aproape de Joseph Marie de Maistre în dorința lui de a face o revoluție de dreapta care ar elibera frumusețea, religia şi arta de monotonia burgheză. Cea mai aprigă condamnare era rezervată „tumorii progresului”, considerat fățiş al pozitivismului. În filosofia lui Leontiev, societatea trecea prin trei stadii de dezvoltare: o condiție primitivă, prestatală; organismul complex, matur al Evului Mediu care a constituit zenitul evoluției umane cu complicatele sale ierarhii, cu cavalerismul şi deosebirile bine definite social; şi, în fine, simplificarea societății însoțită de decăderea şi moartea individualismului, epoca burgheză. Numai diversitatea şi despotismul puteau asigura o societate viguroasă şi dinamică. Europa Occidentală era cuprinsă de o suferință patologică ale cărei simptome principale erau egalitatea, libertatea şi fericirea universală, ce începeau să pună în pericol şi lumea slavă. Nefiind slavofil, Leontiev disprețuia idolatrizarea poporului. În pofida simpatiei sale pentru catolicism ca o chintesența a disciplinei, el nu era nici adept al Vestului, nici exponent al ideii eurasiatice. În sistemul lui de gândire, statul avea prioritate asupra oricărui alt principiu, iar bizantinismul era o idee universală amenințată de naționalism. Acestea erau ideile filosofice de bază ce stăteau la temelia atitudinii lui Leontiev față de națiunile slave şi balcanice, articulate în multe dintre

[361] Konstantin Leontiev, „V svocm kraiu”, *Sobranie socinenii,* vol 1, Izd. V. M. Sabiina, Moscova, 1912–1914, 306.

scrierile sale.[362]

În viziunea lui Leontiev, o diferență fundamentală îi deosebea pe ruşi şi pe polonezi de restul slavilor: doar aceste două națiuni au avut o evoluție statală de lungă durată şi propria lor nobilime, asigurându-se astfel „educarea națiunii conform principiilor de stat – trăsătură care n-a lăsat aproape nicio urmă la slavii austrieci şi care lipsea cu desăvârsire din moravurile slavilor din Turcia". Dintre ceilalți slavi, cehii erau considerați germani cu sânge slav, slovacii – maghiari vorbind o limbă slavă, iar bulgarii – greci vorbind un grai slav. Pe de altă parte, sârbii erau națiunea cea mai fragmentată, fiind împărțiți în patru formațiuni statale, trei religii, două dinastii şi o varietate de influențe străine profunde, astfel încât nu numai că n-au reuşit să făurească un sistem unic judiciar, religios şi artistic, dar începuseră să-şi piardă cele mai profunde caracteristici slave, Lamentarea lui Leontiev îi privea în mod deosebit pe bulgari:

> Națiunea bulgară este simplă (nu lipsită de pretenții sau blajină cum cred mulți aici, nici proastă cum greşit cred grecii, ci chiar simplă, adică înapoiată). În plus, bulgarul nu este atât de adânc şi de entuziast religios ca rusul obişnuit, care e mult mai sensibil decât bulgarul. Astfel, cu deosebire la sate, națiunea bulgară este simplă. Pe de altă parte, puțin numeroasa inteligheņție bulgară este vicleană, hotărâtă şi, se pare, destul de unită; învățătura pe care a primit-o de la greci, ruşi, europeni şi parțial de la turci îi ajunge pentru a putea începe o bătălie național-diplomatică plină de succes.[363]

Mare adversar al naționalismului, Leontiev îl considera expresia democrației liberale, căutarea iluzorie a egalității între popoare, state, provincii, națiuni, egalitate universală ce

[362] Nicolas Berdyaev, *Leontiev,* Geoffrey Bless, Centenary, Londra, 1940,67–108; Konstantin Leontiev, *Vizanlinizmăt i slavianstvoto,* Slavika, Sofia, 1993, 5–20.

[363] Konstantin Leontiev, „Vizantinism i slavianstvo", *Vostok*, *Rossiia i slavianstvo. Shorn ik Statei,* vol. I, Otto Zeller, Osnabriick, 1966, 114, 120–124.

punea în pericol „marile culturi occidentale”, începând cu 1789 când gloata lansase aceste idei.[364] Comparând rebeliunile „națiunilor minore şi secundare” în secolul al XIX-lea, el a conchis că niciuna dintre ele – polonezi, cehi, greci şi unguri – nu agita într-o astfel de măsură „stindardul progresului” ca „înapoiații şi aparent inocenții şi modeştii bulgari”. El a fost profund nemulțumit de implicațiile disputei bisericeşti dintre greci şi bulgari ce a culminat în 1870, o ultima provocare adresată bizantinismului:

> Cei mai înapoiați, ultimii dintre națiunile slave ce se ridică» bulgarii, îşi încep viața istorică în război cu tradițiile şi autoritatea bizantinismului, fundamentul organizării noastre statale, al Marii Rusii. [...] Periculos nu este duşmanul străin, pe care l-am supravegheat întotdeauna [...]. Nici germanul, nici francezul, nici polonezul – fratele vitreg şi rivalul nostru. Cel mai periculos este fratele apropiat, mai tânăr şi aparent lipsit de apărare, dacă este bolnav de o boală care, la cea mai mică neglijență, poate deveni ucigătoare şi pentru noi [...]. Nici în istoria renaşterii cehe, nici în mişcarea sârbilor militanți sau în rebeliunile polonezilor împotriva noastră nu întâlnim misteriosul şi periculosul fenomen pe care îl putem observa în mişcarea paşnică, aproape religioasă, a bulgarilor. Numai datorită chestiunii bulgare, cele două puteri care au constituit statul rus conştiința apartenenței la rasa slavă şi la bizantinismul ecleziastic – s-au înfruntat pentru prima dată în istoria noastră în sufletul rus.[365]

Boala de care sufereau bulgarii era democrația. Pe cei care îi compătimeau pentru slăbiciunea, sărăcia, umilința şi tinerețea lor, Leontiev îi avertiza cu cuvintele lui Sulla despre tânărul Caesar: „Atenție, sunt zece Mariuşi democrați în acest tânăr!” Nu exista nimic „aristocratic şi monarhic” la ei; totul era în mâinile doctorilor, neguțătorilor, ale avocaților instruiți la Paris şi ale profesorilor; chiar şi clerul se afla sub controlul lor: „Este clar că această burghezie, legată prin originile sale atât de populația urbană, cât şi de cea rurală a Bulgariei de pe malul Dunării, a Traciei şi Macedoniei, se

[364] *Ibid* „106 şi „Pisma otselnika”, 267.
[365] Leontiev, „Vizaiuinism”, 118, 188–189.

bucură de încrederea totală a poporului". Nu exista un contrast mai mare față de generosul şi frivolul rus decât încăpățânatul, sumbrul şi vicleanul bulgar; ei se deosebeau unul de altul ca germanul de italian, mecanicul de poet, Adam Smith de Byron. Atât de puternică era îmbolnăvirea bulgarilor de democrație, atât de ferm urmau Franța şi Statele Unite în iluzia lor că „nimeni şi nimic nu trebuie să fie mai presus de popor" încât singura lor salvare se afla în suveranitatea sultanului. De fapt, Leontiev a mers până acolo încât a declarat că „aici. în Răsărit, adevărata ortodoxie şi spiritul slav sunt păstrate doar datorită turcilor". Bulgarii, asemeni grecilor, erau posedați de spiritul constituționalismului şi demagogiei pentru că nu exista un principiu statal în imperiu şi deoarece „iubirea excesivă de libertate este dezvoltată nesănătos la popoarele care au fost subjugate – dar nu total asimilate – de cuceritorii lor"[366]. În cel mai bun roman al său, de altminteri neterminat, *Porumbelul egiptean,* publicat în 1881–1882 în *Russkii vestnik,* Leontiev descrie „lumea bună" creştină din Constantinopol şi rivalitățile diplomatice dintre marile puteri. Într-un episod impresionant petrecut în casa consulului austriac, Osteneicher, după ce consulul rus, Ladncv, ține un discurs înflăcărat împotriva plictisitoarei „revoluții sociale" germane din 1848 şi în apărarea geniului militar prusac, traducătorul bulgar, Boiagiev, găseşte natural ca rusul să simpatizeze cu militarismul şi aristocrația. Iar Ladnev izbucneşte:

> Ascultați, domnule Boiagiev [...] Dacă, de exemplu, cineva ca Mister Ostencicher îşi exprimă opinia asupra Rusiei, chiar şi fără să cunoască țara bine, acest lucru nu e chiar atât de grav. Pot să mă contrazic cu el: el este fiul marii civilizații germane, căreia noi, ruşii, îi datorăm mult. Dar dumneavoastră? Ce drepturi aveți? [...] Vă rog să nu mai interveniți în conversația noastră şi să nu îmi mai vorbiți despre nimic niciodată.[367]

[366] *Ibid.,* 112, 188–189, 125–127, 112 şi „Pisma otşelnika", 266.
[367] Leontiev; „Lgipetskii golub", *Sobrame socmena,* vol. 3, 392–393, 104

Este un episod din care ulterior mulți diplomați ruşi s-au inspirat, în loc să învețe din el. Nu numai bulgarii, ci şi creştinii turci în general şi-au schimbat cu uşurință „obiceiurile patriarhale cu obiceiuri burghezo-liberale” şi s-au transformat din protagoniştii lui Hotner şi Cooper în personajele lui Thackeray şi Gogol. Lor, Leontiev îi prefera pe turci, care erau „oneşti, simpli, plăcuți în conversație, buni şi blajini, până când nu se aprinde sentimentul lor religios”. El era convins că turcii admirau sistemul administrativ al ruşilor, supunerea şi deferența lor: „Sunt sigur că dacă mâine guvernul turc ar părăsi Bosforul şi turcii nu l-ar urma cu toții, ci ar rămâne în Peninsula Balcanică, ei ar spera să-i apărăm împotriva inevitabilelor necazuri şi umilințe pricinuite de fostele națiuni balcanice înrobite, care sunt îndeobşte mult prea crude şi grosolane.”[368]

Într-un articol scris câțiva ani mai târziu despre psihologia națională, Leontiev a întatişat toate națiunile balcanice ca fiind mai practice, mai viclene, mai diplomate şi mai precaute decât ruşii, dovadă a spiritului lor comercial ce prevala asupra idealismului; intelectualul bulgar în special era „burghezul *par excellence”.* Întreaga „inteligheinție creştină apuseană – greacă, sârbă şi bulgară – era marcată de „o mai mare înclinație spre muncă pentru a-şi face traiul comparabil cu cel al clasei noastre superioare”, de necioplire, lipsa de creativitate, de rafinament delicient al sentimentelor şi de o redusă sofisticare a gândirii. În plus, şi-au asumat rolul de parvenit față de Europa şi ideea de progres. Într-adevăr, este nevoie de un aristocrat cu pana unui Leontiev pentru a considera munca drept dezonoare.[369]

Verdictul lui Leontiev era opus încântării romantice a lui

Leontiev, „Vizantinism”, 102, 129–130 şi „Pisina otşelnika”, 274–275.

[368] Leontiev, „Russkie, greki i iugo-slaviane, *Vastok, Russiia i slavlanstvo,* 204, 222.

[369] Kojuharova, *Ruskipătepisi,* 378 şi „Russkie, greki i iugoslaviane”, 203, 218.

Kreslovski față de moravurile patriarhale bulgare. Pentru Krestovski, „Balcanii şi în special lumea slavă bulgară sunt probabil singurul colț din Europa unde moravurile de familie şi-au păstrat puritatea lor inviolabilă. Şi asta deoarece civilizația europeană nu a fost capabilă să importe aici bunurile sale lumeşti şi desfrâul sau”. Pentru Leontiev, asta era mai curând o mărturie în favoarea slabei imaginații şi plictiselii ce domneau în Balcani. Chiar şi crimele din Balcani nu aveau nimic de-a face cu poezia: bulgarul, sârbul şi grecul puteau ucide din gelozie, lăcomie sau răzbunare, dar nu din dezamăgire, disperare, dorința de faimă sau chiar plictiseală ca în Rusia. Simplificarea burgheză şi radicalismul european înlocuiau fostul primitivism şi simplitatea creştinilor răsăriteni. Le lipseau stadiul de mijloc, prosperitatea autentica, continuitatea singura care juca un rol în păstrarea unei națiuni, lucru limpede exprimat în dezvoltarea „Angliei aristocratice, mai puțin în Europa continentală şi chiar mai slab, deşi încă evident, în Rusia”.[370] Slavii de sud-vest, aşa cum îi numea Leontiev, adică cehii, croații, sârbii şi bulgarii, erau, datorita tinereții lor, fără excepție, democrați şi constituționalişti: „Trăsătura lor comună, în pofida tuturor diferențelor, este predispoziția pentru egalitate şi libertate, adică pentru idealuri americane şi franțuzeşti, nu bizantine şi britanice.”[371] Asocierea Marii Britanii şi a Bizanțului evocă o afiliere surprinzătoare ce invită la comentariu gândilorii de tipul lui Huntington, în mod şi mai surprinzător, disprețul aristocratic pur şi sincer al lui Leontiev era rareori depăşit de cele mai arogante descrieri făcute de englezii pe care-i admira atât de tare; ca o ironie a sortii însă, putem regăsi acelaşi ton în diatribele recente împotriva Balcanilor, în pofida valorii diferite date cuvântului democrație.

[370] Leontiev, „Vizantinisn”, 4, 130.
[371] Leontiev, „VizantinisnV4, 130.

4. Tipare ale percepției până în 1900

În timp ce literatura de călătorie a devenit un gen la modă şi a produs un semnificativ corpus de scrieri în întreaga Europa, piața sa cea mai largă şi cea mai deschisă a fost Marea Britanie, având posibilitatea diseminării unei atitudini tipice pentru un public destul de larg. Este imposibil să compari literatura de călătorie a diferitelor țări în mod nepărtinitor, dar nu există nicio îndoială că în Marea Britanie relatările călătorilor au constituit, după romane, lectura preferată pe parcursul a câtorva secole; „Deşi literatura de călătorie nu este cel mai elevat gen [...] istoria literaturii engleze rezervă pe bună dreptate un spațiu aparte acestor cărți, deoarece acest tip de scriere, poate mai mult decât oricare altul, exprimă şi influențează predilecțiile naționale şi caracterul național."[372] În secolul al XVIII-lea, nu a existat niciun scriitor englez important care să nu producă vreun fel de scriere de călătorie, iar al treilea conte de Shaftesbury, care considera relatările de călătorie „materialele principale pentru a umple o bibliotecă", le-a comparat cu romanele cavalereşti din vremea strămoşilor săi.[373]

Dacă sunt abordate strict ca surse istorice conținând informații utile, relatările britanice dinaintea sfârşitului secolului al XVIII-lea nu suportă comparația cu interesul

[372] *The Cambridge History of English Literature*, vol, 14, Cambridge, 1922, 255.

[373] Eisner, *Travels*, 20.

timpuriu, detaliat şi susținut al germanilor şi francezilor. Fapt uşor de explicat prin prezența discretă a britanicilor în chestiunile continentale şi prin intensificarea mult mai târzie a relațiilor lor cu Imperiul Otoman în secolul al XIX-lea, pe de altă parte, relatările britanice au devenit instructive şi bine informate, ridicându-se foarte sus pe scara comparativă a literaturii europene de călătorie. Totuşi, nu calitatea şi semnificația lor ca surse istorice justifică atenția specială care li se acordă, în primul rând, ele reprezentau literatura de călătorie a celei mai importante puteri coloniale din lume. Apoi, în mod semnificativ, prin aceste opere se realiza transmiterea imaginilor percepute în interiorul tărâmului anglofon (ceea ce a ajuns să fie cunoscut în Europa ca tradiția anglo-saxonă).

Aşa cum am arătat deja, grosul scrierilor europene despre Imperiul Otoman din secolele al XV-lea şi al XVI-lea consta în tratate politice, alcătuite de obicei de învățați şi diplomați cu o cunoaştere redusă sau nu de prima mână. Gen născut în Italia, acest tip de literatură s-a înrădăcinat repede în Anglia, şi s-a consolidat grație înființării Companiei Turciei în 1581 şi stabilirii relațiilor diplomatice permanente în 1583, ceea ce „a marcat adevărata intrare în spiritul englez a unei conştiințe a spațiului otoman".[374] *General History of the Turkes* a lui Richard Knolles (1603), care a avut şapte ediții în secolul al XVII-lea, a fost alcătuită de cineva care nu pusese niciodată piciorul în țară, însă cu toate acestea a devenit „cel mai trainic monument al interesului elizabetan față de Imperiul Otoman"[375]. Câteva decenii mai devreme, sosirea emigranților greci în Anglia n-a putut trezi interesul englezilor şi, deşi literatura lor era plăcută, grecii înşişi erau

[374] C. J. Heywood, „Sir Paul Rycaut, A Seventeenth-Century Observer of the Ottoman State: Notes for a Study", *English ami Continental Views of the Ottoman Empire, 150.* William Andrews Clark Memorial Library, Los Angeles, 1972, 35.

[375] Brandon H. Beck, *From the Rising of the Sun: English Images of the Ottoman Empire to 1715,* Peter Lang, New York, Bema, Frankfurt-am-Main şi Paris, 1987, 40.

tratați ca nişte intriganți fățarnici. „În timpul lui Shakespeare, *grec* era un cuvânt comun pentru «escroc»”.[376] Imaginea turcilor în Anglia secolului al XVI-lea şi o mare parte a secolului al XVII-lea era una de tiranie, arbitrar, jecmăneală, sclavie, piraterie, pedepse sălbatice şi ordalii creştine; era de asemenea o imagine de ciudățenie şi o diatribă împotriva islamului. În acelaşi timp, era o reprezentare a puterii, tabloul unui imperiu la apogeul sau. Duse erau zilele de după Lepanto, când Europa s-a bucurat pentru scurt timp de triumful său şi şi-a imaginat că otomanii erau pe calea unei retrageri ireversibile. Secolul al XVII-lea a debutat cu revolte şi anarhie pe tărâmul otoman şi s-a terminat cu începutul retragerii lor din Europa. Totuşi, secolul a fost şi mai istovitor pentru părțile vestice şi centrale ale Europei, răvăşite de revoluții, înfruntări religioase şi războaie sângeroase, ca să nu mai vorbim de ceea ce a intrat în vocabularul istoric drept „criza secolului al XVII-lea”, Aceasta a produs un echilibru de putere între otomani şi statele continentale, echilibru răsturnat abia la sfârşitul secolului.

Încercarea conştientă de a ajunge la un verdict „obiectiv” pentru diferențele de civilizație a fost remarcabilă în relatările engleze ale timpului. Corolarul acestei abordări, *Voyage into the Levant* a lui Henry Blount, a fost publicat în 1636 şi caracterizat ca stabilind „un nou standard de corectitudine şi imparțialitate în literatura de călătorie engleza”. Descriind călătoria sa în urna cu doi ani, Blount, fiul unuia dintre fondatorii Colegiului Trinity din Oxford, el însuşi un avocat deosebit de instruit, a fost în multe privințe întruchiparea practică a filosofiei empirice a lui Bacon care postula atingerea cunoaşterii numai prin experiență şi bazarea generali zări lor numai pe observație. Credincios acestui angajament, Blount s-a hotărât „să observe religia, manierele şi politica turcilor” pentru a stabili dacă „felul de a fi turcesc apare absolut barbar, aşa cum suntem lăsați să înțelegem,

[376] Eisner, *Travels*, 52.

sau mai curând reprezintă un alt fel de civilizație, diferită de a noastră, dar nu mai puțin trufașă”.[377]

Aceasta a fost una dintre primele încercări de a descrie felul de a fi otoman în propriul său context, fără obişnuita prejudecată creştină împotriva islamului; relatarea lui Blount „este una care se afundă în istoria deismului în Anglia”[378]. Exista o admirație nedisimulată pentru otomani, deoarece ei erau „singurul popor modern, măreț în acțiune şi al cărui imperiu invadase atât de brusc lumea şi-şi fixase fundații atât de ferme cum nu mai făcuse altul vreodată”. După părerea lui Blount,

> dacă există o rasă de oameni născută cu spirit capabil să cucerească lumea din fața lor, cred că aceştia sunt turcii... Mărinimoşii pot fi corupți de o insolență disprețuitoare, deşi într-un anume fel generoasă: acesta este felul de a fi turcesc, necruțători cu cei care le țin piept şi prin urmare considerați în mod greşit sălbatici; dar nu aşa stau lucrurile; căci primesc constant umilința cu multă blândețe: asta am aflat, spre cinstea lor şi spre satisfacția mea.[379]

În pofida criticii şi a temem constante că turcii l-ar putea vinde ca sclav de dragul răscumpărării, el trăgea concluzia: „Cu excepția menționată, turcul este predispus la generozitate, iubitor şi onest; departe de a nu-şi ține promisiunile, dacă el nu face altceva decât să-şi ducă mâna la piept, barbă sau cap, aşa cum obişnuiesc ei să facă, sau dacă rupe plinea cu mine, o sută de vieți de-aş avea pe toate le-aş da pe cuvântul lui, mai ales dacă e un adevărat turc, nu maur, arab sau egiptean.”[380] Suntem înclinați să explicăm această atitudine mărinimoasă prin filosofia generală a lui Blount. Într-adevăr, el a considerat că fiind prima lui îndatorire constă în observarea fără prejudecată a „turcilor”.

---

[377] Beck, *From the Rising of the Sun,* 62.

[378] John Walter Stoye. *English Travellers Ahmad, 1604–1667,* Jonathan Cape, Londra, 1952. 177.

[379] *A Voyage into the Levant,* 2, 97.

[380] *Ibid.,* 103–104.

Totuşi, atunci când această afirmaţie este comparată cu altele, este clar că în spatele evaluărilor în favoarea otomanilor (pe care Blount, ca şi majoritatea celorlalţi călători, îi numea turci) mai existau şi alte motivaţii. A doua mare sarcină a sa, scria Blount în prefaţă, a fost aceea de a „cunoaşte celelalte neamuri ce trăiesc sub turci, cum ar fi grecii, armenii, francii şi ţiganii, dar în special evreii; o rasă opusă celorlalte, atât prin natura sa cât şi prin instituţiile sale, care, glorificându-se pe sine pentru a ieşi în evidenţă de restul omenirii, rămâne încăpăţânată, dispreţuită şi faimoasă”.[381]

Ceea ce transpare de fapt din relatarea lui Blount este venerarea aproape inconştientă a succesului politic. În cazul otomanilor, el descrie caracterul unei naţiuni stăpânitoare. Blount putea să simpatizeze cu ea. O naţiune stăpânitoare în curs de formare o recunoştea pe una deja formată. Această tendinţă este pusă în evidenţă în cea mai mare parte a literaturii de călătorie şi s-a manifestat, fără îndoială, la ambasadorii englezi la Poartă a căror „atitudine generală [...] faţă de clasa conducătoare otomană era una de favorizare, chiar de aprobare”. Pentru Sir Richard Bulstrode, diplomat al perioadei Stuart, Constantinopolul era „un post mai onorabil şi mai profitabil decât Parisul”, iar William, Lord Paget, ambasador între 1693 şi 1703, i-a găsit pe turci „gravi şi mândri, dar cu toate astea m-au primit şi m-au tratat în toate ocaziile foarte politicos”, aşa încât el a putut duce la bun sfârşit „negocieri rezonabil de corecte în afacerile obişnuite”.[382]

La trei decenii după Blount, Paul Rycaut a scris opera lui literară majoră, *The Present State of the Ottoman Empire* (1668). Aici. el se făcea ecoul temerilor lui Blount: „Barbar, aşa este tot ce diferă de noi prin diversitatea manierelor şi obiceiurilor şi nu se poartă după felul şi după moda timpurilor şi ţărilor noastre; căci dobândim prejudecăţi din

[381] *Ibid.*, 2.
[382] Heywood, „Sir Paul Ryeaut”, 50–51.

ignoranță și lipsă de obișnuință.” Cunoscând mai bine societatea otomană, în următorii patruzeci de ani vocea prolifică a lui Rycaut a evoluat „de la contextul «cruciadei» la contextul legăturii comerciale pașnice”. Într-adevăr, el a scris într-o perioadă în care atât islamul cât și Occidentul împătureau „stindardul zdrențuit al cruciadei și *Jihad*-ului”.[383]

În secolul al XVIII-lea, „legătura comercială pașnică” s-a intensificat și, fără să se fi petrecut o schimbare profundă de opinie, scrierile au devenit mai detaliate și concrete. Scrisorile din Orient scrise de Lady Mary Wottley Montagu au fost publicate în 1763, anul morții sale; se pare însă că ele au circulat în manuscris înainte. Lady Mary a fost una dintre primele care au savurat autorii antici în autenticitatea țării lor de origine. Totuși, faima ei se datorează introducerii în Anglia a vaccinării împotriva variolei, practică pe care o întâlnise la grecii din Constantinopol. În afară de asta, ca soție a ambasadorului britanic, ea a preferat să se amestece cu societatea nobilă a turcilor. Descrierea făcută de ea băilor turcești din Sofia, „cafeneaua femeilor, unde circulă toate știrile din oraș și se inventează scandaluri”, a servit ca sursă de inspirație bine cunoscutei picturi din 1862 a lui Ingres, *Baia turcească*. În băile din Sofia, Lady Maty a admirat turcoaicele cu pielea „strălucitor de albă”, în timp ce țărăncile bulgăroaice de pe drum erau „nu urâte, dar cu pielea oacheșă”, un exemplu edificator al preferinței estetice pentru clasă mai degrabă decât pentru rasă.[384] Întâlnirea cu rasele subjugate a produs răspunsuri ambigue. Exista o tensiune între empatia naturală cu guvernanții și opoziția tradițională față de musulmani, însă deseori primul sentiment predomina. Cufundați cum erau în învățătura clasică, mulți vizitatori căutau ilustrații vii ale vechilor arhetipuri de muzeu. Acest lucru era în mod special adevărat pentru cei

[383] *Ibid.*, 55.

[384] *The Complete Letters of Lady Mary Wort ley Montagu*, vol. 1, Clarendon, Oxford, 1965, 313–3 14, 320.

aflați în Marea Călătorie, care în a doua jumătate a secolului s-a mutat din ce în ce mai mult din Franța şi Italia spre Grecia.[385] După spusele lui Eisner, „marea epocă a călătoriei în Grecia – pentru a o picta, prăda, descrie – începuse”[386]. Călătorii sau *turiştii,* un termen inventat în această perioadă, erau de obicei dezamăgiți, în special în cazul grecilor, în parte de lipsa de asemănare fizică izbitoare şi în mod special de absența manierelor clasice. Absența continuității grecilor antici şi starea degenerată a urmaşilor lor moderni sau, altfel spus, abisul între aşteptările sălii de bal şi realitatea crudă se regăsesc în multe opere ce pot fi considerate ca pornind dintr-un filoelenism frustrat chiar înaintea apariției fenomenului. Nicăieri strigătul aspirației disperate la clasicism n-a fost mai dezamăgit decât la John Morritt care, observându-i pe grecii din Pelopones râzând, dansând şi luptând în 1796, a exclamat: „Dumnezeule mare! dacă un grec antic liber ar putea fi adus pentru o clipă la o astfel de scenă, dacă soarta lui pe lumea cealaltă n-ar fi deosebit de grea, sunt sigur că ar implora să plece înapoi”.[387]

Numai tinerele femei erau scutite cu grație de aceste verdicte neiertătoare. Ele erau descrise de regulă ca neasemuit de frumoase, tradiție urmată cu fidelitate şi care a creat o adevărată reputație grecoaicelor. Descriind fetele din jurul Smirnei în 1794, Morritt, de altfel adus la disperare de rasa grecească, scria:

> Mă veți întreba, desigur, dacă cei ce laudă în general frumusețile greceşti o fac în mod justificat. Într-adevăr, aşa este; dacă ați fi călătorit cu noi, ați fi fost de acord că fețele frumoaselor țărănci întreceau de departe orice adunare din orice sală de bal pe care ați văzut-o vreodată. Toate au ochi şi dinți buni, însă frumusețea lor principală este cea a chipului. [...] Au o expresie de blândețe şi

[385] Jeremy Black, *The British and the Grand Tour,* Croom Helm, Londra, 1985; Geoffrey Trease, *The Grand Tour,* Heincmann, Londra, 1967; William Edward Mead, *The Grand Tour in the Eighteenth Century*, Houghton Mifilm, Boston, 1914.

[386] Eisner, *Travels,* 89.

[387] Moritt, *A Grand Tour,* 245.

> inteligență pe care n-am mai văzut-o şi ca variază cu o delicatețe şi o rapiditate pe care niciun pictor nu le poate reda. [...] În afara de asta, apariția lor în veşminte elegante nu ne-a dat deloc impresia unor țărănci, iar dacă punem la socoteala şi grația atitudinilor şi manierelor lor, aproape că am început să ne credem printre nişte doamne deghizate.[388]

Aceste afirmații erau mai revelatoare pentru fantasmele tinerilor şi sănătoşilor aristocrați englezi cu educație clasică din epoca de tranziție între Iluminism şi Romantism decât pentru meritele fizicului feminin grecesc de la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Ele constituiau totuşi o ilustrare foarte clară a unei atitudini de clasă distincte care era întotdeauna prezentă în majoritatea relatărilor, deşi în diferite grade de imensitate. „Doamne deghizate" era trăsătura calificativă pentru grecoaice. Absența ideii de gentleman era principalul reproş adus bărbatului grec şi prezenței sale, cea mai mare laudă pentru stăpânii otomani. Ba a dus la zicala: „Johnny Turcul este un gentleman." La Atena, Morritt a locuit la început la consulul britanic „care este sărac şi grec, două circumstanțe ce-l transformă întotdeauna pe om într-un escroc". Grecii erau descrişi invariabil ca escroci şi pungaşi, deşi singura mențiune propriu-zisă a hoției a fost indulgentul raport asupra felului în care britanicii dobândeau marmurile antice: „Pe unele le furăm, pe altele le cumpărăm şi curtea noastră este foarte împodobită cu ele".[389]

Fără a intra în marea controversă a marmurilor Elgin, ne putem aminti cum a descris arheologul Edward Dodwell reacția localnicilor: „Atenienii în general, ba nu, chiar şi turcii, au deplâns jaful care s-a făptuit: cu glas tare şi în mod deschis şi-au învinovățit suveranul pentru permisiunea acordată!"[390] Suveranul a fost pe nedrept – sau prea sever – învinovățit: *firmanul* pe care l-a dat lordului Elgin autoriza un grup de pictori să fixeze schele în jurul vechiului templu, să

---

388 *Ibid..* 109.
389 *Ibid.,* 171, 179.
390 Woodhouse, *The Philhellenes,* 13–14.

facă mulajul ornamentelor şi al figurinelor din mortar şi ipsos, să măsoare rămăşiţele celorlalte ruine, să excaveze fundaţiile pentru a descoperi inscripţii şi doar la sfârşitul acestei lungi liste exista o menţiune vagă că anumite bucăţi de piatră cu inscripţii vechi sau sculpturi pot fi luate. Acţiunea de măsurare şi schiţare a fost rapid reorganizată într-una de demontare. Un alt călător. Edward Clarke din Cambridge, a relatat cum ghidul, observând scoaterea de pe Partenon a unei *metope* deosebit de frumoase, lăsând să-i cadă o lacrimă, a exclamat «Telosî», declarând ferm că nimic nu-l va face să consimtă la o altă delapidare a clădirii”[391]. Dodwell însuşi nu a avut prea multe regrete pentru greci sau rezerve faţă de felul în care a dobândit bogata sa colecţie de piese de bronz, marmură, ceramică şi monede. Numit pentru bacşişurile sale „francul cu multe parale” el şi-a vândut majoritatea colecţiei unor colecţionari mai bogaţi sau mai entuziaşti: vazele sale (143 la număr, incluzând faimoasa „vază Dodwell”) au fost cumpărate de Glyptoteca din München, alte obiecte au fost vândute prinţului moştenitor al Bavariei.[392]

În contrast evident cu descrierea grecilor era aceea a comportamentului mărinimos al stăpânilor lor turci. Aflaţi în Lesbos, obosiţi de sărăcăcioasele locuinţe greceşti, cei din grupul lui Morritt au reuşit să se facă invitaţi de către aga local, care i-a tratat bine. Un dineu somptuos cu un excelent vin de Cipru a mai domolit aversiunea lui Morritt faţă de Levant: „Încep să cred că există gentlemeni în toate naţiunile. Aceşti aga trăiesc foarte confortabil. Casele lor sunt mari, bune şi bine adaptate climatului. […] Au mulţi cai, le place să vâneze cu puşca şi cu şoimul şi deseori posedă, dacă socotim şi servitorii agricoli, nu mai puţin de trei sau patru sute de oameni.” În Tesalia şi Beoţia, Morritt a fost revoltat de cete

---

[391] Edward Daniel Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa,* vol. 3, Cadell and Davies, Londra. 1814,483–484.

[392] „Edward Dodwel”, *The Dictionary of National Biography*, vol. 5, 1921–1922, 1083.

câteva sate mizerabile locuite în întregime de greci şi evrei. Grecii îşi exercitau guvernarea într-o manieră atât de mârşavă, încât „am căutat turcii cu aceeaşi fervoare cu care căutam englezii în alta parte… Vă asigur ca turcii sunt o rasă mult mai onorabilă, încât cred că, dacă vreodată această ţară ar cădea în mâinile grecilor şi ruşilor, ar fi de nelocuit”. El repetă aceeaşi idee într-o altă scrisoare din 1795:

> Suntem foarte bine cu turcii de aici şi în special cu guvernatorul oraşului, care ne-a vizitat, ne-a trimis vânat, a organizat petreceri pentru noi, ne-a oferit câini, cai etc. şi este un om vesel şi inimos. Mergem adesea la el să fumăm o pipă şi suntem în cele mai bune relaţii. O să mă transform într-un adevărat musulman. Dacă sunt ignoranţi, este vina guvernului şi a religiei lor, dar o să afirm întotdeauna că n-am văzut un popor cu o fire mai bună şi mai vitează. Aerul lor, de la cel mai important până la cel mai umil, este acela de lord şi stăpân, cum şi sunt, iar politeţea lor are ceva demn şi inimos în ea, ca de la bărbat la bărbat; deşi am suficient sânge englezesc în vine, sunt gata aproape să lovesc un grec pentru slugărnicia pe care o consideră politeţe.[393]

Dacă la Blount desluşim recunoaşterea inconştientă a unei rase conducătoare de către una în curs de formare, în cazul lui Morritt afirmaţia era făcută cu bună ştiinţă şi deschis. Singura diferenţă era uşoara schimbare de roluri: naţiunea conducătoare a lumii recunoştea una care începea să apună. Atitudinea lui Morritt a fost împărtăşită de un număr de observatori englezi, deşi grosolănia lui conştientă, provenind din aroganţă aristocrată şi tinereţe, este mai atenuată în descrierile concetăţeni lor săi. În general, ei îi preferau pe turci grecilor şi nu numai că deplângeau lipsa de exegeză şi afinităţi clasice ale grecilor, ci considerau, de asemenea, religia lor ca degenerată şi total respingătoare. Grecii erau falşi, neprietenoşi, slugarnici, ignoranţi, superstiţioşi, leneşi, lacomi, venali, intriganţi, murdari, nerecunoscători şi mincinoşi.[394] Cu toate acestea, secolul al XIX-lea a adus

[393] Morritt, *A Grand Tour*, 136, 156, 180.
[394] Woodhouse, *The Philhellenes*, 31–34. 37.

contacte mai intense şi mai regulate cu populaţiile balcanice prin intermediul comerţului şi frecventelor acţiuni politice, militare, religioase şi educative. În consecinţă, relatările călătorilor dovedesc o cunoaştere mai competentă şi sunt marcate uneori de intuiţii adânci şi de o înţelegere umană adevărată, în al doilea deceniu al secolului, marea dragoste a englezilor a fost Grecia. „Toţi suntem greci”, a spus Shelley în prefaţa poemului său *Hellas,* scris la scurt timp după izbucnirea revoltei greceşti. Shelley nu pusese niciodată piciorul în Grecia. Unii urmau maxima lui Chateaubriand: „Să nu vedeţi niciodată Grecia, Monsieur, decât prin ochii lui Homer. Este cea mai bună cale.” C. M. Woodhouse a rezumat filoelenismul englez ca o scurtă pauză în continuitatea „prejudecăţii şi indiferenţei”: „Nu putem vorbi de filoelenism înainte ca flacăra lui să fie aprinsă de Byron, deşi existase şi înainte un oarecare interes faţă de Grecia.” Acest interes a fost produsul clasicismului, al Marii Călătorii şi al intereselor strategice în estul Mediteranei, generate de teama faţă de Franţa şi, mai târziu, de Rusia. Totuşi, nu a existat niciodată un interes în sine faţă de greci. Dragostea pentru Grecia a fost caracterizată strălucitor de Woodhouse: „Ei iubeau Grecia visurilor lor: pământul, limba, antichităţile, dar nu oamenii. Ce bine ar fi, gândeau ei, dacă grecii ar semăna mai mult cu învăţaţii şi gentlemenii englezi; sau, mai mult decât atât, dacă ar semăna cu străbunii lor; ori, încă şi mai bine, dacă n-ar exista locuitori în Grecia.”[395]

Înainte de izbucnirea revoltei, predomina opinia că, atâta vreme cât grecii n-aveau să fie mai bine educaţi, independenţa era prematură. Ea era împărtăşită nu numai de europeni, ci şi de unii conducători ai Iluminismului grec, în special de Adamandios Korais. Chiar în timpul războiului, simpatia pentru greci a crescut datorită presei şi pamfletelor progreceşti. „Grecii s-au alăturat astfel spaniolilor, italienilor şi sud-americanilor (dar nu irlandezilor) între naţiunile oprimate pentru care inimile britanice ar trebui să sângereze

[395] *Ibid.,* 10, 38–39.

şi buzunarele să se deschidă.” Idila a fost scurtă. Puţini filoeleni au rezistat la efortul întregului război şi au rămas încă şi mai puţini cei angajaţi în construirea unei Grecii independente. Epitetele care fuseseră folosite pentru greci înainte şi care dispăruseră în timpul patosului filoelen au reapărut. Li se reproşa incapacitatea de a se guverna, îndeosebi nepriceperea cu care acţionau instituţiile şi politica grecească. Câteva decenii după independenţă, filoelenismul devenise de neînţeles, iar Constantinopolul şi provinciile erau mai cunoscute călătorilor. Exista însă o diferenţă fundamentală: nu se mai punea problema restabilirii guvernării otomane; independenţa Greciei era un *fait accompli*[396].[397]

Fără a intra în problema reciprocităţii politicii externe şi a discursului public, este suficient să spunem că se observă limpede o corelare între tonul scrierilor celor mai mulţi călători englezi şi principalele curente în politica externă. Anii 1830 au constituit o linie despărţitoare atât în politica britanică faţă de Orientul Apropiat, cât şi în caracterul literaturii de călătorie. Până la jumătatea secolului al XVII-lea, relaţiile dintre Anglia şi Imperiul Otoman au fost cu precădere comerciale şi abia în secolul al XVIII-lea îndatoririle diplomatice au căpătat treptat prioritate.[398] La sfârşitul secolului al XVIII-lea, Marea Britanie devenise principala naţiune industrială şi comercială de pe glob şi, după înfrângerea lui Napoleon şi expansiunea teritoriilor sale peste mări, se transformase şi în cea mai mare putere colonială, a cărei politică era îndreptată spre creşterea predominanţei unei „Pax Britannica”. În Europa, această politică a fost promovată prin menţinerea sistemului „echilibrului de putere’”; una dintre legăturile decisive ale acestuia devenise Imperiul Otoman, Totuşi, în anii 1830

[396] Fapt împlinit *(lb. fr.)*.

[397] *Ibid.*, 73–74. 120–123, 159–160.

[398] Sarah Searight, *The British în the Middle East*, Weidebfeld and Nicolson, Londra, 1979, 16–20.

Marea Britanie nu formulase o Linie de politică externă specifică față de Imperiul Otoman, Abia odată cu apariția Rusiei ca figură centrală pe scena europeană şi cu succesele sale teritoriale împotriva otomanilor se conturează o linie definită de acțiune. După anul 1830, politica externă britanică nu s-a schimbat, dar a luat forma unui program dat de păstrare a integrității şi inviolabilității Imperiului Otoman[399]. Extraordinara afirmare a puterii britanice a dus, la mijlocul secolului al XIX-lea, la încercarea lui Palmerston „de a răsturna echilibrul mondial al puterilor în speranța de a inaugura o perioadă a hegemoniei globale britanice şi de a sprijini un *statu-quo* pseudoliberal acasă".[400]

Se poate observa, de asemenea, politizarea multora dintre relatările călătorilor în această perioadă. Cele mai multe erau marcate puternic de vederile politice ale autorului. Ele nu se deosebeau aproape niciodată de linia guvernamentală oficială, cu excepția unora zeloşi în a o depăşi, cum s-a întâmplat în cazul unui proeminent turcofil şi posedat rusofob, David Urquhart. Cu mici excepții, implicarea politică a cărților călătorilor în secolul al XIX-lea era, după cum bine arăta Barbara Jelavich, că „descriau ceea ce era acceptat în general ca adevărat"[401]. În această lungă panoramă a verdictelor date de Occident Imperiului Otoman şi Balcanilor, ar fi înviorător de auzit o voce şi o părere diferite. La începutul secolului, Allen Upward scria despre întâlnirea lui cu un om de stat turc, renumit pentru sagacitatea sa, care-i spusese: „Am observat că clasa dumneavoastră conducătoare poate face întotdeauna poporul să gândească ceea ce vrea

---

[399] Jotin Howes Gleason, *The Genesis of Russophobia in Great Britain,* Octagon, New York, 1972; Maria Todorova, *Angliia, Rossiia i Tanzimat,* Glavnaia redakțna vostoeinoi literaturi izdatelsiva „Nauka", Moscova, 1983.

[400] Jack Snyder, *Myths of Empire. Domestic Politics and Internațional Ambition,* Cornell University Press, Ithaca, N.Y. şi Londra, 1991, 160.

[401] Barbara Jelavieh, „The British Traveller in the Balkans: The Abuses of Ottoman Administration in the Slavonic Provinces", *Slavonic and East European Review,* vol. 33, nr. 81, iunie 1955, 412.

ea.” Upward tinde să fie de acord: „În pofida Parlamentului şi a presei, probabil că nu există în prezent vreo țară în care birocrația să exercite o astfel de putere necontrolată ca în Anglia şi în care influența publicului să fie atât de slabă.”[402]

Aşa cum a demonstrat cariera lui ulterioară, Urquhart a fost cel mai elocvent exemplu de filoelenism zădărnicit. După ce aproape că şi-a sacrificat viața pentru cauza greacă (fratele lui chiar a şi murit pentru ea), el i-a descoperit ulterior pe otomani şi le-a consacrat o pasiune excesivă şi obsesivă. În capodopera lui, *The Spirit of the East*, întregul stereotip era inversat. Nu tirania turcească trebuia blamată pentru servilismul grecilor, ci servilismul grec care a corupt simplitatea obiceiurilor pastorale turceşti.[403] Se pare că Urquhart se considera personal responsabil de a fi contribuit la distrugerea Imperiului Otoman.[404] El s-a apucat să-şi repare greşeala cu acelaşi zel, devenind campionul cauzei Imperiului Otoman împotriva Rusiei. Activitățile lui Urquhart în Orient nu numai că s-au bucurat de aprobarea tacită a guvernului britanic, dar înflăcărarea sa jurnalistică antirusească a influențat extraordinar opinia publică şi a avut un anume rol în elaborarea politicii externe, exemplu timpuriu ai influenței exercitate de presă.[405] Benjamin Disraeli, pe de altă parte, n-a suferit niciodată de contagiunea filoelenismului: disprețul sau pentru mişcările naționale a fost permanent şi constant. În timpul Marii Călătorii pe care a făcut-o în 1830, el s-a oferit chiar să se alăture armatei otomane în campania dusă de aceasta pentru a înăbuşi o revoltă în Albania. În Ioannina, el a a fost primit în audiență la marele vizir şi a notat apoi în jurnalul sau „încântarea de a fi fost apreciat de un om care zilnic

[402] Upward, *The East and Europe*, 321.

[403] David Urquhart, *The Spirit of the East: a Journal of Travels through Roumali,* vol. 1, H. Colbum, Londra, 1838, 195.

[404] Woodhouse, *The Philhellenes*, 15.

[405] Richard Shannon, „David Urquhart and the Foreign Affairs Committees”, ed. Patricia Hollis, *Pressure From Without in Early Victorian England*, Edward Arnold, Londra, 1974.

decapita jumătate din provincie”. Etern estet al exceselor imperiale, Disraeli nu numai că le aproba ca tânăr călător, dar mai târziu le-a şi prezidat la cârma imperiului britanic.[406]

Politica nu a lăsat totuşi nicio amprentă asupra scrierii cunoscute drept cartea de călătorie model a lumii anglofone: *Eothen*, de Alexander Kinglake. Eliberat grație Orientului de „civilizația perimată a Europei, Kinglake şi-a descris călătoria din 1834–1835 prin Serbia, Bulgaria, Grecia, Turcia, Cipru, Liban, Palestina, Egipt, Iordania şi Siria, Din cele peste două sute de pagini ale operei sale, doar zece sunt consacrate drumului prin Balcani la Constantinopol. Deşi Kinglake şi însoțitorul său se mândreau cu „minunata lor evadare” din „țările europenizate” şi se desfătau cu călătoria lor în Orient, care devenea „un mod de viață”, totuşi, acoperind întinderea dintre Semlin şi Constantinopol, „deseori am uitat Stambulul, am uitat întregul Imperiu Otoman şi ne-am reamintit doar timpurile străvechi. [...] L-am brutalizat pe Keate şi i-am batjocorit pe Larrey Miller şi pe Okes; călăream râzând puternic şi vorbind gravei păduri sârbeşti, de parcă ar fi fost «crângul din Brocas»”.[407] Aşa cum avea să observe ulterior un critic al „descendenților lui Kinglake”, călătorul englez era un ignorant al culturilor pe care le traversa, dar „tocmai egoista sa necunoaştere era pe placul cititorilor” şi i-a adus „invitații la dineuri pentru meritul de a fi mângâiat atât de gingaş prejudecățile culturale ale publicului sau”.[408] Serbia şi Bulgaria nu erau decât cadrul potrivit pentru a începe o aventura exotică, nu ofereau prea mult interes şi te simțeai „prea puțin înclinat să «verşi o lacrimă» pe mormântul cuiva «altădată strălucitor» sau să-ți aduci «tributul de respect» vreunui lucru vin sau mort; nu există scriitori sârbi sau bulgari pe care să regreți că nu-i cunoşti”. Şi nici pământul din jur nu abunda în monumente clasice

[406] Susan Hyman, ed „*Edward Lear in the Levant. travels in Albania. Greece and Turkey in Europe 1848–1849,* John Murray, Londra, 1988, 26.

[407] Kinglake, *Eothen,* 15.

[408] Eisner, *Travels,* 138–139.

demne de luat în seamă:

> Singura clădire publică de interes întâlnită în drum este de dată modernă, dar se spune că e un bun exemplu de arhitectură orientală; are o formă piramidală şi este alcătuită din treizeci de mii de cranii, contribuție adusă de rebelii sârbi în prima parte (cred) a acestui secol; nu sunt sigur de dată, dar cred că în anul 1806 a fost aşezat primul craniu. Mi-e ruşine să spun că, în întunericul dimineții, am trecut fără să ştim prin preajma acestui triumf al artei şi în mod josnic nu am admirat „grandoarea simplă a concepției arhitectului” şi „frumusețea extraordinară a ornamentelor”.[409]

Aceste vorbe erau spuse cu ironie şi cu proverbiala aroganță aristocrată, dar rămâneau foarte departe de denunțarea barbariei balcanice de la începutul secolului următor; erau totodată diferite şi de orice explozie de condamnare morală a criminalilor otomani, opinie împărtăşită de câțiva dintre compatrioții lui Kinglake câteva decenii mai târziu. Zece ani după Kinglake, William Makepeace Thackeray a călătorit pe Mediterana la bordul *Iheriei* şi a ajuns pe pământ grecesc la Atena. Deşi avea reputația de a fi singurul romancier distins al secolului al XIX-lea care a avut experiența unei educații clasice tradiționale, el nu a arătat prea mult interes față de monumentele Antichității clasice. Atenția i-a fost atrasă de actualul palat al regelui Greciei; „Dărăpănarea locului bate Irlanda, şi asta spune multe. Palatul basileului este un enorm edificiu de ipsos într-un pătrat conținând şase case, trei măgari, niciun drum, nicio fântână (exceptând într-o pictură dintr-un han).” Thackeray nu a dovedit mai mult interes nici față de restul Mediteranei; el „s-a comportat ca un solipsist burghez”[410].

Edward Lear a devenit celebru ca talentat artist al peisajului (deşi îşi făcuse un nume grație desenelor sale ornitologice şi este cunoscut în special de către copii datorită cărții sale *Book of Nonsense).* Peisajele lui erau admirate

---

[409] Kinglake, *Eothen,* 16.

[410] Eisner. *Travels,* 145.

pentru îndrăzneala concepției şi acuratețea detaliului. Majoritatea minunatelor sale desene, acuarele şi uleiuri proveneau din călătoriile prin Albania şi Grecia în anii 1840 şi 1850.[411] Lear iubea mai puțin oamenii, pe care rareori îi picta. Îi plăceau numai atunci când se potriveau cu pitorescul (cuvânt favorit) peisajului: „Un pictor trebuie să viziteze Acroceraunia – până atunci el nu va fi conştient de cele mai mărețe etape ale pitorescului sălbatic şi totuşi clasic, ilir sau epirot, oameni sau munți. Dar trebuie să meargă cu un ghid bun, altfel s-ar putea să nu se mai întoarcă niciodată" În consecință, Lear folosea un servitor albanez, Giorgio Kokali, un „suliot semicivilizat, asemănător cu sălbaticul Rob Roy", care îi era aprig devotat. Chiar şi în regiunile care păreau mai blânde şi mai civilizate, Lear detesta „aparența de corcitură a fiecărei persoane şi lucru", tema care va deveni un refren discret în multe dintre descrieri.[412]

În interacțiunea complexă dintre politica externă, discursul călătorilor şi opinia publică, diferitele laturi ale triunghiului au jucat în momente diferite rolul de *agent* (sursa de influență) şi *ținta* (receptorul).[413] În timp ce relatările călătorilor determinau formarea opiniei publice, acest lucru nu se întâmpla întotdeauna doar prin reproducerea şi diseminarea liniei politicii externe oficiale. De fapt, a existat întotdeauna o pluralitate de simpatii britanice în Est, şi nu putem menționa vreun grup sau vreo națiune care să nu fi atras sprijinul unui *anumit* grup în societatea engleză într-o *anumită* perioadă, deşi, în general (şi cu toate excepțiile inerente unei generalizări largi), la clasa liberală de

---

411 *Edward Lear in Greece.* O expoziție itinerantă de la biblioteca Gennadius, Atena, şi Meriden Gravure, Meriden, Conn., 1971; Edward Lear, *Journal of a Landscape Painter in Greece and Albania,* Londra, 1851, Lear, *Journal of a Landscape Painter in Southern Albania,* R Bentley, Londra, 1852.

412 Hyman, *Edward Lear în the Levant,* 25; Eisner, *Travels,* 159.

413 Alice H, Fagly şi Shelly Chaiken, *The Psychology of Attitudes,* Harcourt, Brace, Jovanovich, Orlando, Fla., 1993, 634.

mijloc se putea vorbi despre o părtinire aristocrată turcofilă şi o părtinire procreştină.[414] Un exemplu notabil de voci distincte anterioare unei importante schimbări temporare de gândire în politica externă tradiţională a Marii Britanii a fost seria de conferinţe publice ţinută de două călătoare, Georgina Mackenzie şi Adelina Irby, după un tur mare al Balcanilor cuprinzând Bulgaria, Serbia, Bosnia şi Macedonia între 1861 şi 1863. Publicarea ulterioară în 1867 a popularei şi influentei lor cărţi *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe,* împodobită cu desene de Felix Kanitz, a prezentat publicului britanic un subiect practic necunoscut: starea slavilor subjugaţi.

N-ar fi o exagerare să spunem că cele doua călătoare i-au descoperit pe slavii sudici pentru publicul englez, care în 1860 încă „presupunea vag că toate ţinuturile [din Balcani] erau locuite de turci sau de greci". În a doua categorie fiind clasaţi toţi nonmusulmanii.[415] În august 1862, în timp ce vizitau faimoasa mânăstire Rila, Mackenzie şi Irby au fost primite de abatele Neofi Rilski, renumit dascăl şi lingvist, scriitor prolific şi autor al primei gramatici bulgare. El era îngrijorat de ştirea că mânăstirea muntenegreană Cetigne a fost arsă de musulmani. Asigurat de vizitatoarele sale că Franţa n-ar permite să se întâmple acest lucru, el a exclamat: „Franţa, poate, dar Anglia!" Răspunsul doamnelor a fost acela că „lipsa de interes arătată de Anglia faţă de creştinii slavi provenea în mare parte din ignoranţa sa – nimeni nu auzise vreodată cu adevărat de ei". Reacţia lui Neophyt a scos la iveală faptul că era conştient de încâlcelile politicii marilor puteri: „Este păcat totuşi ca o ţară atât de mare, ai cărei fii sunt liberi să călătorească unde vor şi să publice ce vor, să rămână într-o profundă ignoranţă a *creştinilor,* cunoscându-i, totodată, atât de bine pe *turci."*[416]

[414] Skopetea, *I Disi,* 134, 150–152.

[415] Dorothy P Anderson, *Miss Irby and Her Friends,* Hutchinson, Londra, 1966, 20–21.

[416] *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe By G. Muir*

Mackenzie şi Irby nu numai că i-au descoperit pe slavii din sud, dar au devenit şi suporterii lor devotaţi; „ele au pătruns în ţară mai în profunzime, au văzut dincolo de mohoreala, sărăcia şi mizeria slavilor creştini şi au fost mai puţin mulţumite de politeţea manierată şi explicaţiile facile ale oficialităţilor turce”. Una fiică de baronet, cealaltă nepoata de pair, „erau doamne ale epocii victoriene; aveau mare credinţă în religia lor, mare încredere în progres, mare încredere în naţionalitatea şi originea lor; şi erau cuprinse de o chemare plină de pasiune care le mâna înainte”. Drept urmare, nu numai că au încercat să „ilumineze” publicul englez, ci şi să-i instruiască pe cei care constituiau obiectul strădaniilor lor, în 1869, o şcoală ortodoxă de fete a început să funcţioneze în Sarajevo şi, după moartea lui Mackenzie în 1874, ea s-a aflat în centrul existenţei lui Irby, care a condus-o până la sfârşitul vieţii, fiind înmormântată la Sarajevo în 1911. În poporul bosniac, Irby găsise direcţia în care să-şi canalizeze eforturile şi a devenit apărătoarea sa constantă, cu toate ca nu şi-a uitat niciodată clasa socială şi ţara; era „conştientă eu mândrie de superioritatea ei datorată naşterii, educaţiei şi civilizaţiei”. Bosniacii au rămas întotdeauna „semibarbari” şi, în pofida eforturilor de a produce „o clasă mai bună de ţărănci”, „lipsa de onestitate întrecea onestitatea”, iar slăbiciunea dintotdeauna era, neputinţa lor de a munci din greu”.[417]

După un deceniu, opinia publică se schimbase atât de substanţial, încât William Gladstone, în prefaţa din 1877 la a doua ediţie a cărţii sale *Travels,* scria: „Aproape toţi, de bunăvoie ori cu părere de rău, mărturisesc că vorbind despre Imperiul Otoman trebuie să accepte să cerceteze condiţia popoarelor supuse.”[418] Înainte, chiar şi cele mai bune prietene, ca Florence Nightingale, priviseră cu jenă şi

---

Mackenzie and A. P. Irby „ediţia a doua revăzută, Daldy, Isbister, Londra, 1877, 154.

[417] Anderson, *Miss Irby*, 50–51, 38, 202.

[418] *Travels in the Slavonic Provinces,* viii.

suspiciune ardoarea Adelinei Irby şi implicarea ei în politica bosniacă şi sârbă. Totuşi, şi aici s-a produs o schimbare: „În vara anului 1876 nu mai era nepotrivit să ai prieteni printre «semibarbari» şi nici excentric să cunoşti provinciile turceşti şi limba sârbă”.[419] Se publicau cărți noi despre slavii din sud, care aduceau informații suplimentare şi criticau deschis guvernul britanic pentru că acorda prea puțină atenție viitoarelor națiuni dominante ale peninsulei.[420]

Demascând presa care „în mod sistematic ascunde numeroasele mărturii ale fărădelegilor turceşti ce continuă în Bulgaria”, în special suprimarea sângeroasă a răscoalei din aprilie 1876, Gladstone conchide: „A devenit îndeobşte cunoscut că domnia terorii continuă în acea nefericită provincie.” El a dezvăluit starea dezolantă a Bosniei şi Herțegovinei, unde „peste o treime din populație este exilată sau fără adăpost” şi unde „nelegiuirile pline de cruzime [...] sunt tot mai legate, ca nişte anexe, de cuvântul turcesc”.[421]

După groaznicele masacre bulgăreşti, vicontesa Emily Strangford a înființat un fond pentru salvarea țăranilor bulgari. Cu sprijinul misiunii americane American Missionary Establishment din Samokov şi al conducătorului acesteia, James Franklin Clarke, ea a distribuit îmbrăcăminte şi a venit în ajutorul nevoiaşilor. Fiica cea mică a amiralului Sir Francis Beaufort, Emily Anne călătorise şi scrisese foarte mult despre Est înaintea căsătoriei ei şi, ca descendentă a familiei Beaufort din timpul cruciadelor, i se acordase ordinul Sfântului Mormânt de către patriarhul Ierusalimului. Soțul ei, Percy Ellen Frederick William Smythe, a fost al optulea viconte Strangford şi fiul renumitului ambasador britanic la Constantinopol şi Sankt-Petersburg din anii 1820, fiind el însuşi unul dintre cei mai

[419] Anderson. *Miss Irby*, 134.

[420] William Forsyth, *The Slavonic Provinces South of the Danube. A Sketch of Their History and Present State în Relation to the Ottoman Porte,* John Murray, Londra, 1876, 183–194.

[421] *Travels in the Slavonic Provinces,* xi, xii.

distinşi filologi şi etnologi ai vremii. Având serioase cunoştințe de persană, turcă, arabă, afgană, hindi şi greacă modernă, precum şi oarecare idee despre limbile slave, a fost numit ataşat şi secretar al ambasadei britanice din Constantinopol în anii 1840–1850. După intrarea în posesia titlului nobiliar, el a continuat să trăiască „o viață de derviş" la Constantinopol până la căsătoria sa de la începutul anilor 1860. Opiniile lui despre Orient au fost publicate în numeroase articole din *Pall Mall Gazette* şi *Saturday Review.* Considerându-se un antifiloelen, dar un profil o neogrec, diferențiere revelatoare între afectarea abstractă față de un trecut imaginar şi implicarea activă în problemele actuale ale națiunii greceşti, el credea cu toate acestea că viitorul Europei de Sud-Est aparținea bulgarilor, „cel mai numeros şi promițător popor de creştini din Turcia"[422].

Împărtăşind vederile defunctului ei soț, vicontesa Strangford s-a angajat în acțiunea caritabilă, una dintre marile virtuți şi marile mode ale societății victoriene. Deşi misiunea sa era „în întregime şi exclusiv una de caritate şi bunăvoință practică față de semenii aflați în suferința", ea era „hotărâtă să evite orice ar fi putut da naştere reproşului că i-ar occidentaliza sau că i-ar face să avanseze într-o manieră artificială peste nivelul la care ajunseseră singuri". Dacă bulgarii ar fi fost „un popor prost, apatic şi anost", ea ar fi profitat de ocazie ca să-i îmboldească; dar din moment ce ardeau de dorința de a progresa, nu aveau nevoie decât de o încurajare să se autoperfecționeze. Ea a fost foarte impresionată de setea lor de educație, pe care a considerat-o „cea mai remarcabilă trăsătură a caracterului bulgar. [...] Cerşeau o şcoală înainte de a cere adăpost pentru ei înşişi"[423].

[422] „Smythe, Perce Ellen Frederick William, eighth viscount Strangford", *The Dictionary of National Biography,* vol. 18, 605–606; Viscountess Emily Strangford, *Report of the Expenditure of the Bulgarian Peasant Relief Fund,* Hardwicke and Bogue, Londra, 1878, 1.

[423] Strangford, *Report*, 2–3, 25.

Pentru Lady Strangford, bulgarul constituia „un amestec curios de hărnicie şi cumpătare cu lene şi apatie; uneori pare atât de oriental, alteori atât de occidental. Crezând ferm în progres, ea considera că odată cu libertatea şi independenţa „toate defectele lor – asprimea caracterului, sărăcia sentimentului şi apatia sufletului, chiar şi dragostea de băutură, vor trece precum norii dimineţii; iar naţiunea va străluci". Toate defectele descrise cu bună-credinţă de vicontesa Strangford constituie „defectele" perene şi internaţionale ale ţăranilor săraci şi suprasolicitaţi de pe tot globul. Deşi orice îndoială faţă de mărinimia carităţii lui Emily Strangford ar fi mai mult decât condamnabilă (ulterior ea a înfiinţat spitale pentru soldaţii turci în timpul războiului ruso-turc, a deschis spitale în Cairo şi Beirut şi a înfiinţat Societatea naţională pentru înzestrarea săracilor cu personal sanitar calificat), *Raportul* său conţine câteva discrepanţe care au tăcut ca acţiunile sociale victoriene să câştige reputaţia de ipocrite. Descriind o scenă în care, într-o duminică, patruzeci şi şase de băieţi bulgari „cu o clasă deasupra ţăranilor şi ai căror părinţi fuseseră înstăriţi înaintea distrugerii proprietăţii lor" au venit să-i mulţumească pentru hainele pe care le căpătaseră intonând cântece de mulţumire, ea s-a simţit ruşinată de apariţia lor în „lungi mantii negre, arătând ca nişte pinguini, cântând atât de frumos şi de solemn. Aş fi dorit ca bunul englez care a donat lucrurile să-mi fi trimis veşminte mai adecvate" decât pachete pline de „rochii de muselină decolorate, vechi şi rupte; şosete de copii fără călcâie sau degete şi pantofi fără tălpi; fleacuri ieftine, zorzoane stricate şi mănuşi desperecheate".[424]

Coincidenţa între descoperirea naţionalităţilor creştine oprimate şi descoperirea săracilor victorieni, fiecare cu discursul său, a fost remarcabilă. La fel cum, „pe tot parcursul secolului al XIX-lea, englezii au privit sărăcia şi au considerat-o tolerabilă moral deoarece privirea lor era atrasă

[424] *Ibid.,* 3, 21–22, 26.

de religia evanghelică şi economia politică”, tot aşa era considerat tolerabil *statu-quo*-ul politic din Orientul Apropiat. Dezbaterea pasionată referitoare la cele două naţiuni aparţinând societăţii engleze şi-a găsit analogia în conştientizarea existenţei „celorlalte naţiuni” din Balcani, deşi în ambele cazuri climatul intelectual considera „că nu se putea face nimic în afară de caritatea atât de detestată de Malthus”.[425] Milostenia nu constituia singura metodă folositoare de autoconservare ideologică la englezi. Estul oferea posibilităţi facile de a traduce în termeni simpli problemele complexe cu care se confrunta în acea vreme metropola colonială engleză: neliniştea faţă de Irlanda se traducea în neliniştea faţă de Macedonia; moda grijii faţă de săraci era transformată într-o modă a preocupării faţa de naţionalităţile asuprite; mişcarea feministă se fixase asupra vieţii în haremuri; remuşcarea faţa de India sau faţă de Războiul Burilor s-a transformat la începutul secolului în vină faţă de atrocităţile turcilor.[426] Când Harry Thomson se plângea în călătoria sa prin Bosnia, Herţegovina şi Macedonia că „Anglia a fost pe drept considerată de statele balcanice ca fiind un prieten al turcilor şi duşmanul supuşilor lor creştini”, a ajuns la concluzia că, datorită obsesiei sale faţă de posesiunile din India şi geloziei faţă de Rusia, „Anglia, mai mult decât oricare altă putere europeană, este responsabilă de dezolarea şi mizeria acestor porţiuni ale Peninsulei Balcanice care nu s-au scuturat încă de jugul turcesc”.[427] Sau, aşa cum a rezumat un alt englez angajarea emoţională a Angliei faţă de diferitele grupuri balcanice:

> Minoritatea a fost, invariabil, câştigătoare. Ba atrăgea două instincte ale caracterului englez, unul demn de laudă, altul nu

---

[425] Sheila Mary Smith. *The Other Nation: The Poor in English Novels of the 1840’s and 1850’s,* Clarendon, Oxford, 1980, 36.

[426] Skopetea, *I Disi,* 136–137.

[427] Harry C. Thomson, *The Outgoing Turk: Impressions of a Journey through the Western Balkans*, D. Appleton, New York, 1897, 209, 212, 221.

> Primul era dorința noastră adevărată, deşi exagerat de sentimentală, de a-l ajuta pe cel oprimat, fără a cerceta în prealabil dacă acesta este cumsecade. Celălalt era capacitatea unora dintre noi de a ne salva conştiința de a fi neglijat săracii nepitoreşti din zona de est a Londrei prin asumarea unui interes fața de săracii pitoreşti din zona de est a Europei.[428]

Deşi oprobriul public, cel practicat de Gladstone în special, nu a determinat o implicare a politicii britanice în afacerile bulgăreşti sau bosniace, el a adus la putere Partidul Liberal în 1880, în urma unei campanii electorale care a recunoscut importanții noii mase cu drept de vot şi a publicării în presă a discursurilor candidaților. Exploatând abil problema balcanică (deşi simpatiza sincer şi chiar obsesiv cu populațiile îndepărtate), Gladstone s-a concentrat asupra necesității unei politici externe morale.[429] Sălbăticia diatribelor adepților lui Gladstone împotriva lui Disraeli se potriveau perfect cu acuzațiile la fel de sălbatice ale publicului şi presei turcofile (Gladstone a fost chiar acuzat că este agent rus). Dacă există vreo învățătură ce poate fi trasă din criza bosniacă de acum 120 de ani, ea se referă mai mult la imperativele interne din politica externă a marilor puteri decât la „vechile dispute".

Perceperea Balcanilor evoluează şi în afara sferei politice, deşi specialiştii aveau adesea păreri opuse. Cu toată prezența unor figuri influente pe scena politică precum Mackenzie şi Irby, Gladstone, vicontele şi vicontesa Strangford şi alții, aceştia nu o dominau. Un jurnalist britanic rezuma atitudinea sa față de propria-i convertire probulgară: „M-am dus în Bulgaria cu prejudecăți puternice în favoarea turcilor – aceasta este înclinația englezului mediu."[430] Şi mai puțini erau cei realmente convertiți: „într-adevăr, convingerea

---

[428] Cecil F. Melville, *Balkan Racket,* Janolds, Londra, 1941, 98–99.

[429] Richard Shannon, *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1976*, Nelson, Hamden, 1975; Richard Mi liman, *Britain and the Eastern Question*, *1875–1978,* Clarendon, Oxford, 1979.

[430] John L. C Booth, *Trouble in the Balkans*, Hurst and Blackett, Londra, 1905, 115.

englezilor că toți slavii din sud erau inferiori şi semibarbari constituia o piedică pentru orice soluționare a problemei Turciei şi a provinciilor sale europene”[431]

Doi ani după publicarea cărții lui Mackenzie şi Irby, a apărut o contrarelatare plină de pasiune, ai cărei autori erau căpitanul Stanislas St. Clair şi Charles Brophy. Scopul ei era să arate falsitatea acuzațiilor privind proasta guvernare turcească şi să facă apel la Europa ca mai întâi să studieze Turcia şi numai „după aceea să o judece, dar nu după mărturiile turiştilor şi ziarelor filoelene”. În ediția revizuită publicată doisprezece ani mai târziu au fost adăugați ulterior drept continuatori ai dezinformării şi misionarii americani.[432] Nemulțumirea creştină era reprezentată ca fiind doar rezultatul maşinațiunilor ruseşti. Emisarii ruşi erau omiprezenți; până şi schisma bulgaro-greacă, căreia Rusia i se opunea cu tărie, era văzută ca o manipulare rusească. În Est, creştinismul degenerase dintr-o religie într-o societate secretă comparabilă cu fenianismul. Dar chiar şi fenienii o duceau mai bine decât creştinii balcanici, cărora li se nega orice istorie: „Aspirațiile irlandezilor sunt fără îndoială mai legitime decât cele ale raialei, care nu are istorie şi, în consecință, nici patrie.”[433] Bulgarii, „favoriții imaculați ai Rusiei”, au devenit obiectul unei uri speciale:

> Puternici dar greoi, cu umeri largi şi spate rotunjit, cu mersul acela de urs, cu trăsături grosolane şi aspre, cu o mustață deasă ce acoperă buzele senzuale, cu barba rasă o dată pe săptămână şi ochi mici strălucitori care, deşi evită întotdeauna să-i întâlnească pe ai tăi, dau feței un aspect general de viclenie animală – nu ai spune, în ciuda prejudecăților în favoarea creştinilor interesanți din Est pe care le-ai adus cu tine din Europa, că acest vlăstar îndelung exilat reprezintă un tip încântător al marii naționalități slave pe care Maica Rusie este atât de duios dornică să o primească la pieptul ei

[431] Anderson, *Miss Irby,* 136–137.

[432] *Residence in Bulgaria,* John Murray, Londra, 1869, 412. *Twelve Years Study or The Eastern Question in Bulgaria,* Chapman and Hall, Londra, 1877,311.

[433] *Residence,* 306–307.

și să o alăture unui întreg puternic și armonios.[434]

Principalul defect al bulgarilor era acela de a nu fi avut o aristocrație, fiind astfel lipsiți de istorie, literatură și chiar de o limbă perfect formată: „Armenii, grecii și sârbii au o istorie, bulgarii nu au nimic" Mai rău: se presupunea că erau lipsiți cu desăvârșire de oameni educați: „Bulgari bogați există fără îndoială, [...] dar poate că cel mai eminent literat al acestei naționalități este un cioban dintre cunoștințele noastre, care a scris și a pus pe muzică un cântec de jale pentru moartea unui porc din turma lui."[435] Disprețul etnic nu constituie, fără îndoială, vreo noutate, dar este surprinzător că a fost folosit împotriva bulgarilor exact în anii 1860 și 1870, două decenii marcate de activități jurnalistice și literare febrile, când bulgarii au făcut progrese spectaculoase în educația lor. Pentru St. Clair și Brophy era de neiertat faptul că tocmai despre acești bulgari „grosolani, încăpățânați, trândavi, superstițioși, murdari, *sans foi ni loi*"[436] credea Europa că pot fi civilizați. Turcii erau „deja în mare parte civilizați prin natură, instinct și chiar gust" și până și „cel mai sensibil raiafil, după un an petrecut printre profesorii de rit grec, nu va putea nega ca, din toate punctele de vedere, chiar și din acela al credinței în Iisus, creștinul estic este de departe inferior celui care-l urmează pe Mahomed". Într-un apel care are calitatea de netăgăduit a unui *deja vu*[437] retrospectiv, ei implorau Anglia să „adopte la Constantinopol nu politica de neintervenție la modă în Occident, ci o politică de acțiune care, deși în folosul Turciei, va fi benefică pentru adevăratele interese ale civilizației din întreaga lume"[438].

Chiar și cele mai aprige tratate filoelene și procreștine s-au limitat la argumente strict ideologice, caracterizând guvernarea otomana ca arbitrară, despotica, necivilizată,

[434] *Ibid.,* 10, 14–15.
[435] *Ibid.,* 78–79, 394–397.
[436] Fără credință și lege *(lb. fr.)*..
[437] Deja văzut *(lb. fr.).*
[438] *Ibid.,* 237–238, 335, 409.

fanatica etc., dar nu au recurs niciodată la defăimări rasiale împotriva musulmanilor sau turcilor. Dimpotrivă, majoritatea celor pro-turceşti, chiar dacă n-au atins tonurile histrionice ale lui St. Clair şi Brophy, au zugrăvit raialele creştine ca pe nişte jalnice țări subordonate. În acelaşi timp, predomina opinia, chiar şi printre liberalii şi turcofobii îndârjiți, că slavii sudici erau incapabili să se dezvolte eficient şi independent, fiind inevitabilă manipularea lor de către Rusia. Astfel, discursul disident nu era cel ale cărui imagini fuseseră perpetuate prin stereotipuri de durată, deşi uneori (mai ales la începutul secolului) părea să controleze atât opinia publică, cât şi politica externă. Odată identificat discursul dominant, problema cât de adânc a pătruns în conştiința publicului, deşi importantă şi interesantă, nu este centrală pentru discuția de față. Important este că acest discurs, cu evidenta sa părtinire politica şi de clasă, a fost transmis mai departe şi perpetuat şi poate fi înțeles în cadrul dispunerii puterii.

În secolul al XIX-lea, a apărut o nouă literatură de călătorie în limba engleză; cea americană. Descrierile americanilor, rare la începutul secolului, au devenit mai numeroase către sfârşitul lui. Multe dintre ele erau versiuni americane ale Marii Călătorii; se poate afirma chiar că printre călătorii americani proporția de turişti adevărați era mai mare. Printre ei se numărau de asemenea misionari sau alți clerici, profesori, diplomați şi jurnalişti.[439] Al doilea american care a vizitat Grecia şi primul care a scris despre ea în primăvara anului 1806 a fost Nicholas Biddle.[440] Viitorul savant, politician şi bancher important avea doar douăzeci de

---

[439] Stephen E. Larrabee, *Hellas Observed: The American Experience of Greece. 1775–1865,* New York University Press, New York, 1957; Marcia Jean Pakake, *Americans Abroad; A Bibliographical Study of American Travel Literature, 1625–1800,* teză de doctorat, University of Minnesota, 1975.

[440] Primul a fost Joseph Allen Smith, R. A: McNeal, ed „Ni*cholas Biddle in Greece. The Journal and Letters of 1806, P*ennsylvania State University Press, University Park, Penn., 1993, 99.

ani când a început această călătorie, dar se bucura de o educație clasică solidă, căci absolvise Princeton la vârsta de cincisprezece ani. Provenind dintr-o familie bogată de quakeri, Briddle, datorită educației, ținutei și gusturilor personale, era aproape un aristocrat american: „Biddle pe strada Chestnut ar fi fost un însoțitor potrivit pentru orice aristocrat roman mergând la paradă în Forum într-o togă aranjată cu grijă”[441]. Deși opinia lui era formată de gândirea sa clasică, în judecățile sale locul întâi îl deținea disprețul profund pentru catolicism și ortodoxie în egală măsură.

Biddle a avut impresia că pusese cu adevărat piciorul pe pământul Greciei când a ajuns la Morea, după o călătorie cu vaporul din Zante: „Am simțit atunci că am ajuns în Grecia. Am simțit că eram singur într-o țară străină, departe de tot ce-mi era drag, înconjurat de barbari care ocupau un pământ interesant prin virtuțile sale trecute și decăderea sa actuală.” Descrierea grecilor oscila între milă, dezamăgire și dispreț, acesta din urma predominând. Biddle nu respingea posibilitatea ca „descendenții unei națiuni libere care i-au moștenit talentul, dar nu și norocul, [...] să poată rivaliza într-o zi cu gloria strălucitoare a strămoșilor lor”, dar pentru moment soarta lor nu era decât o ilustrare a „trecerii de la o națiune civilizată la posteritatea sa barbară”. Biddle definea condiția lor ca „pe jumătate barbară. Ei au legături cu civilizația; dar în vestimentație, în maniere, în societate ei se apropie foarte mult de nivelul popoarelor mahomedane”. Acest caracter de „mijloc” este important, dat fiind disprețul cu care Biddle îi copleșea pe greci, în comparație cu toleranța manifestată față de musulmani și în perspectiva temei recurente a „corciturii”, prezentă în toată literatura de călătorie. Explicația stării deplorabile a grecilor era condiția lor aservită; „Ca și alți sclavi, ei sunt josnici și abjecți în supușenia lor, aroganți și cruzi când pot fi astfel fără a fi pedepsiți. Incapabili de acțiune, nici măcar nu încearcă să gândească liber; și totul, până și muzica lor și jalnicul vorbit

[441] *Ibid.,* 9.

în barbă al unui sclav temător să ridice capul, ne arată că au un stăpân."[442] La Atena, Biddle a exclamat: „Sunt aceşti nenorociți superiori animalelor pe care le mână fără băgare de seamă printre ruine, sunt aceştia nişte atenieni?" În Livadia, a fost martorul unui incident în care un dragon turc l-a umilit pe cancelarul oraşului, a cărui roşeață din obraji „era un tribut adus bărbăției care, asemeni libertății țării sale, a trecut într-o clipă". Biddle a fost îngrozit de reacția concetățenilor acestuia:

> Înarmatu-s-au şi ucis-au ei tot ceea ce purta numele de turc? Cerut-au ei pedepsirea nenorocitului care îndrăznise să-l insulte pe tovarăşul şi concetățcanu lor? Pe toți sfinții, au râs. Nenorocita lor înjosire era un subiect de glumă pentru ei. Şi totuşi Livadia este la o oră de Cheroneea, la patru ore de Plateea şi la zece de Termopile![443]

Biddle, pentru care sclavia reprezenta o noțiune centrală în vocabularul său iluminist, nu a reflectat niciodată în jurnalul ori în scrisorile sale asupra poziției centrale a acesteia în propria lui societate, cu care se mândrea atât de mult, fiindu-i mai uşor să-i înțeleagă pe stăpâni decât pe sclavi. Deşi turcii erau descrişi ca indolenți beneficiind de fructul muncii supuşilor lor, „fiind stăpâni, ei erau de fapt domnii țării", Biddle era evident încântat de vizita lui la aga din Mistra, un „bătrân domn îndeobşte foarte politicos; ei ştiu că francii vin doar ca să se amuze şi să-şi cheltuiască banii şi îi plac pe englezi", constatând caracterul patriarhal al guvernării turceşti. A rămas impresionat de rapiditatea şi eficacitatea procedurilor judiciare otomane şi a conchis nu numai că „oamenii nu pot fi numiți iubitori de judecată", ci chiar şi-a pus întrebarea dacă forma de justiție turcă nu era preferabilă proceselor din Europa şi America. Numeroasele exemple de tiranie i-au servit îndeosebi la ilustrarea caracterului servil al grecilor. Turcii din Grecia, pe de altă

[442] *Ibid.,* 215, 225–228.
[443] *Ibid.,* 101–102.

parte, l-au impresionat prin toleranța lor: „Acolo ei nu se amestecă cu creştinii, dar sunt în relații bune cu ei şi se dovedesc înțelegători.” I-a găsit pe turci mult mai umani față de animale decât creştinii şi a fost încântat de limba lor, care suna mai blând decât alte limbi europene, dar a considerat-o nedemnă de efortul de a o învăța. El a descris o nuntă turcească şi, imediat după aceea, o nuntă grecească pe care a găsit-o „mult mai meschină în toate privințele. Ceremonie dezgustătoare şi în mod ridicol lipsită de înțeles”[444].

Trăsătura cea mai pregnantă din jurnalele lui Biddle este uimitorul paralelism cu Morritt, iar editorul său recunoaşte asta, deşi îi consideră mai puțin arogant şi cu o viziune asupra societății „mai largă decât a aristocratului Morritt”[445]. Marea Călătorie a lui Biddle făcea parte din cea mai bună tradiție engleză. Nu numai că noua elită americană se afla „încă sub pecetea culturii britanice”[446], dar tinerii americani bogați erau de obicei luați drept britanici, deoarece călătoreau, de cele mai multe ori, în compania englezilor: Biddle însuşi s-a alăturat artistului scoțian H. W. Williams la Atena. Un alt tânăr american, Edward Everett, ce avea să devină decan la Harvard, guvernator al statului Massachusetts, ministru plenipotențiar la Londra şi secretar de stat, a fost primul american care l-a vizitat pe Ali Paşa din Ioannina. Când a ajuns la curtea paşei în Târnovo, el a fost întâmpinat cu „God Save the King” interpretat de un grup de muzicieni germani.[447] Este mare pacat c[, în *Ageamiii la ei acasă,* Mark Twain a dedicat doar două scurte capitole Greciei şi Turciei. El s-a furişat într-o noapte la Partenon în timp ce vasul său era ținut în portul Pireu şi şi-a păstrat ironia sarcastică şi binemeritată pentru moravurile din Constantinopol. Chiar şi atunci când se strecoară stereotipuri ocazionale şi inevitabile (flirtează cu

444 *Ibid.,* 149, 155–156, 178, 181, 226, 231.
445 *Ibid.,* 31–33.
446 *Ibid.,* 26.
447 Woodhouse, *The Philhellenes,* 23–24.

facilitatoarele femei din Smyrna, a căror frumusețe este ceva mai pronunțată decât a americancelor, dar care vorbesc numai „greaca, sau armeana, sau vreo altă limba barbară”), ele sunt redate cu o lipsă de pretenții încântătoare şi dezarmantă, dar fără hazul strălucitor al călătoriei sale italiene.[448]

Turismul nu era singura posibilitate de contact. Mult mai serioasă se dovedea acțiunea misionară americană, efortul de a evangheliza lumea. Ea a început în primele decenii ale secolului al XIX-lea cu o enormă revărsare a sentimentului religios care a fost comparată cu zelul religios englezesc din secolul al XVII-lea şi chiar cu Reforma. A avut multe efecte secundare pozitive, deşi în termeni practici a eşuat în sarcina sa principală de convertire, Deşi inițial a fost concepută ca să-i convertească pe musulmani, misiunea americană în Imperiul Otoman s-a restrâns la populațiile creştine minoritare, în principal armeni şi într-o măsură mai mică greci.[449] Începând cu 1819, a fost înființată o misiune la Smyrna, urmată de Constantinopol în 1831; până în 1869 fuseseră înființate 21 de misiuni cu 46 de misionari americani, majoritatea ajutați de muncitori armeni, şi 185 de şcoli. Fiind cel mai important proiect al Comitetului american de comisari pentru misiunile străine, în mai puțin de un secol misiunea din Turcia ajunsese la 17 centre principale şi 256 de subcentre cu 174 de misionari americani. Misiunea a stimulat înființarea unor şcoli care la începutul secolului ajunseseră la 426, frecventate de 25.000 de elevi.[450] Accentul pus pe religia creştină a servit ca puternic stimulent pentru traducerea Bibliei în limba locală, iar publicarea Evangheliei în bulgara modernă a fost realizată sub auspiciile

---

[448] Mark Twain, *The Innocents Abroad or the New Pilgrim's Progress,* Grossel and Dunlap, New York, 1911, 288.

[449] William Goodell, *Forty Years in the Turkish Empire,* Robert Carter, New York, 1883.

[450] Leland James Gordon, *American Relations with Turkey, 1830–1930,* University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1932, 221–222.

Comitetului american din Smyrna.[451] Cea mai spectaculoasă realizare a constituit-o fondarea colegiilor din Constantinopol şi Beirut. Faimosul Colegiu Robert, inaugurat în anul 1863, deşi legat de Comitetul american, a devenit o instituție independentă şi cea mai importantă şcoală străină din Imperiul Otoman. Deşi nu o frecventau prea mulți turci, rolul jucat de ea în formarea elitelor minorității, în special a elitelor cultivate din Bulgaria imediat după câştigarea independenței sale din 1878, a fost considerabil, nu însă atât de exclusiv cum a afirmat Samuel Cox, ministrul plenipotențiar american în Imperiul Otoman în anii 1880. După părerea lui Cox, „înțelepciunea adormită” a Bulgariei a fost trezită de Colegiul Robert, unde mințile conducătorilor săi „au fost dezvoltate, pătrunse, disciplinate şi înălțate de învățătura şi de doctrinele americane”[452]. Propoziția „Colegiul Robert a făcut Bulgaria”, populară printre englezi şi americani, pe care William Miller o considera o „exagerare scuzabilă”, era o lăudăroşenie exagerată.[453] Filoelenismul american în Grecia era o chestiune romantică şi dezinteresată, iar americanii i-au urmat pe britanici în privința numărului de entuziaşti ce au participat la războiul de independență.[454] Era de asemenea o chestiune privată, George Jarvis, „primul şi cel mai bun filoelen american în acțiune”, care a devenit ulterior general în armata greacă, nu

---

[451] James R Clarke, *Bible Societies, American Missionaries, and the National Revival of Bulgaria,* Amo, New Y'ork, 1971; J. Clarke, *The Pen and the Sword: Studies în Bulgarian Histoty,* Last European Monographs, Boulder, Co., nr. 252, Columbia University Press, New York, 1988; Tatyana Nestorova, *American Missionaries among the Bulgarians, 1858–1912,* East European Monographs. Boulder, Co., nr. 218, Columbia University Press, New York, 1987.

[452] Samuel S. Cox, *Diversions of a Diplomat in Turkey,* Charles L. Webster. New York, 1887, 184, 658; Ivan Ilcev, „Robert kolej i formiraneto na bălgarskata intelighenţiia (1863-1878)”, *Istoriceski pregled,* nr. I, 1981, 50–62.

[453] Miller, *Travels and Politics*, 415.

[454] Douglas Dakin, *British and American Philhellenes,* Idryma Meleton Hersonesou tou Aimou, Salonic, 1957.

a beneficiat nici măcar de o mențiune în *Dictionary of American Biography*. Guvernul Statelor Unite nu a fost niciodată implicat într-o acțiune oficiala împotriva Porții, iar constructorii navali americani au reconstruit chiar flota otomană după bătălia de ia Navarino, „evenimentul nefericit” din 1827, în care flotele reunite ale Marii Britanii, Franței şi Rusiei aplicaseră o lovitură devastatoare celei otomano-egiptene, în timpul revoluției greceşti, nu fuseseră încă stabilite relațiile diplomatice între cele două țări, deşi negocierile pentru un tratat comercial erau în desfăşurare.[455]

O legație americană s-a deschis la Constantinopol pe 2 martie 1831, comandantul David Porter fiind însărcinat cu afaceri şi ministru rezident până în 1839. Începutul nu a fost plasat sub bune auspicii. Poarta era nemulțumită că americanii i-au dat reprezentantului lor un rang minor, ceea ce constituia o dovadă a lipsei de stimă. Mai mult decât atât, în Est prezentarea cadourilor, o tradiție veche de mii de ani cu o latură ceremonială simbolică elaborată, nu era înțeleasă de o tânără națiune exaltată de puritanism; era considerată, inevitabil, o manifestare a corupției. Atunci când comandantul Porter a trimis Porții cadouri pentru tratat, el s-a asigurat ca valoarea fiecărui cadou să fie marcată pe el. Reis Effendi i-a scris lui Porter o notă în care spunea că dacă prețul cadourilor era cel indicat, plătise prea mult. Porter a interpretat asta ca o încercare de a stoarce mai mult şi a replicat că era pe deplin conştient de valoarea lor.[456] Reis Effendi a amenințat că înapoiază toate cadourile, dar până la urmă neînțelegerea a fost reglată şi, ulterior, David Porter a lăsat o descriere admirabilă şi echilibrată a oraşului Constantinopol sub domnia lui Mahmud al II-lea în care, departe de a fi „apologetul prejudecăților turceşti”, el a pus duşmănia dintre creştini şi turci pe seama bigotismului şi

---

[455] *Encyclopedia of American Foreign Policy,* Scribner’s, New York, 1978, 764.

[456] Gordon, *American Relations with Turkey,* 10–12.

fanatismului ambelor părți.[457] Una dintre cele mai bine informate, inteligente şi nepărtinitoare descrieri făcute Greciei în primul deceniu după independența sa aparține tot unui american, consulul Statelor Unite la Atena G.A. Perdicaris, poate pentru că el însuşi era de origine greacă.[458] În secolul al XIX-lea, politica tradițională față de Imperiul Otoman consta pur şi simplu în protejarea cetățenilor americani. Numai în primul deceniu al secolului al XX-lea americanii au încercat să dobândească acțiuni în proiecte miniere, concesionări de irigații şi de căi ferate, dar puterile europene erau prea puternice în acest domeniu, drept care efortul „diplomației dolarului a eşuat în Turcia"[459].

Au existat şi semne de abatere față de politica externă oficială. Două dintre ele au fost remarcabile nu pentru schimbarea poziției guvernamentale, care oricum nu era importantă în acea vreme, ci pentru trezirea atenției opiniei publice din Marea Britanie în aşa fel încât a determinat o schimbare radicală în poziția acesteia, până atunci inflexibilă. În ianuarie 1876, Eugene Schuyler, descendentul unei bogate familii newyorkeze de origine olandeză, a fost numit secretar şi consul general al legației americane din Constantinopol. Schuyler venea din Rusia, unde ocupase posturi diplomatice încă din 1867. El fusese atât de fascinat şi de implicat în cultura, limba şi literatura rusă, încât a tăcut prima traducere în engleză a romanului lui Turgheniev *Părinți şi copii*. În 1873, la Sankt-Petersburg, Schuyler îl cunoscuse pe aventurosul jurnalist american Januarius MacGahan, un emigrant irlandez la a doua generație din Ohio. Scriitor prolific cu o minte ageră şi înzestrat pentru limbi străine, MacGahan a reuşit să devină corespondentul ziarului *New York Herald*. Curajul său îl făcea un

[457] David Porter, *Constantinople and its Environs*... vol 2, Harper und Brothers, New York, 1835, 317–318.

[458] G.A. Perdicaris, *The Greece of the Greeks,* Paine and Burgess, New York, 1946.

[459] *Encyclopedia of American Foreign Policy*, 273.

corespondent de război ideal. El a relatat războiul franco-prusac, precum şi Comuna din Paris unde s-a împrietenit cu generalul polonez Jaroslaw Dombrowski, pierzându-şi aproape viața alături de comunarzi. În Rusia, MacGahan a fost de față la cucerirea rusească a oraşului Hiva, a câştigat respectul şi prietenia multor ofițeri ruşi, în special a lui Mihail Skobelev, viitor general în războiul ruso-turc din 1877–1878 şi s-a căsătorit cu fiica unei vechi familii nobile ruse. Când a izbucnit Criza Orientului, el a cerut să fie trimis în Balcani, dar un conflict cu redactorul-şef a pus capăt acestei colaborări. El s-a alăturat atunci ziarului liberal *London Daily News* şi a început să scrie despre războiul sârbo-turc. În drum spre Constantinopol, a aflat despre atrocitățile comise împotriva bulgarilor cu câteva luni înainte şi a ajuns în capitala otomană hotărât să continue investigația[460].

Schuyler a ajuns la Constantinopol cu doua săptămâni mai devreme şi a găsit comunitatea americană, în special Colegiul Robert, unde studiau şi câțiva bulgari, extrem de agitată de vestea masacrelor bulgare. Profesorii americani l-au abordat pe ambasadorul britanic Sir Henry Elliot, dar informația nu a fost luată în seamă. Numai după ce a fost publicată în *Daily News,* fiind interpretată în Marea Britanie ca o ofensă morală, Disraeli a fost obligat să ordoneze o investigație condusă de un membru al ambasadei britanice din Constantinopol, cunoscută ca turcofilă şi necunoscătoare a limbilor respective. Din moment ce ştiau că investigația britanică va fi o măsluire, americanii s-au hotărât să lanseze una separată, fără autorizația prealabilă a Departamentului de Stat. Grupul era format din Schuyler, Petăr Dimitrov, profesor bulgar la Colegiul Robert, MacGahan, Karl Schneider, corespondentul ziarului *Kolnische Zeitung,* şi prințul Țeretelev, secretarul ambasadei ruse la

[460] Marin V. Pundeff, *Bulgaria in American Perspective. Political and Cultural Issues,* East European Monographs, Boulder, Co., nr 318. Columbia University Press, New York, 1994, 205–216, 219–221.

Constantinopol. Revelațiile despre ororile din Bulgaria publicate în *Daily News* au făcut ca opinia publică britanică să explodeze, aşa că sprijinirea necondiționată a *statu-quo*-ului a devenit imposibilă.”[461] Scrierile lui MacGahan erau de un senzaționalism exacerbat, deşi nu există nicio îndoială despre autenticitatea faptelor descrise. Adevăr cutremurător mai ales cu privire la suferința femeilor violate şi ucise: „Conştiința victoriană, excesiv de puritană când era vorba de sex şi excesiv de sentimentală când era vorba de femei, a fost şocată, dar fascinată morbid”.[462] MacGahan a fost acreditat corespondent de război în armata rusă şi a descris războiul din 1877–1878. În timp ce se pregătea să plece la Berlin pentru a scrie despre lucrările congresului, s-a îmbolnăvit de tifos şi a murit la Constantinopol, în vara anului 1878.

MacGahan nu a fost însă singurul jurnalist care a scris despre război. Edward Smith King, reporter la *Scribners Monthly* şi la *Boston Morning Journal,* a fost şi el trimis în Balcani în 1877–1878, după ce se făcuse cunoscut scriind despre războiul civil american şi războiul carlist din Spania. Liberal ce privea cu simpatie Comuna din Paris, King era convins că domnia otomană în Balcani era în dezacord cu civilizația modernă.[463] Rezultatul şederii sale în Balcani a fost stimulator şi din alt punct de vedere: în 1880, şi-a publicat prima carte de versuri inspirată, cum spunea el, „de o călătorie în Turcia europeană – acel tărâm straniu, de graniță, al Orientului –, un tărâm literalmente plin de «Ecouri din Orient»”[464]. Era o colecție de poeme romantice, în mare parte inspirate de legendele şi cânteccle populare balcanice. King s-a aventurat în literatură şi trei ani mai târziu, evident însuflețit de acelaşi sentiment romantic inspirat de exotismul

[461] Januarius Aloysius MacGahan, *The Turkish Atrocities in Bulgaria*, Geneva, 1966; Pundeff. „Schuyler and MacGahan”, 218–219, 221.

[462] Anderson, *Miss Irby,* 126–127.

[463] King, *Europe in Storm*, vii-viii, 734, 776–777, 790.

[464] Edward King, *Echoes from the Orient,* C. Kegan Paul, Londra, 1880, vii.

local: primul său roman, *The Gentle Savage*, era despre un indian din Oklahoma pe fundalul sofisticării europene. King medita constant asupra asemănării dintre pitorescul locuitorilor de la munte din Balcani şi „tipurile splendide ale raselor pe cale de dispariţie cherokee şi choktaw”, iar ghidul său din Herţegovina, Tomo, îi reamintea de „bărbaţii zdraveni de culoarea bronzului pe care-i văzuse pe teritoriul indian.”[465] Balcanii consideraţi un spaţiu indian al Europei reprezentau doar o metaforă implicită, şi a fost nevoie de un Hitler pentru a transpune metafora în realitate, extinzându-i spaţiul geografic la întreaga Europă de Est.

Între timp, ofensată de articolele lui Schuyler, Poarta a protestat reuşind să determine rechemarea lui din postul pe care îl ocupa. *Blackwood's Magazine* a publicat un articol caustic împotriva lui Schuyler, acuzându-l de violarea regulilor profesionale: „Dacă dl. Schuyler doreşte să fie în continuare apărătorul public al anumitor supuşi otomani, el are tot dreptul să-şi satisfacă acest hobby, dar este obligat să demisioneze”. Schuyler a fost acuzat de multe păcate, printre altele că era agent secret rus. Deşi a fost absolvit de cele mai extravagante dintre acuzaţii, ancheta Departamentului de Stat a considerat că opiniile sale „au determinat în mare măsură ca Turcia să piardă simpatia britanicilor în războiul cu Rusia” şi a fost retrogradat. Totuşi, la scurt timp după aceea, a fost trimis din nou în Balcani, însărcinat cu afaceri în România, iar din 1882 ministru plenipotenţiar american în România, Serbia şi Grecia. În 1884, din raţiuni economice, Congresul a desfiinţat cu totul postul de ambasador în Balcani. În România, Schuyler a început să studieze literatura şi mitologia românească şi a fost ales membru corespondent al Academiei române de ştiinţe; în Bulgaria era extrem de stimat de „anumiţi supuşi otomani”[466]. Acest episod merită atenţie datorită implicaţiilor sale în raţiunile

[465] King, *Europe in Storm,* 680, 705.

[466] *Ibid.,* 222–224; Michael Boro Petrovich, „Eugene Schuyler and Bulgaria, 1876–1878”, *Bulgarian Historical Review,* nr. 1, 1979. 51–69.

numirilor diplomatice: trebuie oare selectați oameni cunoscători, dar care pot deveni prea implicați emoțional în țara respectivă, sau se cuvine să fie trimişi funcționari superiori a căror ignoranță i-ar face impermeabili la orice sentiment ce i-ar îndepărta de linia oficială? Cu excepții minore, americanii par să fi urmat calea mai sigură, cel puțin în Balcani.[467] De fapt, până la începutul secolului, ei nici nu foloseau noțiunea de Balcani, ci vorbeau despre „turci şi provinciile lor pierdute".

William Curtis, corespondentul de la *Chicago Record*, era un adevărat *globetrotter* şi văzuse tot ce se putea din Japonia, India, Burma, Asia Centrală, Turcia, Egipt, partea estică a Mediteranei, până în America Latină. Cartea lui despre Grecia, Bulgaria, Serbia şi Bosnia, *The Turk and His Lost Provinces,* era o relatare binevoitoare, deşi, aşa cum se întâmplă cu scriitorii rapizi şi prolifici, plină de observații superficiale şi greşeli istorice. Atât Serbia, cât şi Bulgaria erau descrise ca societăți rurale şi, cu o privire indulgentă, diferită de disprețul obişnuit arătat acestora, Curtis îi considera „harnici, ingenioşi şi inteligenți", iar Bulgaria i-a atras îndeosebi atenția datorită asemănării geografice cu Pennsylvania, statul quakerilor. Ambele state erau comparate pozitiv cu România pentru lipsa lor de antisemitism.[468] Singura dezamăgire a lui Curtis, deşi nu răuvoitoare, era rezervată Greciei, probabil din cauza aşteptărilor prea mari. Într-un paragraf care ne reaminteşte de lamentările actuale despre insensibilitatea indienilor față de pădurile amazoniene, el scria cum „lipsiți de conştiința avantajelor lor artistice şi arheologice, care-i fac pe studenți să călătorească patru mii de mile pentru a se bucura de ele, țăranii greci continuă să are câmpiile" de lângă Corint. Concluzia lui că Grecia era o democrație adevărată nu era o laudă: spiritul democratic se manifesta deseori în moduri pe care el le

[467] Pundeff, *Bulgaria in American Perspective*, 233–242.

[468] William Eleroy Curtis, *The Turk and His Lost Provinces,* Fleming H. Revel. Chicago, New York şi Toronto, 1903, 191, 203–206, 261–265.

considera dezagreabile. Curtis a fost neplăcut impresionat în special de „sentimentul general de egalitate" pe care-l considera unul din marile obstacole în calea progresului, temă ce a continuat ulterior în critica americană a Balcanilor comuniști. El a fost de asemenea un precursor *sui generis* în credința absolută în rolul operativ și benefic al opiniei publice occidentale, observat cu precădere la sfârșitul războiului rece. Descriind practica îngrozitoare a sultanilor de a-și executa frații, el a remarcat ca „în Europa, sentimentul public a interzis aplicarea acestei precauții eroice în ultimii cincizeci sau șaizeci de ani"[469]. Curtis greșea cu două secole și jumătate: măcelărirea primilor regali se terminase la sfârșitul secolului al XVI-lea, din motive ce nu aveau de-a face cu sentimentul public din Europa.

Pentru scopul pe care îl urmărim, concluzia acestei treceri în revistă este evidența legăturii strânse, chiar convergența, dintre atitudinile americane și britanice până la sfârșitul secolului al XIX-lea. Acest lucru se poate observa nu doar în relatările turiștilor care făceau încă parte în mod voit și conștient din imperiul cultural britanic, ci este extrem de evident în politica externă și diplomația Statelor Unite, strâns coordonate cu cele ale Marii Britanii și dictate în mare măsură de temerile față de Rusia.

Spre sfârșitul secolului al XIX-lea, în corul de impresii bogate, diferite și nu întotdeauna armonioase în diferite limbi și pe diferite voci, se pot discerne contururile a cel puțin două tipare de percepție ce pot fi denumite în linii mari cel aristocratic și cel burghez. Deși această definiție pare stângace, în special datorită respingerii atât de la modă a „narațiunii modurilor-de-producție", a „istorismului" și a analizei de clasă, o folosesc nu pentru că nu am alta mai bună, ci deoarece doresc mai întâi să exprim faptul că aceste modele erau rezultatul unor atitudini de clasă și, apoi, fiindcă cele două concepte, burghez și aristocratic, au un loc legitim și o valoare cognitivă autentică pe tot parcursul

469 *Ibid.,* 325, 336, 68.

secolului al XIX-lea. Cel puțin până la jumătatea acestui secol, discursul dominant era cel aristocratic şi chiar şi după aceea nu a fost înlocuit în totalitate. Răspândirea acestui model se explica parțial prin faptul că, până în secolul al XIX-lea, observatorii atenți ai Balcanilor care au lăsat relatări scrise ale impresiilor lor erau, în mare parte, aristocrați sau apropiați ai acestora ce imitau gusturile şi atitudinile lor. Această trăsătură este deosebit de pregnantă în povestirea diplomatului american Samuel Cox, care proslăvea principiile constituționalismului, republicanismului şi democrației. Cu toate acestea, împărtăşea admirația lui Gibbon față de turci, față de răbdarea, disciplina, sobrietatea, curajul, onestitatea şi modestia lor: „Datorită acestor însuşiri solide şi în pofida existenței haremurilor, în ciuda puterii autocrate, în ciuda existenței ienicerului şi a seraiului, această rasă şi această guvernare rămân puternice în Orient."

Bulgarii au fost descrişi ca un popor de țărani, „o democrație rurală cum există în Norvegia, Kansas, Elveția şi Texas, având calități ca onestitatea, sinceritatea şi economia, dar fiind mai degrabă înceți, domestici, sobri şi neprimitori. „Epoca de glorie" a Bulgariei fusese Evul Mediu, când rafinamentul şi civilizația de aici se puteau compara cu cele din Germania, Ungaria, Franța şi Anglia, Descrierea pe care Cox a făcut-o României, pe de altă parte, este surprinzătoare pentru oricine cunoaşte decalajul social şi problemele acute ale timpului. Românii, spunea el, meritau o atenție specială, deoarece aveau o urmă de civilizație occidentală, „cu adevărat, România nu este o provincie balcanică". Românii călătoreau mult, iubeau muzica şi spectacolele, aveau cai frumoşi, erau „neîntrecuți pentru veselia echipajelor lor", aveau locuințe elegante şi bine proporționate, şi se caracterizau prin bună creştere, purtare curtenitoare şi mândrie.[470]

Lentilele aristocrate prin care era evaluată dezvoltarea Imperiului Otoman şi cea din Balcani se văd clar în respectul

---

[470] Cox, *Diversions of a Diplomat*, 111, 183–184, 642–643, 658.

arătat puterii otomane în secolele trecute. Acesta este vizibil chiar şi dincolo de dispreţul ulterior pentru căderea imperiului, care trăda mai mult regret şi furie neputincioasă faţă de pierderea măreţiei. Era, de asemenea, o acceptare înrădăcinată a imperiului şi a autorităţii, în pofida retoricii generale antiislamice, de multe ori fundamentalist creştină, elitele conducătoare din Europa, lăsând deoparte consideraţiile referitoare la echilibrul de putere, se identificau mai curând cu stăpânii otomani decât cu parveniţii balcanici. Această abordare dezvăluia nu doar empatia cu conducătorii, ci şi o atitudine de simpatie condescendentă faţă de supuşi. Recunoaştem aici comportamentul fundamental prejudiciabil, dar şi protector al aristocratului faţă de ţăran. În această privinţă, el avea multe în comun cu atitudinea generala a guvernului otoman faţă de ţărănime, pe care o considera baza şi elementul central al societăţii, o clasă ce trebuia protejată şi păstrată.

Al doilea tipar deriva dintr-un set de valori total diferit, opus în esenţă celui aristocratic, suprapunând în mod curios stereotipurile sale idiosincretice peste configuraţia prejudiciabilă dezvoltata anterior Era un fenomen ce aparţinea în întregime secolului al XIX-lea, bazat pe o gândire evoluţionista şi iluministă liniară, şi pe dihotomii ca: progresist-reacţionar, avansat-înapoiat, industrializat-agricol, urban-rural, raţional-iraţional, istoric-nonistoric etc. El a fost rezumat de Rebecca West:

> Călătorul englez din secolul al XIX-lea avea tendinţa să-şi formeze o opinie defavorabilă despre supuşii creştini ai Imperiului Otoman datorită faptului ca erau murdari, inculţi şi lacomi (aşa cum sunt deseori oamenii săraci, oricât de ciudat ar părea), servili, neospitalieri şi lipsiţi de maniere (aşa cum sunt deseori oamenii speriaţi, oricât de ciudat ar părea). Îi condamna la fel ca pe locuitorii noului infern industrial din Lankashire şi Yorkshire, care insistau să miroasă ofensator, să bea gin în exces, să fie necioplişi şi nepoliticoşi. Dacă se bucura când aceşti compatrioţi nenorociţi făceau obiectul eforturilor caritabile ale filantropilor din clasele superioare şi mijlocii, se bucura şi atunci când slavii creştini se

aflau în custodia turcilor, care aveau obiceiuri personale rafinate, erau cultivați, generoşi, demni, ospitalieri şi deosebit de politicoşi.[471]

Această nouă abordare se deosebea totuşi de cea aristocratică prin respingerea treptată a otomanilor ca piedică în calea progresului. Într-adevăr, „progresul” devenise cuvântul-cheie la sfârşitul secolului al XIX-lea, aşa cum s-a întâmplat cu „democrația” la sfârşitul secolului al XX-lea. După părerea lui William Miller, unul dintre cei mai atenți istorici englezi şi un critic al politicii externe britanice în anii 1890, Marea Britanie „trebuie să caute prietenia acelor state creştine care, în ciuda defectelor lor evidente, conțin cel puțin ceea ce Turcia nu conține, germenii progresului”. În pofida faptului că era obsedat de progres, Miller era totuşi un conservator condescendent convins că „singurul guvern potrivit pentru un popor oriental, emancipat de curând de proasta guvernare turccască ce durase secole de-a rândul, este o autocrație binevoitoare. Dintre toate formele de nesăbuință politică, cea mai rea este să atribui un guvern reprezentativ unei națiuni estice înainte ca ea să aibă vreo şansă de a câştiga experiența în treburile obşteştii. El deplângea sincer rezultatele dezastruoase ale conducerii parlamentare şi democrația „nelimitată”, „absolută” din Grecia, Serbia şi Bulgaria.[472] În acele timpuri, democrația reprezenta o amenințare deosebită pentru îndrăgitele ierarhii de clasă ale britanicilor. Un alt scriitor englez de ia începutul secolului îi considera pe greci ca fiind cel mai democratic popor din lume: „Absența deosebirilor de clasă îl uimeşte pe călătorul occidental care îl va întâlni pe conducătorul de catâri invitat la masa gazdei sale, alături de doctorul sau starostele satului. Familiaritatea chelnerilor şi servitorilor este destul de neplăcută pentru un nou-venit, dar acesta se obişnuieşte curând cu ea căci nu este ofensatoare.[473]

[471] Rebecca West, *Black Lamb and Grey Falcon*, Penguin, New York, 1969, 1095.

[472] Miller, *Travels and Politics*, 118, 279, 295–297, 319.

[473] Duckett Fernman, *Greece and the Greeks*, 150.

Mulți alții respingeau imperiul şi autocrația: „Mai nou, am început să am dubii asupra imperiilor. Din copilărie am dezbătut valoarea lor, în mod conştient sau inconştient, deoarece m-am născut cetățean al unuia dintre cele mai mari imperii ale lumii şi m-am transformat într-un critic exasperat al său”.[474] Unui american îi venea mult mai uşor să repudieze imperiul. Edward King era convins că „în viitor, majoritățile europene vor fi democratice, nonimperiale, progresiste”. De un optimism yankeu tipic, King prevedea un viitor strălucitor pentru Balcani, legat de ideea de progres prin industrie şi comerț. El exulta la ideea „desprinderii din despotismul barbar a întregii Europe de Sud-Est, ce va fi curând brăzdată cu linii de cale ferată şi-şi va deschide resursele vaste pentru a exercita o nouă influență asupra comerțului european”[475]. Această viziune şi abordarea aristocratică aveau în comun disprețul general pentru țărănime, fără a fi însoțit de condescendența benignă a aristocratului. Țărănimea era privită ca un grup social de care încă trebuia să se țină seama, dar care aparținea în mod esențial unei ordini economice şi sociale a trecutului. Sau, în cel mai bun caz, era considerată o clasă ce se retrăgea de pe scena centrală, o curiozitate, un depozitar al obiceiurilor şi credințelor arhaice, în forma sa extremă, aşa cum s-a întâmplat cu socialiştii secolului al XIX-lea, se prezicea dispariția sa. Deşi poate suna ironic, *Manifestul Partidului Comunist* a devenit reprezentarea concepției burgheze, înțeleasă în semnificația sa larga şi globală ca urbană, rațională, industrializată şi progresistă:

> Burghezia a supus satul stăpânirii oraşului. Ea a creat oraşe enorme, a făcut să crească considerabil populația orăşenească față de cea sătească, smulgând astfel o parte însemnată a populației din idioția vieții de la țara. Tot aşa cum a adus satul într-o stare de dependență față de oraş, ea a făcut dependente țările barbare şi semibarbare de cele civilizate, popoarele de țărani de popoarele de

[474] West, *Black Lamb and Grey Falcon,* 1089.
[475] King, *Europe in Storm*, vii-ix.

burghezi, Orientul de Occident.[476]

Atitudinea aristocratică, ostilă societăților rurale egalitare, a avut ca urmare favorizarea culturii raționale a burgheziei urbane față de tradiția rurală superstițioasă, irațională şi înapoiată a Balcanilor, a cărei unică valoare era de a oferi un *Volksmuseum* în aer liber al Europei. A existat şi o schimbare evidentă în estetica percepției: „Aşa cum cultura aristocratică a cedat treptat în fața atacului burghez asupra corupției şi senzualității, aprecierea cosmopolită, hedonistă a exoticului şi orientalului a fost înlocuită cu preocuparea față de «decență», însoțită de intoleranță."[477] Aceste tipare de percepție au fost, de asemenea, formate de o concepție ce devenea din ce în ce mai comună europeanului educat, ce cumula credințele şi prejudecățile curentelor şi modelor intelectuale dominante în diferite perioade: valori renascentiste, umanism, empirism, idei iluministe, clasicism, romantism, ocazional chiar socialism, dar aproape inevitabil impregnate cu ceea ce Aijaz Ahmad a numit „banalitățile uzuale ale eurocentrismului secolului al XIX-lea"[478]. Ele au fost transmise în perioadele următoare şi perpetuate, uneori literal, alteori într-o formă modificată, de multe ori împletite, de generațiile următoare.

Aceste moşteniri sunt mai evidente în discuțiile în care Balcanii rămân marginali în raport cu marile probleme, iar perspectiva asupra lor este total lipsita de conştiința de sine. Pe 21 aprilie 1894, Avenue Theatre din Londra a prezentat *Plays; Pleasant and Unpleasant* de George Bernard Shaw. Pe programul inițial prima dintre aceste piese, *Anns and the Man*, era subintitulată „Comedie romantică". Pentru că publicul a înțeles subtitlul *ad litteram*, acesta a fost schimbat

[476] Karl Marx şi Friedrich Engels, *Manifestul Partidului Comunist,* ediția a noua, Editura Politică, Bucureşti, 1969, p. 41.

[477] Billie Melman, *Women's Orients: English Women and the Middle East, 1718–1918. Sexuality, Religion and Work*, University of Michigan Press, Ann Arbor. 1995, 311.

[478] Ahmad, *In Theory,* 229.

ulterior în „Comedie antiromantică”. Shaw a scris *Arms and the Man* „pentru a face să explodeze convențiile poveştilor romanțioase militare şi pentru a le înlocui cu o viziune mai realistă a războiului şi a femeilor”[479]. După cum a mărturisit el însuşi, Shaw scrisese inițial o piesă în care personajele se numeau simplu Tatăl, Fiica, Străinul, Iubitul Eroic etc. Apoi i-a cerut lui Sidney Webb să găsească un război potrivit scopului său. Webb „a petrecut aproximativ două minute trecând în revistă toate războaiele care se purtaseră vreodată şi apoi mi-a spus că războiul sârbo-bulgar era ceea ce-mi trebuia”, Shaw hotarâse inițial ca acțiunea să se petreacă în Serbia, într-o familie sârbă. Apoi şi-a schimbat personajele din sârbi în bulgari, deoarece a citit piesa amiralului care comandase flota bulgară în timpul războiului şi care locuia la Londra, iar acesta i-a oferit descrieri ale vieții şi ideilor bulgare.[480]

O săptămână înainte de premieră, Shaw a făcut reclamă piesei printr-un iscusit interviu cu el însuşi pe care l-a scris pentru *The Star* pe 14 aprilie 1894. Râspunzmd întrebării imaginare dacă *Anns and the Man* era o parodie a unei melodrame delfice, el a explicat: „Bulgaria este ca teatrul delfic, într-o privință. Iluzii romantice şi idealuri cavalereşti înfloresc luxuriant în văile cu trandafiri din acea țară. Ele îşi au rolul lor în *Arms and the Man*; şi nu le-am reprezentat ca trecând testul realității mai bine sau mai rău decât în viața realăel a lăudat cu generozitate actorii şi a promis să-şi asume răspunderea dacă piesa n-ar avea succes. La întrebarea „Cine este eroul?” a răspuns:

> Oricine este erou în Bulgaria. Dl. Gould va întruchipa cavalerismul Balcanilor – ştiți ce poate să facă dl. Gould cu roluri care au o urmă de fantastic. Publicul poate alege, ca erou preferat, între el şi dl Yorke Stephens care prin comparație, va fi încarnarea calmului,

[479] Marlin Meisel, *Shaw and the Nineteenth-Century Theatre*, Princeton University Press, Princeton, N.J., 1963. 186, 194.

[480] George Bernard Shaw. *Collected Plays with Their Prefaces,* vol. 1, Dodd, Mead, New York, 1975, 481–482.

> bunului-simț, eficienței şi antrenamentului social ale civilizației superioare europene occidentale. Apoi este dl. Welch... Asupra Domniei sale va cădea responsabilitatea înfățişării etnologiei Bulgariei, a obiceiurilor şi a prejudecăților specifice raselor băştinaşe şi a excentricității sistemului lor militar. El va oferi astfel un fundal ştiințific grav pentru scenele mai uşoare la care participă celelalte personaje.[481]

O astfel de scenă ştiințifică i-a făcut pe critici să se încrunte, este vorba de un monolog al actorului Welch, alias maiorul Petkoff, în care comenta binecuvântările amestecate ale igienei personale:

> PETKOFF *bând cafea şi fumând:* Nu cred că trebuie mers prea departe cu aceste obiceiuri moderne. Atâta spălat nu poate fi bun pentru sănătate; nu este natural. Era un englez la Philippopolis care obişnuia să se spele în întregime cu apă rece în fiecare dimineață, la sculare. Dezgustător! Totul vine de la englezi; clima lor îi face atât de murdari, încât trebuie să se spele tot timpul. Uitați-vă la tatăl meu! nu a făcut baie în viața lui; şi a trăit până la nouăzeci şi opt de ani, bărbatul cel mai sănătos din Bulgaria, Nu mă deranjează un spălat bun în fiecare săptămână, ca să-mi păstrez rangul; dar să te speli în fiecare zi e ceva extrem de ridicol.[482]

Chiar dacă Shaw nu punea mare preț pe cei care-l criticau, de asta dată şi-a dat silința să respingă acuzațiile de cinism şi vulgaritate datorate „anumitor referințe la apă şi săpun în Bulgaria”, Ceea ce dorea să realizeze, a spus el, era „să redea publicului de acasă stadiul de civilizație la care ajunseseră bulgarii în 1885 când, având aer curat şi haine curate, ceea ce-i făcea mult mai curați decât ne-ar putea face pe noi orice frecvența a abluțiunii în aerul murdar al Londrei, adoptau obiceiurile de curățenie ale marilor oraşe occidentale ca pure ceremonii de cultură şi civilizație, şi nu pe temeiuri igienice”. El şi-a exprimat regretul că această „bucată de realism a fost

[481] *Ibid,* 475–477.
[482] *Ibid., 417*.

interpretată ca o insultă adusă națiunii bulgare”[483]. Confuzia între ceea ce Shaw numea „lumea sa reală” şi „scena lumii criticilor” era inerenta în piesă. Pentru a lămuri acest punct, Shaw a introdus o scurtă rezumare a momentului istoric al anului 1885 când bulgarii, după ce realizaseră unirea țării, au luptat într-un război neaşteptat de victorios împotriva sârbilor invadatori. Acest lucru „i-a făcut pe bulgari o națiune de eroi timp de şase luni”.

> Dar, cum tocmai fuseseră salvați după secole de sclavie mizerabilă în mâinile turcilor şi se aflau, prin urmare, doar la începutul salvării lor din barbarie – sau, dacă preferați, de-abia începeau să contracteze boala civilizației –, erau nişte eroi foarte ignoranți. Iar încercările lor de civilizație occidentală erau dezordonate ca şi încercăriâe lor de război – instructive, romantice, neştiutoare.[484]

În această lume populată cu eroi romantici şi patrioți este introdus occidentalul experimentat şi sceptic, „un soldat profesionist din civilizația democrată a Elveției” Această juxtapunere reprezintă cheia piesei: „Comedia rezultă, desigur, din coliziunea dintre cunoaşterea elvețianului şi iluziile bulgarilor”. Alegoria romantism contra realitate a fost transformată în realism contra prejudecăți teatrale: „În această schemă dramatică, Bulgaria poate fi privită ca simbolizând stalul la premiera unei piese. Bulgarii sunt critici dramatici; elvețianul este dramaturgul realist ce le invadează tărâmul; iar comedia este aceea a coliziunii realităților reprezentate de dramaturgul realist cu prejudecățile scenei.”[485]

Fără îndoială că Shaw nu era preocupat de problema bulgărească în sine, ci de problema filosofică mai amplă a întâlnirii dintre nebunia romantică şi realitatea crudă. Într-adevâr, el nu a avut niciodată intenția explicită de a ofensa sensibilitatea bulgarilor, deşi patru ani mai târziu, în 1898,

[483] *Ibid.,* 506–507.
[484] *Ibid.,* 490.
[485] *Ibid.,* 490–491.

în prefața primului volum al pieselor sale el nu a rezistat să nu evoce groaznica asasinare a premierului bulgar Stambolov, considermd-o „o confirmare suficient de senzațională a acurateței descrierii pe care am făcut-o naturii teatrale a imitării civilizației occidentale de către rasele ce tocmai au scăpat de sclavie" şi totuşi, în scrierile lui Shaw nu întâlnim dispreţul vituperativ față de Balcani al autorilor de peste câteva decenii: apare însă o condescendență binevoitoare şi răbdătoare, condescendența unui adult față de un copil.

El era preocupat mai degrabă de afirmația că atacul sălbatic asupra idealismului implicit şi explicit din *Arms and the Man* va da o lovitură idealismului politic şi religios „care-l determinase pe Gladstone să cheme la salvarea principatelor balcanice de la despotismul turcesc şi la transformarea acestor provincii mizerabil înrobite în mici state pline de speranță şi distincție". După parerea lui Shaw, cu cât această lovitură avea să se petreacă mai curând, cu atât era mai bine: „Căci idealismul, care nu e decât un nume flatant pentru poveşti romanțioase în politică şi morală. Îmi este la fel de neplăcut ca ideile romantice în etică şi religie." Într-o diatribă sarcastica împotriva ipocriziei „unei revoluții liberale sau două", Shaw a declarat:

> Nu mai pot fi satisfăcut de morala fictivă şi de buna purtare fictivă, de conferirea unei glorii fictive furtului, înfometării, bolii, crimei, beției, războiului, cruzimii, cupidității şi tuturor celorlalte lucruri obişnuite ale civilizației care-i împing pe oameni spre teatru pentru a putea pretinde, din prostie, că acestea reprezintă progres, ştiință, morală, religie, patriotism, supremație imperială, grandoare națională sau cum le mai numesc ziarele.[486]

Chiar dacă Shaw a fost înțeles greşit de unii critici, el a fost înțeles limpede şi corect în Balcani, în special în Bulgaria, *Arms and the Man* nu a fost niciodată o scriere favorită din repertoriul lui Shaw în țară. În anii 1920, un

[486] *Ibid.,* 384–385.

spectacol cu această piesă a fost chiar întrerupt în oraşul Petric de membrii organizației revoluționare macedonene.[487] Nu a constituit nici subiectul preferat al teatrului sârb, iar John Reed, când a vizitat Serbia în 1915, a relatat că sârbii erau sensibili la această piesă.[488] Publicul balcanic nu era supărat din cauza unor fleacuri referitoare la apă şi săpun. Shaw avea dreptate când lua în derâdere curajul irațional şi ignoranța soldaților bulgari, dar este la fel de adevărat că numai îndârjirea lor temerară şi marea lor devoțiune au transformat o cauză pierdută într-o victorie strălucitoare. De fapt, statele balcanice ale secolului al XIX-lea erau toate produsul unui naționalism pasionat şi temerar, chintesența ideologiei romantice pentru care raționalismul lui Shaw nu avea răbdare. „Comedia antiromantică" a lui Shaw reprezenta un atac frontal la însăşi esența Balcanilor.

Deşi erau cristalizate cel mai clar în tradiția britanică, aceste atitudini pot fi remarcate, cu diferite nuanțe, şi în alte colțuri europene, Faptul că reprezentau trăsături naționale distincte a fost observat în zeflemea încă din anii 1890 de unul dintre primii erudiți ai povestirilor de călătorie, bulgarul Ivan Şişmanov:

> Este curios cum maniera de a istorisi reflectă deseori caracteristicile naționale ale călătorilor. Germanul observă în primul rând ce a mâncat şi ce a băut pe drum, unde a găsit vin bun, unde era prost. În ce loc tovarăşii săi s-au îmbolnăvit pentru că au mâncat prea multe legume etc. Francezul – *toujours galant*[489] – îşi scrie numele pe monede de argint şi le distribuie tinerelor fete ca suveniruri; englezul, fiu loial al Albionului cum este şi elev al sentimentalului Richardson, nu scapă ocazia să noteze în carnet prețul mărfurilor, dar, în acelaşi timp, este sincer încântat de frumusețile naturii balcanice.[490]

---

[487] Richard J. Crampton. *A Short History' of Bulgaria,* Cambridge University Press, New York, 1987, 103.

[488] John Reed, *The War in Eastern Europe*, Scribner's, New York, 1919, 38.

[489] Întotdeauna galant *(lb. fr.).*

[490] Ivan D. Şişmanov „Stari pâtuvaniia prez Bălgariia v posoka na

Acest verdict reprezintă în multe privințe un mod de a riposta prin conferirea unor stereotipuri naționale călătorilor; diferențele sunt însă uşor de observat. Într-adevar, înainte de secolul al XX-lea, în pofida caracterului comun al viziunii europeanului educat, este mai potrivit să vorbim de tradiții naționale diferite, mai curând degât de o tradiție comună europeană sau occidentală. Numai odată cu globalismul din ce în ce mai întins al secolului al XX-lea, în special după cel de-al doilea război mondial, identitățile europene sau occidentale au devenit operative, dar chiar şi acestea sunt fragmentate în direcții etnice, politice, de clasă, profesionale, ideologice şi altele. Spiritul cruciadelor reprezentase ultima manifestare a unei abordări creştine ecumenice a islamului, iar cinci secole de domnie otomană au coincis cu un caracter particular dezvoltat, devenit ulterior naționalism, al diverselor formațiuni statale europene. Fără îndoială, acest lucru se reflectă şi în ceea ce putem numi şcoli naționale de călătorie. Acestea au provenit în parte din faptul că, la diferite intervale, o putere europeană sau alta avea relații active cu otomanii şi, în consecință, a produs cea mai mare parte a descrierilor dintr-o perioadă dată: veneţienii au dominat secolul al XI-lea şi, împreună cu habsburgii, secolul ai XV-lea; literatura de limbă germană a fost preponderentă în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, pentru a fi înlocuită treptat întâi de relatările franceze şi ulterior de cele engleze, în următoarele două secole. Se datorau de asemenea şi faptului că majoritatea călătorilor şi a altor observatori ai Balcanilor erau agenți oficiali sau se autopercepeau ca reprezentanți ai statelor respective. În fine, în ciuda traducerilor şi a unei cunoaşteri mutuale din ce în ce mai mari, ei aveau tendința de a lucra în prelungirea propriei lor tradiții literare lingvistice. Aceste considerații, în pofida prezenței unor observatori cu adevărat cosmopoliți ca Ogier

---

nmskiia voenen pat it Belgrad za Tarigrad", Sb*ornik za narodni umotvoreniia,* vol. 4, Sofia, 1891, 324–325.

Busbecq sau Luigi Marsigli, printre călători, au constituit justificarea principală pentru prezentarea punctelor de vedere ale călătorilor într-o manieră aproape națională (urmând criteriile limbajului şi statului respectiv), mai degrabă decât într-una cronologică comună.

Un alt motiv pentru care am preferat o abordare „națională” în expunerea reprezentanților este acela că ilustrează mai bine profundele mele rezerve fața de folosirea unor concepte totalizatoare cum ar fi punctele de vedere „occidentale”, percepțiile „occidentale” şi politica „occidentală”, ce postulează implicit o viziune omogenă şi monolitică greu de imaginat la acea vreme, în pofida prezenței modelelor comune menționate mai sus, o concluzie la fel de importantă este aceea că nu a existat un stereotip occidental al Balcanilor. Declarând asta, nu vreau să spun că nu existau stereotipuri comune, ci că nu exista un Occident comun. Şi chiar şi în cadrul diferitelor stereotipuri naționale, legate de respectivele realități politice şi discursuri politice şi intelectuale, exista o mare diversitate de opinii şi o şi mai mare varietate de nuanțe. În plus, în ansamblul spectrului natural de evaluări pozitive şi negative se pot întâlni rareori judecăți în întregime peiorative sau disprețuitoare adresate regiunii în totalitatea ei, ca să nu mai menționăm încercările de a o exclude din sfera civilizației. Acest lucru a fost încercat într-un efort diferit, de organizare şi utilizare a cunoştințelor despre Balcani în mari sisteme clasificatoare.

5. De la descoperire la invenție, de la invenție la clasificare

Si les Balcans n'existaient pas, il faudrait les inventer.[491]
Hermann Keyserling[492]

La începutul secolului al XX-lea, în literatura europeană se formase deja o imagine a Balcanilor; mai mult decât atât, ea a fost dezvoltată în continuare aproape exclusiv sub numele de Balcani. Deşi departe de a fi identice, variantele acestei imagini aveau multe trăsături comune. Descoperirea geografică mergea simultan cu inventarea regiunii; cele două procese sunt de fapt inseparabile. Povestirile de călătorie, ca orice povestire, „prezintă şi reprezintă simultan o lume» adică creează sau inventează o realitate, şi afirmă că una este independentă de cealaltă"[493]. Descoperirea Balcanilor se încadrează în tema generală a modului în care tratăm diferența, încercarea de a conferi lumii ordine şi semnificație a fost numită o „activitate de atribuire de nume"; ea implica un proces de tipizare care face lucrurile cognoscibile şi previzibile.[494] Nu se poate spune limpede ce anume îi determină pe oameni să dezvolte categorii formale. În mod

[491] Dacă Balcanii n-ar exista, ar trebui inventați *(lb. fr)*.
[492] Count Hermann Keyserling, trad. Maurice Samuel, *Europe*, Harcourt, Brace, New York, 1928.
[493] Sarup, *Post-structuralism*, 179.
[494] Ainlay and Crosby, „Stigma, Justice", 20.

evident aceasta este o dorință adânc înrădăcinată, iar „termenii pe care-i folosim pentru a descrie evenimentele lumii înconjurătoare sunt construcții sau invenții. [...] Conceptele nu «există» ca atare”. Printre diferitele moduri de definire a categoriilor, cele primare reduc complexitatea şi necesitatea învățării permanente; cele două scopuri principale ale percepției sunt stabilitatea şi claritatea sau caracterul definit[495]. În procesul percepției, formalizarea este numită „schemă” la Frederic C. Bartlett, „rețetă” la Alfred Schutz, sau „formă” la Maurice Merleau-Ponty; „Percepția nu constă doar în a permite pasiv unui organ – al vederii sau al auzului – să primească o impresie gata făcută, ca o paletă de pictor ce primeşte o pată de culoare. [...] S-a convenit în general că toate impresiile noastre sunt determinate schematic de la bun început”. Organizăm informația primită în „tipare de care noi, cei care percepem, suntem în mare parte responsabili.”[496]

Postulând natura inseparabilă a procesului de descoperire şi invenție, trebuie subliniat că în secolul al XIX-lea, când au fost descoperiți şi descrişi Balcanii, procesul de acumulare a cunoaşterii nu îi compartimentase încă rigid în scheme stabilite dinainte. Suntem cu toții conştienți de faptul că nu există o categoric „esențialmente descriptivă”, că a descrie înseamnă „a specifica un locus al semnificației, a construi un obiect al cunoaşterii şi a produce o cunoaştere ce va fi legată prin actul construcției descriptive”.[497] Cu toate acestea, tocmai procesul de dobândire şi acumulare a cunoaşterii a conferit imaginii Balcanilor în acea perioadă un caracter mai fluctuant, în general lipsit de judecăți categorice şi zdrobitoare. Într-adevăr, „unde nu există diferențiere, nu

---

[495] Jerome S. Bruner, Jacqueline J. Goodnow şi George, *A. Austin, A Study of Thinking,* Transaction, New Brunswick, N.J. şi Oxford, 1986, 2, 6, 12–15, 232.

[496] Douglas, *Purity and Danger*; 49; Ainlay and Crosby, „Stigma, Justice”, 20–21.

[497] Ahmad, *In Theory,* 99.

există pângărire”. Totuşi, se pare că „dorința de stabilitate pe care o avem cu toții”, dorul de „direcții ferme şi concepte clare” sunt parte a condiției umane. Pe parcursul acumulării şi aranjării informației, investim într-un sistem de etichetare: „Astfel, se construieşte o părtinire conservatoare. Ea ne conferă siguranță. Uneori trebuie să ne modificăm structura de prezumții pentru a încorpora experiențe noi, dar cu cât experiența este mai consistentă cu trecutul, cu atât avem mai multă încredere în propriile noastre prezumții.”[498] Esența tendinței de tipizare – schema –, deşi dinamică în termeni de *longue duree*[499], are o anumită fixitate pe perioade scurte.

Tâlhăriile din Grecia contribuiseră deja din plin la declinul filoelenismului şi, după uciderea câtorva turişti englezi la Dilessi în 1870, filoelenismul a încetat să mai existe. Reîntoarcerea Macedoniei la guvernarea directă a Porții după Tratatul de la Berlin din 1878 a deschis calea acțiunii revoluționare împotriva Imperiului Otoman; în acelaşi timp, au început luptele de gherilă între facțiunile rivale din țările vecine. Apariția problemei Macedoniei a întărit reputația peninsulei de regiune turbulentă şi a țării înseşi de „pământ al terorii, al focului şi al sabiei”. Ura şi atrocitățile comise de bandele creştine rivale l-au făcut pe un scriitor atât de bine informat şi de binevoitor ca Fraser să eticheteze peninsula drept „o afacere confuză”, iar problema macedoneană drept „problema balcanică”.[500]

Pentru o tradiție ce se laudă cu empirismul ei, englezii din acea vreme aveau o surprinzătoare înclinație spre generalizări facile. Harry De Windt s-a referit la călătoria sa în Balcani şi în Rusia europeană ca la o excursie „prin Europa barbară”, traversând „țări sălbatice şi lipsite de legi între Adriatica şi Marea Neagră” care erau „focare de

[498] Douglas, *Purity and Danger*, 49, 189, 191.

[499] Durată lungă *(lb. fr.).*

[500] William Le Queux, *The Near East,* Doubleday, Page, New York, 1907, 6; John Foster Fraser, *Pictures From the Balkans*, Cassel, Londra, 1996, 3, 16.

fărădelegi şi tâlhării".[501] Descriind Macedonia într-o carte cu semnificativul subtitlu *A Plea for the Primitive*; doi autori britanici au reflectat asupra „intelectului imatur, neinstruit" al țăranului macedonean. Într-un scurt pasaj referitor la caracterul macedonenilor, ei au realizat o sinteză virtuală a dezbaterii natură-educație: „Opresiunea şi o totală lipsă de educație [...] şi-au unit forțele şi au determinat o dispoziție vicleană şi o tendință naturală spre sălbăticie"[502]. În Statele Unite, această părere a fost întărită de faimoasa afacere Miss Stone, când o misionară şi profesoară americană a fost răpită în 1901 de una din bandele lui Vane Sandanski. Deşi toată afacerea s-a terminat cu bine şi Miss Stone a fost eliberată în schimbul unei răscumpărări consistente, devenind ulterior o simpatizantă a cauzei macedonene, această întâmplare a conferit regiunii epitetul „terorist".[503] Problema macedoneană ocupa un loc atât de central în chestiunile balcanice, încât observatorilor le era greu să-şi amintească originile ei relativ recente. Motivul pentru care Berkovici, altfel un scriitor informat, a declarat la începutul anilor 1930 că „afacerile Macedoniei au ținut întreaga Europă ca pe ghimpi în ultima sută de ani" a fost probabil acela de a conferi greutate suplimentară afirmației sale.[504]

Un act de violență înspăimântător a indignat opinia publică occidentala în anii 1903: membrii familiei regale sârbe, Aleksandru şi Draga, au fost ucişi şi aruncați pe fereastră La Belgrad, regicid deosebit de neplăcut pentru regaliştii din Austro-Ungaria şi Marea Britanie. *The New York Times* a explicat că defenestrarea era o „caracteristică

---

[501] Harry De Windt, *Through Savage Europe...*, T. Fisher Unwin, Londra, 1907, 15.

[502] Goff şi Fawcett, *Macedonia*, 10.

[503] Laura Sherman, *Fire on the Mountain: The Macedonian Revolutionary Movement and the Kidnapping of Miss Stone,* Fast European Monographs, Boulder, Co., nr. 62, Columbia University Press, New York, 1980; Duncan Perry, *The Politics of Terror The Macedonian Liberation Movements,* Duke University Press, Durham, N.C, 1968.

[504] Berkovici, *The Incredible Balkans*, 90.

rasială” atribuită „speciei slave”: „Aşa cum viteazul britanic îşi doboară inamicul cu pumnii, aşa cum francezii sudici îşi lasă duşmanul nemişcat cu o lovitură ştiinţifică, aşa cum italianul îşi foloseşte cuţitul şi germanul halba de bere cea mai la îndemână, tot aşa ţiganul şi sârbul îşi «aruncă» duşmanul pe fereastră”.[505] Violenţa l-a determinat pe un respectabil istoric să susţină, chiar în anul 1988, că „punctul de cotitură în relaţiile dintre Austria şi Serbia nu a fost anexarea Bosniei-Herţegovina în 1908, ci brutala lovitură militară de la Belgrad cinci ani mai devreme”[506]. Se pare că ceea ce n-au putut să înghită civilizaţii austrieci a fost mai degrabă caracterul deosebit de respingător al faptei comise, şi nu fricţiunile economice ezoterice, naţionalismul şi *raison d'Etat*[507]. H.N. Brailsford, activ în „Fondul britanic de ajutorare” după înăbuşirea revoltei din Macedonia în 1903, a fost unul dintre primii care au exprimat cu dezgust credinţa într-o diferenţă fundamentală între standardele morale ale Londrei şi Parisului şi cele din Balcani. Fără să chibzuiască la acţiunile engleze din Africa de Sud, continentul indian sau Irlanda, el a scris:

> Am încercat, atât cât poate s-o facă un european, să-i judec şi pe creştini, şi pe turci cu toleranţă, amintindu-mi divergenţa dintre standardele din Balcani şi cele din Europa. Într-o ţară unde ţăranul ară cu puşca în spinare, unde conducătorii guvernează datorită abilităţii lor de a masacra atunci când împrejurarea le-o cere, unde se presupune că prelaţii creştini organizează în mod obişnuit crime politice, viaţa are doar o valoare relativă, iar asasinatul nu reprezintă decât o vină relativă. Este greu de spus care dintre etniile balcanice e mai sângeroasă – toate reprezintă rezultatul secolelor de guvernare asiatică.[508]

Robert W. Seton-Watson, redutabilul istoric al Imperiului

[505] Bakie-Haydca, „Nesting Orientalisms”, , 6–7.
[506] Zeman, „The Balkans and the Coming War”, 27.
[507] Raţiunea de stat *(lb. fr.)*.
[508] H.N. Brailsford, *Macedonia: Its Races and Their Future*, Methuen, Londra, 1906, 1.

Habsburgic şi al Balcanilor, a mustrat monarhia pentru lipsa de consistenţă în misiunea sa politică şi culturală din Balcani. El a susţinut că triumful ideii pansârbe ar însemna „triumful culturii Estului în faţa culturii Vestului şi ar constitui o lovitură fatală dată progresului şi dezvoltării moderne în Balcani”. Fără îndoială că expansionismul agresiv al Serbiei nu era cea mai dorită dezvoltare în Balcani, totuşi atribuirea fenomenului naţionalismului tocmai „culturii Estului” sună ciudat la un specialist în apariţia naţionalităţii în Balcani.[509]

Cruzimea balcanică a fost întotdeauna explicată prin apartenenţa la Răsărit. Harry De Windt, descriind o scenă de vendeta în Muntenegru, a conchis: „Viaţa valorează aici la fel de puţin ca în China sau în Japonia”[510]. Comparaţia cu Extremul Orient a întărit sentimentul de alteritate şi a scos în evidenţa natura răsăriteană a Balcanilor. Deşi critica performanţei balcanice era din ce în ce mai adâncă, speranţe de îmbunătăţire existau, chiar dacă moderate. Ele au fost însă înlocuite cu o totală dezamăgire în timpul celui de-al doilea război balcanic: după părerea lui Selon-Watson, „entuziasmul excesiv faţă de triumful unităţii balcanice a fost înlocuit în Europa Occidentală cu dezgustul excesiv faţă de lupta fratricidă dintre foştii aliaţi şi cu tendinţa de a-i ignora cauzele profunde”[511]. Marea crimă a Balcanilor, păcatul lor originar a fost totuşi împuşcarea lui Gavrilo Princip, care a marcat izbucnirea primului război mondial. Acest fapt a lăsat o marcă indelebilă asupra tuturor evaluărilor făcute acestei regiuni. Dacă după revolta macedoneană din 1903 corespondentul britanic ai revistei *Graphic* putea încă să vorbească de „bătrânii Balcani, unde se întâmplă

[509] Robert W. Selon-Watson, *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy,* Constable, Londra, 1911, viii-ix, 336–337; Seton-Watson, *The Rise of Nationality în the Balkans* Constable, Londra. 1917.

[510] De Windl, *Through Savage Europe*. 45.

[511] Cornelia Bodea şi Hugh Seion-Watson, ed., *R, W. Seion-Waison şi românii, 1906–1920,* vol. 2, Editura Ştiinţifica şi Enciclopedică, Bucureşti, 1988, 675.

întotdeauna ceva”[512], anul 1914 a înlăturat orice ambiguitate. Extraordinar de populara *Inside Europe* de John Gunther rezuma sentimentul ce predomina de această parte a Atlanticului:

> Faptul că aceste nenorocite şi nefericite țărişoare din Peninsula Balcanică pot avea, şi au, dispute care dau naştere unor războaie mondiale este un afront intolerabil la natura umană şi politică. Peste o sută cincizeci de mii de tineri americani au murit din cauza unui fapt petrecut în 1914 într-un sat primitiv plin de noroi, Sarajevo. Mârâielile dezgustătoare şi aproape obscene din politica Balcanilor, neinteligibile pentru cititorul occidental, sunt încă vitale pentru pacea Europei şi, poate, a întregii lumi.[513]

Chiar dacă sentimentele de amărăciune sunt uşor de înțeles, este simptomatic că acest fragment s-a păstrat chiar şi în ediția de după războiul din 1940. Lătrăturile lui Hitler erau, evident, mai inteligibile pentru cititorii occidentali, deoarece erau occidentale. De aici şi până la aserțiunea banală că vina şi pentru cel de-al doilea război mondial o poartă tot Balcanii nu mai e decât un pas. Ce-i drept, este un pas dificil, şi a fost nevoie de peste cincizeci de ani ca cineva să-l facă. Robert Kaplan, care aspiră deschis să devină o „Rebecca West” a anilor 1990, a afirmat în *Balkan Ghosts* că „nazismul, de exemplu, are origini balcanice, în azilele de noapte din Viena, teren propice pentru resentimentele etnice, apropiat de lumea slavă sudică. Hitler a învățat cum să urască atât de molipsitor”[514]. Pare o ironie dacă citeşti paragraful despre „satul primitiv plin de noroi” în lumina elogiilor aduse astăzi paradisului multicultural al frumosului oraş cosmopolit Sarajevo distrus în anii 1990. Urmând logica lui Gunther, a devenit probabil un oraş minunat sub guvernarea barbară mai întâi a monarhiei independente slave sudice şi, ulterior, sub cea a comuniştilor iugoslavi, în timp

[512] Booth, *Trouble in the Balkans*, 2.
[513] Gunther, *Inside Europe*, 437.
[514] Robert D. Kaplan, *Balkan Ghosts. A Journey Through History*, St. Martin’s, New York, 1993, xxiii.

ce sub guvernarea iluminată occidentală a habsburgilor fusese un sat nenorocit.

Chiar şi în timpul războiului, stereotipul balcanic nu s-a dovedit a fi imuabil. Analiza făcută de Mechthild Golezewski povestirilor de război germane şi austriece între 1912 şi 1918 arata o tratare diferenţiată a naţiunilor balcanice în absenţa unei idei clare despre ce însemnau de fapt Balcanii. În măsura în care denumirea era utilizată pentru a desemna caracteristici regionale generale (de exemplu ospitalitate, clişee despre ţărani de la şes şi de la munte, oameni aproape de natură, înapoiere, murdărie etc.), ea era atât de vagă şi nespecifică, încât putea fi aplicată şi celor din afara regiunii balcanice. Ori de câte ori era folosită, puterea de persuasiune a acestei noţiuni se baza pe neclaritatea sa în combinaţie cu o componentă emoţională. Mai mult, ea era folosită împreună cu alte cuvinte-cheie – dintre care „oriental" era utilizat cel mai adesea – ce echivalau cu murdărie, pasivitate, caracter îndoielnic, misoginism, înclinaţie spre intrigă, nesinceritate, oportunism, lene, superstiţie, letargie, puturoşenie, ineficienţă, birocraţie incompetentă. „Balcanic", deşi se suprapunea cu „oriental", avea caracteristici suplimentare cum ar fi: cruzime, bădărănie, instabilitate şi imprevizibilitate. Ambele categorii erau folosite în comparaţie cu conceptul de „Europa", ce simboliza curăţenie, ordine, autocontrol, tărie de caracter, simţ al legii, justiţie, administraţie eficienta, într-un cuvânt „un stadiu de dezvoltare superior din punct de vedere cultural care înnobilează comportamentul uman"[515]. Deşi acceptăm că noţiunea „balcanic" era destul de neclară pentru a defini o caracterizare regională specifică, componenta emoţională la care recurgeau sau apelau intuitiv scriitorii se baza fără îndoială pe un stereotip interiorizat, dar nearticulat încă limpede. Numai ignorantul putea pleda pentru inocenţa,

[515] Mechihild Gokzewski, *Der Balkan în Deutschen und Osterreichischen Reise-und Erlebnisberichten,* Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1981, 63–67, 269.

asemeni femeii americane care, vorbind despre Dalmaţia, a numit-o „locul de unde provin câinii cu acelaşi nume”[516].

Au existat şi voci sobre care au încercat să caute adevăratele cauze ale războiului, unele provenind din afara obişnuitei critici social-democrate. Charles J. Vopicka petrecuse şapte ani, între 1913 şi 1920, în România, Serbia şi Bulgaria ca trimis special şi ambasador al Statelor Unite. Memoriile sale detaliate, deşi pe alocuri discutabile când e vorba de particularităţi istorice, pline de un optimism wilsonian şi naivitate tipic americane, au fost totuşi inflexibile în verdictul pe care l-au dat: „Războiul mondial a început în Balcani, dar originile sale s-au aflat în sufletele autocraţilor lipsiţi de scrupule a căror ambiţie nemiloasă nu cunoştea nici dreptatea, nici limita”.[517] El a combătut insinuările că popoarele din Balcani erau prin natura lor turbulente şi le-a descris ca nişte pioni în jocul marilor puteri.

Spiritul precumpănitor al vremii învinovăţea Balcanii în general pentru izbucnirea războiului şi pe sârbi în special. Mary Edith Durham, convinsă că va fi luată în serios, a returnat ordinul Sf. Sava regelui Petru, alături de o scrisoare în care spunea ca „îl considera pe el şi poporul lui vinovaţi de cea mai mare crimă din istorie”. Serbia era „un viespar”, iar naţiunea, atât în Muntenegru cât şi în Serbia, ştia doar să iubească sau să urască; nu exista cale de mijloc.[518] Episodul ce ilustrează incapacitatea sârbilor de a fi moderaţi constituia începutul unei cărţi pe care Durham o scrisese în urmă cu cincisprezece am. În ea, informatorul care-i spusese „Trebuie fie să iubeşti, fie să urăşti” nu era specificat, era un om din Balcani, „şi el este doar un exemplu din multe altele, căci aşa stau lucrurile cu omul din Balcani, fie el grec, sârb, bulgar, albanez, creştin sau musulman”. Când Durham şi-a început

---

[516] De Windt, *Through Savage Europe*, 68.

[517] Charles J. Vopicka, *Secrets of the Balkans*rand Menally, Chicago, 1921, v.

[518] Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, 39, 42, 283.

expediția, ea a păşit în lumea Balcanilor cu aceleaşi idei şi sentimente pe care le au copiii de azi când păşesc într-un muzeu al dinozaurilor: „Ideile brute, primitive, ce datează de la începuturile lumii, strădaniile pasionate, eşecurile dezastruoase îți fură mintea; vâlvătaia de culori, magnificul peisaj sălbatic îți iau ochii.” În acest punct, ea era încă încântată de regiune şi admonesta înclinațiile fudule ale celor ce pozau într-un fel de Armată a Salvării pentru diferitele naționalități balcanice:

> Niciunul din popoarele balcanice nu este atât de negru cum a fost de atâtea ori descris. Toate posedă calități deosebite ce necesită numai ocazia de a se dezvolta, iar greşelile lor sunt, în majoritatea cazurilor, cele ale tinereții. Atrocitățile pe care le vor comite ocazional reprezintă doar o reminiscența a obiceiurilor medievale cândva comune întregii Europe. „Umanismul” a fost inventat în Anglia abia la începutul secolului al XIX-lea; până atunci, pedepsele cele mai brutale erau aplicate pentru delicte minore. În relațiile cu Peninsula Balcanică s-a vorbit prea mult de „atrocități” în scopuri partizane.[519]

Descrierea pe care o face Durham acestei perioade este deosebit de importantă, deoarece oferă o rară perspectivă asupra reacției balcanicilor ce păreau a fi pe deplin conştienți de felul în care erau judecați de Vest, Unul dintre cunoscuții ei, probabil un albanez, i-a declarat plin de pasiune:

> Voi, englezii, credeți că sunteți civilizați şi că ne puteți da lecții. Vă spun că aici nimeni n-ar comite crime de felul celor ce se făptuiesc în Londra. Tâlharii noştri sunt oameni săraci. Muncind din greu în meseria lor, abia dacă-şi pot câştiga pâinea zilnică. Ei sunt ignoranți şi nu au fost vreodată la şcoala. Fură ca să trăiască şi fac asta cu prețul vieții. Dar tâlharii voştri au fost de cele mai multe ori la universitate şi fură ca să obțină luxul cu minciuni şi false promisiuni. V-ați bucurat de toate avantajele educației şi civilizației de ani de zile, şi asta faceți. Dar ne numiți pe noi sălbatici pentru că împuşcăm oameni.[520]

[519] Durham, *The Burden of the Balkans*, 3, 81, 90.
[520] *Ibid.,* 286–287.

Unele dintre afirmațiile făcute de scriitoare sună ca jurnalul introspectiv al unui antropolog modern: ea scrie despre dilema de a nu fi capabilă să vadă Balcanii din perspectiva Estului; în acelaşi timp, „nu-i mai poți vedea niciodată nici cu ochi vestici". Regreta faptul că, şi după ce înveți să mănânci, să bei, să dormi cu localnicii, să trăieşti ca ei, tocmai când crezi că ai început să-i înțelegi, se întâmplă ceva şi realizezi că „erai cât se poate de departe de a privi lucrurile din punctul lor de vedere. Pentru a face asta trebuie să sari peste secole, să-ți ştergi din minte Occidentul şi ideile sale, să laşi liber tot ce este primitiv în tine şi să înveți şase limbi străine ce nu-ți vor folosi nicăieri în altă parte."[521] În aproximativ un deceniu, Durham realizase că Balcanii erau prea complecşi pentru a fi înțeleşi ca un întreg. Cam în aceeaşi perioadă, Paul Scott Mowrer, autorul cărții ce introduce conceptul de „balcanizare", împărtăşea aceeaşi exasperare: „Pentru un şcolar, căderea Turciei şi a Austro-Ungariei reprezintă, fără îndoială, o lovitură serioasă; în loc să învețe două țări, acum trebuie să învețe cinci; şi nu e de mirare că vârstnicii, crescuți în simplitatea geografiei vechi, îşi cam pierd răbdarea din cauza complexității noului".[522]

Trebuia să te specializezi numai în anumite aspecte ale acestei complexități şi, în consecință, Durham a urmat modelul tuturor occidentalilor ce au avut de-a face cu Balcanii: şi-a găsit o națiune preferată. Ea şi-a asigurat un binemeritat loc în istoriografia balcanică pentru calitatea deosebită a descrierilor sale etnografice ale vierii tribale din nordul Albaniei şi din Muntenegru, în special pentru atenția acordată uneia dintre cele mai puțin cunoscute națiuni din Balcani, Albania. Însă nici ea nu cunoştea calea de mijloc în afecțiune. Antipatia față de sârbi şi, prin extensie, față de slavii balcanici era atât de adâncă încât, cu toată seriozitatea, a pus cruzimea ienicerilor pe seama originii lor balcanice, „fapt singular ce trebuie evidențiat". După părerea

---

[521] *Ibid.,* 284–285.

[522] Mowrer, *Balkantzed Europe*, 8.

ei, „popoarele din Balcani fuseseră cucerite de turci în bună parte datorită fanatismului Bisericii ortodoxe”. Deşi nu era o prietenă a turcilor, ea a îndrăgit şi reprodus mitul toleranței lor. Dragostea sa lăudabilă pentru albanezi a orbit-o şi a condus-o la condamnări religioase şi rasiale, în loc să analizeze obiectiv configurațiile geopolitice. Albanezii ei, care „rezistaseră deznaționalizării timp de o mie de ani” şi nu doreau decât să-şi „reia locul în Balcani şi să trăiască în libertate şi armonie”, se confruntau acum cu un duşman mai rău decât turcii, „şi aceştia erau slavii: Rusia cu Biserica ei fanatică şi cohortele ei sălbatice de sârbi şi bulgari gata să distrugă Albania şi să-i mături pe catolici şi musulmani deopotrivă”.[523]

Termenul „balcanizare” a apărut ca rezultat al războaielor balcanice şi al primului război mondial, iar Balcanii au fost pecetluiți cu o valoare eminamente negativă. Însă acest lucru nu s-a întâmplat brusc şi, chiar şi în timpul războaielor balcanice, presa occidentală a fost mai mult ironică decât dispreţuitoare[524]. Imaginea Balcanilor a adus în prim-plan violența ca trăsătură principală, odinioară nedominantă. Violența nu era ceva nou în istoria Balcanilor. Europenii păreau să fi fost îngroziți de barbariile specifice „Estului”, în special de tragerea în țeapă, ce a înfierbântat imaginația tuturor călătorilor. Exotismul său a transformat personajul istoric Vlad Țepeş în figura nemuritoare a lui Dracula, dar acesta din urmă reprezintă mai puțin o ilustrare a violenței balcanice cât un atribut al imaginației gotice. Totuşi, aceste pedepse erau de obicei considerate ca idiosincrazii ale conducătorilor, nefiind atribuite întregii regiuni ca trăsături biologice inerente. Violența ca laitmotiv al Balcanilor a fost, strict vorbind, un fenomen ulterior războaielor balcanice. Iată ce spune Rebecca West:

---

[523] Durham. *Tventv Years of Balkan Tangle*, 52, 57, 108, 160, 234, 291–292.

[524] Rumiana Koneva, „Balkanskitc voini v nemskiia periodicen peceat”, *Balkanistic forum,* vol. 2, 1993, 76–78.

Violența era, într-adevăr, tot ce ştiam despre Balcani; tot ce ştiam despre slavii sudici. Cunoaşterea mea provenea din amintirile interesului meu de demult pentru liberalism, ale foilor căzute din această junglă de pamflete şi legate cu sfoară prin colțurile prăfuite ale magazinelor cu vechituri şi, mai târziu, ale prejudecăților francezilor, care folosesc cuvântul „balcanic" ca termen de ocară, însemnând un tip *rastaquouere*[525] de barbar.[526]

Imaginea violenței specifice Balcanilor a inspirat-o pe Agatha Christie, care în 1925 a scris un roman de tipul celor descrise ca „poveşti de dragoste legate de principate baicanoide imaginare cu o atmosferă de crimă".[527] Christie a creat un personaj sinistru, Boris Anchoukoff, cu trăsături slave (deşi nu trăsăturile tipice ale slavilor sudici): „Un bărbat înalt, blond, cu pomeți proeminenți şi ochi nespus de albaştri, având o expresie impasibilă" Evident, bărbatul vorbea engleza cu un accent străin tăios. Era valetul recent asasinatului prinț Michael şi, aşa cum le stătea bine personajelor balcanice, ardea de dorința de a-şi răzbuna stăpânul:

„Vă spun asta dumneavoastră, polițist englez, aş fi murit pentru el! Din moment ce el e mort şi eu sunt încă în viața, ochii mei nu vor cunoaşte somnul şi nici inima mea odihnă, până când nu-l voi fi răzbunat. Îi voi mirosi asasinul ca un câine polițist şi când îl voi descoperi — Ah!" Privirea i se lumină. Brusc scoase de sub haină un imens cuțit şi-l flutură „Nu-l voi ucide dintr-odată – oh, nu! –, întâi îi voi cresta nasul, îi voi tăia urechile şi-i voi scoate ochii, şi numai apoi, apoi, îmi voi înfige cuțitul în inima lui neagră."[528]

Englezul, şocat, a murmurat ca răspuns: „Hertoslovac pursânge, desigur. Un popor extrem de necivilizat. O rasă de tâlhari". Herțoslovacia era invenția Agathei Christie: „Este

---

525 Aventuros *(lb. fr.)*.

526 West, *Black Lamb and Grey Falcon,* 21.

527 „Balkan", *Oxford English Dictionary",* vol. 1, 1989.

528 Agatha Christie, *The Secret of Chimneys,* Dell, New York, 1975, 104–105.

unul din statele balcanice... Râurile principale, necunoscute. Munții principali, de asemenea necunoscuți, dar destul de numeroşi. Capitala, Ekarest. Populația, în majoritate tâlhari. Hobby, asasinarea regilor şi revoluțiile”[529]. Încântător la această invenție geografică este faptul că ilustrează două idei: prima, reproducerea imaginii colective a Balcanilor deja cristalizată, şi nu tratarea diferențiată anterioară a națiunilor balcanice; cealaltă este lipsa de diferențiere între Balcani şi statele nou-create din Europa Centrală. Herțoslovacia este evident o parodiere cu rimă a Cehoslovaciei, o combinație între Herțegovina şi Slovacia, Scrisă în 1925, cu mult înainte de timpurile concilierii, privea Cehoslovacia ca ținuturile îndepărtate şi necunoscute din bine cunoscuta frază a lui Neville Chamberlain. Nu exista nicio urmă a viitorului sentiment de vinovăție ce va influența scrierile britanice şi americane despre „cel mai civilizat avanpost slav”. Chiar dacă *The Secret of Chimneys* nu este cel mai popular roman al Agathei Christie, el a fost tipărit în câteva ediții în următoarele decenii şi, dată fiind obsesia omnivoră a fanilor ei, reprezintă o bună ilustrare a canalelor populare prin care discursul balcanist a fost diseminat şi prezentat marelui public. În această perioadă, se poate vorbi de formarea treptată a unei atitudini occidentale comune ce a înlocuit diversele abordări naționale, interiorizarea stereotipului.

Perioada interbelică a mai adăugat şi o altă viziune, rasismul, ce asezonase deja o parte a gândirii europene a secolului al XIX-lea. Deşi rasismul – în sensul modern al termenului – poate fi întâlnit deja în Spania secolului al XVI-lea, ca fenomen european „îşi are fundamentul în acele curente intelectuale ce au marcat secolul al XVIII-lea atât în Europa Occidentală, cât şi în Europa Centrală, respectiv noile ştiințe ale iluminismului şi renaşterea pietistă a creştinismului. Descoperirile geografice au întreținut curiozitatea față de culturile îndepărtate şi treptat au dat naştere noii ştiințe a antropologiei, preocupată de locul

[529] *Ibid.,* 9–10.

omului în natură şi, în mod specific, de clasificarea raselor umane. Era vorba de încântarea față de natură prin comparație cu caracterul artificial al societății umane, dar idealizarea sălbăticii lui nobil s-a transformat în scurt timp într-un sentiment de superioritate. Băştinaşii au fost plasați într-un stadiu inferior în marele lanț al dezvoltării umane şi au fost stigmatizați ca barbari ce urmau să fie dominați şi educați. Când Balcanii au ajuns în centrul atenției, mitul sălbaticului nobil fusese de mult depăşit.

O trăsătură distinctivă a rasismului modern a fost „tranziția continuă de la ştiință la estetică", realizată prin fuziunea principalelor tehnici ale noilor ştiințe – observarea, măsurarea şi compararea – cu evaluări bazate pe criteriile estetice atribuite grecilor antici: „Toți rasiştii aveau o anumită concepție asupra frumuseții – albă şi clasică –, împărtăşeau virtuțile clasei mijlocii ale muncii moderației şi onoarei şi credeau că acestea erau exprimate prin aspectul fizic." Chiar şi după dispariția unor pseudoştiințe ca frenologia şi fizionomia, categoriile extrem de subiective de frumos şi urât au rămas principii importante de clasificare umană, alături de măsuri, climat şi mediu înconjurător Frumusețea, bazată pe idealul clasic imuabil, a devenit „sinonimă cu o lume a clasei mijlocii, aşezată, fericită şi sănătoasa, lipsită de turbulențe – o lume accesibilă doar europenilor albi"[530]. De regulă, era bazată pe puritate rasială. În foarte puține circumstanțe amestecul rasial avea unele calități pozitive: „Slavii balcanici reprezintă amestecul cel mai remarcabil, şi tocmai acest amestec al diferitelor triburi indo-europene şi asiatice a imprimat slavilor balcanici multe trăsături neplăcute, dar şi unele admirabile".[531]

---

[530] George L. Mosse, *Toward the Final Solution A History of European Racism,* Howard Fertig, New York, 1978, xii, xv-xvi, 2, 8–19, 17.

[531] Alexander Grau Wandmayer, *The Balkan Slavs in America and Abroad. An address delivered by Alexander Grau Wandmayer, formerly Commissioner Plenipotencviary of the Ukrainian Govern – went with the International Commission for the Liquidation of Austria before Students of Racial Backgrounds ai Columbia University, July 28th, 1922*, New York,

Verdictul rasial dat Balcanilor a început cu o redare mai clară a motivului amestecului rasial, inițial neimportant şi lipsit de conotații valorice. La începutul secolului, Salonicul era doar un Turn Babel cu o fărâmă de civilizație din Occident: „Bulgari, sârbi, albanezi, vlahi, armeni, anatolieni, circazieni, greci, turci, evrei, păgâni şi eretici din toate țările şi de toate limbile. De aici izvorăsc toate rasele Europei civilizate”[532]. „Păgâni şi eretici” – pentru a desemna musulmanii şi creştinii ortodocşi – pare să fi devenit o expresie consacrată, folosită şi de un alt autor britanic într-o descriere a Mostarului unde „erai înghiontit pe străzile întunecoase şi strâmte de aceiaşi evrei, păgâni şi eretici ca în bazarul din Stambul”. Sarajevo „colcăia de naționalități ciudate”: bosniaci, croați, sârbi, dalmați, greci, turci, țigani.[533] Două decenii mai târziu, aceste descrieri aproape neutre ale complexității etnice şi religioase a Balcanilor, ce evocau doar o caracterizare ocazională ca „naționalități ciudate”, au produs sentimente de dezgust şi impuritate. În 192, doi englezi au contemplat inevitabila „rasă hibridă” a locuitorilor Macedoniei:

> Fiind în esență o rasă amestecată, macedoneanul nu se distinge prin fizicul său... Turcii sunt, poate, cele mai reuşite specimene dintre diferitele tipuri macedonene, probabil pentru că s-au amestecat mai puțin... Turcoaicele, atunci când nu sunt în mod evident amestecate cu alte rase, sunt în general atrăgătoare, dar cele de origine bulgară sau greaca au de obicei trăsăturile lătărețe şi necizelate ale tipului slav. Astfel de trăsături, ce includ buze groase, nasuri late şi teşite şi pomeți înalți, nu conferă frumusețe unei femei. Părul închis la culoare şi tenul gălbui-maroniu le fac să semene cu tipul grecesc, care este invariabil gălbejit, cu părul negru ca abanosul şi ochi luminoşi.[534]

Este discutabil dacă „trăsăturile necizelate ale tipului slav”

1922.

[532] Booth, *Trouble in the Balkans,* 147.

[533] Windt, *Through Savage Europe,* 82, 98–99.

[534] Goffi Fawcett, *Macedonia,* xiv, 13–16.

erau strict delimitate sau comune în rândul grecilor, dar descrierea acestui fizic nefavorabil aminteşte în mare măsură de caracteristicile negroide aflate de obicei la baza scalei referenţiale. Impuritatea rasială mergea în paralel cu „un intelect imatur, neluminat, [...] o înclinaţie spre viclenie şi o tendinţă naturală spre sălbăticie”[535]. Deşi germanii erau doar ucenici ai lui Joseph-Arthur de Gobineau şi H.S. Chamberlain, ei şi-au depăşit maeştrii. Hermann, Graf von Keyserling, căsătorit cu o nepoată a lui Bismarck, era o figură influentă în filosofia autocunoaşterii; în anii 1920, el crease o şcoală de gândire ce avea ca scop autoperfecţionarea prin cunoaştere creativă. În 1928 a publicat *Das Spektrum Europa,* tradusă simultan în Statele Unite. Din cele douăsprezece capitole, unul era dedicat Balcanilor:

> Care este semnificaţia Balcanilor pentru noi care trăim pe alte meleaguri? [...] De ce cuvântul „balcanizare” este aproape întotdeauna înţeles adecvat şi aplicat corect? [...] Sensul său simbolic poate fi cel mai bine sesizat pornind din două puncte; primul este afirmaţia general acceptată că Balcanii sunt butoiul cu pulbere al Europei, Al doilea este realitatea unei uri de rasă elementare şi ireconciliabile.[536]

Oferind caracterizări detaliate ale grecilor, românilor şi turcilor (considerând sârbii, bulgarii şi albanezii „rase primitive de războinici şi tâlhari” nedemne de atenţie), Keyserling a rezumat esenţa Balcanilor:

> Balcanii de azi sunt doar o caricatură a Balcanilor din timpurile străvechi. Spiritul Balcanilor în sine este spiritul vrajbei eterne. Populaţi de rase primitive, ei constituie imaginea originară a luptei primare între fiecare şi toţi ceilalţi. Pentru naţiunile şi indivizii extrem de dotaţi şi de educaţi, această imagine apare ca spiritul *agon*-ului[537]. Dar spiritul teluric al Balcanilor în sine este chiar

---

535 *Ibid.,* 10.

536 Keyserling. *Europe*, 319.

537 Dezbatere sau întrecere între două personaje din comedia antică, în care uneori intervine si corul *(lb. greacă).*

puterea primară generatoare.[538]

În acelaşi an s-a tradus în America o carte suedeză care a apărut la Stockholm în 1927. Ea exprima un motiv prezent în secolul trecut numai ocazional. Autorul său, Marcus Ehrenpreis, traversase Balcanii, Egiptul şi Țara Sfântă în căutarea „sufletului Estului". El vorbea cu dezgust despre tovarăşii săi de călătorie care aduseseră înapoi numai „prețioasele lor lucruri, fotografii şi uriaşe note de plată": „Nu aşa trebuie vizitat Orientul! Dacă vreți să câştigați ceva din sufletul Estului, nu-l abordați ca pe o țară ciudată, ci ca şi cum v-ați întoarce înapoi acasă – la voi înşivă. [...] Nu mergeți plini de condescendență ca aducători ai civilizației, ci ca nişte discipoli umili şi receptivi"[539]. Acest spirit lipsea din primul său capitol, „Across the New Balcans". Cuvintele de deschidere făceau deja o deosebire crucială între Balcani şi Orientul autentic:

> Orientul este deja vizibil la gara Masaryk din Praga. Nu adevăratul Orient al Azharului din Cairo sau al cafenelelor din Haifa, ci acea variantă a Estului cunoscută sub numele de levantinism; ceva ce eludează orice definiție – corpul Estului, dar fără spiritul său. Este un Orient dezintegrat, un dezertor ce se trădează pe sine, fără fes, fără văl, fără Coran: este un nou Orient artificial şi înşelător care a rupt legătura cu trecutul în mod deliberat şi a renunțat la moştenirea sa antică.

Descrierea locuitorilor acestui Levant (prin comparație cu adevăratul Est) ilustra degenerarea lor rasială:

> Conduita lor are ceva excentric, sunt prea zgomotoşi, prea bruşti, prea avizi. [...] Indivizi ciudați, incredibili, apar de peste tot – frunți înguste, priviri îndobitocite, urechi protuberante, buze groase. [...] Tipul levantin din zona cuprinsă între Balcani şi Mediterana este, psihologic şi social, cu adevărat o „formă şovăitoare", o combinație între estic şi vestic, poliglot, viclean, superficial, nesigur, materialist

[538] *Ibid.,* 321–322.

[539] Marcus Ehrenpreis, *The Soul of the East: Experience and Reflection.*, trad. Alfhild Huebsch, Viking, New York, 1928, 208–209.

şi, mai presus de toate, lipsit de tradiție. Lipsa de tradiție pare să explice calitatea intelectuală şi, într-o anumita măsură, morala scăzută a levantinilor. [...] În sens spiritual, aceste creaturi sunt lipsite de rădăcini; ei nu sunt nici orientali, nici europeni. Nu s-au eliberat de viciile Estului, dar nici n-au deprins virtuțile Vestului.[540]

Atât în ideile lui Keyserling, cât şi în cele ale lui Ehrenpreis se pot distinge fără îndoială nuanțe deja prezente anterior, dar care au devenit mult mai intense. Fosta dihotomie între stăpânii gentlemeni şi supuşii slugarnici îşi găsise o explicație teoretică: era expresia culturala a unei conduite greşite, iar amestecul rasial şi cultural era mai râu decât alteritatea orientală pură. De mult fusese uitată scurta simpatie pentru greci, şi chiar sprijinul filoelen era într-un anume sens rasist, „oferit nu doar ca sprijin nelimitat pentru o revoluție europeană, ci din convingerea că grecii moderni erau descendenții direcți ai grecilor antici, iar turcii erau barbari”[541]. Deja în 1830, în *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters*, Jakob Fallmerayer a spulberat această idee cu teoria sa că grecii antici au fost copleşiți de valurile ulterioare de slavi care constituiau de fapt baza rasială a grecilor contemporani şi că „în venele populației creştine a Greciei moderne nu curge niciun strop de sânge elen pur şi neamestecat”.[542] Aceasta teorie l-a transformat într-o *persona non grata* în Grecia până de curând. Contestând grecii cu atâta ardoare, Fallmerayer intenționa să ofere un antidot pentru filoelenismul ce se manifesta în Bavaria în acea vreme; el era motivat de o frică paranoică de ascendența politică a Rusiei.[543] Deşi mult exagerată, teoria lui conținea totuşi nişte componente valabile, în special atacul

540 *Ibid.,* 11–13.

541 Eisner, *Travelst,* 119.

542 Citat în George E Mylonas, *The Balkan States: An Introduction to Their History,* Public Affairs, Washington, DC., 1947, 169.

543 Eugen Thumher, ed., *Jakob Philipp Fallmerayer: Europe zwisch en Rom und Byanz,* Athesia, Bozen, 1990; Eugen Thumber, ed *Jakob Philipp Fallmerayer: Wissenschaftler, Politiker, Schrifisteller,* Universitalsverlag Wagner, Innsbruck, 1993.

împotriva ideii de puritate rasială. În Germania nazistă, teoria lui Fallmerayer a fost reactualizată în timpul ocupării Greciei „în beneficiul ofițerilor cu educație clasică, pentru a-şi putea scuza atrocitățile împotriva grecilor, considerați o rasă inferioară, nu nobilă”.[544]

Nu a fost o coincidență că volumele lui Keyserling şi Ehrenpreis au apărut în traduceri simultane pline de succes de cealaltă parte a Atlanticului. Anii 1920 au reprezentat culminarea activităților asociației Immigration Restrictive League („Liga pentru limitarea imigrării”), cel mai important grup de presiune pentru legi protecționiste. Pătrunsă de spiritul anglo-saxon din cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, liga pleda în favoarea restricționării fluxului migrator din Europa Centrală şi de Est, „altfel «rasa» americană se va sinucide”.[545] Anii 1920 au cunoscut o activitate febrilă a American Eugenics Society („Societatea americană de eugenie”), care a îmbrățişat teoria superiorității genetice naturale a raselor şi grupurilor sociale. Mulți dintre membrii săi credeau că amestecul rasial va determina deteriorarea socială, pledând împotriva asimilării celor inferiori din punct de vedere cultural, îndeosebi a slavilor, şi pentru evitarea înmulțirii celor inferiori din punct de vedere social. În special slavii balcanici erau evitați, tratați ca proscrişi şi numiți *Hunkies* (huni) în oraşele industriale. Chiar şi cei care pledau pentru includerea activă a acestora în societatea americană avertizau că „trebuie să avem în vedere ca slavii balcanici, în pofida gravitării lor continue spre civilizația europeană şi, în special, spre cea occidentală, sunt în mod intrinsec orientali”[546]. În dezacord teoretic eu darwinismul social, societatea a atras totuşi un număr considerabil de practicanți ai acestei doctrine pe baza unui

[544] Eisner, *Travels*, 119.

[545] Josephine Wtulich, *American Xenophobia and the Slav Immigrant: A Living Legacy of Mind and Spirit*, East European Monographs, Boulder, Co „nr, 385, Columbia University Press, New York, 1994, 40–41.

[546] Wandmayor, *The Balkan Slavs* 4, 11.

nativism general acceptat.[547] Aceste idei au reverberat şi au reapărut ocazional, deşi niciodată sub mantaua decenței şi cu sprijin oficial ca în primele decenii ale secolului.

Ecouri ale acestor puncte de vedere se pot discerne chiar şi în acțiunile cele mai bine intenționate, Alphonse Mucha, marele maestru ceh al curentului Art Nouveau» a fost inspirat de fapt de aspectele romantice ale slavismului cultural în proiectul său monumental *Epopeea slavă,* care se întinde pe ultimele trei decenii ale vieții sale. Din această cauză a primit un răspuns ambiguu în 1928, când a donat *Epopeea slavă* oraşului Praga, în timp ce mai lucra încă la ea. Mulți critici au considerat lucrarea mai potrivită pentru anii 1848, fiind impregnată de un romantism considerat depăşit în nervoasa perioadă interbelică. Parafrazându-l pe Herder, Mucha credea că „fiecare națiune are propria sa artă, aşa cum are propriul său limbaj"[548]. El îşi conturase această idee pe vremea când încă se mai afla în Statele Unite şi, în 1910, după intense consultări cu slaviştii, a pornit într-o călătorie în Rusia, Polonia, Serbia, Muntenegru şi Bulgaria pentru a obține informații de la sursă referitoare la cultura diferitelor popoare slave.

Mucha a văzut ceea ce dorea să vadă: el a fost inspirat de propriile lui aşteptări şi viziuni ale slavismului. Punctul culminant al călătoriei sale a fost Rusia, unde credea că şi-a găsit originile. El i-a scris soției sale, cuprins de extaz: „Muzica şi cântecul, profund bizantine şi slave. E ca şi cum ai trăi în secolul al IX-lea. [...] Nimic nu s-a schimbat de două mii de ani."[549] Mucha nu era mişcat doar de un romantism edulcorat, deşi iconografia sa era animată în mare parte de un astfel de sentiment. Observațiile lui se bazau şi pe alte idei ce dominau orizontul ideologic al vremii. Una era aceea că marginea estică a Europei prezenta o viziune unică a

[547] Wtulich. *American Xenophobia*, 34–38.
[548] Arthur Eliridge, *Mucha: The Triumph of Art Nouveau,* Editions Pierre Terrail, Paris, 1992, 183.
[549] *Ibid.,* 193.

zorilor umanității, era stadiul premodern al Europei, muzeul istoric al trecutului Europei, Numai aşa se poate explica faptul că el ignora fericit schimbările profunde ce aveau loc în Rusia, în special viața culturală intensă şi foarte modernă din Rusia prerevoluționară, fiind în schimb încântat de fantezia celor două milenii înghețate într-o imagine pe care el o putea surprinde.

Mult mai interesantă a fost reacția lui Mucha față de statele balcanice. Plin de simpatie pentru sârbi, muntenegreni şi bulgari, aceştia nu i-au trezit totuşi laudele mărețe pe care le-a consacrat Mamei Rusia. Cu săbiile lor turceşti curbate, purtând papuci şi costume orientale, îi păreau simple curiozități, demne doar de un muzeu al figurilor de ceară. De-abia la a doua sa vizită, închis în mânăstirile orientale de pe Muntele Athos, a fost într-adevăr stimulat. Ele nu se conformau deloc imaginii lui despre ceea ce se presupunea a fi slav. Mai mult, se poate observa la Mucha o dorință de puritate culturală şi rasială, ideologia dominantă în lumea civilizată a Europei în acea vreme, ce nu prevestea însă consecințele sale dezastruoase. Slavilor balcanici le lipsea acuratețea linei rase pure (sau a felului în care era ea imaginată); în cazul lor, caracterul de corcitură era mai mult decât vizibil – constituia însăşi esența lor. Este adevărat că la Mucha această impresie e foarte delicată şi se discerne vag sub stratul slavofil gros; nu există nimic din aversiunea directă şi sinceră exprimată de contemporanii lui, Keyserling şi Ehrenpreis. Pentru Mucha, slavii balcanici pur şi simplu nu erau conformi cu abstractizarea sa idealizată a slavismului; pentru Keyserling şi Ehrenpreis, Balcanii reprezentau o deviere respingătoare de la idealizarea foarte flatantă a Orientului.

Ar fi dogmatic şi simplist să afirmăm că n-au existat excepții de la acest discurs al calificărilor rigide şi aspre: nu toată lumea a subscris tentației de clasificare ordonată ce permitea înțelegerea haosului balcanic, dar nonconformiştii au reprezentat întotdeauna o minoritate şi n-au pus sub

semnul întrebării şi nici n-au schimbat stereotipurile dominante ce s-an cristalizat în acea perioadă. Rar s-a întâmplat ca cineva să exclame ca englezul Archibald Lyall: „Ştiam suficient despre Europa de Sud-Est ca să nu cred nimic din ce se spunea, dacă era omeneşte posibil să mă conving singur.” Lyall însuşi a lăsat descrieri iscusite şi vii despre România anilor 1920 (cu Bucureştiul ca un soi de Hollywood balcanic), despre Istanbul, Grecia, Albania, Muntenegru şi Dalmaţia în *The Balkan Road.* Observator ager şi spiritual, el a reuşit să exprime, foarte la obiect, cauzele sentimentului dezagreabil pe care un occidental îl simte în Balcani, fără venin şi cu o simpatie zeflemitoare. Unul dintre motivele principale îl constituia lipsa de confort şi comportamentul burghez:

> Aproape oriunde la est de ținuturile de limbă germană sau italiană pluteşte o adiere de Balcani, de-abia perceptibilă în Boemia, dar din ce în ce mai puternică pe măsură ce te îndrepți către est – o anumită lipsă de confort, o anumită indiferență față de reguli şi timp, un anumit *je-m'en-fichisme*[550] față de maşinăria obişnuită a existenței, înnebunitoare sau luminos de sănătoasă, în funcție de temperament şi circumstanță.[551]

Punctualitatea nu a fost niciodată o virtute balcanică, deşi s-au făcut unele progrese în jumătatea de secol care a trecut după Lyall. Vapoarele greceşti, se lamenta el, întârziau întotdeauna o oră şi jumătate, dar asta nu era nimic față de tendința dezagreabilă a trenurilor iugoslave de a pleca cu zece minute mai devreme decât era prevăzut. Cea mai tulburătoare caracteristică a locurilor numite „pays balkaniques, pays volcaniques”[552] era „cultul armelor”, care condusese la barbaria crimelor Skupstina în Belgrad, la bomba de la Sveta Nedelyain Sofia şi la împuşcarea prelaților greci. Şi totuşi, Lyall insista cu bună-credință asupra

---

[550] Nepăsare *(lb. fr).*
[551] Archibald Lyall, *The Balkan Road,* Methuen, Londra, 1930, 12, 164.
[552] Țări balcanice, țări vulcanice *(lb. fr.).*

faptului că Balcanii nu erau mai nesiguri pentru străini decât oricare altă parte a lumii:

> Localnicii nu şi împuşca decât prietenii şi cunoscuţii, şi rareori au de-a face cu străinii. La Paris sau la Chicago omori un om când crezi că ar putea avea în buzunar bani de o băutură, dar în Balcani nu ucizi un om decât pentru o cauză bună, dacă nu eşti de acord cu părerile lui politice sau dacă vreun unchi îndepărtat de-al lui ţi-a împuşcat vreodată un văr de-al doilea, sau alt motiv de acest gen, la fel de sănătos. Dacă te apucă dorinţa de a merge la plimbare într-un oraş balcanic la trei dimineaţa, riscul de a fi lovit în cap este atât de mic, încât nu merită să-ţi refuzi plăcerea asta.[553]

Este un fragment dedicat Albaniei, ţară unde Lyall s-a simţit minunat în pofida avertismentelor – „ţară oribilă" – date de un persan prezbiterian cu care a petrecut ceva timp la Atena. Este ciudat să asculţi caraghioasele incantaţii ale persanului, adică prejudecăţi venite din Est, şi nu din Vest ca de obicei. Ofensa standard adusă Balcanilor în viziune vestică era că sunt prea la est; în ierarhia unui estic civilizat, referinţa peiorativă era Africa:

> De ce doriţi să mergeţi în Albania, stimate domn? Nu este nimic de văzut acolo, doar pietre negre. Nu sunt nici case, doar mici forturi cu crăpături şi găuri din care se iţesc arme; iar albanezii stau acolo şi fac poc-poc-poc. Este mai râu decât în vestul sălbatic, Kentucky! Tennessee! Sunt mici copii faţă de Albania! Mici copii! Neştiutori! Este Timbuktu, stimate domn, este chiar inima Timbukiu-ului. Promiteţi-mi că nu veţi merge în Albania! Este păcat. Sunteţi atât de tânăr. [...] Vă spun, stimate domn, că Dumnezeu i-a făcut pe albanezi după ce s-a certat cu soacra.[554]

Complexitatea etnică a Balcanilor s-a dovedit a fi caracteristica cea mai frustrantă, Spre deosebire de Europa Occidentală, unde naţiunile trăiau în blocuri mai mult sau mai puţin omogene, în Est ele erau amestecate într-un fel care a dus la introducerea cuvântului *macedoine* în

---

553 *Ibid.,* 13, 153, 157–158.
554 *Ibid.,* 12 i.

vocabularul celor care scriu meniuri. Aceasta complexitate care a continuat să desfidă categorizarea uşoară şi rețetele clare a dat naştere nu unei condamnări, ci unei observații simple şi oneste a lui Lyall: „Oriunde la est de Adriatica există cel puțin zece fațete pentru fiecare problemă, şi nu uit niciodată că fiecare dintre ele este la fel de bună.”[555] Amestecul etnic complex a fost considerat responsabil pentru instabilitatea şi dezordinea din peninsulă, care a fost diagnosticată ca suferind de „handicapul eterogenității”[556]. Într-adevăr, problemele minorității au constituit o parte endemică a dezvoltării statului-națiune în special în Europa de Est. Dar practic nimeni nu a evidențiat faptul că nu complexitatea etnică în sine, ci complexitatea etnică din cadrul statului-națiune idealizat a dus la omogenizare etnică, provocând conflicte etnice. Nu numai că amestecul rasial provoca dezordinea, dar impuritatea rasială constituia dezordinea însăşi. „Confuzia experiențelor şi a formării raselor şi statelor din Balcani” a fost explicată prin „stadiul lor de civilizație”. După cum spunea un diplomat britanic; „În Europa de Est, naționalismul este în mod natural mai înclinat spre o exprimare violentă decât în Europa Occidentală, căci se află într-un stadiu mai timpuriu de dezvoltare.”[557]

Sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea au fost martorii apogeului teoriilor evoluționismului, în special al versiunii sale de progresism, mişcarea continuă a istoriei spre un scop dorit. Această idee îşi are originea în secolul al XVII-lea, s-a maturizat în secolul al XVIII-lea şi a modificat „lanțul static al existenței” dominant în Evul Mediu. Această modificare, care a apărut pentru prima dată la Leibniz, privea stadiile ierarhiei ca apărând succesiv în timp, evoluând de la inferior la superior. În acest fel,

[555] *Ibid.,* 13, 135.

[556] Roucek. *Balkan Politics,* 3, 7.

[557] *Nationalism and War in the Near East (By a Diplomatist),* Clarendon, Oxford, 1915, ix, xii, xvi.

înțelegerea unui lanț static al existenței a fost transformată în ideea unui proces unilinear de ascensiune spre o perfecțiune sporită. Prezumția unei îmbunătățiri continue a făcut ca însăşi noțiunea de dezvoltare să devină impregnată de cultură; „şi-a asumat statutul de absolut, de valoare universală, simbol al modernității şi, ca atare, scop sau ideal conştient într-un număr crescând de culturi sociale”[558]. Una dintre categoriile centrale folosite în evaluarea progresivistă a procesului istoric a fost aceea a civilizației care, alături de cultură, a circulat în gândirea europeană din secolul al XVIII-lea.

Formată în secolul al XIX-lea, cercetarea Balcanilor a fost influențată puternic atât de tradițiile romantismului, cât şi de cele ale evoluționismului. În primul caz, rezultatul a fost fascinația extremă şi studierea metodică a folclorului şi limbajului, în căutarea unui *Volksgeist* specific balcanic; în al doilea, în cadrul obsesiilor taxonomice ale cercetătorilor secolului al XIX-lea, Balcanii au fost ferm aşezați la începuturile umanității. Ridicarea folclorului şi limbajului la statutul de esență a identității popoarelor şi legitimare a existenței lor a revoluționat gândirea socială prin scrierile lui Johann Gottfried von Herder. Răspândirea ideilor lui Herder poate fi apreciată cu adevărat numai dacă este juxtapusă cu evaluarea avansata de fostul său profesor şi adversar intelectual, Immanuel Kant, care în *Antropologia* sa a argumentat că se poate trece peste „creionarea” „naționalităților din Turcia europeană”, precum şi a celor din Polonia şi Rusia, deoarece „nu au fost niciodată şi nu vor fi niciodată la nivelul cerințelor pentru dobândirea unui caracter popular definit”.

Revoluția lui Herder a fost susținută în estul Europei în special pentru că a determinat un interes de sine pasionat în rândul națiunilor Europei de Est şi le-a oferit o rațiune de a fi. A delimitat principalele sfere de cercetare valabile până astăzi: limbaj, istorie, etnografie, folclor. Pe de altă parte, în

[558] *Dictionary of the History of Ideas,* vol. 1, 619, vol. 2, 178.

Vest nu a făcut mare lucru pentru a ridica statutul lor în cadrul ierarhiei națiunilor, dar cel puțin le-a aşezat pe hartă, chiar dacă numai ca grupuri folclorice. Hegel a acceptat categoriile herderiene şi chiar a recunoscut că europenii din Est jucau rolul de avangardă în „lupta dintre Europa creştină şi Asia necreştină", dar a fost indiferent față de obsesia lui Herder – folclorul. Criteriul său pentru valoarea istorică era „dacă un grup a păşit înainte ca forță independentă în desfăşurarea formelor rațiunii", iar statul era extraordinar de important în această desfăşurare de forme. Cu toate că slavii deveniseră o parte a istoriei politice a Europei, deoarece mulți dintre ei fuseseră cuceriți de rațiunea vestică, nu meritau o examinare istorică, din moment ce erau numai „intermediari între spiritul european şi cel asiatic"[559]. În mod ironic, „formulând ideea că slavii erau mai presus de toate un obiect de studiu folcloric, Herder a contribuit la stabilirea unei perspective filosofice conform căreia Hegel îi va exclude din considerarea istorică"[560]. Moştenirea este atât de puternică, încât, în pofida abandonării gândirii evoluționiste în istoriografia occidentală, Balcanii sunt considerați încă un *Volksmuseum* al Europei, chiar şi în cele mai sofisticate discursuri. Deşi în perioada interbelică se manifestă o dezamăgire generală față de ideea de progres, acesta a rămas totuşi un criteriu valid în evaluarea Balcanilor. A îmbrăcat două forme ce se excludeau reciproc. Una pornea de la premisa că Orientul (căruia Balcanii îi erau deseori subsumați) era imobil. Prin urmare, studiul locuitorilor actuali ar arunca o lumină adecvată asupra trecutului. La începutul lucrării sale *Macedonia,* Brailsford afirma:

Faptul ca nimic nu se schimbă în Est este deja binecunoscut şi

[559] Hans-Dieler Dopmann, „Die Chnstenheit auf dem Balkan um Spiegel deutschsprachiger Literatur des 19 Jahrhundestsjosip Mates ic şi Klaus Heitmann, ed., *Südosteuropa in der Wahmelmiung der d mi se hen Offenihehkcii vam Wiener Kongress (1815) his zum Parieser trie den (1856) y* Südosteuropa Gescllschaft, München, 1990, 26.

[560] Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 315.

> amenință să devină tiranic. Fără îndoială, există ceva în spiritul Estului care-l face în chip ciudat potrivit supraviețuirilor și anacronismelor. Secolele nu se succedă, ele coexistă. Obiceiurile învechite nu dispar, ideile moarte nu sunt îngropate. Turcii nu sunt singurii care trădează acest conservatorism genial. Satul slav tipic, izolat și lipsit de învățător sau preot, într-o vale îngustă și înaltă, își duce viața imperturbabil, călăuzit de pietatea tradițiilor ce datează din timpuri păgâne.[561]

Cealaltă abordare accepta ideea că Balcanii erau de asemenea supus legilor universale ale evoluției, dar cultura și civilizația lor erau înapoiate. Chiar și cele mai binevoitoare evaluări evidențiau „puterea lor perenă, dar subdezvoltată" și faptul că nu trebuie să așteptăm de la ei „principiile și punctele de vedere specifice civilizației occidentale mai avansate".[562] Această viziune persistă în mod rigid. Chiar și la sfârșitul celui de-al doilea război mondial, Bernard Newman nu s-a putut abține să nu noteze că, „în pofida marelui avans înregistrat în timpul ultimei generații, codurile de comportament balcanice nu se apropie încă de standardele occidentale"[563]. Datorita statutului lor intermediar, undeva între barbarie și civilizație, Balcanii au fost considerați „o minunată școală de antrenament pentru diplomații și specialiștii în științe politice" din Lumea Întâi, care se pregătesc să lucreze în Lumea a Treia; ei au fost utilizați ca „teren de testare": „În lumea din afara universităților, de exemplu, o proporție semnificativă a personalului guvernamental și semiguvemamental american ce încearcă să se familiarizeze cu problemele țărilor afro-asiatice și-a făcut antrenamentul, ca să spuneam așa, pentru această muncă în Balcani, care au devenit, retrospectiv, zona subdezvoltată originară."[564]

---

[561] Brailsford, *Macedonia,* I.

[562] Helix Borchardt „Berl in-Bagdad.. Ba*lkan und Qrient,* Verlag Fritz Hirsehberg, Berlin, 1916/1917, 8, *Nationalism and War, 2*0, 22.

[563] Bernard Newman, *Balkan Background*, Macmillan, New York, 1935, 72.

[564] Joseph Rothschild, citat în Henry L. Roberts, *Eastern Europe:*

Deşi considerarea civilizației şi culturii drept categorii centrale ale procesului de dezvoltare, precum şi ridicarea civilizației occidentale la statutul de punct culminant al realizărilor umane deveniseră din ce în ce mai problematice în preajma celui de-al doilea război mondial, ele au rămas totuşi noțiuni operative în mentalul colectiv. Este adevărat, există tratări sofisticate ale culturii şi civilizației în literatura academică specializata şi, în general, ştiințele sociale s-au opus utilizării termenului „civilizație", fie la singular, fie la plural: „Civilizația a prosperat numai în domeniul bastard al orientalismului, care a ajuns să fie definit tocmai ca studiul civilizației «celuilalt»[565]. Aceste concluzii au fost popularizate doar într-un cerc restrâns, la nivelul celor cu studii universitare. În schimb, în pofida dezbaterilor academice furtunoase, a criticilor referitoare la etnocentrism şi a angajamentelor față de multiculturalism, direcția generală a învățământului superior umanist occidental şi american se învârte în jurul subiectului „civilizației occidentale".

Discuțiile recente referitoare la articolul lui Samuel Huntington au conferit acestei categorii o nouă legitimitate. După părerea lui Huntington, sursa fundamentală de conflict în viitor va fi mai curând culturala decât economică sau ideologică. Definind civilizația drept cea mai înaltă grupare de oameni din punct de vedere cultural, el a postulat ca „principalele conflicte ale politicii globale se vor petrece între națiuni şi grupuri de civilizații diferite". Apropiindu-se în mod deschis de moştenirea discutabilă a lui Toynbee, Huntington a identificat şapte sau opt civilizații majore în lumea actuală: occidentală, confuciană japoneză, islamică, hindusă, slav-ortodoxă, latino-americană şi, posibil, africană. Pentru cineva sensibil la dinamica şi subtilitățile procesului istoric, articolul lui Huntington pare excesiv de mecanicist, menit să

Politics, Revoluțion, and Diplomacy, Alfred A. Knopf, New York, 1970, 180.

[565] Immanuel Wallerstein, *Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World-System,* Cambridge University Press, Cambridge, 1991, 231.

articuleze un diagnostic mai curând decât o viziune. Huntington s-a confruntat cu o critică devastatoare venită din cercuri foarte diferite, însă numele, statura şi simplitatea atrăgătoare a ideilor sale au făcut ca expresia „conflictul civilizațiilor" să fie folosită adesea, în special de profesori universitari şi jurnalişti care nu i-au citit nici pe Huntington, nici pe criticii săi.[566] Huntington a considerat că, în primul rând, conflictul între comunism, fascism-nazism şi democrația liberală, precum şi lupta între cele două superputeri în timpul războiului rece erau conflicte în interiorul civilizației occidentale, „războaie civile occidentale". Această percepție includea implicit întreaga Europă de Est şi Rusia în categoria de civilizație occidentală. Totuşi, el a declarat că, odată cu dispariția ideologicului, „diviziunea culturală a Europei între creştinismul occidental, pe de-o parte, şi creştinismul ortodox şi islam, pe de altă parte, a reapărut". Concluzia logică este aceea că, în timp ce comunismul ateist, în pofida războiului rece, plasa ținuturile tradiționale ale creştinismului ortodox în sfera civilizației occidentale, democrația liberală şi sfârşitul „Imperiului Răului" le-a repus la locul lor.

Falia stabilită a fost granița estică a creştinismului occidental în jurul anului 1500. Ea a înlocuit linia războiului rece Leningrad-Trieste, la modă până atunci, care trecea puțin mai la vest şi despărțea întreaga Europă fostă comunistă. Acum, Polonia, Republica Cehă, Ungaria, Slovenia, Croația, precum şi cele două zone cu minorități ungureşti Transilvania şi Vojvodina) erau declarate occidentale. Plasarea civilizației la est de falia „slav-ortodoxă", în loc de ortodoxă pur şi simplu, încerca aparent să explice Grecia, „leagănul civilizației occidentale" şi membră NATO şi

[566] „Responses to Samuel P. Huntington's «The Clash of Civilizations?»", *Foreign Affairs*, vol. 72, nr. 4, sept. /oct. 1993, 2–26, Samuel P, Huntington, „If Not Civilizations, What?", *Foreign Affairs,* vol. 72, nr. 5, nov./dec. 1993, 186–194; Richard E. Rubens tem şi Jalte Crocker, „Challenging Huntington", *Foreign Policy*, nr. 96, toamna 1994, 113–128.

a Uniunii Europene, dar în acelaşi timp îngrămădea în ea non-slavi (români, găgăuzi, georgieni, albanezi ş.a.m.d.) şi lăsa în afară mulţi slavi (polonezi, cehi, croaţi ş.a.m.d.) al căror catolicism părea să-i salveze de calitatea stânjenitoare de „slavi”. Dar harta oferită în articol pentru a arata că falia nu era imaginară şi pentru a accentua caracterul ei fizic aşeza Grecia de partea nepotrivită a liniei. Desigur, se poate argumenta că excepţia confirmă regula, dar asta nu i-a liniştit pe greci, care au reacţionat violent împotriva marginalizării lor implicite.[567]

Huntington vrea să ne facă să credem că falia propusă de el între „civilizaţia occidentală” şi lumea slav-ortodoxă (singurul ţinut de graniţă al „civilizaţiei occidentale”) era trasată nu de economie sau de politică, ci de cultură. Totuşi, în definirea celor două civilizaţii, caracteristicile economice erau covârşitoare:

> Popoarele la nord şi la vest de această linie sunt protestante şi catolice; ele au experienţa comună a istoriei europene – feudalismul, Renaşterea, Reforma, revoluţia industrială: în general, sunt mai avansate economic decât popoarele din est; iar acum intenţionează să se implice din ce în ce mai mult într-o economie europeană comună şi să consolideze sistemele politice democratice. Popoarele aflate la est şi la sud de această linie sunt ortodoxe sau musulmane; ele au aparţinut, din punct de vedere istoric, imperiilor otoman sau ţarist şi nu au fost atinse de evenimentele majore din restul Europei; sunt, în general, mai puţin avansate economic; par mai puţin înclinate să dezvolte sisteme politice democratice stabile.[568]

Evident, Huntington vorbea doar în termeni generali, lăsând loc astfel pentru variaţiile geografice. Totuşi, concluzia ce se impunea era că diviziunea culturala avea scopul de a masca *adevărata* diviziune: între săraci şi bogaţi. La urma

---

[567] Theodore A. Couloumbis şi Thanos Veremis, „In Search of New Barbarians…”, *Mediterranean Quarterly,* iarna 1994, 36–44.

[568] Samuel H untington, „The Clash of Civilizations?”, *Foreign Affairs*, vol. 72, nr. 3, vara 1993, 30–31.

urmei, acelaşi criteriu a fost aplicat Americii de Sud unde, deşi „Huntington îngrămădeşte laolaltă creştini catolici şi protestanţi în Europa Occidentală şi America de Nord, îi exclude pe catolicii din America Latină colonizată de spanioli şi portughezi, incluzându-i pe aceştia (din motive economice oare?) într-o zonă culturală şi de civilizaţie diferită”[569]. Includerea polonezilor, ungurilor, cehilor, slovacilor, croaţilor şi slovenilor în comunitatea „civilizaţiei occidentale deşi în acest punct doar verbală, a lăsat impresia binevoitoare că noul „zid estic” nu era unul care proteja clubul oamenilor bogaţi, ci unul datorat diferenţelor istorice îndelungate şi fundamentale.

Nu exagerez spunând că imaginea cunoscută a Balcanilor provine dintr-o interpretare populară şi deseori vulgară a câtorva familii de idei gravitând în jurul noţiunilor de rasă, progres, evoluţie, cultura şi civilizaţie. Diplomatul britanic care a scris studiul dedicat Balcanilor pentru Fundaţia Carnegie conchidea: „Putem afirma cu îndrăzneală că unica bază a culturii europene şi unica înclinaţie spre civilizaţia europeană existentă în Balcani, după secole de supunere la bizantinismul asiatic, este conştiinţa naţionalităţii”. Prin urmare, „oriunde şi oricând sentimentul naţional a devenit conştient în Balcani, atunci, şi în măsura în care s-a petrecut acest lucru, începe civilizaţia; şi cum o astfel de conştiinţa se putea cristaliza cel mai bine prin război, războiul a fost singura cale spre pace în Balcani”. În acest raţionament, „contrabandistul bulgar ce ascundea bombe cu dinamită într-un vapor de mesagerie în portul Salonic era un emisar al civilizaţiei europene, în timp ce Hilmi Paşa, gentlemanul politicos şi cultivat ce administra «reforme macedonene» şi «programe Murzsteg» din biroul său în Salonika Konak, nu era”[570]. Fraza aceasta a fost scrisă cu câteva luni înainte de izbucnirea primului război mondial, dar e o ironie că naţionalismul balcanic, descris ulterior ca fiind străin în mod

[569] Couloumbis şi Veremis, „In Search of New Barbarians”, 40.
[570] *Nationalism and War,* 31.

intrinsec de naționalismul occidental civic şi presupus civilizat, era considerat singura trăsătura balcanică înălțată la rangul europenității. Curând, acelaşi *komitadji* bulgar era transformat de înalții prelați ai păcii şi civilizației europene din emisar al civilizației europene în generatorul terorismului internațional.

Aceste reflecții nu au constituit, evident, nicio surpriză în acea vreme, când nu era considerat de *bon ton* să anunți că „mahomedanismul are o valoare socială mai mică decât creştinismul, aşa cum şi Coranul are o valoare spirituală mai mică decât Evangheliile". Ele nu ar constitui vreo surpriză nici astăzi, când retorica de după războiul rece închină imnuri similare de laudă celor doi C ai lumii libere, Creştinismul şi Capitalismul: „Civilizația noastră occidentală are deopotrivă o bază morală şi una materială: este un sistem atât etic, cât şi economic: forța sa de experiență civică acumulată este echivalentă în anumite privințe cu creştinismul, iar prosperitatea acumulată este exprimată în unele din formele sale prin capital". În afară de grația salvatoare a naționalismului, nu exista nimic european în Balcani, deoarece „civilizația nu poate exista fără componente etice şi economice, şi ambele erau imposibile sub alianța lipsită de sfințenie dintre obscurantismul ortodox şi autocrația asiatică". Totuşi, ortodoxia era ținta adevărată a disprețului diplomatului britanic anonim. Într-o capodoperă a limbajului diplomatic, el a atribuit până şi eşecul turcilor „bizantinismului, acea fiica a lipitorilor de cai"[571].

Civilizația europeană era considerată responsabilă chiar şi pentru micile îmbunătățiri din civilizația balcanică. Pornind de la o idee larg răspândită printre musulmani, Harry De Windt a afirmat că „poligamia se limitează acum în bună măsură (şi voluntar) la Balcanii austrieci, unde chiar şi oamenii bogați sunt în genere mulțumiți cu cel mult patru sau cinci soții"[572]. El nu avea de unde să ştie că demografii

[571] *Ibid.,* 20, 22, 37, 40–41.
[572] De Windt, *Through Savage Europe,* 84.

stabiliseră că poligamia fusese întotdeauna un fenomen foarte rar la musulmanii balcanici. Ceea ce ar fi trebuit totuşi să ştie era că patru constituia numărul legitim de soţii musulmane. Alţi autori au minimalizat influenţa civilizaţiei europene asupra Balcanilor: ea „nu a fost niciodată nici măcar unu la sută din ceea ce reprezintă influenţa Balcanilor asupra Europei", şi anume „domnia violenţei, crimei, intrigii, spolierii, minciunii şi nerespectării promisiunilor". Ca o adevărată ilustrare a frazei lui Keyserling „Dacă Balcanii n-ar exista, ei ar trebui inventaţi", tot ceea nu se conforma noţiunii idealizate a Europei trebuia să fi fost importat, ca o boală contagioasă, din Balcani.[573] Corespunzând culturii kitsch, de carte poştală, a vremii, nu poţi să nu vezi tabloul unei Europe inocente cu trăsături nordice sedusă de un grosolan şarpe balcanic.

O nouă trăsătură în imaginea Balcanilor a fost adăugată iniţial în perioada interbelică, dar în special după cel de-al doilea război mondial, când i-a fost grefat un nou demon, un nou „celălalt" – comunismul. Balcanii au fost proclamaţi „pierduţi pentru lumea occidentală şi „anulaţi de adepţii civilizaţiei occidentale" cât timp Rusia rămânea puternică în peninsulă, deoarece comunismul rus însemna „sfârşitul Europei".[574] Paradoxul consta în excluderea dintre statele membre a două reprezentante importante în *Kulturraum*[575]-ul balcanic: Grecia şi Turcia. În ceea ce priveşte Grecia, existase întotdeauna o atitudine specială provenind din moştenirea clasică a ţării, însuşită de Occidentul luminat, însă această atitudine nu era constantă, iar Grecia se vedea rareori disociată în întregime de Balcani. În timpul celui de-al doilea război mondial, la fel cum teoria lui Fallmerayer i-a servit pe germani în tratarea grecilor ca *Untennenschen*[576], atitudinea aliaţilor conţinea amintirea reînviată a contribuţiei grecilor la

---

[573] Berkovici, *The Incredible Balkans,* 3–5, 264–265.
[574] Roucek, *Balkan Politics*, 12–13, 289.
[575] Spaţiul cultural *(lb. germ.).*
[576] Suboameni *(lb. germ.).*

civilizația occidentală; dacă eroii şi evenimentele naționale ale sârbilor şi albanezilor nu puteau reverbera în sufletele englezilor, altfel stăteau lucrurile în cazul grecilor:

> Dacă ne îndepărtăm de Balcani şi ne îndreptăm spre Grecia – care *nu* este deloc un stat balcanic, ci o parte a marii civilizații a Mediteranei –, ne găsim, din punct de vedere spiritual, pe un teren prietenos în loc să ne luptam cu nume străine de bătălii, conducători şi legiuitori ce decid soarta unui tărâm necunoscut – Kosovo, Gheorghe Kasuioti, Lek – îi recunoaştem pe cei ce-au ajutat la formarea destinelor întregii civilizații – Maraton, Pericle, Solomon. Acestui mic ținut îi datorăm cea mai mare parte a culturii noastre, a artelor şi ştiințelor noastre, forma pe care a luat-o religia noastră, tradiția noastră sportivă – şi idealurile pentru care luptăm astăzi.[577]

Joseph Roucek, profesorul american care a diagnosticat boala Balcanilor ca „handicapul eterogenității", a lucrat în cadrul clişeelor rasiale, însă grecii erau înnobilați: „Bulgarul este slavul alpin, al cărui sânge are componente asiatice, finlandeze şi turceşti. Grecul este un elen amestecat cu un nordic, înmuiat de rasele mediteraneene. Deşi românul nu va recunoaşte niciodată că este altceva decât latin, el este slav grefat pe mediteranean şi năpădit de asiatici".[578] Cartea lui Henry Miller *Colossus of Maroussi,* o descriere aproape ficționalizată a fugii sale romantice de civilizația europeană, a fost o altă izbucnire ocazionala a sentimentului elenofil. Este fascinant să comparam relatarea lui Miller cu *Balkan Journal* al unui diplomat american, Laird Archer, scris în acelaşi timp, dar acoperind o perioada mai lungă. Narațiunea lui Archer redă o impresie detaliată a felului în care Balcanii au fost atraşi în război. Ar trebui să fie un contratext care să însoțească descoperirea originilor balcanice ale nazismului din lucrarea unui alt americam Robert Kaplan, Mergând de la Tirana la Atena, Sofia şi Belgrad, Archer comenta în 1938 cum erau privite în Balcani demonstrațiile de ura ale lui Hitler: „Credinciosul obişnuit cu Biserica ortodoxă din

[577] Newman, *Balkan Background*, 248.
[578] Roucek, *Balkan Politics,* 7.

Balcani este ultragiat şi puțin alarmat de rezultatele recente ale dietei cu carne crudă cu care este hrănită tânăra generație din Marele Reich-jefuirea bisericilor catolice şi incendierea sinagogilor”.[579]

Archer împărtăşea adâncul ataşament al lui Miller pentru Grecia, dar exista o diferență crucială, Archer era îndrăgostit de o Grecie politică reală. Pe de altă parte, povestea lui Miller era determinată de dezgustul concret față de propria sa cultură americană, însă pasiunea lui pentru Grecia era o idealizare abstractă escapistă. Sinceritatea şi frumusețea sentimentelor lui Miller față de grecii pe care i-a cunoscut şi i-a iubit sunt imposibil de tăgăduit; tot imposibil de tăgăduit este că Grecia lui era întruchiparea a tot ce lipsea Occidentului. De cum ajungea în Grecia, se simțea „complet detaşat de Europa"'. Miller constituia o replica la diferența între o Europă şi o Grecie prezumtive, deşi cu un semn schimbat: pentru el. Grecia era infinit superioară Europei mecaniciste şi lipsite de spirit. Deşi este una dintre cele mai sentimentale şi frumoase descrieri ale Greciei, percepția lui Miller păcătuieşte uneori prin excese, de exemplu atunci când insistă că despădurirea Greciei se datorează turcilor în dorința lor înflăcărată de a pustii Grecia. După părerea lui Miller, grecii au luptat încă de la emanciparea lor să-şi reîmpădurească pămmtul transformed caprele în duşman național. În pofida plăcerii de a-l citi pe Miller, nu poți să nu te gândeşti că, dacă ar fi avut puțină educație clasică, nu ar fi comis aceeaşi greşeală, deşi ar fi putut începe să-i dispreţuiască pe grecii moderni pentru lipsa de asemănare cu strămoşii lor idealizați.[580]

Prietenul apropiat al lui Miller, Lawrence Durrell, şi-a început cariera diplomatică lungă de două decenii cu un post la legația britanică din Atena în 1940. El şi-a exprimat afecțiunea pentru Grecia în termeni puternici şi întrucâtva

---

[579] Laird Archer, *Balkan Journal,* W. W Norton, New York, 1944, 78.

[580] Henry Miller, *The Colossus of Marousst,* New Directions, New York, 1941, 14, 47–48.

melodramatici: „Sunt aşa de fericit că Anglia şi Grecia sunt unite; cu toate greşelile lor, amândoua reprezintă ceva măreț. Există cu adevărat o triadă cosmică – Grecia, China, Anglia.” Speranțele lui arzătoare de a fi numit la Rodos după război au fost spulberate când a fost trimis ca ataşat de presă la Belgrad, loc pe care l-a numit „acest centru al barbariei comparabil doar cu cea mai întunecată parte a unei epoci întunecate”[581]. În opera sa literară, Durrell şi-a arătat aversiunea față de comunism, dar exprimarea ideilor era înmuiată de talent şi de inepuizabilul său simț al umorului. În 1952 el a produs o pantomimă burlescă anticomunistă, *Little Red Riding Hood,* ce avea să fie jucată la ambasada britanică din Belgrad. Cinci ani mai târziu a scris ironicul *Esprit de Corps*, imortalizând prelucrarea corpului diplomatic în Iugoslavia, începând cu călătoria pe „Trenul Eliberării -Sărbătorii” între Belgrad şi Zagreb, trecând prin dineul oferit de breasla comerțului şi lemnului a comuniştilor din Serbia, până la repertoriul de medalii comuniste: Ordinul Râului Sava, Ordinul Milei şi Îndestulării cu Căpițe Încrucişate şi Medalia de Onoare Titotalitară.[582]

Scrisorile lui către Henry Miller nu erau totuşi temperate de acelaşi simț al umorului. Ura sa față de comunism rivaliza cu cea a lui Churchill: „Ce casă de nebuni este comunismul. Şi cât de recunoscători suntem Statelor Unite pentru că-l iau în serios. Europa este o stână plină de socialişti behăitori care pur şi simplu *nu pot* vedea că socialismul pregăteşte terenul pentru aceşti fanatici.” Nu suflă o vorbă despre devastarea Iugoslaviei în timpul războiului, dar vorbea foarte mult despre „felul în care guvernul scade frenetic nivelul de trai pentru a cumpăra echipament de importanță capitală care se strică de îndată ce este folosit”. Spre deosebire de Miller, Durrell lăuda Statele Unite fiindcă apărau „toate

---

[581] *The Durrell-Miller Letters, 1935–1980,* New Directions, New York, 1988, 148, 207.

[582] Lawrence Darrell, *Esprit de Corps: Sketches from Diplomatic Life*, haberand Faber, Londra, 1990, 9–19, 35–40, 82–83.

valorile pentru care luptăm": „Vânătoarea americană de vrăjitoare urmează o cale mai bună decât a altora... Chiar şi un mare război şi-ar găsi justificarea pentru a preveni ACEST LUCRU şi pentru a elibera milioanele de oameni aflați sub jugul acestei tiranii, în această închisoare morală. De aceea inima mea tresaltă când văd că Statele Unite au pornit lupta împotriva comunismului şi au atacat Coreea. Uraaa!"[583]

Cel puțin în retorica pe care a folosit-o, Churchill nu a făcut discriminări împotriva celorlalte capitale balcanice şi a inclus Sofia; Bucureştiul şi Belgradul alături de Atena, Varşovia, Praga şi Budapesta în cuvântarea sa. El a folosit portretul unei civilizații europene siluite pentru a demarca începutul simbolic al războiului rece. Totuşi, când a venit momentul să se lupte pentru această civilizație, numai Grecia a fost considerată demnă de acest lucru; restul a fost oferit Uniunii Sovietice, în faimoasa înțelegere asupra procentelor de la Moscova, în octombrie 1944. Atunci când Fitzroy Macleen, conducătorul misiunii britanice de pe lângă partizanii lui Tito, a îndrăznit să-i compare pe comuniştii iugoslavi cu cei greci şi a avertizat că Tito este pe față de partea comunismului şi are o orientare prosovietică, Churchill l-a calmat cu un argument infailibil:

> „Intenționezi", a întrebat el, „să te stabileşti în Iugoslavia după război?"
> „Nu, domnule", am răspuns.
> „Nici eu", a spus el. „Şi aşa stând lucrurile, cu cât tu şi cu mine ne preocupăm mai puțin de forma de guvemământ pe care o vor stabili, cu atât mai bine..."[584]

Referitor la greci, atitudinea amabilă dispăruse complet. Luptătorii antigermani din Grecia erau descrişi ca „gangsteri", „tâlhari" şi „o bandă de bandiți din munți'", iar Churchill a întărit poziția Marii Britanii numai după înăbuşirea sângeroasă a stângii. Astfel, Grecia a fost salvată

---

583 *The Darrell-Miller Idlers,* 243, 245, 251.
584 Stavrianos, *The Balkans since 1453,* 801–802.

de compania nepotrivită a celorlalte state balcanice, de care, cel puțin în viziunea britanică, se deosebea în mod semnificativ. Turcia, principala adversară a Greciei şi aliată NATO, nu a fost niciodată considerată balcanică, *stricto sensu*. În epoca postbelică a fost totuşi eliberată treptat de o caracterizare mult mai veche şi mai persistentă: aceea de a fi orientală. Considerată un avanpost de apărare (sau agresiune) față de Uniunea Sovietică, a fost privită ulterior ca o alternativă seculară la activizarea din ce în ce mai mare a islamului. În imaginea propagandei politice occidentale, Grecia era construită ca un punct forte al democrației şi a primit undă verde pentru politica sa internă. Aceasta a fost pusă în practică în perioada ulterioară războiului rece, iar campania militară a armatei turceşti împotriva kurzilor în propriul lor teritoriu şi în cel irakian din 1995 a fost justificată cu stângăcie de preşedintele Clinton, confruntat cu protestele verbale ale Occidentului.

Iugoslavia, în pofida lipsei de implicare inițială a Occidentului, şi deşi era prima dictatură comunistă adevărată fără sprijin sovietic, a fost exceptată, datorită conflictului său inițial cu Moscova. Pentru a parafraza criteriul lui Churchill enunțat mai devreme – „Ceea ce ne interesează este cine produce mai multe daune germanilor” – criteriul postbelic era cine produce mai multe daune sovieticilor. Această atitudine a făcut ca Nicolae Ceauşescu, cel mai odios dictator al Europei de Esl, în comparație cu care regimul geriatric de la Moscova părea o conducere benignă, să fie invitat de regină la Londra, iar George Bush, reîntorcându-se de ia Bucureşti, să declare că România era mai civilizată decât oricare altă parte a Europei de Est[585]. Nici Iugoslavia, nici România (sau Albania, la care nu se făceau deloc referințe) nu erau considerate balcanice în acea perioadă. Această atitudine poate fi explicată cu uşurință în funcție de poziția lor generală față de sovietici, cu o singură

[585] Richard Basset. *Balkan Hours. Travels in the Other Europe*, John Murray, Londra, 1990. 132.

excepție: Bulgaria. Deşi țara era luată în derâdere pentru atitudinea sa servilă față de imperiul sovietic şi pentru rusofilia sa incorigibilă, acuzația de „balcanism” nu era în general folosită. Practic, Balcanii ca noțiune geopolitică şi „balcanic” ca termen discreditant lipseau complet din vocabularul jurnaliştilor şi politicienilor occidentali. Chiar şi în lumea academică occidentală, în pofida dezvoltării studiilor balcanice în a doua jumătate a anilor 1960, cu mici excepții, categoria dominantă era Europa de Est, şi până de curând nu au existat prea multe încercări de a face vreo diferență între părțile sale balcanice şi cele nonbalcanice.

Noul val al utilizării cuvintelor „balcanic” şi „balcanizare” ca termeni peiorativi a apărut doar la sfârşitul războiului rece şi odată cu dispariția comunismului în statele Europei de Est. Nici Grecia nu a fost cruțată de această etichetare făcută de Adam Nicolson: „Grecia, în loc să fie una dintre noi după război, a devenit una dintre ele (balcanică). Odată cu destrămarea imperiului sovietic în Europa Centrală şi de Est, utilitatea Greciei ca flanc estic al NATO a dispărut”.[586] Rezultatul imediat a fost „scăderea importanței strategice a Balcanilor în relațiile Est-Vest” şi diferitele încercări ale națiunilor Europei de Est de a intra în cluburile economice sau de securitate privilegiate ale Occidentului.[587] Desfăşurarea acestui proces a coincis cu distrugerea violentă a Iugoslaviei. Deşi a afectat țările înconjurătoare, nu le-a împins în mult profetizatul război balcanic. Pe de altă parte, folosirea persistentă a termenului „balcanic” pentru războiul iugoslav a reînviat vechile stereotipuri şi a condus la generalizări nediscriminatorii referitoare la regiune. Istoria şi antropologia, în special, au fost obligate să producă o interpretare ştiințifică a evenimentelor din Iugoslavia în context balcanic şi să ofere o explicație pentru violență, în

---

[586] Citat în Thanos Veremis, *Greece is Balkan Entanglement,* ELI AM EPYALCO, Atena, 1995, 99.

[587] Cristopher Cvijic. *Remaking the Balkans*, Royal Institute of International Affairs, Londra, 1991, 2, 107.

special cea a părţii sârbe.

Argumentarea este următoarea: în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, habsburgii au aşezat migratori sârbi din Imperiul Otoman pe graniţa dintre cele două imperii, Frontiera Militară (Vojna Krajina). Coloniştilor li s-a oferit, în schimbul serviciului militar ca păzitori ai graniţelor, autodeterminare (inclusiv toleranţă religioasă) şi pământ. Etosul militar al acestor sârbi era alimentat nu numai de profesiunea lor, ci şi de acceptarea misiunii lor mesianice de apărători ai creştinismului împotriva islamului. O altă explicaţie o constituia starea anarhică a perioadelor medievale şi otomane, când jaful şi hoţia erau endemice. În special în regiunile muntoase ale Balcanilor (Muntenegru, Bosnia, Albania) nepropice pentru activităţile agricole, dar stimulative pentru cele pastorale, familiile numeroase ce practicau transhumanţa erau organizate în clanuri şi triburi, şi se ocupau cu jefuirea neguţătorilor ce străbateau zona sau se luptau pentru păşuni şi drumuri: „Etosul războinic s-a implantat adânc în mulţi dintre cei ce se ocupau cu păşunatul, în special cei din estul Herţegovinei. [...] Ei joacă azi un rol activ în violenţa care marchează sfârşitul Iugoslaviei. Munteni înarmaţi, relativ needucaţi, ostili culturii urbane şi instituţiilor statului [...] ei s-au dovedit permeabili la propaganda şovinistă sârbă”.[588]

Se pare că muntenii secolului al XVII-lea au reintrat pe scena politică de la sfârşitul secolului al XX-lea tară să fi suferit vreo schimbare. Miza o constituie caracterul specific al violenţei ce s-a perpetuat. Cu toată aversiunea declarată şi sinceră faţă de atrocităţile celui de-al doilea război mondial, în special faţă de Holocaust, acestea sunt considerate

[588] Robert J. Donia şi John V. A. Fine, Jr., *Bosnia and Hercegovina: A Tradition Betrayed*, Columbia University Press, New York, 1994, 26–28, 38. Aş vrea să subliniez că, în toate privinţele, este o carte serioasă şi savantă. Provocarea de a analiza stereotipurile care apar până şi în lucrările ce-şi propun să lupte împotriva lor m-a determinat să scot în evidenţă această carte despre Bosnia.

aberații extreme şi nu consecințe tipice ale politicii Occidentului, altfel rațională, liberală şi previzibilă. Atrocitățile din Iugoslavia de astăzi şi, în general, atrocitățile balcanice, constituie dimpotrivă consecințe naturale ale unui etos războinic, adânc înrădăcinat în psihicul populațiilor balcanice. Astfel, violența balcanică e mai violentă deoarece este arhaică, născută din societăți bazate pe clanuri, ale căror forme arhaice dezvăluie „confruntarea dizarmonică între preistorie şi epoca modernă”[589]. Această argumentare pare să ia în considerație factorii de mediu (terenul muntos), economia (păstoritul şi creşterea cailor), aranjamentele sociale (familii, clanuri, triburi extinse) pentru a explica crearea unui model cultural. Greşeala este aceea că, odată ce modelul cultural a fost creat, el începe o existență autonomă ca structură imuabilă şi nu mai sunt luate în calcul schimbările drastice ce s-au petrecut în mediul social al Balcanilor în secolul trecut, deşi există zone mai puțin influențate de aceste transformări. Mai există un aspect suplimentar în compararea atrocităților. Saltul de la tâlharii medievali la muntenii înarmați contemporani presupune compararea violenței medievale (ale cărei reprezentante sunt ambele) cu războiul contemporan supertehnologizat, unde înapoierea este atribuită nu doar armelor de distrugere, ci şi făptuitorilor. Tehnologia primitivă şi războiul primitiv merg deci în paralel cu primitivismul uman. Această teorie se bazează evident, deşi inconştient, pe ideea de acum abandonată că natura umană s-a metamorfozat pozitiv prin tehnologie.

Toate acestea au la temelie convingerea aparentă a existenței motoarelor inconştiente ale comportamentului: tradiția culturală este cea care le face să meargă, însă fenomenul poate fi abordat dintr-un unghi diferit,

---

[589] Michael Weithmann, *Balkan Chronlk; 2000 Jahrezwischen Orient und Okzident*, F. Pustet/Styria, Graz, Viena şi Koln, 1995, 41; Michael Weithmann, ed., *Der ruhelose Balkan: Die Konfliktregionen Siidosieumpas,* Deutseher Taschenbuch Verlag, Miinchen, 1993, 9.

recunoscând calcule şi comportamente raționale din partea agenților şi nu oferind explicații doar în termenii unor pasiuni şi mentalități formate pe parcursul secolelor şi mileniilor. Atunci teroarea nu va fi considerată doar o exteriorizare a laturii războinice, ci o adoptare a tacticilor raționale de terorizare. Diferențele între tacticile folosite de părțile beligerante în Iugoslavia şi cele folosite de nemți în cel de-al doilea război mondial au fost deja arătate, conturându-se astfel şi paralele implicite între „purificarea etnică” şi Holocaust. Naziştii organizau uciderea sistematică a populațiilor cu scopul exterminării lor totale, dar fără să creeze furie publică; de altfel, lipsa de furie publică constituia un element al implementării cu succes a operațiunii. Purificatorii etnici din Bosnia, pe de altă parte, au indus în mod conştient furia publică, fără să aibă ca scop final exterminarea totală, ci pentru a crea o atmosferă psihologică intolerabilă ce avea să-i alunge pe indezirabili din teritoriile lor. Ideea nu este să facem aici speculații absurde despre care politică e mai puțin barbară, ci să argumentăm că în ambele cazuri există o logică subterană explicabilă în termenii unor scopuri stabilite rațional, mai curând decât a unor porniri iraționale (sau subconştiente).

În mod similar, mediatizarea unor incidente de viol în războiul iugoslav a coincis cu o sensibilitate crescută față de soarta femeilor în general. Ea a făcut ca sârbii să fie văzuți ca violatori deosebit de odioşi, ca inițiatori ai unei politici concepute rațional şi executate sistematic ca unealtă de război. A proclamat în continuare că folosirea violului în fosta Iugoslavie poate fi înțeleasă doar în cadrul valorilor culturale specifice regiunii. A pune toate acestea sub semnul întrebării nu înseamnă în niciun fel trivializarea faptelor abominabile comise pe teritoriul fostei Iugoslavii, Aşa cum a exprimat atât de frumos Eugene Hammel într-un context uşor diferit: „Nu am probleme personale cu ideea de a-i vâna pe violatorii dovediți din Bosnia şi de a-i spânzura de cel mai apropiat plop (sau echivalentul cultural relativ al său), cu scuzele de

rigoare celor care detestă pedeapsa cu moartea. Scopul meu ar fi răzbunarea în numele celui umilit. Nu am vreo problema ca justițiar, ci doar ca antropolog".[590]

Două tendințe sunt puse sub semnul întrebării: ridicarea (sau coborârea) evenimentului din Iugoslavia la statutul de întâmplare unică, fără precedent în istorie; şi explicarea sa prin interpretări pseudoştiinţifice. În cazul violurilor, antropologii au oferit opinii asupra caracterului lor specific din Iugoslavia. În viziunea lor, puteau fi înțelese doar în contextul tradiției eroice şi al codului specific de ruşine din Iugoslavia şi Balcani, provenind din tipare ale vieții patriarhale, pastorale, rurale şi comunitare, în special aculturația indivizilor în valorile familiilor extinse sau multiple predominante (sau hegemonice) în regiune:

> Violul are ca scop umilirea colectivă a duşmanului. La ce se gândesc în primul rând femeile violate? La altceva decât femeile austriece, americane sau britanice. Acestea s-ar întreba: De ce tocmai eu? Ar primi sprijin de la familiile lor, dar s-ar gândi în primul rând în termeni individuali. *Aceste* [femeile iugoslave violate] femei se gândesc în primul rând la soțul lor, la copii, părinți, rude – la ruşine. Astfel pot fi explicate multele violuri. Ele sunt acte simbolice, ce se presupune că ajung la adversar în totalitatea sa politică.[591]

Această afirmație categorică scrisă de bărbați despre ce gândesc femeile violate nu se bazează pe anchete sociologice sau interviuri, Lăsând la o parte faptul că nu se face vreo diferențiere între grupurile de femei, în funcție de educație, ocupație şi alte criterii, afirmația pune laolaltă toate femeile iugoslave şi le consideră specii culturale total diferite de grupul construit similar al femeilor austriece, americane sau

[590] Eugene Hammel, „Meeting the Minotaur", *Anthropology Newsletter** vol, 35, nr. 4, aprilie 1994, 48.

[591] „Tolenmit Messer", *Osterrelchische Zeitschrift fur Geschich tswissenschqften,* vol. 1, 1994, 106; Hannes Grandits şi Joel M. Halpem, „Traditionelle Wertmuster und der Krieg în Ex-Jugoslavien", *Beiträge zur historischen Sozialkunde,* nr. 3, 1994, 91–102.

britanice, adică occidentale. Este un exemplu tipic privind uşurința şi iresponsabilitatea cu care categorii suprageneralizate sunt folosite în discursul academic, în pofida repercusiunilor dubioase pe care le au în contexte extra-academice.

Cercetarea ştiințifică a avut o relație mai puțin directă cu discursul balcanist, dar a contribuit la el, chiar dacă fără voie, oferind cadrul unor generalizări largi ce par a căpăta substanță. Acest lucru este valabil mai ales la intersectarea disciplinelor, unde modele create într-un domeniu de studiu au fost utilizate prin inducție pentru a trage concluzii în alte domenii, ca utilizarea istoriei familiei în marile clasificări sociologice şi ideologice. Diferențierea între două modele de căsătorie în Europa istorică – unul definit prin vârste înaintate de căsătorie pentru ambele sexe şi grade înaintate de celibat, celălalt tipic pentru vârsta scăzută de căsătorie şi căsătorii universale –, care par să fi fost etichetate inocent ca „european” şi „noneuropean”, a avut urmări nebănuite în afara demografiei istorice. În cuvântul de deschidere la o conferință recentă consacrată istoriei familiei intitulată „Unde se termină Europa?”, Rudolf Andorka, rectorul Universității Economice din Budapesta, un binecunoscut istoric demograf, a declarat că structura familiilor în Evul Mediu ar putea prezenta oarecare interes, chiar dacă numai pentru unii, dar faptul că Ungaria a aparținut Europei constituie o problemă de importanță capitală. A apărut o cerință tristă ca istoricii demografi din regiunile marginale ale „modelului de căsătorie european” să demonstreze că zona lor prezintă, dacă nu toate, măcar cea mai mare parte a caracteristicilor ce le permite să fie înghesuite în rubrica „europeană”.[592]

Clar, deşi nu explicit, istoria familiei (ca orice altă disciplină) are conotații ideologice puternice, diferite de

[592] Maria Todorova, „On the Epistemologica! Value of Family Models: The Balkans Within the European Pattern”, Josef Ehmer şi Marcus Cerrnan, ed., *Family History and New Historiography. Festschrift for Michael Mitterauer*, Viena..

intențiile practicanților săi. Dată fiind folosirea „Europei” în orice discurs analitic actual în ştiințele umane şi sociale, valoarea epistemologică a modelelor familiale europene – îndeosebi diviziunea între societățile aşa-numite „europene” şi „noneuropene” în cadrul entității geografice numite Europa – devine extrem de problematică. În relația ambiguă între geografie şi politică din cadrul conceptului de geopolitică, al doilea termen pare a fi mai important. „Europa” se termină acolo unde vor politicienii să se termine, iar cercetătorii trebuie să fie cel puțin conştienți de acest lucru şi de modul în care poate fi şi este folosită cercetarea lor.

6. Între clasificare şi politică. *Balcanii şi mitul Europei Centrale*

Dincolo de ceea ce odinioară era Cehoslovacia se întind acum Balcanii îndepărtaţi. După cum se spune, acolo este un fel de iad pavat cu relele intenţii ale puterilor.

John Günther[593]

Întrebarea potrivită nu este „E adevărat?” ci „Ce intenţionăm să facem?”

S.H. Hooke[594]

Clasificările geopolitice de după cel de-al doilea război mondial au atribuit unei părţi a Balcanilor un loc umil în cadrul Europei Centrale considerată de Occident ca fiind un apendice omogen al Uniunii Sovietice; o altă parte a fost cu buna ştiinţă inclusă în Europa de Vest, fapt de neînchipuit în afara predominantei paranoia anticomuniste. Chiar în Balcani, sentimentul de comunitate balcanică a fost marginalizat, iar autodesemnarea a urmat axa Est-Vest. Dispariţia lumii bipolare după 1989 a dat naştere unei febrile căutări a categoriilor adecvate pentru organizarea cunoştinţelor academice şi jurnalistice, cu precădere în Statele Unite, Studiile despre Rusia şi lumea sovietică au fost intitulate eufemistic „studii eurasiatice”. Europa de Est s-a

[593] Günther, *Inside Europe,* 437.

[594] George Baranyi, „On Truths in Myths”, *East European Quarterly*, vol. 15, nr. 3, septembrie 1981, 354.

bucurat de o atenție deosebită, într-un efort de emancipare şi eliberare nu doar de sub fosta superputere, ci şi de sub tutela studiilor sovietice. Evaluarea studiilor est-europene în Statele Unite a dus la ipoteza conform căreia „traiectoria istoriei ruseşti este în mod substanțial diferită „mai ales prin comparație cu cea a Europei Centrale şi de Est care a păstrat legături religioase, culturale şi economice mai strânse cu Occidentul decât ruşii". Şi Balcanii au fost puşi în contrast cu „țările ortodoxe care au căzut sub dominația Moscovei". Acceptând divizarea Europei în trei regiuni ca „fundamentat corectă", aşa cum o face istoricul maghiar Jeno Szücs, studiul reclamă precizări suplimentare, şi anume că „Europa de Est ar trebui să fie divizată în două secțiuni, Europa Centrală şi de Est şi Europa de Sud-Est".[595]

Astfel, Balcanii au renăscut ca entitate distinctă, sub ceea ce aparent era considerat a fi un titlu mai neutru: Europa de Sud-Est. Deşi acest studiu a fost fără îndoială motivat de țelul nobil de a accentua diversitatea Europei de Est prin reclasificare, până acum ar trebui să fie clar că tratarea clasificării drept „produs al unui proces de ordonare, ca şi când organizarea gândurilor ar fi pe primul loc, rezultând o clasificare mai mult sau mai puțin rigidă" ridică probleme deosebite. Mai degrabă „procesul de ordonare este el însuşi înrădăcinat în acțiuni sociale anterioare şi ulterioare"[596]. Studiul în cauza accepta în mod implicit ideea unei Europe Occidentale omogene căreia îi sunt juxtapuse diferite entități est-europene. Era vorba de o versiune a sindromului occidental conform căruia „întregul spațiu eurasiatic era perceput ca fiind format din patru spații orientale (Orientul Apropiat, Orientul Mijlociu, Extremul Orient şi Europa de

---

[595] Gale Stokes, „East European History after 1989", John R, Lampe şi Paula Bailey Smith, ed., *East European Studies in the United States: Making Its Tradition after 1989,* Woodrow Wilson Center, Washington, D C, 1993. 35.

[596] Mary Douglas şi David Hull, *How Classification Works,* Edinburgh University Press, Edinburgh, 1992, 2.

Est) şi unul occidental.[597] Studiul se baza în mod clar pe concepția lui Szücs, unul dintre stâlpii ideologiei central-europene, înălțând astfel întregul discurs european la nivelul unui dispozitiv euristic important.

Restructurarea nu se limita la mediul academic. În 1994, Departamentul de Stat a decis să scoată termenul „Europa de Est" din vocabularul biroului european al departamentului: „Europa de Est ar trebui să revină la ce a fost înaintea izbucnirii celui de-al doilea război mondial, în 1939 – Europa Centrală." Deşi era neclar cum ar fi putut o entitate să îşi flancheze centrul doar dinspre Vest, acest episod este dovada faptului că cerințele campionilor ideii europene erau luate în serios, cel puțin de dragul clasificării diplomatice. Ulterior, vorbind de „două mari națiuni la marginile Europei Centrale", Richard Holbrooke făcea aluzii la Rusia ce îşi asuma rolul Europei de Est, fără să se exprime însă explicit, deoarece „în cadrul Departamentului de Stat clasificarea este expresia politicii externe".[598]

Mass-media au încercat şi ele să se reformeze. La 1 ianuarie 1995, emisiunea „Europa Centrală şi de Est" difuzată zilnic de Radio Europa Liberă s-a separat în două rezumate zilnice realizate de Open Media Research Institute (OMRI): „Europa Centrală şi de Est" (cele patru țări semnatare ale tratatului de la Visegrád – Polonia, Ungaria, Republica Cehă şi Slovacia –, cele trei republici baltice, Ucraina şi Belarus) şi „Europa de Sud-Est" (fosta Iugoslavie, Albania, Bulgaria, România şi Moldova). În această clasificare, termenul „Europa de Est" părea să-i fie rezervat Rusiei. Dacă, în general, nu trebuie să ne imaginăm vreo conspirație cu consecințe macabre, structurile pot deveni autogeneratoare, iar distribuția cunoştințelor este adaptată unei validări ulterioare a structurii. Clasificarea adoptată de

---

[597] Longinovic, *Borderline Culture,* 26.

[598] Richard Holbrooke, „America, A European Power", *Foreign Affairs,* vol. 74, nr. 2, martie/aprilie 1995, 41; William Safire, „Hello, Central", *New York Times Magazine*, 12 martie 1995, 24–26.

OMRI poate fi atribuită unui real efort de anihilare a moştenirii divizărilor operate în timpul războiului rece, însă „Europa de Sud-Est” a fost tăiată exact de-a lungul fostei linii a războiului rece: Grecia şi Turcia au continuat să fie incluse în „Europa de Vest” şi în „Orientul Mijlociu”.

Marea vogă referitoare la Europa Centrală s-a iscat la începutul anilor ’80, aproape simultan cu publicarea a trei lucrări scrise de autori recunoscuți reprezentând voci venite din țări ce îşi revendicau adeziunea la idee: Jeno Szücs, Czeslaw Milosz şi Milan Kundera. Cea mai erudită dintre lucrări a fost scrisă de istoricul maghiar Jeno Szücs şi a avut o enormă influență în Ungaria, însă a rămas practic necunoscută în Europa de Vest şi de Est, în afara cercului restrâns al istoricilor. Acest fapt s-a datorat nu numai întinderii şi prozei sale de o densitate profesională deosebită, ci şi faptului că nu oferea un discurs polemic prea facil. Într-un rezumat caleidoscopic al câtorva secole de progres european, de la căderea Imperiului Roman de Apus până la sfârşitul secolului al XVIII-lea, Szücs pledează în favoarea ipotezei conform căreia Vestul se născuse deja în secolul al IX-lea şi, prin expansiunea către nord şi est, *Europa Occidens* şi-a întins granițele şi a încorporat Europa Centrală. În acelaşi timp, o „Europă de Est «trunchiată» şi o Europă de Sud-Est [...] au prins contur sub sfera de influență a Bizanțului”. Epoca modernă a cunoscut cea de-a doua expansiune a Vestului asupra Atlanticului şi pe aceea aproape simultană a „trunchiatei” Europe de Est care s-a „întregit” în urma anexării Siberiei. „Europa Centrală şi de Est a fost înghesuită între aceste două regiuni, iar la apusul epocii moderne... nu se mai ştia dacă mai intra în cadrul *Europei Occidens* sau rămânea în afara acesteia”.

Lucrarea lui Szücs nu era singulară; a existat un întreg tip de scrieri ce tratau dilema identității ungare, crucificată între „Est” şi „Vest”, dar mai ales rădăcinile înapoierii sale. Conform lui Szücs, Ungaria ducea povara apăsătoare a unei zone de graniță aflate între două centre duşmane. Aceşti doi

poli au dezvoltat curente de opinie divergente: suveranitatea urbană şi schimbul intens de mărfuri ce se dezvolta în succesiunea dintre suveranităţile puterilor rivale din Vest contra structurilor centralizate ale birocraţiei de stat ce se agăţau cu putere de civilizaţia urbană tradiţională a Estului; libertăţile corporatiste ale Vestului şi sistemul de proprietate împotriva „puterii conducătoare cu o apăsătoare preponderenţă asupra societăţii relativ amorfe” din ţările de Est; „principiile interne de organizare socială” dominându-le pe cele ale statului occidental şi invers, în cazul Estului; dezvoltarea diferenţiată a sclaviei – în cazul statului absolutist occidental duce la dispariţia ei. Estul, dimpotrivă, o consolidează; mercantilismul occidental având instituţia capitalistă în centru opus dominaţiei industriale de stat din Est; evoluţia occidentală spre absolutismul naţional împotriva dirijării spre autocraţia imperialistă a Estului; creştinătatea latină opusă ortodoxiei cezaro-papale, şi multe altele.[599]

În ciuda erudiţiei sale, Szücs poate fi atacat pe propriul teren. El recurge uneori la reducţionism, ca în cazul absolutismului rus pe care l-a restrâns la misticismul autocratic bizantin, neţinând seama de discuţiile politice şi juridice pe tema absolutismului ce au condus la o schimbare de scurtă durată, însă fără doar şi poate constituţională, a naturii politicii ruse. În ciuda considerabilei sale culturi istorice privind perioada medievală şi începutul epocii moderne, el a preferat, cu bună ştiinţă, să ignore enorma literatură ce prezenta tratarea simplificată a tradiţiei bizantine ca cezaro-papism; cu atât mai surprinzător şi mai grav pentru un istoric, el a pornit de la prezumţia unei omogenităţi a Vestului scoasă parcă dintr-un manual de ştiinţe politice. Însă cel mai important aspect este că Szücs şi-a construit cazul pe ideea de Europă bipolară, poli ce par să se fi dezvoltat în mod independent; a mers până la a

[599] Jeno Szücs, „The Three Historic Regions of Europe, An Outline”, *Acta Historica Setentturum Hungaricae,* vol. 29 (2–4), 1983, 134–135, 151.

descrie „procesul organic al Occidentului de schimbare a formelor”, sugerând implicit un „proces anorganic în cazul Estului”[600], într-o abordare metodologică diferită, această imagine polarizată ar fi fost mult mai estompată, iar granițele spațiale strict delimitate de Szucs pentru a încadra Europa Centrală şi de Est ar fi fost transformate în tranziții temporale mai transparente şi mai nuanțate. Însă Szücs a făcut această alegere metodologică în mod conştient, pentru a prezenta un mesaj politic indirect.

Într-un fel, Szücs a scris în ceea ce a fost numit „contextul est-european”. În care cazul politic nu era pe deplin transparent, însă era generat de demersul de ansamblu. Fără să tragă concluzii politice explicite, Szücs a folosit întreaga terminologie adecvată a vocabularului ştiințifico-politic actual. A făcut din abundență uz de problematica noțiune a „societății civile”, „noua *cause celebre,* noul concept-cheie analitic ce va descifra misterele ordinii sociale,[601] deşi conceptul de societate civilă fusese teoretizat abia în timpul Iluminismului scoțian. Szücs îl foloseşte pentru a demonstra că o *societas civilis* apăruse deja în Occident la mijlocul secolului al XIII-lea „ca sinonim al societății autonome”, în care „principiile organizatoare de lege şi libertate” reuşiseră să dăltuiască „un pluralism de mici sfere de libertate” Chiar şi categorii le feudale ale medievalelor *honor* şi *fidelitas* erau reinterpretate în termenii „demnității umane” ca element constitutiv al Occidentului, fără a mai menționa combinația întâmplăloare dintre *virtus* şi *temperantia* din comportamentul european.[602]

De fapt, mesajul politic era direct, chiar dacă a fost prezentat aşa cum i-a definit István Bibo: „Căutarea celor mai adânci rădăcini ale unei căi democratice de organizare socială”. Mereu atent să se ascundă în spatele lui Bibo,

---

[600] *Ibid.,* 142.

[601] Adam B. Seligman, *The Idea of Civil Society,* Free Press, New York, 1992, 200.

[602] Szücs, „The Three Historic Regions”, 140–142, 145. 147, 177.

Szücs a subliniat opinia sa referitoare la precondiția structurală a democrației şi a prezentat Ungaria ca îndeplinind precondițiile obiective. Cuvântul său ultim este în fapt un apel la acțiune, din nou legitimat de Bibo; „Conceptul său de bază, pe care l-a prezentat de câteva ori şi l-a dorit conceput să-i servească drept model pe termen lung, este de asemenea valid şi oportun: şansele inerente în realitate nu sunt în mod necesar actualizate – actualizarea lor depinde de eforturi şi de bunăvoință.” Viziunea lui Szücs, ca şi întreaga polemică central-europeană, a fost alimentată de „măreața istorie [...] a progresului uman către libertate”[603]. Într-un cadru maiestuos. Balcanii nu au fost mei măcar considerați demni să fie analizați; chiar de la începutul argumentației sale, Szücs a eliminat ceea ce el numeşte Europa de Sud-Est: „Din moment ce această ultimă zona urma să se despartă de Europa până la sfârşitul Evului Mediu, odată cu declinul treptat al Bizanțului, nu o voi lua în considerație.”[604]

Cel de-al doilea părinte al ideii de Europă Centrală a fost autorul „unei definiții mult mai dezbătute din punct de vedere cultural, prin care se expune ideea liminalității Europei Centrale în raport cu Europa privită ca un întreg”[605]. În *The Witness of Poetry*; Mitosz nu a folosit în mod specific termenul de Europa Centrală şi nici nu l-a definit. Eseurile sale din 1983 sunt o contemplare a universului poetic de către un intelectual rafinat, pe deplin conştient că „secolul al XX-lea, poate mai proteic şi mai complex decât altele, se schimbă în funcție de unghiul din care îl privim”, Mitosz se adresa din ceea ce el numea „colțul meu de Europă”, însă acesta nu era Europa Centrală ce îi fusese atribuit[. Era un loc în acelaşi timp mai larg şi mai restrâns decât Europa Centrală. În sens restrâns, acel „colț” era Polonia sa, mai

[603] Iver B. Neumann, „Russia as Central Europe’s Constituting Other”, *East European Politics and Societies,* vol. 7, nr. 2, primăvara 1993, 356.

[604] Szücs, „The Three Historic Regions”, 134–135, 180–18 L.

[605] George Schopflin şi Nancy Wood, ed *„In Search of Central Europe,* Polity, Cambridge, Marea Britanie, 1989, 19.

exact colţişorul său de la periferia lituaniană ce se rotea în jurul a trei axe: axa Nord-Sud, opoziția, dar şi sinteza între lumea latină şi cea polonă, între clasicismul roman cu poeții săi antici şi poezia predecesorilor săi polonezi; axa Est-Vest, între locul natal şi noua capitală a lumii, Parisul; axa Trecut-Viitor, calitatea poeziei de „palimpsest care, odată corect descifrat, devine mărturia epocii sale”[606].

Aceste trei axe nu trebuie asociate cu o altă opoziție schițată de Mitozs, opoziție care, decontextualizată, a fost interpretată ca o reprezentare a definiției pe care autorul a dat-o Europei Centrale, „M-am născut şi am crescut chiar pe frontiera dintre Roma şi Bizanț” – era prezentarea locului său natal, fraza a cărei semnificație a fost interpretată astfel: „Doar de la marginea exterioară a Europei, care este Europa Centrală sau, în cazul de față, Wjino, pot fi înțelese cum trebuie adevăratele caracteristici ale europenismului”. Deşi George Schopflin era conştient de faptul că o asemenea interpretare ridică „problema de natură mai mult sau mai puțin geografică şi semantică: dacă Europa Centrală reprezintă limita externă a Europei, unde se află Europa de Est?” el a continuat să insiste în acest sens.[607]

Mitosz a adoptat o atitudine ambivalentă față de Rusia: el a vorbit de împărțirea de secole a Europei între catolicismul roman şi creştinismul de răsărit, dar în acelaşi timp s-a grăbit să precizeze că acel sentiment de amenințare pe care l-a resimțit nu venea „din partea creştinătății de răsărit, bineînțeles, ci era rezultatul înfrângerii sale”[608]. Pentru a ilustra izolarea Rusiei a mers până la a cita o declarație absurdă a unui istoric rus, Gheorghi Fedotov, conform căruia toate nenorocirile abătute asupra Rusiei au izvorât din faptul că universalitatea grecilor fusese substituită cu idiomul slav. Şi totuşi, nu a purificat niciodată în totalitate Rusia de

[606] Czeslaw Milosz, *The Witness of Poetry,* Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1983, 3, 6–7, 10–11.

[607] Schopflin şi Wood, *In Search of Central Europe,* 19.

[608] Milosz, *The Witness,* 5.

spiritul european; el a opus mesianismul rus ideologiei occidentale.

Mitosz era, de asemenea, mult mai politic decât i-au permis exegeții săi. El nu a ridicat vocea pentru emanciparea Europei de Est, însă a acționat dublu din punct de vedere politic: în mod direct, documentând cinismul divizării Europei din timpul războiului rece, şi mult mai subtil, recunoscând semnificația politică a imaginilor culturale:

> Harta literară a Europei, aşa cum a fost prezentată Occidentului, conținea până nu demult numeroase spații goale. Anglia, Franța, Germania şi Italia aveau un loc bine stabilit în timp ce spre estul Germaniei spațiul alb ar fi putut purta cu uşurința inscripția *Ubi leones* (Unde sunt leii), acel teritoriu al sălbăticiunilor includea oraşe precum Praga (uneori amintită grație lui Kafka). Varşovia, Budapesta şi Belgradul. Abia mai departe, spre est, apare şi Moscova pe hartă. Imaginile păstrate de elita culturală au cu certitudine şi o semnificație politică, influențând deciziile grupurilor guvernante, şi nu e nicio mirare că oamenii de stat care au semnat tratatul de la Ialta cu atâta uşurință au trecut o sută de milioane de europeni din aceste zone libere în coloana destinată pierderilor.[609]

Odată ridicată problema destinului Europei Centrale, Milosz a reînsuflețit-o cu un eseu care la prima lectură lăsa impresia unei clarificări a noțiunii de europenism central: „Eu pornesc de la premisa că există Europa Centrală, chiar dacă mulți neagă existența sa."[610] Deşi şi-a asumat sarcina de a defini atitudinile caracteristice Europei Centrale, faptul că ori de câte ori se aventurează în generalizări are grijă să o facă în limitele domeniului celui mai bine cunoscut lui, al literaturii, este un tribut adus umilinței şi integrității sale intelectuale.

Pentru Mitosz, cea mai şocantă trăsătură a literaturii Europei Centrale a reprezentat-o conştiința sa istorică. O altă caracteristică definitorie pentru el consta în faptul că

---

[609] *Ibid.,* 7.

[610] Czeslaw Milosz, „Central European Altitudes", *Cross Currents,* vol. 5, nr. 2, 1986, 101–108.

„scriitorul din Europa Centrală este şcolit în domeniul ironiei". Aici Mitosz cade în reducționism afirmând că, spre deosebire de sfera ironiei, prezentă în Europa Centrală, „literatura şi arta contemporană rusă, agățându-se cu obstinație de clişee, împietrită de cenzură, pare sterilă şi neatrăgătoare". Această afirmație este absurdă în fața unor autori precum Ilia Ilf şi Evgheni Petrov, Isaak Babel, Mihail Bulgakov, Andrei Platonov, Veniamin Erofeev şi Vladimir Orlov, pentru a menționa doar câțiva, însă a fost singura concesie făcută timpului. Aparent Milosz acceptase formula redusă a Europei Centrale ca „fiind polonez, ceh ori ungur", însă când a intrat în detalii de analiză a diferitelor literaturi, părți ale experimentului literar din Europa Centrală, a enumerat „ceh ori polonez, ungur ori estonian, lituanian ori sârbo-croat", adăugând apoi Ucraina, Slovacia şi România. Fără a vorbi separat despre balcanici, Mitosz i-a alăturat vădit celorlalte popoare din Europa de Est neruse încadrate de Europa Centrală, fapt considerat „un act de credință, un proiect, şi, dacă ne permiteți să-l numim astfel, chiar o utopie". Atitudinea ambiguă față de Rusia a ieşit la lumină.[611]

Această ambiguitate a fost transformată într-o certitudine prohibitivă în una dintre cele mai cunoscute şi citite lucrări, un eseu despre Europa Centrală scris de „omul care, mai mult ca oricine altcineva, a dat naştere unui curent în Vest [...] un ceh, Milan Kundera"[612]. Astăzi, recitindu-l pe Kundera la peste zece ani de la apariție, scrierile sale ne dezamăgesc din unghiul consecvenței logice şi al integrității morale: eseul sună oarecum melodramatic şi uneori răzbat inflexiuni rasiste, însă, dat fiind contextul istoric al vremii, patosul său eliberator era sincer; apelul sau emoționant, real, însoțit de un reducționism excesiv, explică atenția de care s-a bucurat. Lucrarea s-a situat în centrul unei vii mişcări intelectuale şi a devenit aproape imposibil să abordezi textul original fără a

[611] *Ibid.,* 101, 103, 106.

[612] Timothy Garton Ash, „Does Central Europe Exist", *New York Review of Books,* vol 33, nr. 15, 9 octombrie 1986, 191–215.

lua în considerație criticile puține dar destul de usturătoare, precum şi încurajările, mult mai numeroase, dar mai puțin aprinse. Este ca şi cum textul inițial şi-ar fi pierdut autonomia; nu mai poate fi citit cu inocență.

În consecință, mă simt obligata să recurg la o strategie diferită; să prezint punctul de vedere al lui Kundera din perspectiva celor ce cunoşteau aceste dezbateri şi care împărtăşeau credința în specificitatea Europei Centrale – editorii publicației *In Search of Central Europe*. Această tehnică „postmodernă" îşi găseşte justificarea prin faptul că autorul nu a permis publicarea eseului în cadrul volumului citat „din motive personale", iar Schopflin şi Nancy Wood au prezentat un rezumat al argumentației sale. Iver Neumann face să se întrevadă motivele din spatele refuzului lui Kundera evocând postfața ediției în limba cehă a lucrării *A Joke*, unde a insistat asupra faptului că „eseul se încadrează în acea parte a scrierilor sale pe care le reneagă deoarece a fost produsă pentru a satisface gustul consumatorului occidental"[613]. După cum susțin Schopflin şi Wood, Kundera reinterpretează revoltele sociale din Ungaria (1956), Cehoslovacia (1968) şi Polonia (1956, 1968, 1970 şi 1981) nu ca pe nişte drame europene, ci ca pe o chintesența a dramelor vestice. „În schema lui Kundera nu este vorba de politică, ci de *cultura* ce trebuie privită ca o forța decisivă prin care națiunile îşi construiesc identitatea, îşi exprimă identitatea şi îşi formează propria lor matriță". În cadrul acestei abordări culturale, Kundera a pledat pentru identitatea central-europeană ca identitate a unei mici familii de națiuni ce a reprezentat o parte inextricabilă a unei mai ample experiențe europene, având în acelaşi timp un profil diferit. Pe de altă parte, în cazul Rusiei

> Kundera susține deopotrivă ideea continuității tradițiilor ruse şi a puternicelor lor diferențe față de tradițiile europene. Astfel se explică de ce în opinia sa adeziunea Europei Centrale la Occident

[613] Neumann, „Russia", 357–358.

> este o înclinație naturală născută dintr-o continuă şi tainică interferență a tradițiilor culturale, în timp ce Rusia reprezintă alteritatea, „cealaltă” civilizație, o cultură fundamental diferită, în ciuda perioadelor sale de realăturare la spiritul european.”[614]

Eseul lui Kundera a dat naştere unui torent de reacții ce gravitau în jurul ideii de exilare totală a Rusiei din Europa, fiind considerată chintesența alterității. Cea mai puternică voce împotriva atribuirii „unei puteri demonice ruşilor” a fost cea a lui Milan Şimecka. Lui Kundera, care afirma că „ruşii, când au ocupat Cehoslovacia, au făcut tot ce-au putut să distingă cultura cehă”, Şimecka i-a răspuns ca „nu a trecut atâta timp de la acele evenimente încât să uităm că nu ruşii au distrus cultura cehă. [...] Era soarta noastră, locuitori ai Europei Centrale, născuți şi crescuți aici. Biafra noastră spirituală purta o incredibilă amprentă locală” [...] Kundera a pus multă greutate pe ideea panslavică a destinului Europei Centrale: „Cred că Europa Centrală a greşit prin ceea ce eu numesc «ideologia lumii slave»”. Nu a mers atât de departe încât să afirme că cehii nu erau slavi (precum a susținut Joseph Conrad în 1916, referindu-se la polonezi), însă a afirmat că, în afară de asemănarea lingvistică, nici cehii şi nici polonezii nu au nimic în comun cu ruşii.[615]

Încă un detaliu din argumentația lui Kundera merită să fie remarcat, deoarece a fost reluat ulterior de către compatriotul său, Václav Havel. Kundera amintea de întâlnirea dintre Kazimierz Brandys şi Anna Ahmatova, când aceasta, la nemulțumirea scriitorului de a-i fi fost respinse scrierile, i-a răspuns că nu cunoscuse de fapt adevărata teroare: închisoarea, expulzarea etc. Pentru Brandys acestea erau tipicele consolări ruseşti, soarta Rusiei îi era străină,

---

[614] Schopfijn şi Wood, *In Search of Central Europe,* 140–141.

[615] Milan Kundera, „The Tragedy of Central Europe”, *New York Review of Books,* vol. 31, nr. 7, 26 aprilie 1984, 34, 37; Şimecka, „Another Civilization? An Other Civilization?”, în Schopflin şi Wood, *În Search of Central Europe,* 159; Joseph Conrad, *Notes on Life and Letters,* Books for Libraries, Freeport, N.Y., 1972, 135.

literatura rusească îl speria, chiar îl îngrozea; prefera „să nu fi cunoscut lumea lor, să nu fi ştiut nici măcar de existenţa ei'". Kundera a mai adăugat: „Nu ştiu dacă e mai rău ca la noi, însă ştiu că este diferit: Rusia cunoaşte o altă dimensiune a dezastrului, o alta imagine a spaţiului (un spaţiu atât de mare, încât naţii întregi sunt înghiţite de el), un alt sens al timpului (încet şi răbdător), un alt mod de a râde, de a trăi, de a muri."[616] În 1994, Joseph Brodsky scria o scrisoare deschisă ca răspuns la discursul lui Havel despre coşmarul postcomunismului. Scrisoarea era un manifest filosofic de un anumit gen pe care, fără a fi neapărat de acord cu el, trebuie să-l respectam pentru profundul efort intelectual şi onestitatea de care dă dovada. El aborda probleme referitoare la natura umană şi societate, la rolul şi responsabilitatea intelectualilor, în special ale regilor-filozofi Replica politicoasă a lui Havel a fost, de fapt, o respingere; a refuzat să discute problemele-cheie ridicate de Brodsky (despre moştenirea Iluminismului, Rousseau şi Burke, compromis şi jertfa, supravieţuire şi conformism, societatea de masă şi individualism, birocraţie şi cultură etc.), pretinzând că aceste chestiuni erau prea complexe şi că ar necesita discutarea lor într-un eseu „cel puţin la fel de lung". În schimb, a răspuns printr-un articol care avea o treime din cel al lui Brodsky şi a cărui singură idee era diferenţa esenţială între experienţe:

> Pentru oamenii obişnuiţi din ţara voastră de baştină, orice schimbare ce ţintea spre un sistem mai liber, spre libertatea gândirii şi a acţiunii, era un pas în necunoscut. [...] Prin contrast, cehii şi slovacii s-au bucurat de un grad destul de mare de libertate şi democraţie la sfârşitul secolului al XIX-lea, sub regimul monarhiei constituţionale austroungare. [...] Tradiţiile acelor timpuri trăiesc în viaţa de familie şi în cărţi. Astfel, deşi este greu şi destul de incomod să înnoieşti libertatea şi în ţara noastră, aceasta nu a fost o noţiune complet necunoscută de-a lungul timpului, spaţiului şi gândirii.[617]

616 Kundera, „The Tragedy", 34.
617 „«The Post-Communist Nightmare». An Exchange", *New York*

În timp ce ruşii îşi puneau probleme existențiale legate de condiția universală, civilizația Europei Centrale răspundea într-o manieră ocrotitoare ce amintea, într-un mod tipic provincial, de o chestiune mai puțin importanta legată de gradele diferite ale experiențelor istorice ale celor două țări (dintre care una este un continent, deci mai puțin expusă pericolului generalizărilor). Poate că acest aspect nu merită mai mult decât verdictul dat cehilor care, „precum alte popoare de la marginea Vestului, erau în mod special înclinați să cedeze cântecului de sirenă al acestui snobism elitist", confortabila premisa a prăpastiei culturale de netrecut dintre Est şi Vest.[618] În acest sens, Rusia devenea „alteritatea Europei Centrale." Kundera nu menționa deloc Balcanii; singura opoziție pe care o făcea era cu Rusia.

Astfel, la începutul demonstrației sale, se înregistrează o încercare de definire a ideii de Europă Centrală atât în termeni culturali (Kundera şi Milosz), cât şi istorici (Szücs), în permanentă opoziție cu Rusia. În acest stadiu, Balcanii pur şi simplu nu existau ca entitate separată: erau fie ignorați, fie subsumați Europei de Est, în general, sau chiar Europei Centrale, foarte rar. Ideea de Europă Centrală a anilor 1980 a fost un concept eliberator, „o metaforă a protestului", ea însăşi o subspecie a unui întreg gen ce trata „europenismul" reprezentat în diferite perioade şi la diferite intensități în toate țările europene. Principala problemă era caracterul atotcuprinzător sau exclusivist al Europei şi, din moment ce miza era mult mai mare decât bravura intelectuală, discuțiile erau foarte aprinse.

În timpul celei de-a doua etape de dezvoltare a ideii de Europă Centrală premergătoare anului 1989 – *annus mirabilis* al Europei Centrale – multe lucrări erau publicate atât în ediții occidentale, cât şi în publicații ale diasporei

Review of Books, vol. 41, nr, 4, 17 februarie 1994, 28–30.

[618] Zdenek David, „Bohemian Utraquism in the Sixteenth Century. C*ommunio kiatorun.* vol. 35, nr. 3, 1993, 229.

intelectualității est-europene şi în *samizdat: Cross Currents, East European Reporter, Eastern European Politics and Society, Daedalus*t *Cadinos, The New York Review of Books, Svedectvi, La Nouvelle Alternative, Nowa Koalicja* etc. O mare parte a acestora a fost adunată în volumul *In Search of Central Europe* apărut în 1989. Eseul introductiv admite faptul că discuțiile pe tema identității Europei Centrale „au la bază o prezumtivă idee a europenismului central ca rampă de lansare, încearcă să o definească în termenii cei mai favorabili pentru obiectivele sale nerostite, deşi evidente, şi insistă asupra faptului că întregul concept este apodictic, cu alte cuvinte că depinde doar de oponenții acestuia să-i dovedească falsitatea". Obiectivele evidente erau descrise vag în termeni negativi: construirea unei conştiințe de evidențiere a valorilor, „altele decât cele propagate de sistemul existent", şi a unei identități „destul de autentice pentru a acționa ca principiu organizator pentru cei ce caută altceva decât realitatea de tip sovietic".[619]

Schopflin l-a urmat pe Szücs în încercarea sa centrală de a dovedi contrastul esențial dintre Rusia şi Europa de Vest, plasând apoi Europa Centrală între ele ca o parte organică a Vestului, deoarece incompatibilitatea dintre cefe două tipuri ideale excludea modelele de tranziție. Adevărata diferență era de natură culturală, „lucru care făcea esențială o discuție pe tema valorilor europene". Europa îşi „dezvoltase valori specifice ei înseşi, iar acestea par să fie imanente şi noneradicabile". Cum întruchipează asemenea afirmații spiritul experimentului şi inovației din tradiția culturală europeană, „unde nicio soluție nu este permanentă", e greu de imaginat în mod logic, dar logica nu este cea mai importantă premisă pentru un manifest politic. Astfel a conceput-o Schopflin însuşi: „La sfârşitul anilor 1980, toate mărturiile sugerează faptul că identitatea europenismului central este pentru mulți o idee suficient de atrăgătoare ca să

---

619 George Schopflin, „Genital Europe: Definitions Old and New", *In Search of Central Europe,* 18–19, 27.

i se acorde credit."[620]

În pofida deosebirii clare față de Rusia, acest mod de a trata Europa Centrală nu se definea explicit prin opoziție cu Balcanii. Referințele rare şi indirecte reflectau nesiguranța resimțită fațade aceasta regiune. Unele declarații prezentau Balcanii ca fiind subsumați unei Europe de Est mai largi, care nu se distingea foarte clar de Europa Centrală: „Mlaştinile din estul Poloniei – Kresy –, Câmpia Panonică, pentru a nu mai menționa Balcanii, reprezentau Vestul Sălbatic al Europei." În acelaşi timp, se respecta cu strictețe falia religioasă dintre spațiul latin şi cel ortodox: „Croația şi Slovenia erau considerate ca fiind Europa Centrală, în timp ce restul țării nu."[621] Logica era uimitoare: pretențiile primelor două erau justificate, în timp ce imaginea restului țarii nici nu era luată în considerare; pur şi simplu nu făcea parte din Europa Centrală în anii '80 se poate urmări progresul celor trei direcții de analiză importante, nu atât în termeni de continuitate etnică, cât de metodologie, stil şi problematică generală. Cu o singură excepție, contribuțiile nu au depăşit parametrii culturali stabiliți. Excepția era Peter Hanák, care a mers pe urmele lui Szücs în încercarea de a-şi adapta discursul narativ la secolul al XIX-lea. Lucrarea lui Hanák, chiar mai mult decât cea a lui Szücs, relevă o preocupare constantă privind rămânerea în urmă şi modernizarea. Definiția pe care Hanák a dat-o Europei Centrale se suprapunea peste tărâmul habsburgic: „Monarhia (inclusiv Ungaria), ca sistem al puterilor politice şi de stat, stătea în centru, între democrația parlamentară maturizată din Vest şi autocrația din Est. Este tocmai înțelesul Europei Centrale." În timp ce postulează diferența radicală dintre sistemele feudale ale Europei Centrale şi ale Europei de Est, argumentația sa se opreşte la diferențele de ierarhie: „În Ungaria şi Polonia nobilimea era mult mai numeroasă, mai bine organizată şi mai independentă ca în

620 *Ibid.*. 9–10, 12, 14–15, 27.
621 *Ibid.*, 2, 20.

Rusia”, „se înregistrau diferențe considerabile de dezvoltare, poziție legală şi economică a oraşelor”[622] Judecățile comparative pe tema diferențelor şi asemănărilor sunt relative, iar „variațiile de relevanță şi importanță pot fi enorme variabila cea mai importantă fiind „cine face comparația şi când”[623]. Nu este deloc surprinzător că în timp ce ungurii, polonezii şi cehii se concentrează asupra diferențelor dintre Europa Centrală şi Europa de Est (întruchipată de Rusia), omologii lor din Germania subliniază diferențele dintre *Westmitteleuropa* şi *Ostmitteleuropa.*[624]

Czaba Kiss, călcând pe urmele lui Milosz în încercarea de a trasa identitatea central-europeană din operele literare, a fost extrem de nonexclusive. Harta literară a Europei Centrale pe care a întocmit-o el a fost marcată de trei aspecte: „caracterul intermediar şi de frontieră al regiunii şi interpretările date în acest sens, respectiv între Est şi Vest”, „formulările literare ale destinului micilor națiuni” şi „varietatea lingvistică şi cu Murală a regiunii, precum şi coexistența acestora”.[625] Europa Centrală literară a fost reprezentată de două jumătăți; una germană şi cealaltă constând într-o serie de popoare ale unor țări mici – polonezii, cehii, slovacii, maghiarii, slovenii, croații, sârbii, românii şi bulgarii; a mai adăugat finlandezii, popoarele baltice, beloruşii, ucrainenii şi grecii. A prezentat şi diferențele acestei literaturi față de scena literară rusească, formulându-le nu ca pe nişte valori incompatibile, ci prin prisma faptului că scriitorii central-europeni erau obsedați de ideologia națională, iar literatura lor era subordonată îndeplinirii țelurilor naționale. Argumentația lui Kundera a fost urmată de aceea a lui Mihaly Vajda, deşi acesta din

[622] Hanák, „Central Europe”, *In Search of Central Europe,* 57–69.

[623] Nelson Goodman, „Seven Structures on Similarity”, *How Classification Works,* 21.

[624] Winfried Eberhard, Hans Lemberg, Heinz-Dieler Hcunarm şi Robert Luft. ed., *Westmitteleuropa. Ostmitteleuropa. Yergleiche und Heziehungetr...* R. Oldenburg. München. 1992.

[625] Csaba G, Kiss, „Central European Writers about Central Europe”, *In Search of Central Europe,* 128.

urmă a susținut că şi-a scris lucrarea independent de cea a lui Kundera. Manifestând aceeaşi pasiune şi exclusivitate, Vajda a împins mult mai departe inconsecvența logică şi aserțiunile defăimătoare la adresa „bestiei de la granița noastră cu [...] complexul ei de inferioritate”[626]. Cu recunoştință, a notat o excepție manierată, cel puțin în scris: *Közepeuropa*[627].

Singura voce care nu a venit dinspre ori în numele trio-ului – Polonia, Ungaria, Cehoslovacia – a fost cea a lui Predrag Matvejevic, „Europa Centrală privită din Europa de Est”. Matvejevic nu s-a simțit amenințat de excluderea din imaginea unei Europe Centrale, deşi a adus o corecție la afirmația făcută de Kundera potrivit căreia „azi întreaga Europă Centrală a fost subjugată de Rusia, cu excepția micuței Austrii”. El a atras atenția asupra altor țărişoare care nu se aflau nici ele sub dominația rusă, precum „Slovenia, Croația şi alte regiuni ale Iugoslaviei, unde Kundera este unul dintre cei mai traduşi scriitori”. Europa sa Centrală era una dintre cele mai neclare: „Se poate spune că Europa Centrală se întinde atât cât se întind stilurile sale – barocul. Biedermeier şi Secession, o anume muzică reprezentativă, un tablou sau un anume sentiment.” Matvejevic nu a vorbit niciodată despre Balcani în sine, însă Belgradul şi Bucureştiul făceau parte din ei, fără ca Bulgaria să fi fost vreodată amintită. Cu adevărat interesantă în această lucrare apărută pentru prima dată în 1987 este copleşitoarea influență a unei vederi organice asupra iugoslavismului, în ciuda identităților divizibile: „Suntem doar sloveni sau sloveni iugoslavi; suntem doar croați sau croați iugoslavi? Tot astfel, este un sârb doar sârb, sau este un sârb iugoslav şi european, în acelaşi timp etc?”[628] Asta se întâmpla mult înainte de viitorul proces al „orientalismului convergent”,

---

[626] Mihily Vajda, „Who Excluded Russia from Europe?”. *In Search of Central Europe*, 175.

[627] Europa Centrală *(lb. maghiară).*

[628] Schopflin şi Wood, *In Search of Central Europe,* 183, 188–189.

când o parte a Iugoslaviei a fost forțată să-şi redescopere identitatea balcanică.

O altă voce, venind din România, a fost cea a lui Eugene Ionesco, ridicându-se ca apărător al confederației Europei Centrale, incluzând nu doar „Austria, Ungaria şi România, ci şi Croația, Cehoslovacia" şi reprezentând „singurul mod de apărare uman şi european împotriva barbariei pseudoideologice a Rusiei şi a spiritului său de cucerire". Alegerea Vienei ca centru a dezvăluit nu doar nostalgia pentru trecutul habsburgic, ci şi atracția manifestată de Austria contemporană pentru remodelarea sa ca lume bipolară.[629] Singurul scriitor care a exprimat înainte de 1989 „separația dintre Europa Centrală catolică şi Balcanii ortodocşi" a fost Jacques Rupnik. Deşi a recunoscut cu abilitate că viziunile asupra Europei Centrale se modifică „de la țară la țară, lăsând locul unor intuiții foarte interesante asupra motivelor implicate şi a percepției vecinilor", Rupnik a fost uimit de ideea lui Ionesco: „Polonia este în mod clar absentă, însă Ionesco e indiscutabil maestrul absurdului". „Absurditatea" consta în faptul ca Ionesco trecea peste granițele dintre civilizații şi includea România ortodoxă fără să menționeze măcar Polonia catolică.[630]

Conceptul de Europa Centrală a cunoscut o a doua etapă până în 1989, dezvoltându-se, câştigând conotații culturale. Față de balcanici, el reproduce atitudinea ideologilor fondatori. S-a sugerat ca Europa Centrală ar trebui să fie considerată un caz de regiune în construcție, „ea însăşi o subgrupare a ceea ce ar putea fi numit politica identității, adică efortul de a construi spațiul social în funcție de un proiect politic anume"[631]. Fiind, fără îndoială, o căutare a

---

[629] Radu Stem şi Vladimir Tismaneanu, „L'Europe centrale: Nostalgies cullurelles et realites politiques", *Cadmos,* nr. 39, 1987. 42, 44.

[630] Jacques Rupnik, *The Other Europe*, Weidenfeld and Nicolson, Londra, 1988, 5,21–22.

[631] Neumann, „Russia", 350.

identității, *Traum oder Trauma*[632],[633] discuțiile pe tema Europei Centrale nu au reprezentat o încercare de construire a regiunii, deoarece nu s-a propus niciun proiect politic concret pentru regiune, în afara impulsului general de eliberare de sub sovietici. Totul se rezuma de fapt la negarea unui anume statut politic.

Singura piesă ce a fost considerată un posibil scenariu politic aparține lui Ferenc Feher, iar validitatea sa a fost circumscrisă realității politice a anilor de dinainte de 1989. Era un avertisment sceptic asupra pericolului „de a degenera într-un triumf al automulțumirii colective a intelectualității din *Cafe Zentraleuropa,* un grup întotdeauna fericit să evadeze din istorie şi mereu gata să adopte o atitudine stoică în fața nefericirii altora”[634]. În ciuda scepticismului acestora, atât Feher, cât şi Agnes Heller şi-au expus punctul de vedere categoric asupra unei diferențe intrinsece între Europa Centrală şi cea de Est: în timp ce în prima se forma societatea civila, cea de-a doua nici n-ar fi putut visa vreodată la aşa ceva.[635] Pe parcursul acestei perioade de dezvoltare, în centrul ideii de Europă Centrală s-a aflat patosul eliberator.

Europa Centrală a anilor 1980 a fost, fără îndoială, nu neapărat un nou termen, cât un nou concept. Nu a fost o renaştere a „Mitteleuropei”: aceasta fusese o idee germană, iar Europa Centrală era o idee est-europeană; „Mitteleuropa” avusese dintotdeauna Germania în centrul său, iar Europa Centrală excludea Germania.[636] Friedrich Naumann, cel mai

---

632 Vis sau traumă *(lb. germană).*

633 H.-P. Burineister, F Boldt şi Gy. Meszaros, ed., *Mitteleuropa – Traum oder Trauma?...* Bremen, 1988.

634 Ferenc Feher, „On Making Central Europe”, *Eastern European Polities and Societies,* vol. 3, nr 3, toamna 1989, 443.

635 Perene Feher şi Agnes Heller, *Eastern Left, Western Left: Totalitarianism, Freedom and Democracy,* Humanities, Allanlic Highlands, NJ., 1987, 17–18.

636 Henry Cord Meyer, *Mitteleuropa in German Thought and Action 1815–1945,* Martinus Nijhoff, Haga, 1955.

vestit propovăduitor al „Mitteleuropei”, vorbea de un imens bloc politic, de la Marea Nordului până la Alpi şi în jos către Adriatică şi Dunăre, din prima variantă lipsind România, Bulgaria, Serbia şi Grecia, dar şi Elveția şi Olanda; un an mai târziu, Bulgaria a fost considerată destul de matură pentru a fi inclusă şi ea.[637] Înainte de Naumann, Partsch vorbea de o „Mitteleuropa” în care intrau Germania şi Austro-Ungaria, ca nucleu, apoi Belgia, Olanda, Elveția, Muntenegru, Serbia, România şi Bulgaria; Grecia şi Turcia erau excluse din această imagine.[638] Totuşi, ar fi deplasat să căutăm antecedente nongermane ale ideii de Europă Centrală a anilor 1980 în timpul perioadei interbelice. *Stredni Evropa* era o expresie a gândirii politice cehe; ea reprezenta acea zonă a micilor națiuni, despre care vorbea Thomás Masaryk, ce se întindea de la Capul Nord până la Capul Matapan şi includea laponii, suedezii, norvegienii, danezii, finlandezii, estonienii, letonii, lituanienii, polonezii, lusitanii, cehii, slovacii, maghiarii, sârbo-croații şi slovenii, românii, bulgarii, albanezii, turcii şi grecii, însă nu şi germanii şi austriecii.[639] În această perioadă, Polonia era mai mult preocupată de chestiuni naționale decât de geografia politică a Europei Centrale, iar maghiarii se agățau de „revizionismul lor politic; în cel mai fericit caz, ei imaginau o Europă dunăreană gravitând în jurul propriei lor națiuni”[640].

Scrierile pline de pasiune din timpul anilor ’80 nu au fost primele încercări de emancipare intelectuală a regiunii. În 1950, un american de origine poloneză, Oscar Halecki, a publicat un mic volum ce a fost urmat, treisprezece ani mai târziu, de un studiu întins ce era de fapt o polemica creştină nemascată pe tema vederilor istorice marxiste, prezentând

[637] Friedrich Naumann, *Mitteleuropa,* G. Reimer, Berlin, 1915; Naumann. *Bulgarien und Mitteleuropa,* G. Reimer, Berlin, 1916.

[638] Joseph Partsch, *Mitteleuropa*, J. Perthes, Gotha, 1904.

[639] Ash, „Does Central Europe Exist”, *În Search of Centred Europe*, 196.

[640] Henry Cord Meyer, *„Mitteleuropa* in German Political Geography”, Co*llected Works,* vol. 1, Charles Schlacks, Jr., Irvine, Calif., 1986. 123–124.

imaginea unei Europe creştine unite: „O abordare pozitivă care să înlocuiască marxismul este extrem de necesară. [...] Alternativa are, într-adevăr, semnificații generale deoarece [...] ridică întrebarea dacă interpretarea creştină a istoriei şi accentuarea elementului religios, pur spiritual în evoluția omenirii nu constituie de fapt cel mai bun răspuns la revendicările materialismului istoric."[641]

Definiția dată de Halecki Europei era strict culturală: „Comunitatea europeană, mai ales în perioada sa de glorie, a fost întotdeauna o comunitate culturală". El a negat încercarea de identificare a creştinătății cu cultura vestică, pe care o considera ca o sinteză între civilizația greco-romană şi creştinism. Verdictul lui privind europenismul Greciei antice a fost fără echivoc: nu numai că a dat Europei numele său, dar a fost şi „nucleul viitoarei Europe"; „această parte a Europei ce fusese deja «istorică» în urmă cu două mii de ani includea şi Peninsula Balcanică. Halecki sintetiza astfel cele două mituri fundamentale ale ideii europene: unul ce identifica Europa cu creştinătatea în secolul al XV-lea, celălalt cu „civilizația" – în secolul al XVIII-lea. Atitudinea față de Grecia s-a extins şi asupra Imperiului Bizantin: Halecki a atras atenția asupra faptului că aşa-numitul cezaro-papism fusese supraestimat. Europa de Est nu era doar „mai puțin europeană decât Europa de Vest", ci „participa la formele greceşti şi romane ale moştenirii Europei antice şi creştine". Deşi erau recunoscute influențele asiatice asupra Bizanțului, verdictul său final a fost fără îndoială lăudabil: „Nu trebuie nicicând uitat că acelaşi Imperiu Bizantin a fost de la originile sale un apărător permanent, adesea eroic şi uneori de succes al Europei împotriva agresiunilor asiatice, exact cum fusese şi Grecia antică."[642]

---

[641] Oscar Halecki, *The Limits and Divisions of European History,* Shecd and Ward, Londra şi New York, 1950, 202; Halecki, *The Millennium of Europe,* University of Notre Dame Press, Notre Dame, Ind, 1993, xv-xvi. 333, 389.

[642] Halecki, *The Millennium,* 3. 5. 39. 43–44, 372, 377 şi *The Limits.*

Pentru Halecki, slavii reprezentau o componentă importantă a istoriei europene, şi a inclus în mod special Rusia, a cărei creştinare „făcuse din slavii de răsărit o parte integrantă a Europei"'. Exista bineînțeles o ambiguitate în tratarea Rusiei care, ca stat creştin, făcuse parte din comunitatea europeană, dar cunoscuse, în acelaşi timp, şi efectele influenței asiatice. Aceste influențe nu se datorau neapărat impactului autocrației bizantine, ci mai ales formei asiatice de guvernământ a mongolilor. În ceea ce priveşte revigoratul caracter eurasiatic al Rusiei, Halecki a acceptat totuşi caracterul ei european între Petru I şi Nicolae al II-lea. În mod previzibil, odată cu ascensiunea lui Lenin şi a bolşevicilor, Rusia a devenit „noneuropeană, dacă nu antieuropeană"[643].

În timp ce dezbătea acerb problema unității dintre Europa Centrală şi de Est, Halecki a identificat esențiala „alteritate" ca fiind reprezentată de „elementul asiatic". Mai întâi a menționat acest termen referindu-se la Antichitate, când a recunoscut faptul că dualismul politic al tradiției europene are origini greco-romane, fără să coincidă cu „opoziția între Europa de Apus şi cea de Răsărit. [...] Ea poate fi înțeleasă în mod corect doar în context oriental, care nu este, într-adevăr, nici grecesc, nici est-european, ci asiatic". Acest nedefinit element asiatic era „străin de tradițiile Republicii Romane şi ale Greciei libere" Halecki a încercat să dezorientalizeze Grecia, purificându-i pe vechii greci de câteva influențe formative fundamentale şi de rădăcinile adânc înfipte în Asia Mică, o ilustrare perfectă a ceea ce Martin Bernal descria ca fiind curățarea Greciei antice de influențele africane şi asiatice. Însă această noțiune amorfă de „asiatic" a fost curând identificată cu islamul. Creştinismul şi islamul erau „două civilizații complet diferite [...] Comparate cu diferența de bază dintre acestea două, diferențele interne dintre latini şi greci par a fi nesemnificative". Pornind de la această

13.35, 121.

[643] Halecki, *The Millennium* 233, 307 şi *The Limits,* 93, 99.

premisă axiomatică, considerațiile tăcute de Halecki cu privire la cucerirea otomană nu sunt deloc surprinzătoare: prezența timp de secole apare în mod logic ca o intruziune „total străină de toți subiecții săi europeni prin origine, tradiție şi religie”, întrerupându-le „aproape patru sute de ani participarea la istoria europeană”. Cu excepția continuității geografice dintre Bizanț şi Imperiul Otoman, nu mai aveau nimic în comun:

> Imperiul Roman de Răsărit, în ciuda celor patru secole de schismă ecleziastica, fusese dintotdeauna parte integrantă a Europei creştine şi niciodată, în ciuda tuturor rivalităților politice cu puterile latine, o reală amenințare pentru Vest. Imperiul Otoman, deşi îşi mutase capitala la Constantinopol, a rămas un cuceritor necreştin şi neeuropean, un pericol din ce în ce mai mare pentru ceea ce mai rămăsese din Europa creştină.[644]

Pentru Halecki, „regiunea unde se născuse Europa părea să fie atât de diferită de restul continentului mai prosper din cauza cuceririi otomane a Peninsulei Balcanice de care a fost eliberată în cele din urmă”. Această eliberare, constând în „divizarea Peninsulei Balcanice între statele creştine succesoare ale Imperiului Otoman, a reunit în fapt această parte a Europei în ultima perioadă istorică”[645]. Nu exista niciun dubiu că, în viziunea lui Halecki, renaşterea Greciei şi a celorlalte state balcanice a reprezentat o sursă de inspirație şi încurajare pentru naționalitățile „din centrul Europei”. Într-un remarcabil pasaj, Halecki vine în apărarea procesului de balcanizare:

> Statele naționale din zona balcanică, în care națiunile multă vreme subjugate ale Europei de Sud-Est şi-au recâştigat libertatea şi independența, au reprezentat un aparent triumf al autodeterminării – aparent doar, deoarece marile puteri, după ce au contribuit la eliberarea popoarelor creştine din peninsulă, au continuat să se confrunte cu gravele lor probleme. Necazurile care au rezultat dintr-o asemenea situație au fost curând folosite ca argument împotriva

644 Halecki, *The Millennium,* 7–8. 43–44, 231 şi *The Limits,* 78.
645 Halecki, *The Limits,* 78. 120.

> autodeterminării naționale. Discuțiile despre o amenințătoare „balcanizare” a Europei prin crearea unui „nou” mic stat nu au fost doar necinstite față de națiunile balcanice – unele dintre cele mai vechi din Europa –, ci chiar un obstacol în calea oricărei încercări lipsite de prejudecăți în sensul autodeterminării în regiunea nordică a Balcanilor.[646]

Problema cu adevărat interesantă este diferența dintre Halecki şi exponenții ideii de Europă Centrală. S-a înregistrat o schimbare a climatului politic al anilor ’80 care poate să se fi reflectat în sincronizarea temporală a ideii de Europă Centrală. Evenimentele din Polonia – apariția Solidarității şi ulterioara introducere a legilor marțiale în lipsa unei invazii sovietice – semnalau faptul ea Moscova se gândea la soluții alternative pentru amestecul direct în țările satelit. Până în acel moment fusese clar că tratamentul sateliților fusese special, ceea ce dăduse naştere încercărilor de emancipare treptată. Într-adevăr, pe când Halecki scria cea de-a doua carte a sa, în 1963, n-a putut decât să exclame cu amărăciune că „eliberarea națiunilor Europei Centrale şi de Est este pur şi simplu imposibilă în condițiile date fără izbucnirea unui război care în mod sigur ar fi unul nuclear cuprinzând întreaga Europă şi probabil, întreaga lume”[647]. Ce diferență față de sentimentele resimțite de intelectualitatea est-europeană a anilor ’80 care, deşi cu speranțe destul de slabe şi fără nicio prevestire că lucrurile aveau să se rezolve în viitorul foarte apropiat, era totuşi foarte departe de aceasta viziune apocaliptica. Însă nu neapărat fundalul politic îl diferențiază, în cele din urmă, pe Halecki de ideologii anilor ’80. Halecki era un gânditor creştin ecumenic şi îşi exprima în mod deschis interpretările sale istorice în numele unei creştinătăți unite. Avea totodată o înțelegere subtilă a caracterului ortodoxismului şi, în mod indubitabil, se opunea reducționismului politic şi excluderii națiunilor ortodoxe din Europa. Grație lui mai putem aprecia încă faimosul aforism

[646] Halecki, *The Millennium*, 335.
[647] *Ibid.,* 376.

al lui Anatole France: „Catolicismul continua să fie cea mai acceptabilă formă a indiferenței religioase."

Pe de altă parte, anii 1980 au adus o atitudine diferită față de islam, sau, mai degrabă, față de ceea ce era permis să se afirme în legătură cu islamul. Ironia este că fanaticii ideii de Europă Centrală (în cea mai mare parte laici), care nu au visuri mărețe dar sunt activi într-un cadru național, ori cel mult în numele intereselor regionale, flutura stindardul intoleranței religioase *din interiorul* creştinismului, exprimând diferențe religioase pe care nici nu le cunosc prea bine. În acelaşi timp, au interiorizat bine codul cultural al liberalismului corectitudinii politice. S-a înregistrat o schimbare radicală față de vremurile lui Halecki: azi nu mai poți afirma „alteritatea" totală a islamului fără să fii blamat. S-au dus zilele când până chiar şi liberalii ruşi „susțineau cu convingere revendicarea «europenismului» de către Rusia prin contrast cu barbaria turcă"[648]. Acest lucru este deja de neconceput pentru noua generație care trebuie să demonstreze că a depăşit prejudecățile creştine şi care, într-o încercare de a lăsa în urmă moştenirea antisemitismului, a adăugat şi a conştientizat noul atribut în rădăcinile culturii vestice: iudeo-creştinismul. Ne putem întreba cât o să mai dureze până vom putea din nou să vorbim de tradiția iudeo-creştino-musulmană şi de rădăcinile culturii europene.

Aşadar, Europa Centrală a anilor '80 nu a fost pur şi simplu reluarea unei dezbateri ce data din anii '50. Discuțiile din anii '80 au reprezentat un fenomen cu motivații şi țeluri diferite. Astfel se explică de ce acest lucru a reprezentat o noutate pentru scriitorii sovietici ai timpului: când în mai 1988, cu ocazia întâlnirii scriitorilor din Europa Centrală şi Uniunea Sovietică de la Lisabona, Gyorgy Konrád şi-a provocat colegii de breaslă sovietici cu afirmația „Sunteți nevoiți să vă confruntați cu rolul pe care îl are țara voastră într-un colț de lume unde nu vă este dorită prezența în tancuri, ci ca turişti", s-au iscat dezbateri aprinse. Tatiana

[648] Neumann. „Rusia", 368.

Tolstaia a replicat cu uimire: „Când o să-mi iau oare tancurile din Europa de Est?” şi a mai adăugat: „A fost pentru prima oară când i-am auzit pe central-europeni vorbind despre cultura lor ca despre o entitate distinctă față de Uniunea Sovietică”.[649] Larry Wolff a remarcat faptul că ideea iluministă a Europei Răsăritene ce a fost perpetuată în Occident în ultimele două secole nu presupunea nici excluderea definitivă, nici includerea neîndreptățită a acesteia.[650] În această lumină, Balcanii erau priviți ca o parte integrantă, şi abia în deceniile din urmă s-a înregistrat o încercare reală de excludere a lor. Până la sfârşitul anilor ’80, motivul ce stătea la baza unei diferențe intrinseci între Europa Centrală şi cea de Est prinsese deja contur şi era acceptată de un număr de intelectuali. Ultimul articol din colecția realizată de Schopflin şi Wood în 1986 trata în mod tranşant subiectul „Există o Europă Centrală?”. În scrierile sale din 1986, Timothy Garton Ash a preferat să analizeze trei autori reprezentativi pentru țările lor: Havel, Michnik şi Konrád. Cu obişnuita sa strălucire de eseist, Ash a explorat înțelesul conceptului, aşa cum l-a regăsit la Praga şi Budapesta, mai puțin la Varşovia. El a atras atenția asupra unei importante distincții semantice în utilizarea termenilor „Europa de Est” şi „Europa Centrală” în scrierile lui Havel şi Konrád. Primul a fost invariabil utilizat în contexte negative ori neutre, pe când cel de-al doilea avea întotdeauna semnificații „pozitive, afirmative sau pur şi simplu sentimentale”. Cu toată simpatia sa pentru *Zivilisalionsliteraten* al Europei Centrale, pana acut analitică a lui Ash nu a putut decât să comenteze pe marginea aspirației mito-poetice a ideii:

> Tendința de a atribui trecutului Europei Centrale speranțele voastre privind viitorul central european, confuzia dintre ceea ce ar trebui să fie şi ceea ce a fost reprezintă o trăsătura a noului europenism central. Trebuie să înțelegem că ceea ce era *cu adevărat* „central-

[649] Rupnik, *The Other Europe,* 3.
[650] Wood, *Inventing Eastern Europe,* 364.

> european" a fost în permanență occidental, rațional, umanist, democratic, sceptic şi tolerant. Restul a fost „est-european", rusesc sau, poate, german. Europa Centrală preia tot acel *Dichter und Deuker,* pe când Europa Răsăriteană rămâne cu *Richter und Henker.*[651]

Totuşi, pentru Ash: „Mitul trecutului pur central-european este, poate, un mit pozitiv." Cea mai interesantă observație a sa se referă la izolarea Poloniei: Michnik însuşi nu vorbise niciodată de Europa Centrală, iar central-europenismul lui Mitosz îi fusese mai mult atribuit decât profesat, „din punct de vedere emoțional, cultural, şi chiar geopolitic, Estul este încă cel puțin la fel de important pentru majoritatea polonezilor". „Polonia este pentru Europa Centrală ceea ce este Rusia pentru Europa". Explorând câteva dintre asemănările găsite între contribuțiile „naționale" ale central-europenismului (crezul comun în antipolitică, importanța atribuită conştiinței şi schimbărilor morale, puterea „societății civile", înclinarea spre nonviolență), Ash a descoperit un număr şi mai mare de diferențe, care l-au făcut să exclame exasperat dacă nu cumva „nu era decât un produs secundar al aceluiaşi gol de putere". Verdictul final dat ideii de Europă Centrală a fost: „Este doar atât: o idee. Încă nu exista cu adevărat", iar programul său a fost „un program pentru intelectuali". În final, Ash a evocat vorbele poetei ruse Natalia Gorbanevskaia care-i spusese că George Orwell era un est-european. Acceptând ideea de Europă de Est *in acta,* Europă Centrală *in potentia*, Ash a mai adăugat: „Poate că vom spune acum că Orwell a fost un central-european. Dacă asta este ceea ce înțelegem noi prin «Europa Centrală», o să cer cetățenie."[652]

Între timp, Europa de Est *in acta* a încetat să existe (cu toate că nimeni din Vest nu a cerut cetățenie, nici înainte, nici după), însă a deschis o a treia etapă în procesul de evoluție a ideii de Europă Centrală de după 1990, când şi-a

---

[651] Schopflin şi Wood, *In Search of Central Europe.* 194–195.
[652] *Ibid.,* 195, 197, 210, 212, 214.

tăcut intrarea din tărâmul cultural în cel politic. De asemenea, a fost remarcată pentru întâia oară pătrunderea Balcanilor ca entitate în argumentație. Această perioadă reprezintă sfârşitul antipoliticii; politica revine în scenă, Gyorgy Konrád declarase în mod abrupt că „o persoană care gândeşte nu şi-ar dori să îi înlăture pe alții din pozițiile de putere pentru a le ocupa el însumi. Nu mi-aş dori vreodată să fiu ministru în vreun guvern", în timp ce Havel vorbea despre „politica de antipolitică", opunându-se unei supraestimări a importanței activității politice directe în sens tradițional ca principală putere în stat.[653] Acest capitol luase sfârşit. Se putea începe explorarea ideii de Europă Centrală nu doar în teorie, ci şi în practică.

Unul dintre primii care a făcut saltul pragmatic a fost însuşi Ash. În lucrarea sa din 1986 nu a explorat potențialul exclusivism al ideii de Europă Centrală deoarece a acceptat-o ca pe o utopie intelectuală, ca pe tărâmul „responsabilității intelectuale, al integrității şi curajului"[654]. Totuşi, anterior, în anii acelor chinuitoare eforturi ale societăților est-europene în transformare, el propovăduia includerea unei părți a Europei de Est în cadrul instituțional al Europei de Vest, fiind dispus să pledeze doar pentru ceea ce era în realitate – un răspuns pragmatic la o provocare politică:

> Şi totuşi, ce se va întâmpla cu restul Europei postcomuniste? Bulgaria, România, Slovenia şi Croația, Lituania, Letonia şi Estonia, ca să amintim doar câteva dintre aceste țări, toate doresc să „se întoarcă în Europa". Iar prin „Europa" ele înțeleg în primul rând Comunitatea Europeană. Primul – şi cel mai pragmatic – răspuns ar fi că pur şi simplu Comunitatea Europeana nu poate face totul deodată. Este de înțeles că trebuie să se înceapă cu acele țări care sunt mai apropiate şi că trebuie făcut ceva cu cele ce sunt mai îndepărtate. Polonia, Ungaria şi Cehoslovacia sunt cele mai apropiate nu doar din punct de vedere geografic, istoric şi cultural, ci şi din punctul de vedere al progresului pe care l-au înregistrat

[653] *Ibid.,* 198.
[654] *Ibid.,* 214.

deja pe calea spre democrație, în litera legii și economia de piață.[655]

Lumea de după 1989 a oferit pentru prima dată ideii de Europă Centrală ocazia de a se manifesta în prezent ca o zonă a oportunităților. În ciuda tam-tam-ului de la Visegrád și a seriei de întâlniri la nivel înalt, nu s-a ajuns la o bază concretă de colaborare, Kristian Gerner nota că „eliberarea de sub Pax Sovietica 1989–1990 a demonstrat că nu există nicio Europa Centrală”, Duan Tiestik scria că „ne simțim mai degrabă niște aproape-europeni săraci, dar respectabili, și doar câțiva, cărora cerșitul nu le stă bine, sunt niște central-europeni săraci, dar mândri”, Adam Krzemiriski adăuga că „orice supus își dorește să ajungă în centru”, iar Peter Hanák publica un eseu amar despre pericolul îngropării premature a Europei Centrale.[656]

În 1993, Gyorgy Konrád scria un înfierbântat apel, *Europa Centrală Redivivus.* Genul eseistic oferă din plin posibilitatea realizării unei fericite combinații între vigoarea analitică și puterea emoționată. Konrád a manifestat-o doar pe ultima. Europa Centrală „a fost, este și probabil că va continua să fie”; a existat, susținea Konrád, la fel ca și Balcanii, Orientul Mijlociu și Confederația Statelor Independente. A fost definită ca suma micilor națiuni dintre două mari popoare; cel german și cel rus; astfel era deposedată de natura central-europeană țara care fusese anterior întruchiparea sa: Germania. Însă visul unei Europe Centrale fără germani și evrei existase deja și devenise realizarea multor grupuri de central-europeni. Konrád s-a afirmat și ca un însemnat

[655] Timothy Garton Ash, Michael Mertes și Dominique Moisi, „Let the Last Europeans In!”, *New York Review of Books,* vol. 38, nr 17, 24 octombrie 1991.

[656] Neumann, „Russia”, 364; Dușan Trestik, „We are Europe”, *Istokistok,* nr 9–10, 1993, 106; Hans Agnus Enzensberger, Ryszard Kapuscinski și Adam Krzemirisku, „Bek to the Future”, *New York Review of Books,* 17 noiembrie 1994; Peter Hanak, „The Danger of Burying Central Europe”, *Magyar Letuv Internaționale*. 1991, 4, citat din *Istok-Istok,* nr. 9–10, 1993, 111–118.

teoretician al războaielor etnice civile şi a formulat cea mai concisă definiție a acestora, definiție ce rivalizează cu aceea dată de Stalin națiunii: „Un război etnic civil presupune o multitudine de grupuri etnice, un teren muntos, o lungă tradiție a luptei de gherilă şi un cult al eroului înarmat. O astfel de combinație există doar în Balcani.”[657] O asemenea asigurare este foarte reconfortantă pentru restul lumii, mai ales când ea vine din partea unui intelectual caracterizat de traducătorul său drept „un exemplar scriitor central-european” alături de Havel, şi implicit cel mai mare scriitor maghiar. Scriitorul s-a descris singur la persoana a treia: „K… un romancier şi eseist la cincizeci de ani… Garderoba sa este modestă, însă are mai multe maşini de scris.”[658]

Idealul solidarității intelectuale în regiune aproape ca dispăruse. Imediat după 1989, intelectualii din fostul bloc sovietic s-au hotărât să publice un ziar denumit *East-East* în care să se poată dezbate problemele societăților postcomuniste ale Europei Centrale şi de Est, şi care să apară în toate limbile din zonă. În comitetul redacției figurau: Adam Michnik, Marcin Krul, Milan Şimecka, Ferenc Feher, Richard Wagner, Dobroslaw Matejka, Andrei Cornea, Anca Oroveanu, Eva Karadi, Evghenia Ivanova, Ivan Kristev şi alții, însă ziarul era publicat doar în limba bulgară. Restul nu au dorit să participe la un dialog cu Răsăritul; de fapt, nu au vrut să aibă nimic de-a face cu Estul. Negarea celor peste patru decenii de conviețuire este de înțeles, însă dă naştere particularismului şi intereselor mărginite de grup din discursul central-european. Nu e de mirare că una dintre cele mai captivante abordări postmoderne ale esteticii politice a comunismului a fost scrisă recent de un bulgar care era preocupat de ontologia impulsului modernist ce a dat naştere celor mai mari (şi nereuşite) experimente sociale ale secolului al XX-lea, mai mult decât de implicațiile maniheiste ale

[657] Konrad, *The Melancholy of Rebirth,* 158 166, 177.
[658] *Ibid.,* vii, 195.

dihotomiei Est-Vest.[659]

Iver Neumann susține că, în ciuda eşecului cadrului instituționalizat al Europei Centrale, proiectul central-european „mai poate fi întrebuințat din punct de vedere politic în raport cu Europa de Vest şi Rusia” ca un apel moral şi un reproş la adresa Europei Occidentale.[660] Într-adevăr, acest argument a devenit un accesoriu al discursului intelectual central-european şi poate fi întâlnit din ce în ce mai des în revendicările politice. El este cel mai evident în dorința de intrare în NATO şi în cadrul instituțional al Uniunii Europene. Argumentația se bazează în general pe doi stâlpi de susținere: afinitatea Europei Centrale cu sistemul valoric european şi exploatarea amenințării unei posibile preluări a puterii în Rusia de către forțele imperialiste, şoviniste, antidemocrate şi opuse economiei de piață, în acest context, ideea de europenism central a devenit un instrument care le dă dreptul participanților la o parte din privilegii. Preşedintele Havel susținea:

> Dacă NATO vrea să rămână funcțional, nu îşi poate deschide deodată porțile oricui. [...] Republica Cehă, Ungaria, Polonia şi Slovacia – precum şi Austria şi Slovenia – aparțin în mod clar sferei apusene a civilizației europene. Îmbrățişează aceleaşi valori şi cresc din aceleaşi tradiții. [...] Mai mult, [...] apropiata şi stabila barieră central-europeană se învecinează atât cu regiunea în mod tradițional frământată a Balcanilor, cât şi cu întinsa zonă eurasiatică, unde democrația şi economia de piață se apropie de țintă cu o chinuitoare încetineală. Pe scurt, este o zona-cheie a securității europene.[661]

Din nou, Balcanii sunt prezentați ca elementul de alteritate al Europei Centrale, alături de Rusia. Motivul a fost supărătoarea tendință de a trata Europa de Est ca o entitate

---

[659] Vladislav Todorov, *Red Square... Black Square,* State University of New York Press, Albany, 1995.

[660] Neumann, „Russia”, 364–365.

[661] Vaclav Havel, „New Democracies for Old Europe”, *New York Times,* 17 octombrie 1993.

inseparabilă. Erudiții care doresc să depisteze schimbările structurale ale noilor democrații din fostul Pact de la Varşovia prefera să îşi facă analiza în cadrul întregii Europe de Est: „Deşi de multe ori este bine să facem o distincție între Europa Centrală, cea de Est şi Balcani, principalele argumente admit referințe colective la Europa de Est.”[662] Or fi gafele crudiților supărătoare, însă cu mult mai dureroasă a fost decizia luată de Uniunea Europeana de a trata noile democrații ca pe un tot unitar: la 1 februarie 1995, acordul de asociere dintre Republica Cehă, Slovacia, România şi Bulgaria (care s-au alăturat Poloniei şi Ungariei, ce fuseseră admise anterior) şi Uniunea Europeană a intrat în vigoare. Tratarea *en groupe* i-a deranjat pe cehi, care ulterior au dorit să fie pe cont propriu, într-un interviu publicat în *Der Spiegel* pe 13 februarie 1995, Havel spunea că pentru Cehia era mult mai important şi mai urgent să intre în NATO, decât în Uniunea Europeană. Dacă Vestul acceptă că unele țări, în special din Europa Centrală, se află în sfera de influență a Rusiei şi că ele nu ar trebui să fie astfel admise în NATO. Europa se îndreaptă spre „o nouă Ialta” atrăgea atenția Havel. S-ar putea presupune că alternativa logică era că dacă „aceste țări central-europene” ar fi admise în NATO, iar restul ar fi atribuite sferei de influente ruseşti, s-ar evita „noua Ialta” Dacă noțiunea unui *limes*[663] între civilizația occidentală şi *les nouveaux barbares*[664] este acceptată ca fiind inevitabilă, întrebarea care se ridică este unde anume ar trebui să funcționeze această limită. Pentru Ryszard Kapuscinski nu există niciun dubiu: „Limita de care se vorbeşte de obicei în Europa de Est este frontiera dintre alfabetul latin şi cel

---

[662] Michael Waller, „Groups. Parties and Political Change in Eastern Europe from 1977”, Geoffrey Pridham şi Tatu Vanhanen, ed, *Democratization in Eastern Europe,* Routledge, Londra şi New York, 1994, 38.

[663] Granițele externe ale Imperiului Roman; prin extensie, granița între civilizații. *(N. t.).*

[664] Noii barbari *(lb. fr).*

chirilic."[665] De regulă, orice percepție socială (a unui grup din afară de către un grup intern) tinde să genereze diferențe simultan cu liniile dihotomiilor. Însă doar gradul de instituționalizare a acestor percepții – sau relativa lor importanță şi putere generalizatoare – le perpetuează şi le face potențial explozive.

Afirmațiile lui Havel ar putea fi analizate cu calm, ca nişte simple instrumente retorice implicate într-un efort de susținere a propriei cauze. La urma urmei, el însuşi a abandonat poziția puristă față de politica practică şi a susținut ideea că intelectualitatea are responsabilitatea să se angajeze politic. În mod ironic, în aceste idei răsuna ecoul multor principii ale fostului regim comunist în încercarea (nereuşită) de a coopta intelectualitatea: „l-am cerut odată unui amic de-al meu, un om minunat şi un excelent scriitor, să accepte un anumit post politic. A refuzat, spunând că trebuia să rămână şi cineva independent. I-am replicat că, dacă toți ar gândi aşa, n-ar mai fi nimeni care să dea o şansă de actualizare independenței şi să o susțină."[666] Pe de altă parte, pledoaria lui Havel pe tema respectivei regiuni a Europei Centrale lasă un gust de inocență pierdută. Cauza este motivația sa şi fostul său statut. Havel crede în puterea cuvintelor: „Evenimentele ce se petrec în lumea reală, fie admirabile, fie monstruoase, îşi au mereu prologul în tărâmul cuvintelor". El însuşi a remarcat perfidia şi misterul cuvintelor folosite de Lenin, Marx, Freud şi Iisus Cristos. Suntem tentați să atribuim chiar poziției sale avertismentul legat de „consecințele ce transcend lumea imaterială şi pătrund adânc în universul deplin material", mai ales că aceste cuvinte sunt azi consacrate datorită noii sale poziții. În ciuda renumelui său de scriitor disident, cuvintele lui Havel de dinainte de 1989 rămâneau aproape exclusiv în cercul intelectualilor din Europa de Est, plus câțiva din Europa de

[665] Inzensberger, Kapuscinski şi Krzeminski, „Back to the Future".

[666] Timothy Garton Ash, „Prague: Intellectuals and Politicians", *New York Review of Books,* vol. 42, nr. 1, 12 ianuarie 1995, 34.

Vest. Acum, propulsat de poziția sa politică, a devenit un subiect preferat al snobilor din cercurile politice occidentale, însă, alături de alți foşti disidenți est-europeni, şi-a pierdut aura de exaltare de care se bucura înainte în rândul intelectualității răsăritene.[667]

Într-adevăr, se poate deja observa cum aceste cuvinte sunt preluate de modelatorii opiniei publice. *Chicago Tribune*, rivalizând cu discursul lui Churchill, a emis următoarea apreciere: „O nouă cortină se lasă deasupra Europei de Est, separând nordul de sud, vestul de est, bogatul de sărac şi trecutul de viitor. În timp ce Polonia şi Republica Cehă au păşit spre viitoarea democrație şi economie de piață, România şi Bulgaria alunecă în înapoierea balcanică şi cetățenia de mâna a doua în noua Europa."[668] Ernest Gellner nu s-a putut abține să nu facă o remarcă malițioasă aducând vorba despre Balcani ca fiind cea de-a treia zonă orară a Europei, făcând în mod clar aluzie la statutul lor de Lumea a Treia a Europei.[669] Totuşi, țările central-europene sunt denumite astfel doar când se vorbeşte de ceva pozitiv. În caz contrar, putem remarca o răsturnare a noțiunii de Europă Centrală. Astfel, când Paul Hockenos a comentat ascensiunea dreptei şi a antisemitismului în Germania, Polonia, Ungaria, Republica Cehă şi România, a preferat să le subsumeze unei zone mai largi a Europei de Est, deşi restul ei nu participa la această mişcare.[670] Mai mult, până astăzi Republica Cehă, asemeni unei democrații occidentale litigioase, este singura țară din Europa Centrală (şi chiar singura țară est-europeană) care a introdus o legislație

---

[667] Vladimir Tismăneanu, *„NYR, TLS,* and the Velvet Counter-revolution, *Common Knowledge,* vol. 3, nr. I, 1994, 130–142.

[668] R.C. Longworth, „Bulgaria, Romania Resist Pull of the West" *Chicago Tribune.* 10 octombrie 1994, 1, 6.

[669] Michael Ignatieff, „On Civil Society", *Foreign Affairs*, vol. 74, nr 2, martie/aprilie 1995, 134.

[670] Paul Hockenos, *Free to Hate. The Rise of the Right in Post-Communist Eastern Europe,* Routledge, New York, 1993.

discriminatorie împotriva țiganilor.[671]

William Safire, într-o lucrare pe tema războiului rece, a hotărât cu generozitate să extindă umbrela NATO şi asupra curajoşilor baltici şi a Ucrainei, „țări ce nu pot fi excluse în mod constant". Balcanii, prin contrast, par să întruchipeze doar un rezumat al eşecului vestic. Deşi s-a făcut haz pe seama schimbătoarei denumiri a Europei Centrale şi de Est, s-au ridicat probleme de bun-simț: „Dacă Polonia face parte din Europa Centrală, n-ar trebui să fie admisă în NATO mai repede decât dacă ar fi în Europa de Est?"[672] Robert Kaplan, după ce a demonizat Balcanii, a încercat să îi realăture Orientului Apropiat, într-o lume postotomană, şi a cerut imperativ constituirea unei politici externe americane corespunzătoare: „Turcia, Balcanii şi Orientul Mijlociu... renasc ca o singură regiune – pe care europenii cu înclinații istorice au numit-o dintotdeauna marele «Orient Apropiat». Fostul Imperiu Otoman şi fostul Imperiu Bizantin se reunesc în urma aberantului război rece."[673] Kaplan nu este european, desigur, şi cu atât mai puțin un european cu spirit istoric, altfel ar fi obosit tot folosind într-un mod categoric nonistoricul „dintotdeauna". Deşi viziunea sa reflectă interese politice clare, cu greu poate fi considerat realist.

Religia şi cultura pătrund din ce în ce mai mult în vocabularul politic al jurnalismului. În martie 1995, *New York Times* a avut curajul să publice un editorial în care se susținea că „cea mai mare speranță a Washingtonului este să facă apel la vechea dorință a Croației romano-catolice de a se retrage din conflictele balcanice şi de a se alătura Occidentului"[674], ca şi când unele dintre cele mai mari atrocități din Balcani în timpul celui de-al doilea război

[671] RFE/RL Daily Report, nr. 183, 26 septembrie 1994.

[672] William Safire, „Baltics Belong in a Big NATO", *New York Times*, 16 ianuarie 1995, A7; Safire, „Hello, Central", *New York Times Magazine,* 12 martie 1995, 24.

[673] Robert D. Kaplan, „The Middle Last is a Myth", *New. York Times Magazine,* 20 februarie 1994, 42–43.

[674] „Balkan Brinkmanship", *New York Times,* 10 martie 1995, A28.

mondial nu ar fi fost comise chiar în numele Croației romano-catolice, a cărei conducere actuală, alături de Slobodan Milosevic şi alți politicieni interni sau externi îmbătați de naționalism şi noua ortodoxie a autodeterminismului, n-ar fi contribuit din plin la formarea mocirlei iugoslave, nu balcanice.

Pot exista dubii îndreptățite legate de influența jurnalismului asupra deciziilor politice, dar când înşişi ziariştii recunosc că, „în lipsa unei strategii proprii, bine definite, guvernele par să fie la mila ultimelor comunicate de presă" şi că „preşedintele Statelor Unite s-a retras din acțiunile militare după ce a citit o carte intitulată *Balkan Ghosts*"[675], există mari motive de îngrijorare. Mecanismul retoric a adoptat o clară operativitate politică când fostul secretar de stat Lawrence Eagleburger a exprimat aceleaşi vederi politice în afara discuțiilor aparent sofisticate pe tema valorilor occidentale. Vorbind despre responsabilitățile şi credibilitatea NATO în raport cu criza din Bosnia, el a afirmat că organizația trebuie să fie foarte activă şi că ar trebui să includă Polonia, Ungaria şi Republica Cehă, „astfel încât să se transmită un mesaj clar cu privire la cine ar trebui să fie inclus şi cine nu"[676]. Operativitatea discursului incisiv despre Balcani ori de câte ori se discută despre viitorul Europei, cu perspectiva sumbră că supraextensia instituțiilor europene ar putea fi dăunătoare pentru exclusivismul clubului privilegiat, devine inteligibilă doar în lumina acestui „mesaj clar". Lui Eagleburger i s-a alăturat Henry Kissinger, care pleda pentru o extindere imediată a NATO cuprinzând țările membre ale tratatului de la Visegrád. Ulterior, Kissinger a hotărât că Slovacia nu era indispensabilă şi a făcut apel la administrație pentru a sprijini intrarea Ungariei şi a

---

675 *Foreign Policy,* nr. 97, iarna 1994–1995, 183; Fouad Ajami, „In Europe's Shadows", *New Republic,* vol. 211, nr 21, 21 noiembrie 1994, 37.

676 *The MacNeil-Lehrer News Hour*, 7 februarie 1994.

Republicii Cehe."[677]

Richard Holbrooke, pe de altă parte, a fost extrem de precaut să nu angajeze prea mult administrația sa. Existau trei părți ale arhitecturii securității europene: Occidentul (care coincidea, mai mult sau mai puțin, cu NATO), Europa Centrală şi Rusia. Prin această prismă arhitecturală, Rusia devine Europa de Est, iar Balcanii, deşi nu se specifica acest lucru, erau subsumați „celor cincisprezece state ale Europei Centrale". Totuşi, când s-a ajuns la problema extinderii NATO în Europa Centrala, singurele țări menționate au fost cele patru membre ale tratatului de la Visegrád, iar formula utilizată a fost „Parteneriatul pentru Pace", prin care se indicau cu claritate liniile de diferențiere: era definit ca incluzând 25 de state cu programe individuale, dintre care unele urmau să intre în NATO, în timp ce pentru altele acest parteneriat avea să fie un țel în sine.[678] Sau, după cum afirma recent ziaristul Charles Moore în *The Spectator,* „Britanicii sunt vorbitori de limbă engleză, creştini şi albi. [...] Aşa cum dorim să aducem polonezii, maghiarii şi ruşii în Comunitatea Europeană şi să le primim produsele în piețele noastre, tot aşa ar trebui să ne deschidem porțile pentru populația lor. [...] Musulmanii şi negrii, pe de altă parte, ar trebui să-şi păstreze statutul lor actual."[679] În viziunea profetică a lui Sami Nair:

> Exista două căi, doar două căi: fie va câştiga confesionalismul şi în întreaga comunitate europeană vor fi ridicate ghetouri (cum se înțelege din predica Papei Ioan Paul al II-lea pe tema cuceririi Europei creştine), iar în acest sens democrația va fi victima inevitabilă, sau Europa îşi va moderniza alianța sa democrată, îşi va întări modelul republican, de data aceasta nu pe baza emulațiilor inconştiente ale modelului cezaro-papist, ci ca garanție a

[677] Henry Kissinger, „Expand NATO Now", *Washington Post,* 19 decembrie 1994; Kissinger, „Ready for Revitalizing", *New York Times*, 9 martie 1995, A21.

[678] Richard Holbrooke, „America's Stake în Europe's Future", discuție la Woodrow Wilson internațional Center for Scholars, 10 februarie 1995.

[679] Scott Malcomson, *Borderlands,* 120–121.

universalismului umanist concret.[680]

Tradiția iudeo-creştino-musulmană şi rădăcinile culturii europene nu sunt noțiuni chiar atât de paradoxale. Ar putea reprezenta deschiderea Europei şi recunoaşterea bogatelor şi variatelor sale rădăcini; pe de altă parte, ar putea însenina însuşirea selectivă a trăsăturilor ce sunt definite ca parte a tradiției europene, respectiv occidentale. Prima alegere a cunoscut un succes modest; cea de-a doua se bucură de o îndelungată tradiție. În timp ce începuturile gândirii occidentale ne poartă spre Egipt, Mesopotamia, India şi Biblia ebraică, formațiunile socio-politice în care s-au dezvoltat aceste tradiții au fost atribuite unei lumi diferite, unei a treia lumi. Partea europeană care purta la început în mod exclusiv acest nume (grecii antici numeau „Europa” regiunea principală a Balcanilor de după insule) a fost ulterior lipsită de respectiva titulatură şi botezată, în cel mai bun caz, cu un determinam – de Sud-Est – într-un context pur geografic, iar în cel mai rău caz, ca Balcanii *Schimpfwört,* fără determinantul „europeni”, în aproape toate discursurile. Nu este greu să anticipăm felul în care tradițiile islamice pot fi purificate de realitatea lor istorică şi ridicate pentru a împodobi tiara Toleranței Apusene/Răsăritene într-un act de autoîncoronare.

Revenind la ideea de Europă Centrală, Arthur Schnitzler remarca la un moment dat că „lucrurile cel mai des menționate de fapt nu există”[681]. El se referea la iubire. Dar nu există nicio dragoste pierdută pentru Europa Centrală, iar competiția de a fi primul ce intră în Europa a dat o lovitură chiar proiectului Europei Centrale: „Programul lui Havel-participantul în dezbaterile pe tema «Europei Centrale» a fost contrazis, printre alții, de Havel-preşedintele”[682]. Václav

[680] Sami Nair, „Le differend medilerranen”, *Lettre Internationale*, vol. 30, 3991, trad, în *Istok-Istok*, nr. 9–10, 1993, 55–63.

[681] Egon Schwarz, „Central Europe – What It Is and What It Is Not”, *In Search of Central Europe,* 143.

[682] Neumann, „Russia”, 364.

Klaus, echivalentul politic mai puțin poetic şi mai realist al lui Václav Havel, a respins cu vehemență ideea de instituționalizare a colaborării din cadrul grupului de la Visegrád ca o alternativă la statutul de membru în Comunitatea Europeană şi a spus că „orice imagine a grupului ca un club al săracilor şi zonă-tampon menită să mențină Balcanii şi fosta Uniune Sovietică la o distanță sigură de Europa Occidentală" era de neacceptat.[683] Transformarea conceptului de Europă Centrală dintr-o idee eliberatoare într-un instrument politic eficace a fost dublată de o transformare paralelă a conceptului de Europa de la o definiție culturală identificată cu liberalismul şi democrația „la solidaritatea internațională a capitalismului împotriva sărăciei"[684].

Pentru a conchide, cea de-a treia etapă a evoluției ideii de Europă Centrală după 1990 a însemnat pătrunderea din sfera politicii culturale în domeniul praxisului politic. Departe de a fi o noțiune generatoare de regiuni, a fost valorificată ca un argument eficient al dorinței de a intra în cadrul instituțional european. În cadrul acestei etape Balcanii au apărut pentru prima dată ca un opozant dihotomic, uneori alături de Rusia, alteori nediferențiat de ea. Această ierarhizare internă a Europei de Est a fost generată de operativitatea politică, dar discursul balcanic se hrăneşte din retorica sa. La urma urmei, nu geografia simbolică creează politicul, ci mai degrabă invers.

Există doua strategii de urmat. Una implică o critică analitică pe marginea liniei de diviziune presupusă de conceptul Europei Centrale: asumarea provocării de identitate a Europei Centrale ca un concept apodictic. În ciuda exercitării unei atracții polemice, acosta este un exercițiu de dezaprobare şi repudiere, însă „mitul este mai presus de adevăr şi fals". Funcția pragmatica a mitului ar

---

683 RFE/RL Daily Report, nr. 57, 24 martie 1993.

684 Heiner Muller, „Stirb schneller, Europa", *Islok-Jzlok,* nr, 9–10, 1993, 47.

trebui să devină centrul atenției şi pretinde o examinare mai atentă nu doar a motivelor creatorilor săi, ci şi a calității recipientelor, deoarece „eficiența unui mit depinde într-o mare măsură de ignorarea sau necunoaşterea motivației sale reale”[685]. Însă nu e de ajuns să prezentăm mitul Europei Centrale ca pe unul insidios, sau tentativa sa de a se pune în contrast cu Balcanii ca pură invidie. Cealaltă strategie ar ridica problema naturii Balcanilor, a ontologiei şi percepției sale, în comparație cu ideea de Europă Centrală. Juxtapunând noțiunea de Europă Centrală ca idee cu potențialul ei cultural şi politic pe termen scurt conceptului de Balcani, cu puternica sa bază istorica şi geografică, dar cu o întindere temporală limitată deşi mult mai mare, se poate susține că cele două concepte sunt incomparabile din punct de vedere metodologic, şi deci sunt nişte constructe incompatibile.

---

[685] David Bidncy, „Mylh, Symbolism, and Truth”, Thomas A. Sebeok, ed., *Myth: Symposium,* American Folklore Society, Philadephia, 1955, 12.

7. Balcanii.
Realia: Qu'est-ce qu'il va de hors-texte?

> Şi totuşi, dacă sud-estul e atât de cumplit de ce, părăsindu-l pentru partea aceasta a lumii, ai sentimentul unei căderi – e drept, voluptuoase – în gol?[686]
>
> Emil Cioran

Volumul *In Search of Central Europe* se sfârşeşte cu eseul lui Timothy Garton Ash intitulat „Există Europa Centrală?". O astfel de întrebare nu poate fi pusă cu referire la Balcani. Nimeni nu se îndoieşte de existența Balcanilor. Chiar şi *Cultural Literacy*, best-seller-ul anului 1988, includea printre cele 5000 de nume, citate, date şi concepte substantivul propriu „Balcani" şi verbul „a balcaniza", aşezat între „balanța puterii, balanța terorii, balanță contabilă, Balboa" şi „baladă, balerină, balet, proiectil balistic".[687] Acest lucru este destul de grăitor, având în vedere că prof. E. D. Hirsell, Jr., nu era foarte generos cu noțiunile geografice. Toate statele europene erau incluse, iar printre acestea se numărau şi statele balcanice ale acelui moment: Albania, Bulgaria, Grecia, România şi Iugoslavia. Există şi câteva omisiuni tehnice: de exemplu, lipseşte Turcia (în schimb, se amintea de cântecul „Turkey in the Straw"), dar e prezent Imperiul

---

[686] Cioran, *Istorie şi utopie*. p. 43.

[687] F. *D* Hirsch, Jr., *Cultural Literacy: What Every American Needs To Know*, Vintage. New York, 1988.

Otoman, la fel ca şi Istanbulul, Bosforul şi Marea Neagră. Deşi e o omisiune, nu putem să nu ne punem problema unei scăpări psihologice prin care au fost uitate două state central-europene: Polonia şi Austria. E de la sine înțeles că entități geografice precum Europa Răsăriteană sau Apuseană, lăsând la o parte Europa Centrală, nu se aflau pe listă. Totuşi, Balcanii erau incluşi, cu mult înainte ca lumea să se fi gândit măcar că avea să fie martora tragediei iugoslave, generalizată în Occident ca fiind un conflict balcanic, un război balcanic, o tragedie balcanică.

Dacă în cazul Europei Centrale, ca şi în cel al Orientului, putem să ne jucăm cu bine cunoscuta afirmație a lui Derrida „il n'y a pas de hors-texte", întrebarea ce s-ar potrivi Balcanilor ar fi „qu'est-ce qu'il y a de hors-texte?" Ce sunt, atunci, Balcanii?

Un studiu al diferitelor moşteniri istorice care au modelat peninsula sud-est europeană ar trebui să înceapă cu perioada Greciei antice, când oraşele-stat au colonizat litoralul şi au pătruns treptat în interiorul țării; ar urma scurta perioada helenistică în care o parte a Balcanilor s-a unit sub conducători macedoneni; perioada romană în timpul căreia peninsula a fost încorporată Imperiului Roman şi, pentru prima dată, s-a unit din punct de vedere politic. Deşi, în timpul perioadei următoare a mileniului bizantin peninsula a fost fragmentată din punct de vedere politic, s-a realizat o entitate culturală, dacă nu politică, prin extinderea creştinismului în versiunea sa greco-ortodoxă din Constantinopol, adaptarea legilor romane la spiritul slav, influența literaturii şi artei bizantine, într-un cuvânt, emulația modelelor politice şi culturale bizantine. Lingviştii plasează în această perioadă începuturile „unității lingvistice balcanice"[688]. Cucerirea otomană ce i-a dat peninsulei

[688] Ronelle Alexander. „On the Definition of Sprachbund Boundaries; The Place ol Balkan Slavic", Norben keiter, ed *„Ziele und liege der Batkanlinguistik...* Otto Harrassowitz, Berlin, 1983. 16–17. Vezi şi Kristian Sandfdd, *Linguistique balkanique. Probléme et resultat,* Librairie

numele a instaurat cea mai lungă perioadă de unitate politică înregistrată vreodată în regiune. Deşi în secolul ce a urmat retragerii otomanilor a avut loc o nouă fragmentare politică a peninsulei, membrii ei au cunoscut aceleaşi valuri de integrare economică, socială şi culturală în Europa, unde balcanicii au avut în mod constant o poziție periferică.[689] În ultima jumătate de secol, linia războiului rece a separat Balcanii, iar țările membre au funcționat în limitele celor două, poate trei cadre politice, dacă e să atribuim un statut neutru experienței iugoslave. Patruzeci şi cinci de ani de izolare în ceea ce poate fi considerat ca *mesaliance*, totuşi mariaj, şi-au lăsat amprenta. Aceasta nu este o experiență comună la fel de îndelungată şi la fel de profundă precum otomanii sau Rusia imperială, şi ne-am putea aştepta ca urmele sale să dispară curând; este totuşi un element comun cunoscut generațiilor încă în viață.

În această înşiruire de moşteniri istorice, cea mai importantă pentru noi este cea care a dat numele peninsulei; nu ar fi deloc exagerat să spunem că Balcanii sunt moştenirea lăsată de Imperiul Otoman, Nu subestimăm câtuşi de puțin efectele importante ale moştenirii bizantine şi discursul concomitent pe tema „bizantinismului”, care nu numai că funcționează conform aceloraşi principii ca „balcanism”, dar şi este frecvent suprapus peste primul. Aşa stau lucrurile îndeosebi în cazul ortodoxismului, unde îndelungate prejudecăți medievale sunt revigorate şi combinate cu o retorică a războiului rece şi cu rivalități ulterioare războiului rece, chestiune ce necesită o analiză independentă şi foarte atentă. Totuşi, elementele otomane (de

---

ancienne Honore Champion, Paris, 1930; *Linguistique balkanique. Bibliographie,* Institut d'etudes balkaniques, CIBAL, Sofia, 1983.

[689] John R. Lampe şi Marvin R Jackson, *Balkan Economic History, 1550–1950: From Imperial Borderlands to Developing Națions,* Indiana University Press, Bloomington, 1982; Ivan Beretid şi Gyorgy Rânki, *Economic Development în East-Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries.* Columbia University Press, New York şi Londra, 1974.

multe ori incluzându-le pe cele bizantine) – sau cele percepute ca atare – sunt cel mai des invocate în stereotipul actual al Balcanilor.

Există două mari interpretări ale moştenirii otomane. Una susține că a fost vorba despre impunerea unor structuri străine religioase, sociale, instituționale şi chiar rasiale unor societăți medievale autohtone creştine (bizantină, bulgară, sârbă etc.).[690] Elementul central al acestei interpretări este convingerea că islamismul şi creştinismul sunt incompatibile, la fel ca şi civilizația esențialmente nomadă a nou-veniților şi civilizațiile agrare ale vechilor popoare urbane din Balcani şi Orientul Apropiat. Majoritatea aprecierilor făcute în secolul al XIX-lea de europeni şi a celor emise din interiorul istoriografiei balcanice se sprijină pe această convingere.[691]

Acest punct de vedere, în variantele sale extreme, a fost eliminat din lucrările serioase, însă a fost reprodus de multe ori în mod inconştient în abordările mecanice (sau din sfere separate), adică în încercările de descompunere a moştenirii în elementele sale constitutive: limbă, muzică, gastronomie, arhitectură, artă, vestimentație, tradiții administrative, instituții politice etc. Prin această abordare, indiferent dacă studiul este realizat în Balcani, în Turcia sau în afara acestei regiuni, noțiunea de otoman devine sinonimă cu influență „islamică” sau „turcă” (şi într-o mai mică măsură cu cea „arabă” ori „persană”) din diferite sfere, în mod normal

---

[690] Analiza care urmează este o versiune revăzută a capitolului meu „The Ottoman Legacy în the Balkans”, L, Carl Brown, ed., *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint in the Balkans and the Middle East*, Columbia University Press. New York, 1995.

[691] Hans Georg Majer. ed., *Die Staaten Sudosteuropas und die Osmanen* Selbstverlag der Sudosteuropa-Gesellschaft, München, 1989; Costas Hatzidimitriou „From Paparrigopoulos to Vacalopoulos: Modern Greek Historiography on the Ottoman Period”, A. Lily Macrakis şi P. Nikiforos Diamandouros, ed., Ne*w Trends in Modern Greek Historiography,* The Modern Greek Studies Association Occasional Papers, Hanover, N.H., 1, 1982, 13–23.

subsumate elementelor orientale majore. Această distincție mecanicistă, altminteri bine realizată, însă rezumându-se doar la operele empirice, este mai degrabă generată de constrângerile metodologice şi de lipsa unui cadru teoretic decât de încercările deliberate de izolare a elementelor constitutive. În tradiția istoriografiei balcanică, unde se insistă asupra existenței unor sfere distincte şi incompatibile locale/indigene şi străine/otomane, pericolul nu constă atât de mult în accentuarea exagerată a „impactului Vestului" şi în ignorarea continuităților şi instituțiilor autohtone, cât în separarea artificială a instituțiilor şi influențelor „indigene" de „cele otomane".

Această interpretare a perioadei otomane în Balcani, oricât de coruptă ar fi, are o anumită rațiune pe care se bazează. Ea constă nu neapărat în percepția extrem de eronată a segregării populației creştine locale. În ciuda justificatelor obiecții aduse sfâşietoarelor aprecieri cu privire la condiția creştinilor aflați sub dominația „păgânilor" turci, Imperiul Otoman a fost primul şi cel mai însemnat stat islamic ce a instaurat o strictă ierarhie religioasă unde nonmusulmanii ocupau locurile din spate. Deşi această afirmație poate fi valabilă în grade variate în diferite epoci, cu greu putem aduce obiecții relevanței sale de ansamblu; „comprehensivitatea islamului – temelia sistemului social otoman" poate fi interpretată ca un idiom ale cărui „reguli operaționale au fost împărtăşite de mulți dintre otomanii aflați mai sus sau mai jos pe scara ierarhiei sociale"[692]. Islamul a dat naştere unui spațiu vertical autosuficient în cadrul societății otomane ce nu se învecina cu toate populațiile Imperiului Otoman. însa nu doar stricta

[692] Benjamin Braude şi Bernard Lewis, cd,. *Christians and Jews în the Ottoman Empire...* vol. I, Holmes and Meier, New York şi Londra, 1982; Speros Vryonis, Jr. „The Experience of Christians under Scljuk and Ottoman Domination, Eleventh to Sixteenth Century", în Michael Gervers şi Ramzi Jibran Bikhazi, ed., *Conversion and Continuity...* Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto, 1990, 185–216; Şerif Mardm, „The Just and the Unjust", *Daedalus,* vol. 120, nr. 3, vara 1991, 118.

delimitare pe criterii religioase a împiedicat realizarea integrării, cu excepția cazurilor de convertire.

Imperiul Otoman nu a fost niciodată, şi cu atât mai puțin în ultimele două secole, o țară cu o coeziune socială puternică ori cu un grad mare de integrare socială. Nu numai că nu exista un sentiment de apartenență la o societate comună, dar populația simțea că aparține unor grupări disparate (religioase, sociale sau de altă natură) care în niciun caz nu erau convergente. Această apreciere nu se doreşte a fi o evaluare – cu alte cuvinte, poate fi simplu tradusă prin faptul că până în secolul al XIX-lea statul otoman a fost un imperiu supranațional (sau mai bine zis nonnațional) cu puternice elemente medievale, în care birocrația pare să fi fost singura instituție comună ce lega, fără să unească însă, populația. Nu există nicio îndoială în legătură cu faptul că Imperiul Otoman nu a creat o societate integrată; ceea ce unii istorici balcanici par a refuza să înțeleagă este faptul că acest imperiu nu s-a luptat să atingă o asemenea integrare, ca să nu mai vorbim de asimilare.

Odată demarate eforturile de construire a unei autoidentități, națiunile balcanice în curs de afirmare au încercat să delimiteze granițele dintre ei şi conducători. Acest lucru s-a făcut într-un mod şi cu o retorică – națională – intrinsec disonante cu principiul imperial, dar, şi mai important, cu discursul dominant în Europa. A fost o idee națională bazată în esență pe principiul etnicității şi cu un puternic nucleu lingvistic. În această lumină, târzia încercare de a forma o identitate otomană comună bazată pe cetățenie după mijlocul secolului al XIX-lea s-a dovedit a fi un experiment utopic sortit eşecului de la bun început.[693] Este important că procesul de înstrăinare datează cu mult înaintea dezintegrării imperiului şi, ca urmare, este un

[693] Niyazi Berkes, *The Development of Secularism în Turkey*, Megill University, Montreal, 1964; Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought,* Princeton University Press, Princeton, N.J., 1962; Iuri A. Petrosian, *Mkidoturetkoe dvijenie…* Izdaielstvo Nauka, Moscova, 1973.

element sistemic al trecutului otoman. Problema care trebuie dezbătută nu este cea a existenței, ci a gradului de putere pe care l-a avut în diferite perioade şi a segmentelor de populație pe care le-a afectat. Dacă pentru Turcia modernă şi pentru Orientul Mijlociu moştenirea otomana poate fi considerată organică (în ciuda vehementelor dezmințiri), constanta încercare de a o prezenta ca pe un corp străin în Balcani are la origine mai mult decât o conjunctură politică sau emoțională. Perioada otomană este considerată drept *ancien regime*[694] al Turciei republicane, dar lucrurile se complică datorită circumstanțelor balcanice din secolul al XVIII-lea până în secolul al XX-lea. În mod analitic, acelaşi *ancien regime*, datorat însă unei anumite poziții a creştinismului în imperiul musulman, a fost construit şi perceput în mod aproape exclusiv ca o forță dominatoare străină sau, în limbajul incorigibil al regiunii, ca „jugul" otoman.

Acest fapt introduce un cadru analitic complet diferit: acela al luptei pentru eliberare națională şi crearea statelor-națiuni care nu reprezintă doar un act radical şi complet de rupere cu trecutul, ci şi negarea acestuia. Într-o oarecare măsură, acest lucru este adevărat şi pentru turci (şi, într-un grad mai mare, pentru arabi), dar în cazul Balcanilor ruptura a fost facilitată şi realizată grație dublei frontiere a limbii şi a religiei, cele două puncte focale în jurul cărora s-a construit etnicitatea şi naționalismul balcanice, în timp ce islamul a oferit o legătură importantă cu trecutul otoman atât în cazul turcilor, cât şi al arabilor, limba a avut rolul unui important element diferențiator pentru arabi. A fost nevoie ca Kemal Atatürk, cu geniul său politic, să realizeze rolul central al limbii în transmisia şi reproducerea tradițiilor şi să dea lovitura decisivă cu reforma sa lingvistică.[695]

---

[694] Vechiul regim *(lb. fr.)*.

[695] Semih Tezcan, „Kontinuital und Diskontinuitat der Sprachentwicklung în der Tiirkei", *Die Staaten Sudosteuropas.* Selbstverlag der Südosteuropa-Gesellschaft, München, 1989, 215–222; Guveng, *Türk Kimtigi*, 263–272.

Cea de-a doua interpretare tratează moştenirea otomană ca pe o simbioza complexă între tradiţiile turcă, islamică şi bizantină/balcanică. Premisa logică de la care se porneşte constă în faptul că e imposibil ca cele câteva secole de convieţuire să nu fi generat o moştenire comună şi că istoria statului otoman este istoria tuturor populaţiilor care l-au alcătuit (fără să ţină seama de diferenţele religioase, sociale, profesionale etc.). Faptele ce stau la baza acestei interpretări sunt sincretismul timpuriu din cadrul sferelor culturale, religioase şi instituţionale, remarcabila capacitate de absorbţie a cuceritorilor, precum şi înaltul grad de multilingvism de până la sfârşitul imperiului. Biserica ortodoxă, care în prima interpretare fusese prezentată drept singura instituţie veritabilă a popoarelor cucerite şi supuse din Balcani, drept o păstrătoare a credinţei, limbii şi tradiţiilor locale, poate fi văzută ca esenţial otomană în cea de-a doua interpretare. A beneficiat de dimensiunile imperiale ale statului, iar caracterul şi politica sa ecumenice sunt perceptibile doar în cadrul otoman. Secesiunea naţiunilor emergente a însemnat o rupere aproape simultană de patriarhatul de la Constantinopol şi de Biserica ortodoxă a Imperiului Otoman.

Este interesant de speculat dacă succesul demersului imperial şi puterea birocraţiei sale din primele secole ale expansiunii otomane nu au atras după sine, într-o anumită măsură, loialităţile populaţiilor din Balcani sau, cel puţin, nu a împiedicat totala lor alienare. Avem bune motive să credem că tocmai aşa s-a întâmplat. Chiar şi controversatul *devşirme* (periodica recrutare de copii creştini prin care au fost ocupate posturile administrative şi, în special, au fost create trupele de ieniceri) şi atitudinile ambigue pe care le-a generat pot fi privite, pe lângă problema motivaţiei, ca un mecanism integrant. Încărcătura emoţională a convertirii la islamism poate fi abordată şi din această lumină. A început imediat după sosirea otomanilor şi a continuat până în secolul al XIX-lea, însă perioada de răscruce a fost în secolul

al XVII-lea. Deşi s-au înregistrat evidente cazuri de convertire forțată, majoritatea au acceptat-o de bunăvoie, ceea ce eufemistic ar putea fi numit voluntariat, ca rezultat al presiunii economice şi sociale indirecte, dar nu şi administrative. Stimulată în principal de dorința de a se obține o recategorizare socială distinctă, în cele din urmă au dat posibilitatea unei anumite integrări. Este cu certitudine mai mult decât se poate afirma despre convertirea țărănimii ortodoxe din Transilvania la protestantism, care nu i-a adus niciun avantaj politic sau social. Mai degrabă se poate compara cu convertirile la catolicism sau greco-catolicism, majoritatea lor având loc tot în secolul al XVII-lea în urma avântului misionar al Vaticanului.

Ca şi în cazul primei, cea de-a doua interpretare organică are şi ea neajunsurile sale. Unul dintre ele este abordarea care se concentrează în mod exclusiv pe continuitatea din timpul perioadei bizantine, diminuând importanța fenomenului otoman, aşa cum este cazul vestitei şi influentei opere a lui Iorga.[696] Deşi poate că astăzi teoria lui Iorga reprezintă doar un episod exotic al evoluției istoriografiei balcanice, formularea sa *Byzance apres Byzance*[697] supraviețuieşte nu pentru că a fost o expresie fericită, ci pentru că reflectă mai mult decât a intenționat autorul. Este un bun termen descriptiv, în special pentru că exprimă trăsăturile comune ale popoarelor ortodoxe din Imperiul Otoman în ceea ce priveşte religia, legislația civilă, muzica şi artele vizuale, subliniind totodată continuitatea celor două tradiții imperiale unde fractura culturală marcată de apariția naționalismului e posibil să fi fost mai profundă şi, în orice caz, mai radicală din punct de vedere intelectual decât cea produsă de cucerirea otomană. În acelaşi timp, ambele interpretări, odată eliminate accentele evaluative sau sentimentale, pot fi articulate într-o manieră moderată şi

[696] Nicolae Iorga, *Byzance apres Byzance*... A l'institut d'etudes byzantines, Bucureşti, 1935.

[697] Bizanț după Bizanț *(lb. fr.)*.

convingătoare. Alegerea oricăreia dintre ele nu este dictată doar de predispozițiile filosofice ori politice, ci şi de considerentele metodologice.

Se pare că în domeniul macroistoric (economie, demografie şi structură socială, precum şi alte fenomene de *longue durée)* interpretarea organică este mai relevantă, dar nu i se poate atribui o valabilitate exclusivă. Unele evoluții pe termen lung din sfera religioasă şi culturală, precum şi istoria instituțiilor, par să-şi găsească o explicație mai adecvată printr-o abordare separată a sferelor. În acelaşi mod pot fi evocate ambele interpretări în sfera microistorică (istorie politică, biografic, artă şi istorie literară). Îmi vin în minte nume precum vestitul mistic şi revoluționar Şeyh Bedreddin Simavi, care propovăduia unirea islamului, a creştinătății şi a iudaismului la începutul secolului al XV-lea; cuceritorul Constantinopolului – sultanul Mahomed al II-lea Fâtih; marele-vizir de origine sârbă Mehmed Sokolli, cel care s-a ridicat din *devşirme* şi a slujit cu succes trei sultani consecutivi în timpul celei mai mari expansiuni a Imperiului Otoman; prințul Moldovei, Dimitrie Cantemir, excelent diplomat, primul istoric modern al Imperiului Otoman şi renumită figură a Iluminismului; chiar şi figurile naționaliştilor secolelor al XVIII-lea şi al XIX-lea, precum marele patriot şi revoluționar grec Rhigas Velestinlis, care fusese în slujba fanarioților în principatele de la Dunăre şi exprimase credința sa într-un viitor balcanic al peninsulei, ori proeminenta figură a reformatorului otoman, părintele primei constituții otomane, Midhat Paşa. Cu toții pot fi înțeleşi şi descrişi doar în interiorul abordării organice, deşi este posibil şi chiar imperativ să facem distincție între tradițiile dominante şi cele mai puțin importante pentru formarea imaginii şi activității lor, în măsura influenței lor asupra diferitelor grupuri. Totuşi, alte cazuri garantează o interpretare prin excelență a sferelor distincte, precum Aşikpaşazade, cronicarul secolului al XV-lea; Veisî, genialul autor al admiratei *Habname*; Kâtib Celebi, cel mai mare

istoric al otomanilor; părintele Paisie, înflăcăratul călugăr, autor al influentei *Istorii slavo-bulgare*; Dositey Obradovic, remarcabil scriitor sârb, promotor al unității slavilor din sud; Adamandios Korais, proeminentă figură a Iluminismului politic şi intelectual din Grecia. Iar aceste exemple pot continua la infinit.

Cele două metode de abordare nu se vor exhaustive şi nici nu plasează într-un pat procustian posibilele moduri de interpretare a fenomenelor şi, mai ales, actorii individuali de pe scena istorică a Imperiului Otoman în funcție de felul în care sunt formulate temele de cercetare, ele pot părea chiar irelevante. Deşi lasă impresia că sunt antagonice şi chiar incompatibile, ele presupun, în mod implicit, o entitate monolitică care fie că este complet distinctă de moştenirea lăsată de Imperiul Otoman, fie alcătuieşte o parte organică a acestuia. Cu siguranță că lucrurile stau altfel, iar studiile concrete au demonstrat adâncile diviziuni interne din cadrul respectivelor sfere. Iluminismul balcanic şi tradițiile revoluționare balcanice, de exemplu, nu pot fi interpretate exclusiv prin prisma niciuneia dintre cele două abordări. Ele aduc în prim-plan un vector adițional, dacă nu complet nou, ce se concentrează pe influențele evoluțiilor intelectuale şi socio-economice occidentale şi pe relațiile dintre aceste evoluții şi transformările autohtone.[698] Strânsele contacte culturale cu Apusul din secolele ce au urmat cuceririi otomane au fost tangențiale cu viața populației balcanice în general, însă mişcările iluministe erau „de la bun început legate de tulburările iscate de naționalismul modern din

---

[698] Paschalis Kitromilides, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy*. „Variorum, Aldershot, Hampshire, Anglia, 1994; Kitromilides, *The Enlightenment as Social Criticism. Iosipos Moisiodax and Greek Culture în the Eighteenth Century, P*rinceton University Press, Princeton, N.J.. 1992; Richard Clogg, cd, Ba*lkan Society în the Age of Greek Independence, M*acmillan, Londra, 1981; Dimitrije Djordjevic şi Stephen Eischer-Galați, *The Balkan Revolutionary Tradition,* Columbia University Press, New York, 1981.

Europa de Sud-est”[699]. După cum am spus mai sus, cele două interpretări reflectă doar principalele direcții de gândire din perspectiva modului în care se percep legăturile indivizilor sau fenomenelor cu statul otoman.

Ambele puncte de vedere au rațiunile lor şi ambele au generat, în limita metodelor lor specifice, opere de calitate, dar şi scrieri efemere. Ceea ce contează este că aceste două interpretări ale moştenirii otomane nu sunt doar posibile reconstrucții erudite; ele au coexistat în realitate de-a lungul întregii perioade otomane. Deşi era evident că discursul național al ultimelor două secole a accentuat în mod dramatic sentimentul de fragmentare, el nu a inventat în niciun caz abordarea din perspectiva celor două sfere separate: cele două atitudini pot fi clar identificate chiar de la începuturile Imperiului Otoman în Europa şi, pentru a le găsi rădăcinile în părerile emise de istoricii bizantini târzii, putem vorbi despre paradigma Sphrantzes-Khalkokondyles-Doukas, pe de o parte, şi de paradigma Kritobouios, pe de altă parte. Desigur, dat fiind caracterul şi raritatea materialului, este greu – dacă nu chiar imposibil – să speculăm pe marginea ponderii acestor puncte de vedere. Şi mai dificil e să ne hazardăm în aprecieri legate de cât de mult au fost ele diseminate în rândul populației, dacă s-a întâmplat aşa ceva. Cu riscul unei generalizări simplificatoare, se poate presupune că, în mare, primul punct de vedere a fost adoptat de elita în curs de dezvoltare a aristocrației şi clerului din statele medievale independente şi a fost ulterior preluată în cadrul discursului național de o parte importantă a noilor elite intelectuale comerciale şi laice ale secolelor al XVIII-lea şi al XIX-lea care nu numai că se simțeau alienate, dar erau puternic afectate de administrația otomana; pe când cel de-al doilea punct de vedere era împărtăşit de mulți dintre membrii

---

[699] Paschalis Kitromilides, „The Enlightenment East and West: A Comparative Perspective on the Ideological Origins of the Balkan Political Traditions” 4, *Canadian Review of Studies in Nationalism*, vol. 10. nr. 1, primăvara 1983, 55, 66.

elitelor nou-create din mediile nemusulmane ce făceau parte din structura otomana sau care o acceptaseră ca pe un *modus vivendi* (înaltul cler, fanarioții, notabilitățile locale şi alții).

În privința masei mari a populației, ea era la fel de alienată de guvernarea preotomană ca şi de cea otomană şi, în general, socializarea tuturor populațiilor şi integrarea lor organică în chinuitoarele structuri de stat reprezintă un fenomen istoric târziu, care corespunde epocii naționalismului şi a culturii de masă. Gradul de separare era direct proporțional cu puterea şi eficiența cu care instituțiile ce o întruchipau – bisericile creştine sau teologii, cu funcțiile lor religioase şi oficiale – cuprindeau aceste popoare. În acelaşi timp, la nivelul vieți de zi cu zi a apărut o remarcabilă coexistență între diferitele grupuri etnoreligioase.

Efectele celor două *Weltanschauungen* (sau *Ottomananschauungen*) pot fi regăsite chiar şi în discursul național. Una era reprezentată de un grup care făcea parte din mişcările naționale ce au recurs la o abordare treptată a problemei emancipării în cadrul imperiului. La începutul secolului al XIX-lea, societatea greacă „Filomousos Etaireia" îşi stabilea prioritățile în educație şi credea în transformarea paşnică a Imperiului Otoman într-un stat grecesc prin hegemonia elementului comercial şi cultural grec. În acelaşi fel, în anii 1860 şi 1870, păturile importante ale elitelor comerciale şi intelectuale bulgare exprimau convingeri evoluționiste şi susțineau ca ideal pentru viitorul Bulgariei era să se obțină autonomia administrativă în cadrul unui imperiu puternic şi reformat. Alții susțineau crearea unui stat dualist turco-bulgar inspirat de austro-ungarul *Ausgleich.* Această poziție care urmărea obținerea autonomiei fără o separare de Imperiu era predominantă în rândul albanezilor, care nu numai că au devenit cei mai puternici apărători ai ei, ci au şi susținut-o până la capăt. Încercările de a explica aceste poziții numai prin prisma legitimelor interese economice şi prin conservatorismul social sunt satisfăcătoare. În timp ce

în cazul Greciei un puternic motiv era, printre altele, păstrarea unității teritoriale a elementului etnic grec şi a *Kulturraum*-ului acestuia în speranța unui Bizanț reînviat, în cazul Albaniei se poate observa, alături de teama că noile state-națiuni vecine ar putea-o cotropi, şi o afinitate politică bazată pe religia şi statutul special pe care albanezii îl obținuseră în imperiu. În mod similar, apariția elitei bulgare în Istanbul, deşi departe de a ocupa pozițiile privilegiate ale fostelor cercuri fanariote, a impulsionat căutarea unor soluții legale şi neradicale. Aceasta nu reprezintă desigur o analiză exhaustivă a numeroaselor viziuni şi a subtilelor diferențe prezente în interiorul mişcărilor naționale; chestiunea importantă este că au existat grupuri care au profesat abordarea organică, indiferent dacă a fost insuflată de nevoia unei eficiențe politice sau nu.

Totuşi, alternativa revoluționară a unei rupturi radicale cu Imperiul Otoman este cea care în timp „a scris istoria". Nu este momentul să abordăm problema filosofică a determinismului şi a istoriei contrafactuale. Ajunge să spunem că începând cu secolul al XVIII-lea şi de-a lungul secolului al XIX-lea „statul-națiune a devenit modelul *natural* de dezvoltare politică şi a fost întâlnit ca atare atât în Tratatul de la Versailles, cât şi în Liga Națiunilor"[700]. Deşi naționalismul şi formarea statelor-națiuni în Balcani pot fi privite ca fenomene accidentale, este îndoielnic că în atmosfera în care a fost impusă în Europa ideea națională ca paradigmă hegemonică, ca țelul suprem al organizării politice „civilizate", imperiul sau orice alta alternativă ar fi fost viabilă. Ca urmare, atitudinea revoluționarilor, deşi în acel moment îmbrățişată de cei ce erau considerați drept nişte intelectuali radicali şi marginali, a devenit într-o perioadă naționalistă interpretarea „whig" a istoriei, de altfel singura în context balcanic.

Există o altă pereche de interpretări opuse ale moştenirii

---

[700] Tom Nairn, *The Enchanted Class Britain and Its Monarchy,* Radius, Londra, 1988, 129.

otomane. Prima este cea a străinului *(outsider)* obiectiv al cărui punct central de observație e situat cronologic în cadrul perioadei Imperiului Otoman (de obicei la sfârşitul ei) şi care are un mod de abordare linear, respectând timpul istoric; din trecut spre prezent. Această abordare a generat un volum foarte mare de literatură de specialitate. Când am definit această abordare ca având punctul de pornire în Imperiul Otoman, nu am conchis că erudiții care o practică ar fi apărători ai Imperiului Otoman sau că s-ar identifica neapărat cu subiectul dezbaterii lor. Ceea ce pare a fi comun tuturor scriitorilor care adoptă această abordare este faptul că ei operează pe baza premiselor că moştenirea otomană poate fi definită în mod obiectiv şi că, până şi după destrămarea imperiului, există elemente care pot fi analizate obiectiv în diferite regiuni ale acestuia. Astfel, moştenirea otomană ar fi urma lăsată ca rezultat al efectului cumulativ ai secolelor de stăpânire otomană la sfârşitul imperiului.

Cea de a doua este abordarea extrem de subiectivă a celui din interior *(insider),* situată cronologic în prezent. În sensul unei unități complexe şi al unei interacțiuni a obiceiurilor, atitudinilor şi credințelor care au fost stabilite şi au legat o comunitate umană de trecut, ea poate fi definită ca o apreciere evaluativă şi retrospectivă a moştenirii otomane din perspectiva prezentului. Pentru mai multă claritate, trebuie făcută o distincție în acest caz între moştenirea otomană ca o continuitate şi moştenirea otomană ca percepție. Orice moştenire poate fi văzută ca ceva preluat şi primit din trecut, presupunând o continuitate istorică. Aceasta implică, totodată, existența unui punct înainte şi după care un proces istoric poate fi interpretat ca moştenire. Înseamnă, de asemenea, ca în diferite momente acelaşi proces în curs de desfăşurare produce moşteniri diferite. În această privință, moştenirea otomană nu este o simplă cantitate de caracteristici acumulate din secolul al XIV-lea până în secolul al XX-lea, ci un proces neîntrerupt şi complex, care s-a încheiat în secolul al XIX-lea şi la începutul secolului al

XX-lea. Momentul în care acest proces a luat sfârşit şi, prin urmare, s-a transformat în moştenire prezintă înainte de toate caracteristicile situației istorice a secolelor al XVIII-lea şi al XIX-lea. Din motive practice, moştenirea otomană este tratată aici ca nucleul continuității istorice după secesiunea statelor balcanice de Imperiul Otoman.

Mai mult, deosebirile semnificative dintre regiunile din cadrul Imperiului Otoman, nu numai între posesiunile din Rumelia, Anatolia şi Africa de Nord, ci în chiar interiorul. Balcanilor, exclude orice fel de tentativă de a vorbi despre o moştenire otomană unitară. Cum poate să fie comparată această moştenire politică în Principatele Române, spre exemplu, cu cea din Serbia, Bulgaria sau Albania? Cum poate situația economică din state mari (Bosnia, Tesalia, Albania) să fie comparată cu zone de mici proprietari cvasiindependenți din majoritatea celorlalte teritorii din Balcani? Desigur, când vorbim despre moştenirea otomană trebuie să păstrăm echilibrul fragil dintre tendința de a ceda suprageneralizărilor şi aceea de a atinge întemeiata concluzie că una dintre principalele caracteristici ale stăpânirii otomane şi, prin urmare, unul din aspectele centrale ale moştenirii acesteia este marea variație între regiuni. De aceea orice studiu aprofundat al moştenirii otomane ar putea fi cel mai bine realizat în interiorul unei regiuni. Dintr-o perspectiva mai amplă, problema esențială în tratarea subiectului moştenirii otomane este ideea continuității sau a sciziunii. Subîntrebările importante ar fi: 1) Care sunt posibilele „sfere de influență" sau de continuitate? 2) Dacă există, care este moştenirea otomană în prezent? 3) Există un criteriu temporal care să stabilească momentul în care influențele unei moşteniri concepute drept continuitate se transformă în moştenire ca percepție?

Începând cu sfera politică într-unul din aspectele ei importante, formarea granițelor statelor, au existat mai mulți factori determinanți: tradiția administrativă otomană; aspirațiile mişcărilor naționale bazate pe două criterii adesea

incompatibile: drepturile istorice şi autodeterminarea; şi interesele strategice ale marilor puteri europene care priveau Imperiul Otoman drept o coloană de sprijin şi tinerele state balcanice ca pe o serioasă ameninţare pentru echilibrul de putere în Europa. Provinciile din interiorul imperiului au urmat îndeaproape graniţele numeroaselor principate balcanice din secolele al XIV-lea şi al XV-lea; în acest sens, par să ofere o continuitate clară şi neschimbată din perioada preotomană (până la a păstra toponimia), un exemplu prin excelenţă al moştenirii otomane ca produs complex ai componentelor locale balcanice, islamice şi turceşti.[701] În unele cazuri, frontierele interne ale provinciilor au fost transformate în graniţe de stat (precum provinciile vasale Ţara Românească şi Moldova, sau Albania şi Muntenegru). În alte cazuri, o unitate administrativă, paşalâcul Belgrad, a devenit nucleul pentru statul naţional Serbia de mai târziu.

Totuşi, nici drepturile istorice (bazate pe teritoriul statelor balcanice medievale), nici ideea de autodeterminare nu au contribuit până la urmă la stabilirea frontierelor. Cel mult, aceste elemente trasau programele balcanice iredentiste, controversate şi incompatibile. Mărimea, forma, etapa de evoluţie, chiar şi simpla existenţă a statelor balcanice erau dirijate aproape exclusiv de consideraţii respectând echilibrul dintre puteri, După cum Bismarck s-a grăbit să-i informeze pe delegaţii otomani la Congresul de la Berlin din 1878: „Dacă aveţi impresia că acest Congres s-a reunit pentru Turcia, vă înşelaţi. Pacea de la San-Stefano ar fi rămas neschimbată dacă nu ar fi lezat anumite interese europene”[702]. Celorlalţi reprezentanţi balcanici nu fi s-a dat nici măcar această atenţie, fiind complet ignoraţi. Fără să

---

[701] H.J. Komrumpf, „Zur territorial Verwaltungsgliederung des Osmanischen Reiches, ihrem Entstehen und ihrem Einfluss auf die Nachfolgestaaten”, K.-D. Grothusen, ed., *Elhnogenese und Staatsbüdung în Südosteuropa,* Gottingen, 1974, 52–61.

[702] R.W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, Londra, 1935, 450.

ţină cont de judecăţile de valoare, Tratatul de la Berlin a determinat fatalmente dezvoltarea politică a Balcanilor în secolul care a urmat.

Un caz precum Bosnia este la prima vedere candidatul cel mai potrivit care să ilustreze opera moştenirii otomane în plan politic. A fost una dintre unităţile administrative importante ale imperiului *(vilayets)* formată din regatul medieval Bosnia. Structura sa etnică-religioasă complexă poate fi înţeleasă numai în contextul otoman, deşi în perioada preotomană mai multe religii diferite puteau coexista în mod paşnic (biserica creştină din Bosnia, catolicismul, ortodoxismul), iar apartenenţa la religia dominantă nu era un criteriu necesar pentru statutul politic[703]. Totuşi, în afara moştenirii otomane în sfera demografică, problema bosniacă privită dintr-un unghi politic nu trebuie atribuită în primul rând acestei moşteniri; ea a fost, de fapt, rezultatul unor interese de putere mai mari sau mai mici. Era considerată ţinutul nimănui nu atât datorită amestecului precar de populaţie, cât faptului ca Austro-Ungaria căuta un avanpost în Balcani şi fiindcă, mai târziu, cvasi independenţa sa a servit la păstrarea balanţei puterii dintre sârbi şi croaţi.

Exemplul Albaniei poate fi discutat din aceleaşi considerente. Albania nu a fost un caz clar de secesiune ca alte state balcanice, din cauza statutului special al albanezilor în cadrul Imperiului Otoman şi faptului că ei au încercat relativ târziu să obţină autonomia culturală. Până în prima decadă a secolului al XX-lea, când mişcarea lor de emancipare căpătase o amploare considerabilă, fuseseră ţinta tendinţelor expansioniste ale statelor vecine deja independente. De aceea, în timp ce din punct de vedere cronologic naşterea lor ca naţiune a coincis cu stingerea Imperiului Otoman, lupta de supravieţuire şi de rezistenţă a Albaniei s-a dezvoltat împotriva altor state balcanice, în

[703] John V.A. Eine, *The Late Medieval Balkans…* University of Michigan Press, Ann Arbor, 1987, 484.

special Serbia şi Grecia. Independenţa Albaniei a fost deci garantată în primul rând de presiunea Austro-Ungariei şi a Italiei.

Moştenirea otomană în sfera politică (în privinţa politicii externe şi a problemei graniţelor) se întinde cronologic de la începutul autonomiei şi independenţei statale în Balcani până la primul război mondial, care a marcat sfârşitul prezenţei politice a otomanilor în această zonă. Prin urmare, moştenirea politică otomană a durat de la câteva decenii până la aproape un secol pentru regiuni di fente (cu excepţia Albaniei). După 1912–1923, termenul final comun, programele iredentiste antiotomane (deşi nu cele naţionale în general) au fost, mai mult sau mai puţin, atinse. De aici mai departe, perioada otomană a devenit doar o chestiune de reflecţie istorică în conştiinţa elitelor balcanice, cu consecinţe în privinţa procesului de modernizare şi a atitudinii faţă de minorităţi.[704] Ultimul aspect a fost singurul element real de continuitate din moştenire; în toate celelalte aspecte el s-a transformat în percepţie.

Crearea statelor balcanice autonome şi independente a fost nu doar o separare, ci şi o respingere a trecutului politic. Ideea este vădit exprimată în încercarea de a schimba vechile instituţii şi forme otomane de autoguvernare locală cu unele de tip european. Acest proces a decurs mai brusc sau gradat în diferite regiuni. În Grecia, Regatul Bavariei a lansat imediat un program elaborat de reforme în domeniul educaţional, juridic, administrativ, economic, militar şi religios pentru o societate „în care oamenii nu făceau în practică diferenţa între sfere de interacţiune umană ca politica, economia, socialul sau religia”. Pentru a-şi clădi politica, grecii nu se inspirau nici din trecutul otoman recent şi nici din moştenirea bizantină, ci din modelul occidental contemporan. Serbia autonomă a rămas paşalâc mai bine de

[704] Gunnar Hering, „Die Osmanenzen im Selbstverständnis der Volker Sudosleuropas”, *Die Staaten…* Selbstverlag der Slidosleuropagesellschafl, München, 1989, 361.

un deceniu, sub conducerea lui Milos Obrenovic, şi doar după 1840, în timpul conducerii lui Aleksandru Karagheorghevic, a început să pună bazele unei forme statale de tip vestic. În Bulgaria, în ciuda eforturilor de separare imediată, consolidarea noilor instituții a durat mai bine de două decenii.[705] Datorită poziției sale speciale față de suzeranul otoman, europenizarea României nu a fost legată în mod direct de separarea politică de acesta, ci a precedat-o. În general, în ceea ce priveşte instituțiile politice, moştenirea otomană a fost nesemnificativă, şi doar viteza de înlăturare a acesteia în diferite state balcanice i-a marcat prezența pentru scurt timp.

Chiar şi în cazul Turciei moderne, gradul în care moştenirea otomană ar fi putut afecta, chiar involuntar, instituțiile republicii nu trebuie supralicitat. Totuşi, aşa cum a subliniat şi Feroz Ahmad, o moştenire cu un impact puternic chiar şi în prezent „este tradiția statului centralizat, puternic, identificat cu națiunea, privit ca neutru, plasat în afara societății şi neprezentând interese speciale”[706]. Pentru societățile balcanice care se eliberau de sub tutela otomană, nici acest aspect nu poate fi prezentat fără comentarii. Spre deosebire de Turcia, societățile balcanice manifestau o profundă neîncredere în ideea de stat; acest lucru se datora în mare parte faptului că statul otoman fusese perceput ca o instituție străină şi opusă lor din pricina identificării sale explicite cu islamul şi identificării implicite cu etnicitatea otomana-turcă. Deşi statul era puternic şi foarte influent în

---

[705] John Petropulos, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece, 1833–1843,* Princeton University Press, Princeton, N.J., 1968, 501; Petropuios, „The Modern Greek State and the Greek Past”, Speros Vryonis, Jr., ed., *The „Past” in Medieval and Modern Greek Culturs* Undena, Malibu, Calif, 1978, 166; Michael Boro Petrovich, *A History of Modern Serbia, 1804–1918,* Hareourt. Brace. Jovanovich, New York, 1976; Bernard Lory, *Le sort de l'heritage ottoman en Bulgarie, 1878–1900,* Isis, Istanbul, 1985, 62–78.

[706] Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey,* Routledge, Londra şi New York, 1993, 17.

toate țările balcanice, acest aspect trebuia atribuit mai degrabă structurii lor sociale, decât influenței moştenirii istorice.

Moştenirea otomană politică limitată poate fi explicată nu numai prin respingerea conştientă a tradiției politice otomane, ci şi prin discontinuitatea elitelor politice în Balcani, cel puțin a celor care fuseseră parte din procesul politic otoman. Localnicii balcanici creştini au fost integrați în administrație doar la nivelul cel mai de jos şi în mare parte ca intermediari între corpurile autoguvernate şi conducerea otomana. Aceasta era situația în Bulgaria şi Serbia, ca să nu mai vorbim de Muntenegru, care era practic independent. Statutul unic ai fanarioților, în acelaşi timp elite culturale greceşti şi funcționari otomani, nu a schimbat în mod semnificativ situația lor printre greci. Sfera influenței lor era concentrată în primul rând în Istanbul (şi pentru un secol în principatele dunărene), dar în ciuda autorității lor culturale, idealurile şi țelurile lor politice i-au separat de curentul central al mişcării naționale greceşti. Deşi afirmațiile că fanarioții împărtăşeau un ideal bizantin şi că visau să restaureze Imperiul Bizantin sunt neîntemeiate, instinctele lor politice i-au făcut să se bazeze în bună măsură pe autoritatea unificatoare a ortodoxiei şi pe sprijinul rus, transformându-i efectiv în reprezentanții tradiției imperiale ecumenice, fapt care i-a îndepărtat de idealurile nou-născute ale statului-națiune. Cu toate că o parte din elita fanariotă a jucat un rol activ în realizările politice şi literate ale statului independent grec, această activitate a avut o bază individuală, nedesfăşurându-se la nivelul unui grup social. De fapt, separarea retorică de trecutul fanariot a fost la fel de vehementă în Grecia modernă ca aceea de trecutul otoman. În ambele cazuri a existat problema conflictului dintre vechea tradiție imperială şi noua tradiție a naționalismului. Singura excepție reală în acest sens a fost România, care şi-a păstrat aristocrația pământeană în ciuda unui secol de stăpânire fanariotă; în orice caz, acest fapt trebuie explicat prin

statutul special al principatelor dunărene anterioare ca teritorii vasale, fapt care explică şi particularităţile din structura socială şi economică a României.

Pe lângă Patriarhat şi fanarioţi, Imperiul Otoman nu a creat sau sprijinit elitele politice printre nemusulmanii care erau interesaţi de existenţa acestora, şi chiar şi aceste două instituţii loiale au fost înstrăinate după 1820. Populaţia musulmană balcanică a fost cea care s-a simţit legată de Imperiul Otoman, deşi faptul că mulţi dintre ei au rămas în Balcani demonstrează că loialitatea faţă de loc a fost mai puternică decât ataşamentul faţă de Imperiu. Aşa au stat lucrurile cu musulmanii bosniaci, care au constituit elita sociala a regiunii lor, la fel ca şi alţi musulmani ce nu erau turci. Ei nu au dezvoltat o ideologie naţională care să aspire la un stat separat, iar în conştiinţa lor nestatornică au existat trăsăturile unei structuri arhaice pentru o perioada mai lungă.

Imperiul Otoman a lăsat o moştenire mai concretă în domeniile economic şi social. Există mai multe caracteristici comune aproape tuturor societăţilor balcanice care pot fi atribuite în mod direct prezenţei otomane. Aceste trăsături fundamentale au fost absente din dezvoltarea societăţilor balcanice medievale, care evoluau mai mult sau mai puţin pe linia dezvoltării generale a feudalismului european, nu numai în varianta ci bizantină, ci şi prin prezenţa directă a elementelor occidentale după cucerirea Constantinopolului în 1204. Prima dintre aceste caracteristici este absenţa unei nobilimi pământene. Nu e vorba doar de eliminarea aristocraţiei creştine locale, ci şi de distrugerea oricărei oportunităţi de formare a unei clase nobiliare pământene care ar fi putut evolua independent în cadrul statului puternic centralizat. Copleşitorul control al statului asupra pământului, resurselor şi indivizilor a făcut ca „domenii private întinse, chiar şi atunci când proprietarul era membru al elitei conducătoare, să nu poată atinge supremaţia în producţia agricolă, în primul rând deoarece forţa de muncă

trebuia să fie aleasă dintr-o clasă de țărani relativ liberi, în timp ce produsele erau vândute la prețuri fixe şi scăzute stabilite de mecanismele unei economii centralizate”[707]. Existența unei țărănimi relativ libere (eliberată cel puțin de dependența personală şi de şerbie) şi preponderența unor mici gospodării țărăneşti ca celulă de bază a producției reprezintă a doua trăsătură de la care toate statele balcanice (cu excepția României) şi-au pornit independența.[708] Absența unei aristocrații nu garanta totuşi dezvoltarea rapidă şi intensivă a unor structuri capitaliste care, cel puțin teoretic, să nu fi fost obstrucționate de dominația aristocrației asupra burgheziei, ca în alte părți ale Europei de Est.[709] De fapt, atunci când Imperiul Otoman a început să fie încorporat în economia europeană în dezvoltare, exista o tensiune distinctă între elitele birocratice imperiale şi noile grupuri sociale, în principal în sfera comerțului.

Aceste caracteristici ale structurii balcanice explică în parte şi ceea ce a ajuns să fie considerat drept o trăsătura a experienței balcanice: o oarecare adeziune la egalitarism. Se mai poate adăuga că această situație se datora şi factorului atribuit de Anatoli Kazanov, într-un context diferit, societăților nomade – „o soartă precară ce împiedică o inegalitate stabilă şi interiorizată”[710]. Este plauzibil argumentul că existența unei țărănimi relativ libere constituie o parte a moştenirii otomane şi că Imperiul

---

[707] Fikrct Adanir, „Tradition and Rural Change în Soulheastern Europe During Ottoman Rule”, Daniel Chirot, ed., *The Origins of Backwardness în Eastern Europe.* University of California Press, Berkeley, 1989, 155.

[708] Caglar Keyder, „Small Peasant Ownership în Turkey: Historical Formation and Present Structure”, *Review,* vol. 7, nr. 1, vara 183, 53–107; (aglar Key der, Y Eyitp Ozveren şi Donald Quactert. „Port-Cities in the Ottoman Empire. Some Theoretical and Historical Perspectives”, *Review,* vol. 16, nr. 4, toamna 1993, 541–542.

[709] Jacek Kochanowiez, „The Polish Economy and the Evolution of Dependency”, *The Origins of Backwardness, in Eastern Europe*, 119.

[710] Anatoly M. Khazanov, *Nomads and the Outside World,* University of Wisconsin Press, Madison, 1994, xi.

Otoman a scutit Balcanii de aşa-numita a doua perioada de şerbie. Mai puțin plauzibil este argumentul că acest rezultat s-a dovedit cu timpul „un obstacol în calea unor creşteri substanțiale a productivității agricole şi a făcut mai dificilă tranziția la un mod de producție capitalist".[711] Singura excepție din Balcani, România, care nu a fost lipsită de al doilea val de şerbie, a păstrat o puternică nobilime latifundiară şi a avut parte de un anume grad de autonomie administrativă şi politică, situată tot la periferia dezvoltării capitaliste europene. În orice caz, întreaga dezbatere deplasează accentul de la continuitatea moştenirii otomane la percepția acesteia ca un factor de înapoiere.

Viața urbană în Balcani a cunoscut o dezvoltare neîntreruptă din Antichitate şi de-a lungul perioadei bizantine, dar (sau poate tocmai din această cauză) nu a atins niciodată autonomia pe care a avut-o în Occident, cu evoluția concomitentă a unei clase comerciale şi industriale independente. Oraşul balcanic era încorporat în sistemul otoman ca o categorie feudală desăvârşită şi era complet subordonat statului, o tradiție caracteristică şi vieții urbane musulmane medievale.[712] Deşi breslele au fost restrânse pe parcursul întregii perioade otomane, o trăsătură ce le diferenția de corespondentele lor din vestul Europei, sistemul de sancționare şi protecție al statului s-a dovedit a fi benefic pentru producători în rândul populației nemusulmane. Aceasta a creat situația paradoxală, dintr-un punct de vedere vest-european, că elementele capitaliste emergente s-au adaptat la sistemul de bresle, adaptând în acelaşi timp breslele pentru a servi nevoilor de producției capitaliste.[713] Disputa orientalistă cea mai cunoscută porneşte de la

[711] Adamr, „Tradition and Rural Change", 156.

[712] Nikolay Todorov, *The Balkan City, 1400–1900,* University of Washington Press, Seattle şi Londra, 1983, 3–8.

[713] *Ibid.*, 460; Nikolay Todorov, „Les tentatives d'industrialisation prccoccs dans les provinces balkaniques de I'Empire Ottoman", Jean Batou, ed.. *Betw een Development and Underdevelopment...* Librairic Droz, Geneva, 1991, 381–394.

diferența dintre oraşele vest-europene şi cele „orientale (în acest caz balcanice-otomane) în privința locusului central al puterii politice, şi de la o opoziție dogmatică între oraşul oriental care îşi datorează „existența unei logici pre-economice de dominare politică şi simbolismului puterii", şi oraşul occidental, care „a urmat în mod evident o logică economică de la începuturile sale"[714]. Nu existența acestei diferențieri şi descrierea ei este de combătut, ci modul în care e interpretată şi formalizată în modele ideologice.

Moştenirea socială a unei țărănimi libere *de facto,* lipsa unei aristocrații, o burghezie slabă şi prezența unui stat puternic centralizat au fost importante pentru dezvoltarea politică a perioadei de după cucerirea independenței. Absența unei nobilimi independente a reprezentat un factor cu repercusiuni de moment, mai ales odată cu dezvoltarea naționalismului şi formarea statelor-națiuni, în Balcani (cu excepția parțială a României), nu aristocrația inexistentă a fost cea care a promovat naționalismul, ca în Ungaria sau Polonia. Naționalismul a fost profesat de intelectuali şi burghezie, deşi nu trebuie supraestimate rolul şi participarea celei din urmă.[715] Chiar şi cu această moştenire puternică, rezultatele au fost foarte diferite din pricina unor factori externi moştenirii otomane, dar tipici pentru dezvoltarea locală în perioada postotomană, în cazul celei mai apropiate paralele sociale, Bulgaria şi Serbia, rolul diferit al țăranilor foarte importanți în Bulgaria şi destul de docili şi dependenți în Serbia) s-a datorat momentelor diferite în care aceste clase au primit drepturi politice la sfârşitul secolului al XIX-lea.[716] Problema poate fi pusă şi altfel; oare rolul central al țărănimii în statul otoman, care, conform viziunii lui Inalcik, considera că funcția sa socială primară constă în sprijinirea acestei clase în detrimentul celorlalte (îndeosebi în detrimentul

[714] Szücs, „The Three Historic Regions", 135–137.

[715] Keyder, Ozveren şi Quaetert. „Pon-Cities", 551.

[716] Gale Stokes, „The Social Origins of East European Politics", *The Origins of Backw ardness,* 238.

burgheziei pe cale să se nască), a rămas o moştenire vie?[717] Oare prezența puternicei administrații de stat în practic toate țările balcanice independente era în mod necesar o moştenire otomana? În ambele cazuri corelația este îndoielnică. În ciuda rolului central ocupat de țărănime în structura economică şi socială a tuturor țărilor balcanice, nicăieri noile elite politice de la putere nu au fost exponentele intereselor țărănimii. Chiar şi în singura instanță reală de apărare a cauzei țărăneşti şi în cazul singurului experiment politic țărănesc real, cel efectuat de Aleksandîr Stamboliiski în Bulgaria, nu a existat o politică antiindustrială sau antimodernistă intrinsecă (în ciuda tendințelor antiurbane pronunțate).[718] Aceste asemănări, mai degrabă decât să fie atribuite moştenirii otomane comune, pot fi văzute ca răspunsuri structurale similare la provocările lansate de societățile agrariene integrate într-o Europă urbanizată şi industrializată. De asemenea, existența etatismului, rolul copleşitor al instituțiilor statului şi influența pe care au avut-o asupra societății nu au fost împărtăşite în Europa doar de țările ținând de *Kulturraum*-ul otoman şi ar trebui interpretate în cadrul mai larg al istoriei europene. Într-un context puțin diferit, Alexandru Duțu a ajuns la aceeaşi concluzie: „Identitatea regională este bazată mai puțin pe trăsături şi zestre comune şi mai mult pe problemele comune cu care ne confruntăm cu toții. Acestea din urmă au fost produse de procesul de modernizare care şi-a pus o

---

[717] Halil Inalcik, „Village, Peasant and Empire”, *The Middle East und the Balkans under the Ottoman Empire,* vol. 9. Indiana University Turkish Studies, Bloomington, 1993, 141, 144. Pentru o poziție critică, vezi John Haldon, „The Ottoman State and the Question of State Autonomy: Comparative Perspective”, Halil Berktay şi Suraiya Faroqhi, ed., *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History*, Frank Cass, Londra, 1992, 53–77.

[718] John D Bell, *Peasants in Powder Alexander Slamholiski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899–1923,* Princeton University Press, Princeton, N.J., 1977.

amprentă specială asupra vieții tuturor locuitorilor din zonă."[719]

Moştenirea demografică otomană este foarte importantă în domeniul social. A fost o evoluție pe termen lung care s-a dovedit imposibil sau foarte greu de oprit, având repercusiuni până în prezent. Istoria demografică a Imperiului Otoman cuprinde probleme referitoare la mişcarea geografică a populației (colonizări, migrații) procesele demografice (natalitate, mortalitate, căsătorii etc.) şi alte tipuri de mişcări ale populației (convertiri religioase, mobilitate socială etc.). În ceea ce priveşte caracteristicile proceselor demografice de lungă durată, cum ar fi natalitatea, mortalitatea, modelele de căsătorie, familia şi organizarea gospodăriei, nu există indiciile unei amprente unice a Imperiului Otoman.

Consecința fundamentală a stabilirii unei Pax Otomana în Balcani a fost abolirea frontierelor statale şi feudale, care a facilitat şi a accentuat mişcările de populație şi întrepătrunderile unor grupuri diferite pe un teritoriu vast. Deşi nu există date globale sigure înainte de secolul al XIX-lea, au fost făcute unele tentative de a demonstra caracterul şi efectele acestor mişcări. Una dintre problemele litigioase ale istoriei demografice otomane este aceea a colonizării turceşti, sau mai degrabă turcice. Ca şi în cazul celor mai multe probleme asemănătoare, interpretarea acesteia (şi dorința de a o cerceta) urma să servească altor scopuri, mai ales pentru a da o explicație cuceririi otomane, prezenței otomane îndelungate şi existenței numeroasei populații musulmane din Balcani. Istoriografia turcă a afirmat că, printre diverşii factori care au contribuit la succesul otoman, cantitatea populației turce venite din Anatolia a fost decisivă. Din acest punct de vedere, istoria Imperiului Otoman poate fi reinterpretată ca o istorie a migrațiilor unor mase care erau superioare numeric populației indigene, iar colonizarea conştientă şi planificata a Balcanilor din partea guvernului

[719] Alexandru Duțu, „National and Regional Identity in Southeast Europe", *Balkans: A Mirror of the New Internațional Order,* 78.

sultanului a deținut un rol principal. În schimb, istoriografia balcanică a depus eforturi considerabile pentru a respinge semnificația esențială a colonizării otomane, explicând atât succesul cuceririi otomane cât şi numărul semnificativ al musulmanilor prin ultimele secole ale dominației otomane. Încercarea ei s-a concentrat asupra procesului de convertiri la islam ca principală cauză a dezvoltării populației musulmane. Rezultatul controversei între cele două interpretări opuse nu trebuie să servească neapărat vreuna dintre cele doua cauze politice. În ambele situații se încearcă dovedirea „legăturii de sânge" dintre grupurile controversate şi populațiile mai numeroase din zonă. Faptul că teza islamizării poate fi sprijinită într-un mod erudit mult mai bine decât cea a colonizării oferă fără doar şi poate sprijin oricăror manifestări antimusulmane sau antiturceşti care au loc în diferite zone ale Balcanilor, într-un moment sau altul[720].

Schimbările substanțiale de populație din secolul al XIX-lea, pentru care există date globale, s-au datorat în principal unor evenimente politice, dintre care cel mai important a fost secesiunea statelor-națiune balcanice. Mai bine de un milion de musulmani au părăsit Balcanii în ultimele trei decenii ale secolului al XIX-lea şi s-au stabilit la Istanbul, una din posesiunile europene ale Porții, şi în Anatolia. Tot atunci, un milion de locuitori creştini şi-au schimbat căminul cu musulmanii care părăseau zona. Şi mai drastice au fost migrațiile în timpul îndelungatei perioade de război dintre 1912–1922 (cele două războaie balcanice, primul război mondial şi războiul greco-turc). Aproape două milioane şi jumătate de oameni au fost afectați de aceste dislocări (printre ei, aproximativ un milion şi jumătate de greci din Asia Mică, circa o jumătate de milion de musulmani care au părăsit Balcanii, pornind spre Turcia, un sfert de milion de

[720] Maria Todorova, *Balkanic Earnily History and the European Pattern. Demographic Developments in Ottoman Bulgaria,* American University Press, Washington, D C., 1993.

refugiați bulgari etc.)[721]. Astfel de emigrări masive erau atipice pentru restul Europei şi au fost depăşite doar de evenimentele celui de-al doilea război mondial în ciuda acestor mişcări drastice de populație, nicio țară balcanică nu a atins caracteristicile ideale dorite ale statul ui-națiune european: omogenitate etnică şi religioasă. În aceasta privință, Balcanii împart cu restul Europei de Est o situație grea. Din secolul al XV-lea (iar în cazul Angliei mult mai devreme), Europa Occidentală s-a îndreptat spre o imensa omogenizare cu grade diferite de succes (Reconquista spaniolă, expulzarea evreilor din Anglia în secolul al XII-lea, războaiele religioase din Franța şi Germania), care, în conjuncție cu puternicele state dinastice, au pus bazele viitoarelor state-națiune. Afirmația ca valoarea intrinsecă a Occidentului stă în rădăcinile cele mai adânci ale „modului democratic de organizare a societății [...] cu oraşe autonome, libertate corporatistă, sistemul stărilor şi o serie de alte caracteristici structurale care sunt greu de descris"[722], toate acestea permițându-i să atingă în mod teleologic democrația, poate fi reanalizată. De fapt, democrația ca formă politică a devenit un atribut al statelor-națiune vest-europene abia în secolul al XX-lea (iar pentru Germania abia după cel de-al doilea război mondial), după ce atinseseră în secolele precedente un grad remarcabil, chiar dacă nu absolut, de omogenitate etnică şi religioasă şi o societate disciplinată, deseori cu un preț uman şi moral îndoielnic.

Grecia şi Albania au fost cel mai aproape de statul monoetnic, dar şi ele au fost nevoite să se confrunte cu problemele minorităților: Grecia cu aşa-zisa limbă slavă şi cu minoritățile musulmane, Albania cu restrânsa minoritate greacă. Bulgaria a rămas cu o minoritate de peste 13% (turci, pomaci, țigani, tătari, armeni, evrei, ruşi etc.), Iugoslavia –

[721] Dimitrije Djordjevic, „Migrations During the 1912–1913 Balkan Wars and World War Oncu, *Migrations în Balkan History*T Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrad, 1989.

[722] Szücs, „The Three Historic Regions", 135.

aproape 15% (germani, unguri, albanezi, români, turci etc.), şi chiar majoritatea națională de 85% era compusă din trei părți componente recunoscute (sloveni, croați şi sârbi, incluzându-i atât pe macedonenii nerecunoscuți în mod autonom, cât şi pe bosniacii musulmani vorbitori de sârbo-croată). România a avut cea mai numeroasa minoritate – de aproximativ 27% (unguri, germani, evrei, ucraineni, ruşi, bulgari, turci, tătari, țigani etc.). Chiar şi Turcia, care s-a născut din Imperiul Otoman redusă şi gravitând în jurul unui nucleu etnic după expulzarea grecilor şi masacrarea armenilor, a trebuit să se confrunte cu minorități numeroase, cum ar fi kurzii, ca să nu menționăm decât cel mai substanțial grup.

Cea mai complexă a fost situația aşa-numitelor zone de contact: Macedonia, Bosnia, Dobrogea, Kosovo, Vojvodina, Transilvania şi Istanbulul în sine. Simpla lor enumerare arată că unele erau zone de contact în cadrul Imperiului Austro-Ungar. Acest fapt sugerează că problema moştenirii otomane în sfera demografică trebuie abordată la un nivel mai înalt de generalizare: aspectul moştenirilor unui imperiu în contextul unui stat-națiune. În comparație cu moştenirile altor imperii europene, multinaționale sau supranaționale, respectiv cel austriac şi cel rusesc, moştenirea otomană prezintă câteva diferențe esențiale, în afară de faptul evident de a fi fost un imperiu musulman, diferența crucială era că, într-o perioadă de înflorire a ideilor naționaliste, grupurile dominante în imperiile austriac şi rus erau compuse din elemente etnice cu cel mai înalt grad de conştiință națională, în timp ce în Imperiul Otoman situația era inversă. Turcii, din perspectiva balcanică (şi nu din cea a Orientului Mijlociu), au fost ultimul grup care şi-a dezvoltat propriul naționalism. Când procesul a început în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, cea mai mare parte a Balcanilor se afla deja în afara sferei otomane şi nu era influențată de aceasta în mod direct, cu excepția Macedoniei şi a Albaniei. Şi totuşi, Imperiul Otoman a avut în comun cu cele două imperii

omoloage multe alte asemănări fundamentale generate de incompatibilitatea dintre sistemul imperial şi criteriile statului-naţiune bazat pe principiile autodeterminării, precum şi pe omogenitatea etnică şi religioasă.

Toate ţările balcanice (inclusiv Turcia) au recurs la soluţii similare în încercarea de a rezolva problemele minorităţilor: emigrarea şi asimilarea. Punctul culminant al primului aspect a fost reprezentat de seriile de mişcări majore de populaţie de după primul război mondial, dar au existat de asemenea valuri substanţiale de populaţie, atât interstatale cât şi interne, în perioada interbelică şi după cel de-al doilea război mondial: emigrarea grecilor din Istanbul în anii ’50, emigrarea nemţilor şi a evreilor din România în perioada Ceauşescu, emigrarea turcilor din Bulgaria în anii ’50 şi ’80, şi lista ar putea continua. În privinţa asimilării, au existat nişte rezultate relativ încununate de succes: integrarea şi asimilarea aşa-numiţilor slavofoni în partea de nord a Greciei; soarta similară a grecilor rămaşi pe coasta bulgară a Marii Negre etc. Se pot menţiona însă şi multe eşecuri: aspectele nerezolvate legate de minorităţi sunt, în esenţa, punctele de criză existente şi potenţiale din Balcani: Bosnia, Macedonia, Kosovo, Transilvania, Tracia şi Cipru.

În măsura în care marea diversitate etnică şi religioasă este o reminiscenţă a perioadei otomane, concluzia aparenta ar fi că moştenirea otomană este notabilă în sfera demografică. Dar chestiunea devine mai complexă când se iau în consideraţie modurile diferite şi concurente de formare a conştiinţei de grup în generai şi a conştiinţei etnice şi naţionale în particular; totul devine şi mai complicat atunci când se analizează *cum, când* şi *dacă* moştenirea otomană a fost percepută în aceasta sferă; şi devine şi mai problematic atunci când se încearcă să se traseze linia delicată între moştenirea culturală otomană şi influenţa naţionalismului turc.

Naţionalismul în Balcani în secolul al XIX-lea s-a constituit în primul rând pe temeiuri lingvistice şi religioase. Limba era

privită de toți liderii naționali şi culturali drept cel mai puternic agent de unificare. Eforturile noilor state s-au axat pe crearea unor sisteme educaționale secularizate, centralizate şi uniforme considerate, alături de armată, drept unul dintre cei mai puternici agenți ai naționalismului. Totuşi, tocmai aceasta evidențiere a potențialului de unificare a limbii a accentuat exclusivitatea şi rigiditatea hotarelor etnice delimitate. Acest aspect a împiedicat integrarea (nu e vorba de asimilare) unor grupuri lingvistice diferite într-o singură națiune: albanezii în Serbia, turcii în Bulgaria şi Grecia, grecii în Albania, maghiarii în România, kurzii în Turcia etc.

Mai mult, nu numai grupuri cu fonduri lingvistice diferite de cele ale etniei dominante din cadrul statului-națiune au întâmpinat greutăți în a se integra; la fel s-a întâmplat şi cu grupuri din acelaşi fond etnic şi vorbitori ai aceleiaşi limbi, cum ar fi pomacii în Bulgaria, musulmanii bosniaci slavi, torbeşii în Macedonia etc. Aceste cazuri ridică problema generală a religiei percepute ca graniță etnică, şi pe aceea a musulmanilor balcanici în particular. În ciuda faptului că limba devenise nucleul unor identități naționale diferite printre creştinii balcanici (în majoritatea lor ortodocşi), ea nu a putut şterge granița fundamentală între musulmani şi creştini stabilită de-a lungul secolelor de stăpânirea otomană. Motivul nu a fost, cum afirmă cea mai mare parte a istoriografiei balcanice şi străine, faptul că ortodoxia a jucat un rol major şi crucial în formarea națiunilor.[723] De fapt, „religia a fost cea din urmă în lupta de făurire a noilor identități naționale” şi în unele cazuri „nu a devenit un element funcțional în definirea națională până când statul-națiune nu i-a naționalizat bisericile”. N-ar putea fi niciodată o componentă suficientă a identității naționale, şi, chiar şi în luptele naționale, contribuția sa de bază era să întărească opoziția față de conducătorii musulmani. Excepție face

[723] George G. Amakis, „The Role of Religion in the Development of Balkan Nationalism”, *The Balkans in Transition,* 115–144.

Albania, probabil pentru că ideile naționaliste s-au dezvoltat simultan în rândul diferitelor ei componente religioase între care musulmanii erau majoritari, şi pentru că ceea ce era perceput ca pericol extern venea mai degrabă din partea creştinilor (grecii şi sârbii) decât din partea musulmanilor. În cadrul ecumenei ortodoxe, procesul de formare a națiunilor a demonstrai „incompatibilitatea esențială dintre comunitatea imaginată a religiei şi comunitatea imaginata a națiunii"[724].

Aceasta nu înseamnă că granița religioasă între creştinism şi islam reprezintă unicul factor de dezbinare. În mod cert, diferitele confesiuni creştine, şi în special opoziția dintre ortodoxie şi catolicism, au reprezentat frontiere suplimentare de tensiune. Şi totuşi, granițele nu s-au dovedit a fi insurmontabile. Lucru valabil mai ales în cazul coexistenței şi cooperării dintre uniații şi ortodocşii din România, unde faptul de a fi român a fost principalul liant. În ciuda prejudecății anticatolice din Bulgaria, restrânsa comunitate a catolicilor bulgari (precum şi grupul şi mai mic de protestanți) erau considerați şi se percepeau ei înşişi drept o parte organică a națiunii bulgare. Diferența insurmontabilă dintre croații catolici şi sârbii ortodocşi poate fi explicată, mai degrabă decât prin diferențe religioase ireconciliabile, prin faptul că cele două comunități s-au dezvoltat în cadrul unor tradiții istorice diferite. De-a lungul secolului al XIX-lea, noțiunea de separare, deşi nu ireversibilă, a devenit o problemă internă a unor grupuri semnificative ale acelor populații care aveau idealuri diferite de formare a statelor, în ciuda şi concomitent cu puternicul sprijin pentru ideea iugoslavă.

În mod ironic, naționalismul balcanic, care a distrus în mod irevocabil comunitatea imaginată a creştinătății ortodoxe, a reuşit să păstreze un stereotip neschimbat şi de o constanță ridicolă a comunității musulmane, raportându-se

[724] Paschalis Ktiromilides, Imagined Communities and the Origins of the National Question in the Balkans". *European History Quarterly,* vol. 19, nr. 2. aprilie 1989, 177, 184.

la acesta în cadrul sistemului *millet*[725]. Cu alte cuvinte, populațiile creştine din Balcani au început să vorbească între ele limbajul naționalismului, în vreme ce atitudinea lor față de musulmani s-a menținut în domeniul discursului unor comunități nediferențiate religios. O manifestare a acestei atitudini creştine a fost folosirea continuă şi indistinctă a denumirii de „turc" ca referire la musulmani în general, o practică încă vie în multe zone ale Balcanilor.[726] Pe de altă parte, musulmanii balcanici, deoarece nu s-au putut adapta la linia națională şi au fost practic excluşi din procesul de formare a națiunii, au avut o conştiință activă care a prezentat pentru un timp mai îndelungat caracteristicile mentalității sistemului *Miller,* perpetuând astfel moştenirea otomană. Aceasta nu înseamnă că islamul, sau religia, a devenit o formă alternativă de conştiința națională pe de o parte, musulmanii erau marginalizați în raport cu o sferă care îi excludea; pe de altă parte, i-a determinat să privească dimensiunea musulmană ca pe o alternativă de asimilare acceptabilă.

Ar fi incorect să descriem spațiul musulman ca parte a moştenirii otomane. Aceasta din urmă era probabil vie în conştiința generației de după primul război mondial, dar amintirile imediate ale unui imperiu viu au fost distruse, mai mult sau mai puțin, în preajma celui de-al doilea război mondial, în orice caz, odată cu crearea republicii turce, moştenirea otomană s-a evaporat tot mai mult în domeniul percepției, şi din acel moment putem vorbi despre influența naționalismului turc asupra unei părți considerabile a populației musulmane balcanice. Totuşi, amestecul dintre

[725] În Imperiul Otoman, comunitate etno-lingvistică şi confesională autoguvernată care îşi păstrează legile şi cutumele sub un şef religios răspunzător în fața puterii centrale pentru administrarea şi conduita comunității. Traducerea literală a termenului *millet* în limba turcă este „națiune" *(N. t.).*

[726] Eran Fraenkel, „Urban Muslim Identity in Macedonia: Eran Fraenkel şi Christina Kramer, ed *„Language Contact – Language Conflict",* Peter Lang. New York, 1993, 2SM4.

otomani şi turci face această distincție dificilă. Datorită ideii predominante de separare completă de o cultură şi o politică străine, țările balcanice au renunțat de bunăvoie la orice pretenție la trecutul otoman şi au considerat că Turcia este moştenitorul ei legitim. De aceea, când se discută despre naționalismul turc, i se atribuie deseori ambiții imperiale, otomane. În acelaşi timp, în ciuda respingerii trecutului imperial otoman, turcii se consideră totuşi veritabilii urmaşi ai lui. Actuala politică activă dusă de Turcia în Balcani, care susține interesele geopolitice sub forma protecției musulmanilor, în mod cert nu ajuta la eliminarea acestei opinii.

În sfera culturală, sciziunea cea mai vizibilă şi imediată a intervenit în ceea ce numim cultura înaltă/elitistă. Această sciziune a fost înlesnită de combinația a două granițe importante: religioasă şi lingvistică. Cultura otomană, mai precis cultura înaltă a Imperiului Otoman, a fost produsă şi folosită exclusiv de musulmani educați, vorbitori de turcă, arabă şi persană. Acest grup, în majoritate concentrat în Istanbul şi mai puțin numeros în Balcani, a dispărut complet din statele nou-înființate, lăsând în urmă doar prezența monumentelor arhitectonice otomane. Excepție fac musulmanii bosniaci de limbă slavă, care, spre deosebire de cei din Bulgaria, Grecia sau Macedonia, ocupau cele mai înalte poziții în ierarhia socială a regiunii lor.[727] Pe de altă parte, elitele aristocrației şi clerului din statele balcanice creştine din Evul Mediu – potențialii creatori ai unei culturi înalte în regiune – au emigrat în mare parte, sau au dispărut. După cucerire, numai o mică parte a aristocrațiilor creştine balcanice a fost integrată în eşaloanele de jos ale puterii politice, dar din punct de vedere practic ei nu existau (de exemplu, ca reprezentanți ai grupului etnic sau religios). Otomanii nu au creat elite politice sau culturale locale în Balcani, şi, în afara Patriarhiei şi a fanarioților, nicio alta

[727] Darko Tanaskovic, „Les themes et les traditions ottomans dans la literature bosniaque”, *Die Staaten Südosteuropas,* 299–307.

elită creştină nu era integrată în imperiul construit în jurul esenței sale musulmane. O excepție parțială o constituiau teritoriile otomane vasale ale principatelor de la Dunăre, şi în special oraşul Dubrovnik, ale cărui elite culturale, deşi neintegrate, erau tolerate. De aceea, se poate vorbi despre o dublă separare de lumea culturii înalte otomane: una dintre ele era prezentă de pe vremea cuceririi; a doua a survenit în momentul independenței politice în secolul al XIX-lea.

Privită însă dintr-un alt unghi, perioada otomană a oferit un cadru pentru o cultură postbizantină balcanică într-adevăr înfloritoare: nu în sensul de a fi o cultură dominantă sau de a primi sprijinul statului, nici în sensul integrării şi perpetuării elementelor moştenirii bizantine de către sistemul otoman, ci în sensul creării unui *Raum* comun în care cultura bizantină acționa de mai multe secole în dimensiuni ecumenice. Sfera culturală bizantină şi-a lăsat amprenta puternică asupra producției literare şi artistice din regiune, fapt insuficient pentru a explica persistența şi creativitatea sa la mai multe secole după căderea Imperiului Bizantin. Acest fenomen poate fi înțeles doar luând în considerație spațiul întins oferit de Imperiul Otoman unde putea avea loc un schimb viguros între diferitele regiuni. Peste tot în Balcani pot fi regăsite urme ale acestui schimb: opere ale iconografilor greci şi români, sculptori în lemn şi giuvaergii în Bulgaria, icoane ale faimoasei şcoli bulgare Triavna în mânăstirile din România şi în bisericile din Serbia şi Macedonia, De fapt, fărâmițarea acestei ecumene culturale a coincis cu dezintegrarea lumii otomane în cadrul națiunilor Este simptomatic că de-a lungul secolului al XIX-lea arta religioasă bulgară (în special pictura murală şi arta iconostaselor) a continuat să dea opere de o calitate mai puțin întâlnită în România, Serbia şi chiar în Grecia. Explicația ar putea fi faptul că retragerea Bulgariei din sfera postbizantină a survenit cu câteva decenii mai târziu decât cea a vecinilor săi.[728]

[728] Tvanka Gergova „Medieval and Contemporary Art of the Balkans",

În mod similar, fanarioții nu pot fi tratați ca o simplă instituție otomană; ei sunt totodată puntea de bază şi păstrătorii moştenirii bizantine. De aceea, ruptura violentă cu tradiția fanariotă la începutul independenței Greciei, pronunțata reticență față de tot ceea ce era bizantin, încercarea de a şterge practic un mileniu de dezvoltare istorică (cel puțin în discursurile urmaşilor lui Korais) reprezintă, printre altele, rezultatul conştientizării măsurii în care moştenirea bizantină era implicată în Imperiul Otoman. Dorința de a lua distanță față de trecutul medieval şi de a se dezvolta în contextul Iluminismului european a depăşit în unele cazuri simpla opoziție etnoreligioasă față de otomani. Acest lucru aduce în discuție problema consumului de idei în Balcani şi a canalelor de penetrație intelectuală şi ideologică. Datorită separării cruciale dintre islam şi creştinism, în Balcani ideile proveneau exclusiv din Occidentul creştin şi din Rusia. Noțiunea de completă izolare culturală a Balcanilor față de principalul curent de gândire european datorită duratei stăpânirii otomane şi moştenirii bizantine, precum şi răspânditul stereotip referitor la faptul că Balcanii au ratat etapele esențiale de formare a civilizației europene occidentale au fost puternic atacate. Paschalis Kitroniilides a arătat că „umanismul nu a luat naştere exclusiv ca o perspectivă culturala împărtăşită de întregul Occident, ci s-a dezvoltat şi din confluența tradițiilor intelectuale ale celor două părți ale Europei”. Cercetarea ştiințifică a recunoscut de mult „contribuția fundamentală a Estului grecesc la formarea umanismului renascentist”, dar în lucrările cu caracter general, ca să nu mai vorbim de cele de popularizare, acest aspect este, în mod ciudat, trecut sub tăcere.[729] Începând cu Iluminismul, care, împreună cu

---

Ve*k 21, n*r. 41, 19–25 octombrie 1994.

[729] Paschalis Kitromilides. recenzie la *Europe: A History of its Peoples, European History Quarterly,* vol. 24, nr. 1, ianuarie 1994, 126; Deno John Geanakoplos. *Byzantine East and Latin West...* Basil Blackwell, Oxford, 1965; Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice...* Hazard University Press.

naționalismul, a exercitat o puternică influență formativă în Balcani, regiunea a luat parte în mod activ la fiecare curent ideologic sau cultural din Europa, Este o ironie că obstinata afirmație a naționaliştilor balcanici potrivit căreia Imperiul Otoman a îndepărtat în mod fatal şi absolut Balcanii de principalul curent de dezvoltare european se întoarce împotriva lor tocmai acum, când încearcă să dovedească apartenența lor legitimă la continent.

În acelaşi timp, la nivelul culturii populare şi al vieții cotidiene, moştenirea otomană s-a dovedit mult mai persistentă. Aceasta se poate observa în elemente otomane autentice (arhitectura şi structura urbana, mâncarea, muzica, instituția cafenelei); influența sa poate fi urmărită prin contactul cultural direct (limbă, sincretism religios); în fine, poate fi regăsită şi în reacția şi adaptarea instituțiilor indigene şi a curentelor culturale la sistemul otoman[730]. Eforturile cele mai intense de dezotomanizare au fost încununate de succes în primul rând în cadrul sferei materiale (vizibilă şi publică). Cele mai radicale schimbări au survenit în aspectul general al oraşelor, arhitectura, îmbrăcăminte. Toate țările balcanice (deşi cu grade diferite de intensitate) au încercat să-şi purifice limba şi toponimia de turcisme. În ansamblu, existența bi şi multilingvismului a dispărut odată cu dispariția generațiilor care trăiseră în imperiu. Mai importantă a fost socializarea masei largi a populației ca cetățeni ai noilor state-națiuni prin instituții de stat cum ar fi şcolile sau armata, care promovau limba literară standard şi erau nucleul procesului de omogenizare a națiunilor respective.

Cambridge, Mass., 1962; Geanakoplos, *Constantinople and the West*. University of Wisconsin Press, Madison, 1989; Robert Byron şi David Talbot Rice, *The Birth of Western Painting…* A. A. Knopf, New York, 1931.

[730] Klaus Roth, „Osmanische Spuren in der Alltagskultur Südosteuropas", *Die Staaten Sudosleuropas…* 319–332; Wayne S. Vuchinieh, „Some Aspects of the Ottoman Legacy", Charles şi Barbara Jelavich, ed., *The Balkans in Transition…* University of California Press, Berkeley şi Los Angeles, 1963, 89–95.

În orice caz, atunci când a fost vorba de gastronomie sau alimentație, precum şi de muzică, moştenirea otomană s-a dovedit a fi mult mai tenace. În privința mâncării, există o observație interesantă în ceea ce priveşte Bulgaria, dar care poate fi extrapolată pentru întreaga zonă balcanică. Abundența şi diversitatea sporită a mâncării au făcut ca feluri care erau destinate exclusiv elitei urbane musulmane să fie acum accesibile întregii populații urbane şi unor largi segmente din populația rurală. De aceea, în timp ce *haute cuisine*[731] pentru elitele urbane bulgare a avut tendința să devină tot mai europenizată în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, bucătăria generală din Bulgaria (creştină şi musulmană deopotrivă) a devenit tot mai otomanizată, ca să zicem aşa, după sfârşitul stăpânirii otomane.[732]

În sfera mentalităților (credințe populare, obiceiuri, atitudini, sistem de valori), eforturile de dezotomanizare s-au dovedit mult mai asidue. Dezotomanizarea a fost considerată drept un proces care trebuia să determine atingerea idealului reprezentat de polul opus conceptului de otoman (oriental), şi anume europenizarea totală, occidentalizarea sau modernizarea societății. Ea ar fi urmat să introducă un nou set de relații atât în familie, cât şi în societate, bazate pe individualism şi raționalitate, un statut al femeilor complet diferit, un alt rol al copiilor şi al creşterii acestora, o nouă etică a muncii. Ca să mă refer doar la una din temele cele mai dezbătute, statutul femeilor, acesta continuă să fie atribuit aproape în mod exclusiv influenței islamului. Este totuşi imposibil să distingem între influența moralității tradiționale țărăneşti, influența creştinismului ortodox şi rolul culturii otomane în sine (în acest caz, rolul islamului).[733] Dificultatea sau chiar imposibilitatea de a face distincție între cultura otomană şi cultura tradițională locală, de care mulți cercetători au fost conştienți, a dus la soluții metodologice

[731] Bucătăria rafinată *(lb. fr.)*.
[732] Lory, *Le sort de lheritage,* 138.
[733] *Ibid.,* 166–167.

cum ar fi „dezotomanizarea”, „dezorientalizarea”, „debalcanizarea” şi „depatriarhalizarea” percepute ca sinonime.[734] Şi totuşi, se omite un aspect metodologic esențial: atâta timp cât cercetarea continuă să ignore axa balcanic-otoman şi urmăreşte exclusiv cele două axe bipolare, cultura balcanică tradițională-Occident şi cultura otomană-Occident, acest aspect important al istoriei sociale va fi bagatelizat sub forma dihotomiei obişnuite tradițional-modern[735].

„Mentalitatea balcanică” a fost unul dintre mitologemele cele mai folosite în vorbirea curentă şi un termen operațional în multe lucrări scolastice. În cea mai bună analiză a dimensiunilor metodologice ale problemei, Paschalis Kitromilides conchide că „toate argumentele antropologice şi psihosociale în favoarea existenței unei «mentalități» balcanice recunoscute tind să devină metafizică socială dacă nu oferă răspunsuri convingătoare la întrebarea legată de specificul balcanic”[736]. Analizând modul în care Jovan Cvijic introduce şi utilizează categoria enunțată în *La peninsule balkanique,* Kitromilides demonstrează incompatibilitatea dintre aceasta şi orice constructe etnice şi naționale. Însă tocmai la acest nivel etnic se fac toate cercetările legate de „mentalitatea balcanică”. A existat de asemenea o încercare (neconvingătoare) de a postula baza lingvistică a unei „mentalități balcanice” specifice şi a unui *homo balcanicus*[737].

[734] Roth, „Osmanische Spuren”, 323.

[735] Lory, *Le sort de l’heritage,* 194–196.

[736] Paschalis Kitromilides, „«Balkan mentality». History, Legend, Imagination”, *Nations and Nationalism,* voi. 2, partea a 2-a, iulie 1996, 168.

[737] Hans-Michael Miedlig, „Probleme der Mentalitat bei Kroaten und Scrben”, *Septieme Congres Internațional..* Association Internaționale deludes du Sudtist Europeen, Comite National Grec, Alena, 1994, 393–424; Micdlig, „Putriarchalische Mental jtat a Is Hindemis fur die staatliche und gesellschaftliche Modemisierung in Serbien...”, *Sudosi Forsch ungen,* vol. 50. 1991, 163–190, M ied 11 g, „Gründe und Hintergrunde der aktuellen Nationalitatenkonfhkte in den jugoslawischen LSndem”, *Siidosteuropa,* vol 41, 1992, 116–130; Tatiana V, Țivian,

Kitromilides combate însă, pe bună dreptate, suprageneralizările legate de mentalități şi dezvoltă conceptul a ceea ce el numeşte „structuri mentale şi de atitudine” într-un context strict istoric specific, Acesta este un set de caracteristici ale mentalităților distinct şi plauzibil din punct de vedere istoric, valid pentru ecumena creştin-ortodoxă din Balcanii secolului al XVIII-lea: de aceea specificitatea istorică este factorul critic în descrierea unor astfel de serii de presupuneri şi norme recurente şi penetrante care definesc imaginea unei colectivități. A vorbi cu insistență despre o uniformitate diacronică numită „mentalitate balcanică” înseamnă a lansa o legendă neverificabilă istoric, care se poate transforma într-o mitologie înşelătoare.[738]

Lăsând la o parte sărăcia metodologică şi semantică, Balcanii reprezintă fără îndoială o regiune culturală, chiar o subregiune a zonei mediteraneene mai întinse. Nu este vorba doar despre o categorie subordonată; popoarele balcanice înseşi, deşi deseori cu reticență şi păstrând nuanța peiorativă, tind să-şi recunoască apartenența la această zonă. Nu s-a stabilit dacă şi în ce măsură se poate atribui această caracteristică operelor moştenirii Imperiului Otoman (sau mai înainte moştenirii bizantine); ceea ce se poate afirma cu siguranță este că Imperiul Otoman a jucat un rol important ca mediator de-a lungul mai multor secole, fapt care a facilitat contacte ample, influențe reciproce şi un schimb cultural într-o arie vastă în partea de est a Mediteranei. Pe scurt, continuitatea moştenirii otomane a cunoscut diferite grade de intensitate. Practic în toate sferele, cu excepția demografiei şi a culturii populare, ruptura a început aproape odată cu stabilirea independenței politice şi a fost terminată la sfârşitul primului război mondial; de atunci a devenit mai mult un concept. În sfera demografică,

Lingvisîiceskie os novf balkanskot medeli mira, Nauka, Moscova, 1990; G. D. Gacev, „Balkan: kak kosmos haiduțtva. *Sovetskoe slavianovedenie,* vol. 4, 1989, 171–173.

[738] Kitromihdes, „Balkan mentality”, 186–187.

moştenirea otomană a continuat pentru un timp, s-a întrepătruns şi s-a transformat treptat în influența statului național turc.

Revenind la moştenirea otomană ca percepție, ea a fost şi este modelată de generații de istorici, poeți, scriitori, jurnalişti şi alți intelectuali, ca şi de politicieni. Această lucrare studiază evoluția percepției trecutului otoman în cadrul unui grup social determinat, precum şi transmiterea şi diseminarea acestei percepții în păturile largi ale populației. Prima poate fi reconstituită din vasta serie de opere istorice, manuale, *belles le tires,* articole jurnalistice şi opere de artă şi reprezintă în esență punctele dominante de vedere ale elitelor intelectuale şi politice ale vremii. A doua chestiune este mai dificil de analizat deoarece nu există studii sistematice despre cât de adâncă şi reuşită a fost absorbția acestor opinii dominante. Şi mai ipotetica este importanta problemă a unor posibile percepții similare sau alternative provenind din grupuri etnice, sociale sau de vârstă diferite în cadrul unor națiuni separate. Faptul că nu au existat studii sistematice în acest sens este un indiciu indirect al forței influentei opiniei dominante.

Probabil că cea mai izbitoare trăsătură a discursurilor dominante în diferite țări balcanice este remarcabila asemănare dintre ele şi uimitoarea lor perenitate. Asemănarea (dacă nu chiar identitatea) în tratare şi abordare este un alt aspect al Balcanilor ca entitate istorică, prin perceperea moştenirii otomane ca aflându-se în centrul construcțiilor sociale actuale, conferind legitimitate stalului, căutându-şi continuu identitatea, în concluzie (şi simplificând din motive practice), argumentarea se prezintă astfel:

În ajunul cuceririi otomane, societățile medievale din Balcani atinseseră un grad de sofisticare care le aducea la nivelul – dacă nu chiar mai sus – Europei de Vest. În ciuda fragmentării politice a peninsulei, caracteristică tipică a ultimelor şi celor mai dezvoltate stadii ale societăților

medievale europene, existau unele simptome care indicau posibile dezvoltări ale umanismului şi culturilor naționale în direcția consolidării națiunilor medievale (percepute ca protonațiuni). În această privință, cotropirea otomană a fost o calamitate cu consecințe incalculabile, deoarece a întrerupt cursul normal al dezvoltării societăților din sud-estul Europei ca parte substanțială şi creativă a procesului de ansamblu al Umanismului european şi al Renaşterii. Consolidarea stăpânirii otomane în Balcani a izolat definitiv peninsula de dezvoltarea europeană şi a împiedicat-o să ia parte la marile idei şi transformări ale Renaşterii şi Reformei. Apoi, a antrenat un adânc regres cultural, chiar o întoarcere la starea de barbarie, şi o nivelare socială. Cuceritorii au pus capăt existenței elitelor politice şi intelectuale fie prin anihilarea fizică a unei părți a aristocrației şi a clerului (toți istoriografii balcanici folosesc conceptul din secolul al XIX-lea de „intelighenție"), fie exilându-i, fie, în cele din urmă, integrându-i în structurile lor politice şi deznaționalizându-i astfel puternic. Singurele instituții care au păstrat vie conştiința religioasă şi etnică au fost Biserica ortodoxă şi structurile cu guvernare proprie, cea mai mare fiind comunitatea sătească.

Unica trăsătură compensatorie în primele secole de stăpânire otomană a fost posibila relaxare a situației economice a țărănimii prin introducerea unei taxe uniforme şi regulate. Dar, conform unei afirmații larg răspândite, deşi greu de dovedit, presiunea exercitată de nişte conducători străini este cu mult diferită de exploatarea practicată de propriile elite. Otomanii au fost recunoscuți unanim drept asupritorii veniți dintr-o civilizație esențialmente diferită, caracterizata de o religie fanatică şi militantă, care a introdus practici economice şi sociale diferite şi a aplicat pastoralizarea şi agranzarea Balcanilor. În descrierea acestei civilizații, accentul cade pe excesul de violență, crime şi cruzime, care au atins proporții de nesuportat în timpul declinului otoman, mai ales în secolul al XVIII-lea,

impulsionând lupta pentru emancipare națională.

Acest tablou al „perioadei celei mai triste şi mai întunecate”[739] din istoria Balcanilor face din cele cinci secole de stăpânire otomană echivalentul „Epocii întunecate” din Europa de Vest înainte de naşterea revizionismului istoric. Istoriografiile balcanice moderne au fost alcătuite în secolul ideii naționale şi sub puternica influență a curentelor dominante atunci: romantismul şi pozitivismul. Aceste istoriografii au devenit oficiale în statele-națiuni, autopercepându-se şi fiind considerate unul dintre pilonii lor cei mai importanți.[740] Orientarea predominant etico-didactică şi religioasă a scrierilor istorice până în secolul ai XVIII-lea s-a tradus printr-o misiune foarte precisă: aceea de a forma conştiința națională, de a legitima statul-națiune, împlinind astfel o funcție socială foarte importantă. Faptul că istoriografiile balcanice s-au dezvoltat în primul rând ca istoriografii naționale dovedeşte spiritul lor provincial şi slaba cunoaştere a istoriei vecinilor în aceeaşi perioada. Mai mult, nu este vorba despre simpla necunoaştere a istoriei națiunilor vecine, ci despre un efort conştient de a minimaliza, ignora, distorsiona, ridiculiza, chiar nega. În acest sens, duşmănia reciproca dintre istoriografiile balcanice, care a evoluat în tradiția polemicilor violente, punea deseori în umbră chiar şi ostilitatea față de Imperiul Otoman şi Turcia. În acelaşi timp, în pofida tuturor stereotipurilor despre virulența naționalismului balcanic, majoritatea naționalismelor balcanice sunt în esență defensive, iar intensitatea lor este rezultatul direct al problemelor unor state-națiuni neconsolidate şi a unor identități sociale în criză. Această irascibilitate în legătură cu identitatea demonstrează în primul rând preocuparea pentru etnogeneză în Balcani. În cadrul continuității statului-

[739] Konstantin Jirecek, *Ceschichte der Bulgaren,* Praga, 1876.

[740] Gerasimos Augustinos, „Culture and Authenticity în a Small Stale: Historiography and National Development în Greece”, *East European Quarterly,* vol, 23, nr. 1, 1989, 17–31.

națiune, cu diferite grade de intensitate (stridentul naționalism al multor lucrări din perioada interbelică fiind din fericire nedepăşit), acesta este stilul predominant al scrierilor istorice în Balcani.

De aceea, percepția moştenirii otomane este abordată ferm în discursul naționalismului balcanic ca o chestiune dintre cele mai importante. Intensitatea sa fluctuează, în valuri consecutive de naționalism, apărând totuşi ca o caracteristică permanentă. Moştenirea otomană cunoaşte totodată un proces de declin în ultimul secol. Țările definite drept balcanice (cele care au fost părți ale sferei otomane) s-au îndepărtat constant de moştenirea lor otomană, şi astfel şi de balcanismul lor, afirmație lipsită de orice element evaluații Cea mai importantă concluzie care reiese din această discuție este că moştenirile nu sunt perene, cu atât mai puțin primordiale. Cele trei moşteniri imperiale (habsburgică, otomană şi a Romanovilor), prin impactul lor prelungit şi adânc, constituie nişte fenomene istorice cu *termini post quem* şi *ante quem.* Orice rearanjare a caracteristicilor lor de-a lungul unor falii de civilizație, stagnante şi nereformabile, poate face desigur obiectul unei propagande ideologice sau al unor exerciții ştiințifico-politice superficiale, dar nu reprezintă în niciun caz o ipoteză legitimă şi valabilă pentru istorie.

Concluzie

Şi totuşi, asemeni săracilor, Balcanii vor fi totdeauna cu noi.

Konrad Berkovici[741]

Poate că cea mai bună soluție ar fi să arăm sub fiecare al treilea Balcan.

Howard Brubaker[742]

„Ne amintim de Balcani numai în vremuri de năpastă şi teroare; în restul timpului sunt ignorați cu dispreț. Kipling a rezumat aceasta atitudine exclamând în *The Light That Failed*: «Că veni vorba despre război, la primăvară vor fi probleme în Balcani.»" Acesta era paragraful de început al unei cărți scrise în 1940.[743] O carte scrisă în 1995 ar putea să înceapă la fel. Pentru cei care reproduc o imagine esențializată a Balcanilor, n-ar fi decât o dovadă în plus că nimic nu s-a schimbat în ultimii cincizeci, o sută sau chiar o mie de ani. Mai mult, aşa cum am argumentat, Balcanii au o puternică ontologie care merită un studiu serios şi complex, o ontologie în profundă şi constantă schimbare.

Dacă cineva ar dori să pătrundă dincolo de imaginea împietrită a Balcanilor şi nu doar să-i definească drept produsul unui jurnalism contingent, eliminatoriu şi insolent,

---

741 *The Incredible Balkans,* 3.

742 Gunther, *Inside Europe,* 437.

743 Geshkof, *Balkan Union,* xi.

ar putea argumenta că aceasta imagine este mai mult decât un stereotip. Apare ca o realitate superioară, o oglindire a lumii fenomenale, a esenței şi naturii sale adevărate, de la „numen” la „fenomen”, ca să folosim distincția kantiană. Niciunul dintre politicienii, jurnaliştii sau scriitorii care s-au specializat în critica severă a Balcanilor nu a revendicat vreodată baza filosofică a argumentației sale, deşi a ajuns la ea. Clişeul Balcanilor, stabilit în parametrii săi generali în jurul primului război mondial, a fost reprodus aproape fără nicio schimbare de-a lungul deceniilor ce au urmat şi operează ca un discurs.

Pentru a închide cercul şi a face legătura între preludiul lui Kennan din introducere şi pasajul final scris de el, s-ar putea auzi motivele unei distincte şi bine cunoscute melodii mai vechi cu câteva improvizații noi. Este versiunea americană, nobilă, a paradigmei aristocratice europene, împodobită cu justețea victoriană a secolului al XIX-lea. Ea manifestă credința evoluționistă în superioritatea civilizației sistematizate asupra barbariei, predispozițiilor arhaice, înapoierii, gâlcevilor mărunte, comportamentului răzvrătit şi imprevizibil, cu alte cuvinte asupra „tribalismului”. Însăşi utilizarea cuvântului „tribal” clasează Balcanii într-o categorie inferioară de civilizație, în care se înscriu în primul rând africanii, cărora termenul le este de obicei atribuit. Africa şi Asia au fost clasificate de către Elie Kedourie, în funcție de pretinsa lor tradiție politică, drept moştenitoarele autorității tribale şi despotismului oriental. Principala trăsătură a societății tribale este primitivismul, lipsa de complexitate şi, implicit, slăbiciunea, pentru că atunci când se confruntă „cu necesitatea modernizării sistemului legislativ şi a reprezentării politice nu reuşeşte decât să cadă în tiranie”. Este, de asemenea, de o pasivitate intrinsecă, incompatibilă cu inițiativa şi spiritul întreprinzător al lumii occidentale. Clasificarea popoarelor cu ajutorul unor anumite noțiuni (activitate şi complexitate socială şi tehnologică) este un principiu fundamental al discursului suveran care a fost

moştenit în primul rând de presă.[744] Acest discurs absolvă „lumea civilizată” de orice responsabilitate sau empatie care altfel ar putea fi depozitată într-un popor „mai rezonabil”.

Astfel, răspunzând la întrebarea „Ce este de făcut?”, Kennan conchidea că „nimeni – nicio țară anume şi niciun grup de țări – nu doreşte sau n-ar trebui să se aştepte să ocupe întreaga regiune balcanică înnebunită, să îmblânzească popoarele sale întărâtate şi să le controleze până se calmează şi încep să-şi privească propriile probleme într-un fel mai ordonat”.[745] Ivo Banac a interpretat această declarație a noneuropenității Balcanilor drept baza politicii de neimplicare:

> De fapt, eseul său care recomandă neimplicarea nu prezintă niciun interes special, în afara opiniei oneste despre neapartenența Balcanilor la civilizația europeană. Acesta nu este un lucru minor şi, deşi ascuns în tabuuri culturale, reprezintă probabil motivul principal al rezervei şi indiferenței manifestate de Occident față de regiune în sine şi față de orice acțiune sau implicare în această parte a lumii.[746]

Au existat mai multe rațiuni practice pentru neimplicarea inițială a Occidentului, dar asta e o problemă complexă. Pretinsul caracter neeuropean al Balcanilor ar fi putut fi folosit pentru a legitima neimplicarea, dar n-a constituit cauza sa. În definitiv, acelaşi Occident n-a ezitat să intervină în Kuweit, stat neeuropean şi necreştin, dar bogat în petrol. De altfel, chiar neimplicarea occidentală în sine este o categorie problematică. Oricât de reținut s-a dovedit Occidentul fapt de înțeles – în a interveni direct într-un război în Iugoslavia, el nu a fost, cu siguranță, nici rezervat, nici indiferent, nici inactiv, nici măcar unanim în momentele în care țara s-a prăbuşit şi de-a lungul urâtului său divorț.

---

[744] Spurr, *The Rhetoric,* 61–68, 71–73.

[745] *The Other Balkan Wars,* 14.

[746] Ivo Banae, „Misreading the Balkans”, *Foreign Policy*”, nr. 93, iarna 1993–1994, 181.

Este absurd să refuzam responsabilitatea ambelor tabere, interna şi externă, precum şi a misionarilor care an aruncat Iugoslavia în dezintegrare şi să explicam situația grea ce a urmat prin „mentalități balcanice” şi „antipatii străvechi”. La fel de importante sunt motivele practice ale implicării finale a Occidentului în Iugoslavia. Multe dintre ele sunt determinate de considerații extrabalcanice: aria de influență şi viitorul NATO, rolul Statelor Unite ale Americii ca superputere militară globală, în special interesul său strategic în afacerile europene etc. Toate acestea sunt eufemistic învăluite într-un cuvânt din vocabularul diplomatic american foarte îndrăgit în ultima perioadă: credibilitate. Dacă exemplele din vechime folosesc la ceva, probabil că cel mai elocvent este comportamentul zeităților în timpul războiului troian, urmărindu-şi propriul joc în timp ce făceau balanța să se încline de-o parte sau de alta, fără să pretindă însă că ar fi făcut ceva pentru binele omenirii. Să nu uităm totuşi că erau zei!

În plus, mai există o nuanță care separă vest-europenii de omologii lor americani. În restul Balcanilor războiul din fosta Iugoslavie este cunoscut exclusiv sub numele de războiul iugoslav sau războiul din Bosnia. În vestul Europei este definit de obicei ca războiul din fosta Iugoslavie sau din Bosnia, deşi este menționat ocazional şi ca „războiul din Balcani”. În Statele Unite ale Americii războiul este de obicei generalizat ca „războiul balcanic”, deşi se face uneori mențiune la „războiul din fosta Iugoslavie”. Anumiți jurnalişti au mers atât de departe încât au eradicat istoria balcanică şi au redus-o la istoria Serbiei. Putem afla astfel că în iunie 1389, pe câmpia din Kosovo, „s-a petrecut primul masacru de la care a pornit toată istoria Balcanilor”[747]. N-are nicio importanță că, exceptându-i pe sârbi, bătălia de la Kosovo nu înseamnă cine ştie ce pentru celelalte națiuni balcanice care-şi au propriile bătălii de tipul Kosovo, diferite de acesta. Unul

[747] Michael Kelly, „Surrender and Blame”, *New Yorker*, vol 30, nr. 42, 19 decembrie 1994, 44.

din farmecele națiunilor balcanice – şi în acelaşi timp blestemul lor – este că au istorii incredibil de bogate şi dense, dar de regulă izolate. Cu excepția istoricilor, Kosovo a intrat în atenția publicului balcanic în acelaşi moment în care a atras şi interesul contemporanilor americani.

De ce trebuie ca acest război să fie „balcanic”? Războiul civil din Spania a fost spaniol, nu iberic sau sud-vest european; războiul civil din Grecia n-a fost niciodată balcanic; problema din nordul Irlandei este localizată corespunzător – nu e numită nici irlandeză, nici britanică, nici măcar engleză, cum de fapt este. Atunci de ce e folosit cuvântul „balcanic” pentru o țară în război care înainte de tristele evenimente chiar insista că nu este balcanică şi care n-a fost etichetată ca balcanică, ci considerată perla Europei Răsăritene de către suporterii săi vest-europeni? A devenit oare termenul de „balcanic” chiar atât de insultător *(Schimpfwört)* încât se speră că cei cărora le este atribuit să fie îngroziți? Psihologia ar trebui să-i convingă pe politicieni şi jurnalişti că povara unui stigmat colectiv n-a fost niciodată un bun mijloc de intimidare. Studii asupra metodelor sociale care au de-a face cu persoane stigmatizate au demonstrat că integrarea, mai degrabă decât izolarea, reprezintă soluția adecvată.[748]

Ar fi mult mai bine dacă aceasta criză iugoslavă, nu balcanică, ar înceta să fie explicată prin argumente care evocă fantome balcanice, antagonisme străvechi, şabloane culturale balcanice primordiale şi proverbiala harababură balcanică, fiind în schimb examinată potrivit aceloraşi criterii raționale pe care Occidentul şi le aplică sieşi: autodeterminarea în opoziție cu inviolabilul statu-quo, cetățenia şi drepturile minorităților, autonomia etnică şi religioasă, perspectivele şi limitele secesiunii, balanța între națiunile şi statele mari şi mici, rolul instituțiilor

---

[748] Chaim I. Waxman, *The Stigma of Poverty. A Critique of Poverty Theories and Policies,* Pergamon, New York, 1977, 124.

internaționale.[749] Este paradoxal să citeşti cum deplâng jurnaliştii americani scindarea societății lor (fenomen pe care ei îl numesc „balcanizare”), în timp ce politicienii americani şi aliații lor parafează virtuala – nu potențiala – balcanizare a Iugoslaviei prin adoptarea necondiționată a principiului autodeterminării. Asta nu înseamnă că trebuie să negam natura legitimă a procesului de secesiune şi autodeterminare, ci că e necesar să numim cu precizie fenomenele şi să avem o perspectivă clară a repercusiunilor lor. Este, desigur, o sublimă ironie să observi lideri ai unor societăți „purificate” din vestul Europei, la cincizeci de ani de la cel mai urât spectacol al lor, ridicându-şi mâinile cu oroare şi bombardând (în cuvinte şi în fapt, ascunzându-se în spatele „conducerii” americane) pe foştii iugoslavi pentru ocrotirea „diversității etnice”, de dragul protejării unui *Volksmuseum* multicultural într-un colț al Europei, după ce au dat undă verde unui proces total opus.

Mai exista şi o altă componentă menită să reliefeze posibilitățile geopolitice şi să prezinte balcanismul ca un discurs diferit de orientalism. Aşa cum am ilustrat anterior, înainte de secolul al XX-lea exista o atitudine ambiguă față de turci: o empatie aproape inconştientă cu conducătorii, amestecată cu tradiționala simpatie pentru creştini. Marea Britanie în special, prin atitudinea sa predominant antirusească, a susținut Imperiul Otoman ca o barieră împotriva expansiunii ruseşti. Această configurație geopolitică a fost în multe privințe moştenită de Statele Unite ale Americii, iar Turcia a devenit un factor important în alianța antisovietică din timpul războiului rece. Dar imaginea mustrătoare a creştinilor din Balcanii în suferință nu mai exista. Foştii creştini se aflau acum cu toții, în afară de greci, sub dominația „imperiului diavolesc” al comunismului. De altfel, discursul central s-a schimbat din religios în ideologic.

În plus, după cel de al doilea război mondial a devenit

---

[749] Susan L. Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*, Brookings Institution, Washington, D C., 1995.

ilegal să fie atacați deschis membrii unor rase diferite de rasa albă, religiile necreştine şi societățile neeuropene. Introducerea lui Kennan minimalizează, în consecință, rolul imperiului Otoman şi al turcilor în destinul istoric al Balcanilor: problemele curente izvorăsc din „trecutul tribal îndepărtat” şi au rădăcini „mai vechi decât secolele de dominație turcească”. În fine, „nu trebuie să fim prea aspri cu turcii”; în definitiv, „era mai multă pace când se aflau încă sub stăpânirea otomană decât după ce şi-au cucerit independența. (Nu vreau să spun că stăpânirea otomană a fost în toate celelalte privințe superioară celor ce au urmat.)”[750]

De fapt, nu este nimic de obiectat la aceste afirmații, nici din punct de vedere academic. şi nici politic. În primul rând, virtuțile imperiilor vor fi reevaluate critic după ce se vor fi încheiat două secole de îndoielnice realizări ale statelor-națiuni. Epitete ca „anomalie” alăturate imperiilor vor cădea în desuetudine în scrierile academice. Este timpul să se reconsidere cu smerenie efectele exportării statelor-națiuni în societăți care constituie un mozaic etnic şi religios şi să se creeze un mozaic de state-națiuni în locul unui mozaic de națiuni.[751] Smerenia este cu atât mai imperios cerută de aşa-numita creştere „organică” a societăților vest-europene în state-națiuni. Acest efect a fost rezultatul câtorva secole de inginerie socială, războaie etnice şi religioase şi expulzări (purificare etnică) care au însoțit procesul de centralizare declanşat de o fundamentală ostilitate față de eterogenitate şi care în final a dus la o politică relativ omogenă ce s-a dezvoltat organic în statele-națiuni moderne. Aceasta reprezintă o reducere evidentă a unui proces complex, dar este necesară pentru a expune pretențiile morale pe care le conține. În acelaşi timp, evidențiind opinia occidentală nu absolvim Balcanii de responsabilitățile lor. Este absolut

[750] *The Other Balkan Wars*, 14–15.

[751] Esther Benbassa, „Balkans: sortir du cadre des Etats-nations”, *Liberation,* 16–17 ianuarie 1993, 5.

nejustificat ca politicienii şi intelectualii balcanici să folosească Imperiul Otoman şi Turcia ca pe un confortabil țap ispăşitor pentru toate ghinioanele şi greşelile de conduită, să încerce să se definească prin demonizarea celorlalți, în acest caz apelând direct la orientalism. Se poate totuşi obiecta: Kennan a esențializat Balcanii transformând conceptul *Volksgeist*[752] al lui Herder în sintagma „fantoma balcanică" a lui Kaplan.

Este însă o poziție discutabilă la nivel epistemologic doar în măsura în care operăm cu ipostaza intelectuală a lui Kennan. Dacă el este contextualizat în structura unei continuități geopolitice imperialiste, nu va fi privit (sau nu va fi privit numai astfel) ca prizonierul unei tradiții de stereotipuri. Kennan se află eu siguranță în aceeaşi relație cu textele „balcaniste" ca oricare cititor față de un text scris, după cum a firma Wolfgang Iser. Textul, în formularea sa, este separat de lumea pe care o reprezintă, şi, ce este între paranteze e separat de realitatea din care face în mod normal parte" Oscilația continuă între cele două lumi produce o dublare bipolară, una afectând forma, cealaltă textul însuşi, în timp ce această dualitate serveşte la estetizarea ficțiunii în literatură datorită faptului că este un discurs esențialmente înscenat, ficțiunea în discursul filosofic (sau de alt tip) rămâne ascunsă şi de aceea poate fi supusă unor reguli cu aplicare practică, poate fi creată pentru un scop anume, într-un cuvânt poate fi falsificată.[753] Într-adevăr, „provocarea orientalismului este aceea a unui discurs cu implicații şi consecințe extratextuale şi nondiscursive complicate"[754]. Am adăuga noi, cu surse de acest tip. Kennan ar putea fi

---

[752] Spiritul popoarelor *(lb. germ.)*,.

[753] Wolfgang Iser, *Prospecting From Reader Response to Literary Anthropology*, Johns Hopkins University Press, Baltimore şi Londra. 1989, 238–241; Susan R.. Suleiman şi Inge Crosman, ed *„The Reader in the Text: Essays on Audience and Interpretation,* Princeton University Press, Princeton, N.J., 1980.

[754] Breekenridge şi Van der Veer, *Orientalism and the Postcolonial Predicament*, 5.

imaginat, din această perspectivă, fie ca un arhitect important, fie ca un purtător de cuvânt al unei atitudini politice. În modelul acesta, autoritatea este cea care modelează reprezentarea (sau îşi însuşeşte tipuri de reprezentare existente) ori de câte ori apare oportunitatea politică. Faptul că cineva operează în întregime cu aparatul conceptual al unui anumit discurs nu este deci rezultatul constrângerii acclui discurs, ci o alegere deliberată. În termenii lui Iser, este o „o mobilizare intenționată" operată de factorul activator."[755]

Astfel, Kennan este un exemplu de personaj aflat la răscruce, sau în mijlocul unei reacții în lanț complexe şi dialectice între cunoaşterea ca putere, a „discursului ca violență cu care facem lucrurile sau, oricum, ca o practica pe care le-o impunem", şi o configurație unde puterea (politică) cedează locul cunoaşterii, fiindcă cele două sunt „riguros indivizibile"[756]. Pentru a recurge la limbajul psihologiei sociale, John French şi Bertram Raven disting şase tipuri de putere socială: coercitivă, recompensatorie, legitimă, referențială, expertă şi informațională.[757] Puterea expertă porneşte de la ideea că ținta percepe agentul ca posedând o abilitate şi o putere superioare, în timp ce puterea informațională depinde în întregime de calitatea mesajului agentului, de puterea lui de convingere şi de logica argumentației sale. Puterea expertă şi cea informațională, de care face uz şi Kennan, sunt intensificate şi în acelaşi timp

---

[755] Wolfgang Iser, *The Fictive and the Imaginary. Chartering Literaiy Anthropology*, Johns Hopkins University Press, Baltimore şi Londra, 1993, xvii.

[756] Michel Foucault, *The Archaeology of Knowledge and The Discourse on Language,* Pantheon, New York, 1972, 229; Foucault, „Space, Power and Knowledge", Simon During, ed., *The Cultural Studies Reader,* Routledge, Londra şi New York, 1993, 169.

[757] J. Richard Eiser. *Social Psychology: Attitudes, Cognition and Social Behavior,* Cambridge University Press, Cambridge, 1986, 39; Alice H. Eagly şi Shelly Chaiken, *The Psychology of Altitudes,* Harcourt, Brace, Jovanovich, Orlando, Ha., J 993, 635–636.

poartă o dublă responsabilitate datorită țintei sale duble: factorii de decizie şi opinia publică. În confruntarea cu realitățile politice rigide şi lucrând în limitele şi cu modestele mijloace academice, putem doar spera să subminăm puterea informațională a autorității experte.

Aparținând în mod inextricabil Europei, din punct de vedere geografic, dar imaginați cultural drept „element de alterilale”. Balcanii au fost capabili să absoarbă convenabil un mare număr de frustrări materializate politic, ideologic şi cultural, provenite din tensiunile şi contradicțiile inerente regiunilor şi societăților din afara zonei balcanice. Balcanismul a devenit, în timp, un substitut tacit pentru descărcarea emoțională pe care o oferea orientalismul, scutind Occidentul de acuzațiile de rasism, colonialism, eurocentrism şi intoleranță creştină față de islam. În definitiv, balcanicii sunt în Europa, sunt albi, sunt predominant creştini, şi de aceea exteriorizarea frustrărilor asupra lor poate înşela obişnuitele prejudecăți rasiale şi religioase. Ca şi Orientul, Balcanii au servit drept depozitar al caracteristicilor negative împotriva cărora a fost construită o imagine pozitivă şi plină de sine a „europeanului” şi a „Occidentului”. Prin reapariția Estului şi a orientalismului ca valon semantice independente, Balcanii au rămas în robia Europei, un alter ego, acea parte necivilizată, întunecoasă, din interior Reflectând asupra geniului european, Agnes Heller susținea că „recunoaşterea realizărilor celorlalți a fost întotdeauna o parte integrantă a identității europene”, că „mitul Occidentului şi Orientului nu reprezintă o juxtapunere a civilizației cu barbaria, ci mai degrabă a unei civilizații cu o alta”, iar „identitatea culturală europeană (occidentală) a fost concepută atât etnocentrist, cât şi antietnocentrist”.[758] Dacă Europa a produs nu numai rasismul, ci şi antirasismul, nu numai misoginismul, ci şi feminismul, nu numai

[758] Agnes Heller, „Europe: An Epilogue?”, în Brian Nelson, David Roberts şi Walter Veit, ed., *The Idea of Europe: Problems of National and Transnational Identity,* Berg, New York şi Oxford, J992, 14.

antisemitismul, ci şi repudierea acestuia, atunci ceea ce poate fi numit balcanism încă nu şi-a găsit antiparticula complementară şi înnobilantă.

Bibliografie

Adanir, Fikret, „Tradition and Rural Change în Southeastern Europe During Ottoman Rule”, Daniel Chirot, ed., *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics & Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century,* University of California Press, Berkeley, 1989, 131–209.

Ahmad, Aijaz, *In Theory: Classes, Naţions, Literatures* Verso, Londra şi New York, 1992.

Ahmad, Feroz, *The Making of Modern Turkey*, Rout ledge, Londra şi New York, 1993.

Ahmed, Akbar S., *Postmodernism and Islam: Predicament and Promise,* Routledge, Londra şi New York, 1992.

Ahrweiler, Helene, *L'ideologie politique de I Empire byzantin,* Presses universitaires de France, Paris, 1975.

Ainlay, Stephen C., Gay lene Beekcr şi Lerita M, Coleman, cd., *The Dilemma of Difference: A Multidisciplinary View of Stigma,* Plenum Press, New York şi Londra, 1986.

Ajami, Fouad, „În Europe's Shadows”, *New Republic*, vol. 211, nr. 21, 21 noiembrie 1994, 29–37.

Akmian, P, Nerses, ed., *Das Armeniers Simeon aus Polen Reisebeschreibung An la gen und Koi of one*, *Zusammenfassung în deutscher Sprache*, Mechitarist Press, Viena, 1936.

Albert, Hartmut, „Kosova 1979, Albania Î 980: Observaţions, Experiences, Conversaţions”, Arshi Pipa şi Sami Repishti, ed., *Studies on Kosova*, East European Monographs, Boulder, nr 155, Columbia University Press, New York, 1984, 103–124,

Alcoranus Mahometicus… in die teutsche Sprache gebracht durch Salomon Schweigger, Nürnberg, 1616.

Alexander, James Edward, *Travels from India to England; comprehending a visit to the Burman Empire, and a journey through Persia, Asia Minor, European Turkey, & c, In the years 1825–26.*

Containing a chronological epitome of the late military operations in Ava; an account of the proceedings of the present mission of the Supreme Government of India to the Court of Tehran, and a summary of the causes and events of the existing war between Russia and Persia: with sketches of natural history, manners and customs, and illustrated with maps and plates, Purbury, Alien, Londra, 1827.

—, *Travels to the Seat of War in the East, through Russia and the Crimea, in 1829. With Sketches of the Imperial Fleet and Army, Personal Adventures, and Characteristic Anecdotes,* H. Colburn and R. Bentley, Londra, 1830.

Alexander, Ronellc, „On die Definition of Sprachbund Boundaries: The Place of Balkan Slavic", Norbert Reiter, ed., *Ziele und Wege der Balkan Jingu islik: Beit rage zur Tagung vom 2–6. Mărz 1081 în Berlin,* Otto Harrassowitz, Berlin, 1983, 13–26.

Alexandrescu-Derska Bulgaru, Marie Mathilde, „La politique demographique des sultans a Istanbul (1453–1496)", *Revue des etudes sud-ast europeennes,* 28, 1–4, Bucureşti, 1990, 4516.

Allcock, John B, şi Antonia Young, ed.. *Black Lambs and Grey Falcons Women Travellers în the Balkans*, Bradford University Press, Bradford, Anglia, 1991.

Amin, Samir, *Eurocentrism,* Monthly Review Press, New York, 1989.

—, *Unequal Development: An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism*, Monthly Review Press, New York şi Londra, 1976.

Ancei, Jacques, *Peuples et nations des Balkans*, A. Colin, Paris, 1930.

Anderson, Dorothy P., *Miss Irby and Her Friends,* Hutchinson, Londra, 1966,

Anderson, Matthew S., *The Eastern Question, 1774–1923* Macmillan, New York, 1966.

Andris, Ivo, *The Bridge on the Drtna*, University of Chicago Press, Chicago, 1977.

Angelomatis-Tsougarakis, Helen, *The Eve of the Greek Revival: British Travellers ' Perceptions of Early Nineteenth-Century Greece*, Routledge, Londra, 1990,

Antonin, Archim, *Poezdka v Rumeliyu,* Sankt-Peters burg, 1879.

Antonov-Polianski, Hristo, *Britanska bibliografija na Makedonija*, institut za natsionalna istorija, Skopje, 1966.

Archer, Laird, *Balkan Journal*, W. W. Norton, New York, 1944.

Amakis, George G., „The Role of Religion în the Development of Balkan Naționalism", *The Balkans în Transition: Essays on the Development of Balkan Life and Politics Since the Eighteenth Century,* Charles şi Barbara Jelavich. ed.5 University of California Press, Berkeley şi Los Angeles, 1963, 115–144

Asad, Talal, ed.,» *Anthropology and the Colonial Encounter,* Ithaca Press, Londra, 1973.
Ash, Timothy Garton, „Docs Central Europe Exist”, *New York Review of Books,* vol. 33, nr 15, 9 octombrie 1986, 45–52 (reluat în George Schopflin şi Nancy Wood, ed., *În Search of Central Emvpey* Polity Press, Cambridge, Marea Britanie, 1989,191–215).
—, „Eastern Europe: Apres Le Deluge, Nous”, *New York Review of Books,* vol. 37, nr. 13, 16 august 1990, 51–57.
—, „Prague: Intellectuals & Politicians”, *New York Review of Books,* vol. 42, nr. 1, 12 ianuarie 1995, 34–41.
Ash, Timothy Garton, Michael Mertes şi Dominique Moisi, „Let the East Europeans În! “, *New York Review of Books*, vol. 38, nr. 17, 24 octombrie 1991, 19
Atlas, James, „Name That Era; Pinpointing A Moment On the Map of History”, *New York Times*, 19 martie 1995, E, -E5.
Aucrbach, Erich, *Mimesis: the Representation of Reality in Western Literature*, Princeton University Press, Princeton, N.J., 1968.
Augustinos, Gerasimos, „Culture and Authenticity în a Small State: Historiography and Național Development în Greece”, *East European Quarterly*, vol. 23, nr. 1, 1989, 17–31,
Augustines, Olga, *French Odysseys: Greece în French Travel Literature from the Renaissance to the Romantic Era*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1994.
Ayverdi, Samiha, *Ne Idik ne Olduk*, Hiilbe Yayinlari, Istanbul, 1985.
Babic, Blagoje, „Collapse of Yugoslav Self-Management Society and a Possible Alternative”, *Medunarodnii problemi*, vol. 46, nr. 2, Belgrad, 1994, 205–228.
Badie, Bertrand şi Pierre Bimbaum, *The Sociology of the State*, University of Chicago Press, Chicago şi Londra, 1983.
Babinger, Franz, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927.
Bakic-Hayden, Milica, „Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia”, *Slavic Review*, vol. 54, nr. 4, iarna 1995, 917–931.
Bakic-Hayden, Milica şi Robert Hayden, „Orientalist Variations on the Theme «Balkans». Symbolic Geography în Recent Yugoslav Cultural Politics”, *Slavic Review,* vol. 51, nr 1, primăvara 1992, 1–15.
Bălan, Ion Dodu, *A Concise History of Romanian Literaturey* Editura Ştiințifica şi Enciclopedică, Bucureşti, 1981.
„Balkan Brinkmanship”, *New York Times*, 10 martie 1995, A2R.
„Balkanisierung”, *Meyers Enzyklopadisches Lex ikon,* Bibliographisches Institut, Lexicon verlag, Mannheim, Viena şi Zurich, 1971, 408.
The Balkans, Many Peoples, Mam Problems, USAFl, Madison, Wise.,

1944.
The Balkans, Together with Hungary, Royal Instilute of Internațional A Hairs, Londra, 1945.
Balkanskipesau Zora, Varna. 1913.
Balkan skile strant po patia ha pwmewte, Markisa, Sofia, 1993.
Banac, Ivo. „Milan Kundera i povratak Srednje Evrope”, *Gordogan,* vol. 9, nr. 1, 1987, 39-*6.
—, „Misreading Ihe Balkans”, *Foreign Policy,* nr, 93, iarna 1993–1994, 173–182.
Barac, Antun, *A History of Yugoslav Literature,* Michigan Slavic Studies, Ann Arbor 1976,
Baranyi, George, „On Truths în Myths”, *East European Quarterly,* vol. 15, nr. 3, septembrie 1981, 347–355.
Barnard, Frederick M „ „Culture and Civilization în Modern Times”, *Dictionary of the History of Ideas, S*cribner’s, New York, 3 973, vol. 1,613–621,
—, *Herder s Social and Political Thought from the Enlightenment to Nationalism,* Clarendon Press, Oxford, 1965.
Barthes, Roland, *Mythologies,* Editions du Seuil, Paris, 1957.
Barthold, W.—B. Spuler, „Balkhan”, *The Encyclopedia of Islam,* vol, 1, E. J. Brill, Leiden, I960, 1002.
Basset, Richard, *Balkan Hours: Travels în the Other Europe,* John Murray, Londra, 1990.
Beau jour, Felix, *Voyage militaire dans L ’Empire Ottoman, ou description de ses front ieres et de ses principals defenses, soit nature/les. so if artificielles, avec 5 cartes geographiques,* Firmin Didot, Pans, 1829.
Beck, Brandon H „Fr*om the Rising o f the Sun: English Images of the Ottoman Empire to 1715,* Peter Lang, New York, Bema, Frankfurtam-Main şi Paris, 1987.
Beck, Hans-George, Manoussos Manoussakas şi Agostino Pertusi, ed., *Venezia: Centro di mediazione tra Oriente e occidente (secoli XV-XV1): Aspetti e problemi,* L. S. Olschki, Florența, 1977.
Becker, Gaylene şi Regina Arnold, „Stigma as a Social and Cullural Construct”, Stephen C. A inlay, Gaylene Becker şi Lerita M Coleman, ed., *The Dilemma of Difference: A Multidisciplinary View of Stigma*, Plenum, New York şi Londra, 1986, 40–58,
Behar, Cem, *Nuptiality and Marriage Patterns în Istanbul (1885–1940),* Bogați University Research Papers, Istanbul, 1985.
—, „Polygyny în Istanbul, 1885–1926’\ *Middle Eastern Studies,* vol 27, nr. 3, iulie 1991, 47786.
Behinova, Ven ți slava, ed, *Balgariia prezpogleda na ceşki…,* Izdatefstvo na Otecestveniia Front. Sofia, 1984.

Bell, John D *Peasants în Power Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian Național Union, 1899–1923,* Princeton University Press, Princeton, N.J., J977.
Belon, Pierre, *Les observațions da piasters singularitez et chases memora Me s, trouvees en Grece, Asie, ludee, Egypte, Arabic a litres pays as Iranges, redigees en trois Hires, par Pierre Bel on du Mans,* Paris, 1553.
Benbassa, Esther, „Balkans: sortir du cadre des Etats-nationsu, *Liberation,* 16–17 ianuarie 1993, 5
Benoist, Joseph-Roger de, *La balkanisation de I Afrique occidentale franqaise,* Les nouvelles editions afrieaines, Dakar, Abidjan şi Lome, 1979.
Berdyaev, Nicolas, *Leontiev,* Geodrey Bless, Centenary, Londra, 1940 (publicat prima dată sub titlul *Konstantin Leont'ev,* Y.M.CA., Paris, 1926).
Berend, Ivân şi Gyorgy Ranki, *Economic Development în East-Central Europe în the Nineteenth and Twentieth Centuries,* Columbia University Press, New York şi Londra, 1974.
Berisha, Sali, „The Democratic Party Has Kept Its Word", *Rilindja Demokratike,* 7 martie 1995; de asemenea în FBIS-EEU-95–049, 14 martie 1995.
Berkes, Niyazi, *The Development of Secularism în Turkey,* Megill University Press, Montreal, 1964.
Turkish Naționalism and Western Civilization: Selected Essays ofziya G oka Ip, Greenwood Press, Westport, Conn, 1981.
Berkovici, Konrad, *The Incredible Balkans,* Lor mg and Mussey, New York, 1932,
Bernal, Martin, *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization,* vol. I, *The Fabrication of Ancient Greece 1785–1985,* Rutgers University Press, New Brunswick, N.J., 1987.
Bemath, Mathias, „Siidosteuropaische Geschichte als gesonderle Disziplin*forschungenzurosteumpaischen Geschichte,* vol. 20, Siidosteuropa-lnstitut, Berlin şiO. Harassovitz, Wiesbaden, 1973,135–145.
Beschreibung einer Legation and Reiser von Wien aus Osterreich auff Constantinopel.. Itzund a her în Druck verfertiget durch M. Franciscum Otnichiutn, 1m Fursterlichen Meeklenburgisehen Hofhager, Gustrow, 1582.
Beschreibung der Ret sen des Reinhold Lubenau, Herausgegeben von Wilhelm Sahm, partea a 2-a, Konigsberg, 1930
Bezsonov, P., *Nekotorfe cert! putesestviia Yu A. Vene lina* v *Bolgariiu,* Moscova, 1857.
Biberaj, Llez, „Albania's Road to Democracy", *Current History,* vol. 92,

nr 577, 19–22.
—, „Kosova: The Balkan Powder Keg”, *Conflict Studies,* nr. 258, 1993, 1–26,
Bihliographie d etudes balkaniques, 1–20, Institut d’etudes balkaniques, C1BAL, Sofia, 1968–1987.
Bidney, David, „Myth, Symbolism, and Truth”, Thomas A. Sebeok, ed., *Myth: Symposium,* American Folklore Society, Philadelphia, 1955, 1–14.
Bisanzio e V Italia: raccolta di studi în memoria di A go st în o Pertusi, Vita e pensiero, Milano, 1982.
Black, Jeremy, *The British and the Grand Tour*, Croom Helm, Londra, 1985.
Bloom, Harold, *The Western Canon: The Books and School of the Ages,* Harcourt Brace, New York, 1994.
Blount, Henry, *A Voyage into the Levant: A Breife relation of a Journey lately performed by Master H.B. Gentleman, from England by the way of Venice, into Dalmatia, Sclavonia, Bosnah, Hungary, Macedonia, Thessaly, Thrace, Rhodes and Egypt, unto Gran Cairo: with particular observațions concerning the moderne condiție of the Turkes, and other people under that Empire,* Andrew Crooke* Londra, 1636.
Bodca, Cornelia şi Hugh Scton-Watson, ed., *R W. Setonwatson şi românii, 1906–1920,* voi. 2, Editura Ştiințifică şi Enciclopedica, Bucureşti, 1988.
Bolintineanu, Dimitrie, *Calatorii pe Dunăre şi în Bulgaria,* Tipografia națională a lui Josip Romanow, Bucureşti, 1958.
Bolliac, Cezar, *Libertatea,* nr. *6,* 13, 14, 15, 17 aprilie 1871.
Booth, John L. C., *Trouble în the Balkans,* Hurst and Blackett, Londra, 1905.
Boppe, Auguste, *Journal et correspondence de Gedoyn „le Turc”, consul de France a Alep (1623–1625),* Paris, 1909.
Bora, Tanil, „Turkish Național Identity, Turkish Naționalism and the Balkan Problem”, Giinay Goksu Ozdogan şi Kemâli Saybaşili, ed, ? *Balkans: A Mirror of the New Internațional Order*, ERLN, Istanbul, 1995, 101–120.
Borchardl, Felix, „Beriin-Bagdad. Mitteleuropa und dernahe Orient”, *Balkan und Orient,* Verlag Fritz Hirschberg, Berlin, 1916/1917, 7–10.
Boscowich, R. J., *Journal d’un voyage de Constantinople en Pologne, fait a la suite de son excellence Mr Jag. Porter, ambassadeur d’Angleterrepar…* Grasset, Lausanne, 1772. (Boscovich Ruggiero Giuseppe» *(jiotnaiedi un Vtaggio da Cons luni inopoh în Polonia dell abaie…* Giordano Editore, Milano, 1966).

Botiner. Helmut, *England greift nach Siidost-Europa (Wirtschaftficher Tatbestand und Folgerungen)* Adolf Luser Verlag, Vicna şi Leipzig, 1939.

Boue, Ami, *Recueil d iiineraires dans la Turquie d'Europe: Details geographiques, topographiques et statistiques sur cei empire*, W. Braumiiller, Vicna, 1854.

—, *La Turquie d 'Europe ou observațions sur la geographic, la geologie, l'histoire naturalle, la statistique, les moeurs, les coutumes, l'archeologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvemements divers, le clerge, lilistoire et l'etat politique de cet empire*, vol. 1–4, Arthus Bartrand, Paris, 1840.

Bracciolim Francesco, *La Bulgheria Convertita: Poema Heroica*, Roma, 1637.

Braitsford, H. N., *Macedonia: Its Races and Their Future,* Methuen, Londra, 1906.

Braude, Benjamin şi Bernard Lewis, ed., *Christians and Jews în ihe Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, vol. 1, Holmes & Meier, New York şi Londra, 1982.

Braun, M., *Die Slawen auf dem Balkan bts zur Befreiung von der tiirkischen Herrschaft,* Leipzig, 194 L

Breekenridge, Carol A. şi Peter van der Veer, cd., *Orientalism and the Postcolonial Predicament: Perspectives on South Asia*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1993.

Brodsky, Joseph şi Vaclav Havel, „ «The Post-Communist Nightmare», An Exchange", *New York Review of Books,* vol. 41, nr 4, 17 februarie 1994, 28–30.

Brooke, Michael Z, *Le Play, Engineer and Social Scientist: The Life and Work of Frederic Le Play,* Longmans, Harlow, 1970.

Brown, Edward, M. D., *A Brief Account of Some Travels în divers Paris of Europe, Viz. H ungaria, Servi a. Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinihia, Caniiola and Friuli. Through a great part of Germany, and The Low Countries. Through Marca Trevisana, and Lombardy on both sides of the Po. With some observațions on the Gold, Silver Copper, Quick-Silver Mines, and the Baths and Mineral Waters în Those Parts, As also, the Description of many Antiquities, Habits, Fortifications and Remarkable Places. The Second Edition with many Additions,* Benj. Tooke, Londra, 1685.

Brown, L, Cari, ed., *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint în the Balkans and the Middle East*, Columbia University Press, New York, 1995.

Bruner, Jerome S., Jacqueline J Goodnow şi George A. Austin, *A Study of Thinking,* Transaction Books, New Brunswick, NJ. şi Oxford, 1986.

Brusten, Manfred şi Jurgen Hohmeier, ed *„Stigma listening: Zurproduktion gesellschafilicher Randgruppen,* Hermann Luchterhand Verlag, Neuwied şi Darmstadt, 1975,
Burmcister, H-P., F Boldt, Gy, Meszâros, ed., *Mitteleuropa – Traum oder Trauma? Oherlegungen zum Selhstbild enter Region,* Temmen, Bremen, 1988.
Busbecq, Ogier de, A., *Cixlenii Busbequii omnia quae extant: Legal tones Turcicae epistolae quatuor,* Bx ofticina Elzevirian a, Amsterdam, 1660
Byron, Robert şi David Talbot Rice, *The Birth of Western Painting A History of Color, Form and Iconography illustratedfrom the Paintings of Mistra and Mount Aihos, of Giotto and Duccio, and El Greco*, A* A. Knopf, New York, 1931.
Calinescu, Matei, „How Can One Be a Romanian", *Southeastern Europe,* vol. 10, nr. 1, 1983,25–36.
—, „«How can one be what one is?» Reflections on the Romanian and the French Cioran", manuscris, 1995, 41 pp.
—, „Ionesco and *Rhinoceros*: Personal and Political Backgrounds", *East European Politics and Societies,* vol. 6, nr. 3, 1995,397–399.
— „Romania's 1930's Revisited", *Salmagundi,* vol. 97, iarna 1993, 134–151.
Callimachus, Philippus, *Fillippi Callimachi Experientis ad Innocentium octavum Pontificem maximum... de hello Turcis inferendo oratio*, Frankfurt, 1601.
Cambridge History of English Literature, vol. 14, Cambridge, 1922.
Caragiale, Ion Luca, *The Lost Letter and Other Plays,* Lawrence and Wishart, Londra, 1956.
Oeuvres Choisies: Theatre, Editions „Le Livre", Bucureşti, 1953
Carre, John le, *The Night Manager*, Ballantine, New York, 1993.
Carrier, James G., *Occidentalism: Images of the West,* Oxford University Press, New York, 1995.
„Occidentalism: the world turned upside-down", *American Ethnologist,* vol. 19, nr. 2, mai 1992, 195–212.
Carte der Europa ischen Turkey nebst einern Theile von Kleinasien în XXI Slattern: Nach den besten Hulfsquellen entworfen und gezeichnet dutch den k.k. Oherst lieu tenant Franz von Weiss, Herausgegeben von dem k.k. osierreichischen Genera Iquaruermeisterstabe în Jahre. Viena, 1829.
Carter, Francis W., „Introduction to the Balkan Scene", *An Historical Geography of the Balkans,* Academic Press, Londra, 1977, 1–24.
Carver, Robert, „Despair among the dervishes: The role of fundamentalism în Turkey", Ti*mes Literaiy Supplement* 3* februarie 1995, 13.

Case, Ellis, „He Hears America Sinking”, *New York Times Book Review,* 27 martie 1994, 11
Castellan, Georges, *Histoire des Balkans: XIVe-XXe siecles,* Fayard, Paris, 1991.
Qetinler, Yilmaz, *Su Bizim Rtimeli,* Milliyet Yaninlari, Istanbul, 1994.
Cetnarowiez, Antoni, *Tajna diplomacja Adama Jerzego Czartoryskiego na Balkanach: Hotel Lambert a kryzys serhski 1840–1844,* Nakladem Uniwcrsytelu Jagiellonskiego, Cracovia, 1993,
Chakrabarty, Dipesh, „Postcoloniality and the Artifice of History: Who Speaks for «Indian» Pasts?”, *Representations,* vol. 37, iarna 1992, 342–369.
—, „Radical Histories and Question of Enlightenment Rationalism: Some Recent Critiques of Subaltern Studies”, *Economic and Political Weekly*, 8 aprilie 1995, 751–759,
Chamberlain, M. E „*Decolonization: The Fall of the European Empires*, Basil Blackwell, Oxford, 1985.
Charanis, Peter, *Studies on the Demography of the Byzantine Empire,* Variorum, Londra, 1972.
Chateaubriand, Franțois-Rene, vicomtc de, *Itinera ire de Paris a Jerusalem et de Jerusalem a Paris*, Le Normant, Paris, 1812 (ediția a doua).
Cihaeev, P A „*St ran Ița o vostoke*, Glavnaia redaktiia vostocinoi literaturi izdatelstva „Nauka”, Moscova, 1982.
—, *Asie Mineure: Description physique, clitnatologie, zoologie. Botanique. geologie, statistique et aixheologie de cette con tree,* Paris, 1853–1869.
—, *Une page sur I ’Orient,* Paris, 1868.
Chishull, Edmund, *Travels în Turkey and hack to England: By ihe late Reverend learned Edmund Chishull,* W. Boyer, Londra, 1747.
Christie, Agatha, 77ie *Secret of Chimneys,* Dell, New York, 1975.
Christoff, Peter K., *An Introduction to Nineteenth-Century Russian Slavophilism: a study în ideas,* 4 vol., Mouton, Gravenhage, 1961–1991.
—, *The Church în the Christian Roman Empire,* Macmillan, New York, 1956
Cioran, Umil M., *History and Utopia*, trad. Richard Howard. Seaver, New York, 1X7.
—, *Schimbarea la față a României.* Humanitas, Bucureşti, 1991.
—, *The Temptation to Exist,* trad. Richard Howard, Quadrangle, Chicago, 1968.
Clarke, Edward Daniel, *Travels în Various Countries of Europe, Asia and Africa,* Cadell and Davies, Londra. 1814.
Clarke, James F., *Bible Societies, American Missionaries, and the*

Național Revival of Bulgaria, Amo, New York, 1971.
— *Bulgaria and Sa Ionica in Macedonia*, American Board of Commissioners for Foreign Missions, Boston, 1895,
—, *The Pen and the Sword: Studies în Bulgarian History,* Last European Monographs, Boulder, CO., nr. 252, Columbia University Press, New York, 1988.
The Clash of Civilizations? The Debate (A Foreign A ffairs Reader), Council on Foreign Relations* New York, 1993.
Clifford, James, *The Predicament of Culture: Twentieth Century Ethnography. Literature and Art,* Cambridge University Press, Cambridge, 1988,
Clifford, James şi George E Marcus, ed., *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography,* University of California Press, Berkeley şi Los Angeles, 1986.
Clogg, Richard, „Benjamin Barker's Journal of a Tour în Thrace (1823) ", *University of Birmingham Historical Journal,* vol. 12, nr, 2, 197L
Clogg, Richard, ed., *Balkan Society în the Age of Greek Independence,* Macmillan, Londra, 1981.
Codrescu, Teodor, *O călătorie la Constantinopol,* laşi, 1844; Ion loncscu de la Brad, *Excursion agricole dans la plaine de la Dobrodja*, Imprimerie du journal de Constantinople, Istanbul, 1850.
Cohen, Roger, „A Balkan Gyre of War, Spinning Onto FihrT, *New York Times,* secțiunea a 2-a, 12 martie 1995, I, 24–25.
— „În the Dock: Balkan Naționalism", *New York Times,* 30 aprilie 1995* Hj.
Coleman, Lerita M., „Stigma: An Enigma Demystified", Stephen C. Ainlay, Gaylene Becker şi Lerita M. Coleman, ed „Th*e Dilemma of Difference: A Multidisciplinary View of Stigma, P*lenum Press, New York şi Londra, 1986, 211–232.
A Collection of Modern and Contemporary Voyages and Travels: Containing, I. Translations from foreign languages, of voyages and travels never before translated. II. Original voyages and travels never before published. 111. Analyses of new voyages and travels published în England, R. Phillips, Londra, 1805–18U9.
Colombo, John Robert şi Nikola RoussanoflT, *The Balkan Range,* Hounslow, Toronto, 1976.
Connor, Walker, *The Național Question în Marxist-Leninist Theory and Strategy,* Princeton University Press, Princeton, N.J., 1984.
Conrad, Joseph, *Notes on Life and Letters,* Books for Libraries Press, Freeport, N.Y, 1972 (reeditare a edițieidin 1921 de la Doubleday).
Copans, Jean şi Jean Jamin, cd., *Aux origines de I 'anthropologic franțaise: Les memo ires de la Societe des observateurs de 17ωmme en I an VIII,* Le Sycomore, Paris, 1978.

Coppin, Jean, *Le bouclier de I Europe ou la guerre satnte, contenant des avis poliii ques et chretiens, quipeuvent servi r de I uni ie re aux rois et aux souverains de la Chretiente, pour guarantir leitrs estats des incursions des Tures et reprendre ceux qu ils ont usurpe sur eux. A vec une relation de voyages faits dans la Turquie, la Tltebaide et la Barbarie,* Lyon, 1660,
Corradi, Giuseppe, „Balcanica, penisola”, *Grande Dizionario Enciclopedica UTET*, vol. 2, Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torino, 1993,786–790.
Couloumbis, Theodore A. şi Thanos Veremis, „În Search of New Barbarians: Samuel P. Huntington and the Clash of Civilizations”, *Mediterranean Quarterly*, iarna 1994, 36–44.
Cousinery, Esprit-Mary, *Voyage dans la Macedoine contenant des recherches sur I his tot re, la geographie et les antiquites de ce pays*, Imprimerie royale, Paris, 1831,
Covel, John, Early *Voyages and Travels în the Levant. II. Extracts from the Diaries of Dr. John Covel, 1670–1679*, Hakluyt Society, Londra, 1893.
Cox, Samuel S., *Diversions of a Diplomat în Turkey*, Charles L. Webster, New York, 1887.
Crampton, Richard J., *Eastern Europe în the Twentieth Century*, Routledge, Londra şi New York, 1994.
A Short History of Bulgaria, Cambridge University Press, New York, 1987.
„Credit Menamara în Winning the Cold War”, *New York Tunes*, 14 aprilie 1995 Al4.
Curtis, William lileroy, *The Turk and His Lost Provinces*, Fleming H, Revel, Chicago, New York şi Toronto, 1903.
Cvetkova, Bistra, ed., *Frenski pdtepisi za Balkanite, XV-XVIII* v\, Nauka i izkustvo, Sofia, 1975.
Frenskipdtepisi za Balkanite. XIX v, Nauka i izkustvo, Sofia, 1981
Cvijic, Cristopher, *Remaking the Balkans.* Royal Institute of Internațional Affairs, Londra, 1991.
Cvijic, Jovan, *La peninsule halkanique geographic humaine*, A. Colin, Paris, 1918 (trad, sârba: *Balkansko poluostrvo i jit nosloven skv zemije,* Belgrad, 1922).
— *Makedonskie slav lane. E în ograficeskie issledovaniya,* Siavianskaya bibliotcka, Petrograd, 1906.
Daglarca, Fazâl Hiisnii, *Selected Poems,* trad. Talat Sait Halman, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1969.
Dakin, Douglas, *British and American Philhellenes*, Idryma Meleton Hersonesou tou Aimou, Satonic, 1957.
Dako, Christo A „Albania: Th*e Master Key to the Near East,* li. L.

Grimes, Boston, 1919.
Dako, Christo A. şi Dhimitri Bala, *Albania s Rights, Hopes and Aspirations. The Strength of the Național Consciousness of the Albanian People*, Boston, 1918.
Dako, Christo A, şi Mihal Grameno, *Albania s Rtghis and Claims to Independence and Territorial Integrity,* Boston, 1918,
Danciov, N. G. şi 1. G. Danciov, *Bălgarska ențiklopediia*, Knigoizdatelstvo St. Atanasov, Sofia, 1936.
Danova, Nadia, *Naționalniiat vapros v grățkite politice ski programi prez XIX vek,* Bălgarska Akademiia na Naukite, Sofia, 1980.
Danova, Nadia, Vesela Dimova, Maria Kalițin, ed., *Predstavata za ftdrughiia' na Balkanite*, Akademicino izdatelstvo „Marin Drinov", Sofia, 1995.
Darkot, Besim, „Balkan", *Islam Ansiklopedisi,* Maarif Maatbasi, Istanbul, 1943,280–283.
David, Zdnek, „Bohemian Utraquism în the Sixteenth Century: The Distinction and Tribulation of a Religious «Via Media» ", *Communio Viatorum*, vol. 35, nr. 3, 1993.
Davison, Roderic H „ „Britain, the Internațional Spectrum, and the Eastern Question, 1827–1841", Ne*w Perspectives on Turkey,* nr. 7, primăvara 1992, 195–231 –, „The Image of Turkey în the West în Historical Perspective", *Turkish Studies Association Bulletin,* nr. 1, 1981, 1–6 –, „Where is the Middle East?", *Foreign Affairs,* iulie 1960,665–675.
Degerando Joseph-Marie, *The Observațion of Savage Peoples*, University of California Press. Berkeley şi Los Angeles, 1969,
Deliradev, P., *Ot Korn de Eminc (po biloto na Stara-p! anina),* Sofia, 1934.
Denida, Jacques. *Of Grammatology.* trad. Gayatri Chakravorty Spivak, Johns Hopkins University Press, Baltimore şi Londra, 1976.
—, *The Other leading Reflections on Today s Europe,* trad, Pascale-Anne Brault şi Michacl B. Naas, indiana University Press, Bloomington şi Indianapolis, 1992,
—, *Speech and Phenomena, and Other Essays on Husserl s Theory of Signs,* trad. David B. Allison, Northwestern University Press, Evanston, 111., 1973.
—, *Writing and Difference,* trad. Alan Bass, University of Chicago Press, Chicago, 1978.
De Windt, Harry, *Through Savage Europe: Being the Narrative of a Journey Undertaken as Special Correspondent of the „Westminster Gazette" Throughout the Balkan States and European Russia,* T Fisher Unwin, Londra, 1907.
Dimitrov, Straşimir, „Za iuruşkata organizațiia i roliala î v

etnoasimilaționnitc proțesi”, *Vekove,* vol. 1–2, 1982, 333.
Dimitrova, Snezhana, „Jovan Cvijic za perifenyata i tsentâra*balkanistic Forum,* voL 3, nr 1, 1994, 5–16.
Dirlik. Arif, „The Postcolonial Aura: Third World Criticism în the Age of Global Capitalism”, *Critical Inquiry,* vol. 20, iarna 1994, 328–356,
Djordjevic, Dimitrije, „Migrations During the 1912–1913 Balkan Wars and World War One”, *Migrations în Balkan History*, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrad, 1989, i 15–130,
Djordjevic, Dimitrije și Stephen Fischer-Galali, *The Balkan Revoluționary? Tradition,* Columbia University Press, New York, 1981.
Dnevniie zapiski poczdki v KonstantinopoF A. G. Krasnokuțkogo v 1808 godu, V Tipografii S. Salivanovskago, Moscova, 1815.
Donccv, Donceo, *Fizice ska i soția I no -ikon om i ceska gheografiia na Bdigariia,* Slovo, Veliko Târnovo, 1994.
Donia, Robert J, și John V. A. Fine, jr., *Bosnia and Hercegovina: A Tradition Betrayed,* Columbia University Press, New York, 1994.
Dopmann, Hans-Dieter, „Die Christenheit auf dem Balkan im Spiegel deutsehsprachiger Literatur des 19. Jahrhunderis”, Josip Matesic și Klaus Heitmann, cd., *Sudos (europa în der Wahmehmung der deutschen Offenllichkeit vom Wiener Kongress (1815) bis zum Pariser Frieden (ÎH56),* Sudostcuropa-Gesellschaft, München, 1990, 19–32.
Dostian, Inna S „Ro*ssiia i balkanskii vopros. Iz istorii russko-balkanskih politeceskih sviazei v* pe*rvoi trele XIX v., N*auka, Moscova, 1972.
—, *Russkaia ohșcestvennaia misii balkanskie narodî: or Radt șc ev a de dekabristov,* Nauka, Moscova, 1980.
Douglas, Mary, *Purity and Danger An Analysis of Concepts of Pol ut ion and Taboo*, Penguin, Harmondsworth Middlesex, Anglia, 1970 (prima ediție în 1966).
Ed. *Rides and Meaning. The Anthropology of Everyday Knowledge*, Penguin, Harmondsworth, Middlesex, Anglia, 1973.
Douglas, Mary și David Hull, ed., */low Classification Works: Nelson Goodman among the Social Sciences,* Edinburgh University Press, Edinburgh, 1992.
Doyle, Michael W „Em*pires, C*ornell University Press, Ithaca și Londra, 1986.
Drag ano v, Mincio, ed., *Narodopsihologhiia na bulgărite: Antologiia,* Oteecstven front, Sofia, 1984.
Driesch, Gerardus Cornelius, *Historia magnae legationis Caesareae, aquam fortuna tissi mis Caivli VI, auspicius Augustum imperantis post beinalis belli confectionem suscepit ilustrissimus et excellentissimus S R. I. comes Damian us Hugos Virmontius, maximi*

Caesaris primus nuper ad Passarovicium caduceator ejusdemque magnus postea ad Portam Orator, Viena, 1721.
Droulia, Loukia, „Les relations de voyages source historique pour les pays du Levant (XVe au XIXe s.), *Relations et influences reciproques entre grecs et bulgares, XVliie-XXe stecle*, Salonic, 1991, 181–186.
„La revoluţion franţaise et *V* image de la Grece", *La revoluţion franţaise et Thellenistne contemporain*t Atena, 1989.
Duala-M'bedy, Munasu, *Xe no logic: Die Wissenschaft vom Fremden und die Verdrăngung der Humanitat în der An fhmpologic,* Verlag Karl Alber, Freiburg şi München, 1977.
Duben, Alan şi Cem Behar, *Istanbul Households: Marriage. Family and Fertility*, *1880-J940,* Cambridge University Press, Cambridge şi New York, 1991.
Du Bois, W. E. B., *Color and Democracy: Colonies and Peace,* Harcourt Brace» New York, 1945.
Duden: Das grosse Worterbuch der deutschen Sprache în sechs Banden, Bibliographisches Institut, Mannheim, 1976.
Durham, Mary Edith, *The Burden of the Balkans*, Edward Arnold, Londra, 1905.
—. *The Sarajevo Crime,* George Allen and Unwin, Londra, 1925.
—, *Some Tnbai Origins, Laws and Customs of the Balkans,* George Allen and Unwin, Londra, 1928,
—, *Twenty Years of Balkan Tangle,* George Alien and Unwin, Londra, 1920.
During, Simon, ed. *The Cultural Studies Reader*, Routledge* Londra şi New York, 1993.
Duroselle, Jean-Baptiste, *Europe: A History of Us Peoples,* Viking, Londra, 1990,
Durrell, Lawrence, *Esprit de Corps: Sketches from Diplomatic Life*, Faber and Faber, Londra, 1990
—, *The Durrell-Miller Letters, 1935–1980** New' Directions, Newr York, 1988.
Van der Dussen, Jan şi Kevin Wilson, ed., *The Histoty of the Idea of Europe*, Routledge, New York, 1995.
Duţu, Alexandru, „Die Imagologie und die Entdeckung der Alterilaf, *Kulturbeziehungen în Mittelund Osteuropa în 18. and 19. JahrhunderU* Berlin, 1982,257–263.
„The Mental Substratum of the Cultural Activity", *Revue des etudes sud-est europcennes,* vol. 28, nr. 1–4, 1990, 3–10.
„Naţional and Regional Identity în Southeast Europe, Gunay Goksu Ozdogan, Kemâli Saybaşili, ed., *Balkans: A Mirror of the New Internaţional Order*, EREN, Istanbul, 1995, 75–84.
Dyserinck, Hugo, „Komparatistische Imagologie. Zurpolitischen

Tragweite einer europaischen Wissenschaft von der Literaturi Hugo Dyscrinck şi Karl Ulrich Syndram, cd., *Europa und das naționale Selbstverständnis: Imagologische Probleme în Literatur, Kunsi und Kultur des 19. und 20. Jahrhunderts,* Bouvicr, Bonn, 1988, 13–38.
Eagly, Alice H. şi Shelly Chaiken, *The Psychology of Attitudes*, Harcourt, Brace, Jovanovich, Orlando, Fla., 1993,
Hberhard, Win fried, Hans Lemberg, Hemz-Dieter Heimann şi Robert Luft, ed., *Westmitieleuropa. Os t mitteleuropa. Vergleiche und Beziehungen: Festschrift fur Ferdinand Seibt zum 65. Gehurtstag?* R. Oldenburg, München, 1992.
Ebermann, Richard, *Die Turkenfurcht, ein Beitrag zur Geschichte der offent lichen Meinung în Deutschland wall rend der Reformationszeit*, C. A. Kracmmercr, Halle, 1904.
Edward Lear în Greece. Expoziție împrumutată de la biblioteca Gennadi us, Atena, şi Meriden Gravurc, Meriden, Conn, 1971.
Hhrenprcis, Marcus, *The Soul of ihe East: Experience and Reflections*, trad, Alfhild Huebsch, Viking Press, New York, 1928 (prima ediție, Hugo Gebers For lag, Stockholm, 1927).
EickhofT, Hkkchard, *Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendiand*, De Gruyter, Berlin, 1966.
—, *Venedig, Wien und die Qsmanen,* München, 1970.
Eiiser, J. Richard, *Social Psychology-: Attitudes, Cognition and Social Behavior,* Cambridge University Press. Cambridge, 1986
Eisner, Robert, *Travels to an Antique Land: The History and Literature of Travel to Greece,* University of Michigan Press, Ann Arbor, 1991.
—, Lilenkov, Ivan şi Rumen Daskalov, *Zaşto sme takiva? V tarsene na băigarskata kuiturna identicii) ost,* Prosveta, Sofia, 1994.
—, Liliridge, Arthur, *Mucha: The Triumph of Art Nouveau,* Editions Pierre TerraiL Paris, 1992.
Encyclopedia of American Foreign Policy, Scribner's, New York, 1978.
Engel, Claire-Kliane, *Les ecrivains et la montagne*, Delagrave, Paris, 1934.
—, *La litierature alpestre en France et en Angleterre aux JSe et 19e siecles,* Chambery, 1930
Engels, Fricdrich, „The Turkish Question, Karl Marx: şi Friedrich Engels, *Collected Works,* trad. Richard Dixon *et aL,* vol. 12, Internațional Publishers, New York, 1975, 22–28.
English and Continental Views of the Ottoman Empire, 1500–1800, William Andrews Clark Memorial Library, Los Angeles, 1972.
Enzensberger, Hans Agnus, Ryszard Kapuscinski şi Adam Kxzeminski, „Back to the Future”, *New York Review of Books,* vol. 41, nr. 19, 17 noiembrie 1994, 41–48.
Erguder, Ustun, „Turkiye ve Balkan Gerțegi”, *Bulkanlar*, EREN*

Istanbul, 1993, 35–38.
Etat economique des pays balkamqites, 2 vol., Edition de Plnstitut balkanique, Belgrad, 1938.
Fabian, Johannes, *Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object*, Columbia University Press, New York, 1983.
Federici, Silvia, cd., *Enduring Western Civilization: The Construction of the Concept of Western Civilization and Its „Others”*, Pracger, Westport, Conn., 1995.
Feher, Ferenc, „On Making Central Europe”, *Easteni European Politics and Societies*; vol. 3, nr. 3, toamna 1989, 412–447.
Feher, Ferenc şi Agnes Heller, *Eastern Left, Western Left: Totalitarianism, Freedom and Democracy*, Humanities, Atlantic Highlands, N.J., 1987.
Ferriman, Z. Duckett, *Greece and the Greeks,* James Pott, New York, 1911.
Filimon, loannis, *Dokimion peri tis Fdikis Etairias*, Nauplion, 1834.
Fine, Jr., John V. A., *The Late Medieval Balkans A Critical Survey fmm the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest,* University of Michigan Press, Ann Arbor, 1987.
Fischer-Galaii, Stephen, Radu R. Florespu şi George R. Ursul. ed.7 *Romania Between East and West: Historical Essays în Memory of Constantin Giurescu,* East European Monographs, nr. 103, Columbia University Press, New York, 1982.
Fisher, Sydney Nettleton, *The Foreign Relations of Turkey 1481–1512*, University of Illinois Press, Urbana, 1948.
Florescu, Radu, *Dr acida. Prince of Many Faces: His Life and His Times*, Little, Brown, Boston, 1989.
Dracula, a Biography of Vlad the Impaler. 1431–1476, Hawthorn Books, New York, 1973.
Bonton, F. P., *fumoristiceskie, politiceskie i voennie pisnta iz glavnoi kvartui Dunaiskoi armii* v *1828 i 1829 godah,* Leipzig, 1862.
Forsyth, William, *The Slavonic Provinces South of ihe Danube: A Sketch of Their History and Present State în Relation to the Ottoman Porte,* John Murray, Londra, 1876.
Forsythe, Martha, „Interes kămbălgarskiia folklor v SASHT\ *Bâlgarski folkior*, nr. 1, 1987, 79–81.
Fortescue, William, *Alphonse de Lamartine: A Political Biography*, Croom Helm, Londra şi Canberra, St. Martin’s, New York, 1983.
Foster, Charles Thornton şi F. H. Bâackbume Danieli, *The Life and Letters of Ogier Chisel in de Busbecq, Seigneur of Bousbecque, Knight, Imperial Ambassador,* Londra, 1881.
Foucault, Michel, *The Archaeology of Knowledge and The Discourse on Language*, trad. A, M. Sheridan Smith, Pantheon, New York, 1972.

—, *Languaget Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews,* ed. Donald F. Bouchard, trad. Donald K Bouchard şi Sherry Simon, Cornell University Press, Ithaca, N.Y., 1977. *L 'Ordre du Discours*, Gallimard, Paris, 1971. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*, ed Colin Gordon, trad. Colin Gordon *et*a/., Pantheon. New York, 1980.

—, „Space, Power and Knowledge", Simon During, ed., *The Cultural Studies Reader,* Routledge, Londra şi New York, 1993, 161–169.

Foucher, Michel, „The Geopolitics of Southeastern Europe", *Eurobatkans,* vol. 15, vara 1994, 16–19.

Fox, RobinT *The Challenge of Anthropology,* Transaction, New Brunswick, N.J., 1994.

Fraenkel. Eran, „Urban Muslim Identity în Macedonia: The Interplay otottomanisin and Multilingual Naționalism ', Eran Fraenkel şi Christina Kramer, ed, *Language Contact-Language Conflict,* Peter Lang, New York, 1993, 27–42.

France, Anatole, *Les pen sees,* ed. Eric Eugene, Cherche-MidL Paris, 1994.

Frank land, Charles Colville. *Travels to and from Constantinople, în the years IS 27 and 1828: or Personal Narrative of a Journey from Vienna, through Hungary, Transylvania, Wallachia, Bulgaria, and Roumeiia, to Constantinople; and from that city to the capital of Austria, by the Dardanelles, Tenedos, the Plains of Troy, Smyrna. Napoli di Romania. Athens, Egina, Poms, Cyprus; Syria, Alexandria, Malta, Sicily, italy, Istria, Car ni ol a, and Styria* H. Colburn, Londra, 1829.

Franzos, Karl Emil, *A us Halb-Asien: Culturbilder aus Galizien, der Bukowinat Siidrusland und Rumanian*, Verlag von Breitkopf und Hartel, Leipzig, 1878.

Fraser, John Foster, *Pictures From the Balkans*, Cassel, Londra, 1906.

Frey. William H, şi Jonathan Tilove, „Immigrants În, Native Whites Out", *New York Times Magazine*, 20 august 1995, 44.

Fuchs-Sumiyoshi, Andrea, *Orientaltsmus în der deutschen Literatur Untersuchungen zu Werken des 19. und 20 Jahrhunderts, von Goethes „West-osihehem Diwan bis Thomas Manns „Joseph" – Tetralogie*, Germanistische Texte und Studien, vol. 20, Georg Dims Verlag, Zurich şi New York, 1984.

Fugagnollo, Ugo, *Bisanzio e VOriente a Venezia* Lint, Trieste, 1974.

Gacev, G. D., „Balkan i kak kosmos Haidutstva. Balkanskaia kartina mira v etnoiazikovom i kullumo-istoriceskom aspekte", *Sovetkoe slavianovedenie,* vol. 4, 1989, 171–173.

Gagnon, Jr., V. P., „Serbia's Road to War", *Journal of Democracy y* vol. 5, nr. 2, aprilie 1994, 117–131

Galt, John, *Voyages and Travels, în the Years 1809, 1810, and 1811; containing Statistical, Commercial, and Miscellaneous Observațions on Gibraltar, Sardinia, Sicily, Malta, Seri go, and Turkey,* X. T Cadell and W. Davies, Londra, 1812.
Geanakoplos, Deno John, *Byzantine East and Latin West: Two Worlds of Christendom în Middle Ages and Renaissance*, Basil Blackwell, Oxford, 1967.
—, *Constantinople and the West, Essays on the Late Byzantine (Paleologan) and Italian Renaissances and the Byzantine and Roman Churches*, University of Wisconsin Press, Madison, 1989
—, *Greek Scholars in Venice: Studies în the Dissemination of Greek*
—, *Learning from Byzantium to Western Europe*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1962.
Gellner, Ernest, „The Mightier Pen? Edward Said and the Double Standards of lnside-out Colonialismu, *Times Literary Supplement*, 19 februarie 1993. 3–4.
Van Gennep, Arnold, *The Rites of Passage,* University of Chicago Press. Chicago, I960,
Gent, John Burbury, *A Relation of a Journey of the Right Honourable My Lord Henry Howard, brom London to Vienna, and thence to Constantinople; În the Company of his Excellency Count Lesley, Knight of the Order of the Golden Fleece, Councellor of State to his Imperial Majesty, etc: And Extraordinary Ambassadour from Leopoldus Empewur of Germany to the Grand Signior, Sultan Mahomet Han the For the,* T Collins, I. Ford şi S. Hickman. Londra, 167L
Geoigeon, François, *Aia engines da național ism e turc: Ysuf Ak; ura (1876–1935),* Editions A D P R, Paris, 1980.
Georgescu, Ștefan, *Memorii din timpul res boiului pentru independență, 1877–1878,* Bucureşti, 1891.
Gheorghieva, Țvetana, „Hora i bogove na Balkanite”, *Balkanistic Forum*, nr. 2, 1994, 33–42.
Gergova, lvanka, Medieval and Contemporary’ Art of the Balkans”, *Vek 21*, nr. 41, 19–25 octombrie 1994, 3.
Germaner, Scmra şi Zeynep Inankur, *Orientalism and Turkey*, Turkish Cultural Service Foundation, Istanbul, 1989,
Geshkof, Theodore I., *Balkan Union: A Road to Peace în Southeastern Europe,* Columbia University Press, New York, 1940.
Gibbon, Edward, *An Essay on the Study of Literature,* Garland, New York, 1970.
Gleason, John Howes, *The Genesis of Russophobia în Great Britain,* Octagon, New York, 1972,
Glemiy. Misha, „Here We Go Again – Misha Glenny on the Coming

Balkan w'ar'\ *London Review of Books,* 9 martie 1995, 21.
Glynn, Patrick, „The Age of Balkanization”, *Commentary,* vol, 96, nr. 1, iulie 1993, 21–24,
Goff, A. şi Hugh A. Fawcett, *Macedonia: A Plea for the Primitive,* John Lane, Londra şi New York, 1921.
Goitman, Erving, *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*, Prenticc-Hall, Englewood Cliffs, N.J., 1963,
Gokalp, Ziya, *Turk; ufugun Esaslari,* Tiirktrih Kurumu, Ankara, 1924.
Gbkbilgin, M. Tayyib, *Rum el i 'de Yuriikler, Tatarlar ve Evlădi Fatihan,* Istanbul, 1957.
Golezewski, Mechthild. *Der Balkan în Deutschen und Osterrcichisi hen Reise-und Erlebnisberichten,* Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1981,
Gollner, Carl, *Turcica: Die europaischen Tiirkmdnicke des XVI. Jahrhunderis,* vol. 1–2, Bucureşti şi Berlin (Bibliotheka Aureliaua, 23), 1961 1968, vol. 3, *Die Tut kenfrage în der djjent lichen Meinung Europas im 16 Jahrhumlert,* Baden-Baden Bibliotheka Aurcliana, 70), 1978.
GoodeII, William, *Forty Years //? the Turkish Empire*, Robert Carter, New York, 1883,
Goodman, Nelson. „Seven Structures on Similarity”, Mary Douglas şi David Hull. ed,. *How Classification Works,* Edinburgh University Press, Edinburgh, 1992, 13–23.
Gordon, Lei and James, *American Relations with Turkey, 1830–1930, An Economic interpretation** University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1932.
Goudge, Thomas A., „Evolutionism* *Dictionary of the History of Ideas,* Scribner's, New York, 1973, vol. 2, 174 189.
Gramsci, Antonio, *Selections from the Prison Notebook*, Internațional, New York, 1971
Grandits, Hannes şi Joel M. Halpern, „Tradiiionelle Wertmuster und der Krieg în Ex-Jugoslavien\ *Bei tragezur historischen Sozialkunde,* nr 3” 1994, 91–102.
Grant, Richard, „The World BeyondtL, *Washington Post,* 26 februarie 1995,9.
Grigorovici, V., *Ocerk puteşestviia po Evropeiskoi Turtii*, Kazan, 1848 (prima ediție); Tipogratlia M, N. Lavrova, Moscova, 1877 (eduia a doua), C Izdatelsivo na Bălgarska akademiia na naukite, Sofia, 1978 (ediție facsimilată).
Grişina, R. P., „Balkan! v planah Komintemakk, *Slavianovedenie,* nr. 5, 1994.
Grozdanova, Elena, *Bălgarska ta narodnost prez XVI I vek Demografsky ijledvane,* Sofia, 1989.

Gunther, John, *Inside Europe*, Harper, New York, 1940,
Gurkan, lhsan, „Jeopolitik ve stratejik yonleriyle Balkanlar ve Tiirkiye gețmişin işigmda gelecege bakis”, *Balkanlar,* EREN, Istanbul,
1993.
Gurscl, Nedim, *Balkanktra donuş,* Can vayinlari, Istanbul, 1995.
GSven?, Bozkurt, *Turk Kimliyi, Klilnir Tari fun în Kaynaklari,* Kultilr Bakanligj, Ankara. 1993.
Giuzelev, Ivan, „Znaccnieto na Balkana za istorieeskoto razvitie na Balgarna”, *Jubilee)/ sbontik po sluceai 25-godisninala ot pelniia vipusk na Gahrovskata Aprifovska ghimnaziia,* Plovdiv, 1900,
Giuzelev, Vusil, „Razinjşlenua vărhu bâigaiskala siednovekovjia Lori ia na prof, Pelăr Mutafcicv’\ Pelar Mulafciev, *Ktiigaza bal ga rite,* Bălgarska akademiia na naukite, Solia, 1987. 5 21.
„Haemos”, *Pautys Real-Encycbpddie der Classischen Altertumswissenschaft-Neue Bearbeitung,* J. B. Metzler, Stuttgart, 1912,2221–2226.
Hakov, Cengiz, „Naționalniiat vapros v republikanska Turțiia*\ *Aspekti na etnokidiurnala situația* v *Bdigarua,* vol. 1, Țentur za izsledvanc tia demokrațiiata i fbnadatia „Friedrich Naumannu, Sofia, 1991, 67–76.
Halbfass, Wilhelm, *India and Europe: An Essay în Understandings* State University of New York Press, Albany, 1988.
Haldon, John, „The Ottoman State and the Question of State Autonomy: Comparațive Perspective”, Hah I Berktay şi Suraiya Faroqhi, ed „Me*w Approaches to State and Peasant în Ottoman History,* Frank Cass, Londra, 1992, 18–108.
Halecki, Oscar, *The Limits and Divisions of European History*. Sheed and Ward, Londra şi New York, 1950.
—, *The Millennium of Europe,* University of Notre Dame Press, Notre Dame, Ind., 1963.
Hall, Derek, *Albania and the Albanians** Pinter, Londra şi New York, 1994.
Hall, James A., „The Watcher at the Gates of Dawn: The Transformation of Self în Liminality and by the Transcendent Function, Nathan Schwartz-Salanl şi Murray Slcin, cd., *Liminality and Transitional Phenomena,* Chiron, Wilmette, 111, 1991, 33–51.
Hammel, Eugene, „Meeting the Minotaur’\ *Anthropology Newsletter,* vol. 35, nr 4, aprilie 1994, 48.
Hanák, Peter, „Central Europe: A Historical Region în Modern Times: A Contribution to the Debate about the Regions of Europe’k, George Schopflin şi Nancy Wood, ed., *În Search of Central Europe* Polity Press, Cambridge, Marea Britan ie, 1989, 57–69.
—, „The Danger of Burying Central Europe”, *Magyar Lettre*

Internaționale, vol. 4, 1991 (publicat în *Istok-iziok,* nr. 9 10, 1993, 111–118).
Harris, George S,. ed., *The Middle East în Turkish-American Relations: Report of a Heritage Foundation Conference, October 3–4, 1984*, Heritage Foundation, Washington, D, C., 1985.
Hatzidimilriou, Costas, „From Papanigopoulos to Vacalopoulos: Modern Cheek Historiography on the Ottoman Period”, A, Lily Macrakis şi *l*\ Nikiforos Diamandotiros, ed., *New Trends în Modern Greek Historiography* (Modern Greek Studies Association, Occasional Papers 1), Hanover, N.H., 1982, 13–23.
D'Hauterive, Aiexandre-Maurice Blanc Lanautte, „Journal inedit d'un voyage de Constantinople a Jassi, capitale de la Moldavie dans Nuvei de 17851'. *Memoriu asupra vechei şi actualei stări a Moldavei prezentat lut Alexandru Vodă Ipstianie domnul Moldovei la 1787 de cămilele d Hauterive,* l'Institut d'arts graphiques Carol Gobi, Bucureşti, 1902
Havel, Vâclav, Anti-political Politics”, John Keanc, ed „Ci*vil Society and the State: New European Perspectives, V*erso, Londra şi New York, 1988, 381–398,
—, „New Democracies for Old Lurope”, *New York Times,* 17 octombrie 1993, E, 7.
—, *The Power of the Powerless: Citizens against the state în centraleastern Europe* Hutchinson, Londra. 1985.
Hetdenrich, John G., „The Gulf War: How Many Iraqis Died?”, *Foreign Policy*, nr. 90–91, 1993, 108–125.
Held, Joseph, ed,» *The Columbia History of Eastern Europe în the Twentieth Century*, Columbia University Press, New York, 1992.
Heller, Agnes „, Europe: An Epilogue? “, în Brian Nelson, David Roberts şi Walter Veit, ed., Th*e Idea of Europe. Problems of Național and Transnațional Identity, B*erg, New York şi Oxford, 1992, 12–25.
Hentsch, Thierry, *Imagining the Middle East*, Black Rose, Montreal şi Newr York, 1992.
Henze, Paul B., *The Plot to Kill ihe Pope*, Croom Helm, Londra şi Canberra, 1984,
Hering, Gunnar, „Die Osmanenzeit im Selbstverstăndnis der Volker Sudosteuropas”, Hans Georg Mayer, cd., *Die Staaten Sudosteuropas und die Osmanen,* Selbstverlag der Sudosteuropa-Gesellschaft München, 1989, 355–380,
Herman, Edwrard S. şi Frank Brodhead, *The Rise and Fall of the Bulgarian Connection*, Sheridan Square, Newr York, 1986.
Herzfeld, Michael, *Anthropology through the Looking-Glass: Critical Ethnography în the Margins of Europe,* Cambridge University Press, Cambridge, 1987,

Heyd, Uriel, *Foundations of Turkish Naționalism,* Hyperion, Westport, Conn., 1979.
Heywood, C. J, „Sir Paul Rycaut, A Seventeenth-Century Observer of the Ottoman State: Notes for a Study”, *English a? id Continental Views of the Ottoman Empire, 1500–1800,* William Andrews Clark Memorial Library, Los Angeles, 1972, 31–59,
Hirsch, Jr., if. D., *Cultural Literacy What Every American Needs To Know,* Vintage, New York, 1988.
Hobsbawm, Eric, *Nations and Naționalism Since 1780*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
Hobsbawm, Eric şi Terence Ranger. *The Inversion of Tradition,* Cambridge University Press, Cambridge, 1983.
Hockcnos, Paul. *Free to Hate: The Rise of the Right în Post-Communist Eastern Europe,* Routledge, New York. 1993.
Hofer, Tamas, ed., *Hungarians Between „East” and „West “ Three Essays on Național Myths und Symbols*, Muzeul de etnografie, Budapesta, 1994.
Hoilman, Eva, *Exit Into History. A Journey Through the New Eastern Eumpe,* Penguin, New York, 1993.
Hoffman, George W., *The Balkans în Transition,* D. Van Nostrand, Princeton, N.J., 1963.
Hohmeier, Jurgen, „Stigmatisierung a Is sozialer Defini tionsprozess’\ Manfred Brusten şi Jurgen Hohmeier, ed., *Stigma tisierung Zur Produktion geseuscha ftl i el ier Randgruppen,* Hermann Luchterhand Verlag, Neuwicd şi Darmstadt, 1975, 5–24.
Holbrooke, Richard, „America, A European Power”. *Foreign Affairs.* vol. 74, nr, 2, martie/aprilie 1995, 38–51.
Hopkins, Terence K., *Worid-sy, stems Analysis: Theory* and Methodology,* Sage. Beverly Hills, Calif., 1982,
Hughes, Edward, *The Development of Cobden s Economic Doctrines and His Methods of Propaganda,* Manchester, 1938.
Hunger, Hubert, ed., *Das hyzantinische IIerrschenbiid,* Wissenschafiliche Buehgesellschaft, Darmstadt, 1975.
Huntington, Samuel P., „The Clash of Civilizations?, *Foreign Affairs,* vol. 72, nr. 3, vara 1993, 23–49.
„If Not Civilizations, What?”, *Foreign Affairs,* vol, 72, nr. 5, nov, /dec. 1993, 186–194.
Llussain, Asaf, Robert Olson şi Jamil Qureshi, *Orientalism, Islam, and Islamists,* Amana, Brattleboro, VT., 1984.
Hyman, Susan, ed., *Edward Lear în the Levant: Travels in Albania, Greece ami Turkey in Europe 1848–1849,* John Murray, Londra, 1988.
Hynkovă, Hana, *Europăische Reiseberichte aits dem 15. und 16. Jahrh*

undert a Is Quell en fur die hisi or ische Geographic Rulgariens, Verlag der Bulgarischenakademie der Wissenschaft, Sofia,
1973.
Ignaticff, Michael, „On Civil Society, *Foreign Affairs*, vol. 74, nr, 2, martie/aprilie 1995, 128–136.
Igov, Svetlozar, *Istorii a na hâlgarskata literatura, 1878–1944*, Clidatelstvo na Bălgarska akademiia na naukitc, Sofia, 1993.
Il Cathechisimo translata della lingua ledescha in la lingua italiana per Salomon Schwetgger: A tiemagno Win. predica torc del Evangel ta în Constanâinopoli", Tubingen, 585.
Ilcev, Ivan, „Robert kolej i fonnuaneto na bălgarskata i ntel ighenli ia (I 863–1878*fstonceski pregled,* vol. 1, 1981, 50–62. llieva, Li li şi Stil ian Stoianov, „Bai Ganiu kato «Homo Balkan icus» – «svoia» i «chijj da» eledna toc*kak\ *Balkan is tic Forum*, nr 2, 1993. 63–68.
Inalcik. Halil, „Balkan", *The Encyclopaedia of Islam,* ediție nouă, vol 1, E. J Brill, Leiden, 196(1 998–1000.
—, „Notes on a Study of the Turkish Economy during the Establishment and Rise of the Ottoman Empire", Halil Inalcik, ed, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire,* Indiana University Turkish Studies, Bloomington, vol. 9. 1993, 205–263.
— *The Ottoman Empire The Classical Age 1300–1600*, We id cn fold şi Nelson, Londra, 1973 –, „Turkler ve Balkanlar", *Balkanlar*\ EREN, Istanbul, 1993, 9–32.
— „Village, Peasant and Empire", Halil Inalcik, ed., *The Middle East and the Balkans under ihe Ottoman Empire,* vol. 9, Indiana University Turkish Studies, Bloomington. 1993, 137–160.
Inden, Ronald, *Imagining India,* Blackwell, Oxford şi Cambridge, 1990. Inglis, K. S., *Churches and the Working Classes în Victorian England*, Routledge and K. Paul, Londra, 1963,
Insdorf, Anctte, „A Romanian Director Tells A Tale of Ethnic Madness", *New York Times*; 6 noiembrie 1994, lonesco, Eugene, *Present passe: Passe present,* Mercure de France, Paris, 1968.
Iorga, Nicolae, *Byzance apres Byzance: continuation de l'Histoire de la vie byzantine*, *A* I'institut d'etudes byzantines, Bucureşti, 1935.
—, *Formes byzantinas et realites balkaniques,* J. Gamber, Paris, 1922.
—, *Histoire des Etais balkaniques jusqu a 1924*, J. Gamber, Paris, 1924.
—, *Histoire des Romains et de la Romanite Orientale*, vol. 1, partea 1, Libraine Emest Laroux, Paris, 1937,
— *A History of Romania: Land, People, Civilization*, AMS, New York, 1970.
—, *Istoria românilor din peninsula balcanică (Albania, Macedonia, Epir, Tesalia* etc,. Bucureşti, 1919.

—, *Les voyageurs français dans l'Orient europeen*, Boivin J. Gamber, Paris, 1928.

Iovkov, Iordan, *Razkazi*, Bâlgarski pisatei, Sofia, 1974.

Iser, Wolfgang, *The Fictive and the Imaginary: Charting Literary Anthropology*, Johns Hopkins University Press, Baltimore şi Londra, 1993,

— „Interaction Between Text and Reader", Susan R. Suleiman şi Inge Crosman, cd., *The Reader în the Text. Essays on Audience and interpretation,* Princeton University Press, Princeton, N.J., 1980, 106–119.

—, *Prospecting: From Reader Response to Literary Anthropology,*

Johns Hopkins University Press, Baltimore şi Londra, 1989.

Jelavich, Barbara, „The British Traveller în the Balkans: The Abuses of Ottoman Administration în the Slavonic Provinces", *Slavonic and East European Review,* vol. 33, nr. 81, iunie 1955, 396–413.

History of the Balkans: Vol. 1, Eighteenth and Nineteenth Centuries. Vol. 2. Twentieth Century, Cambridge University Press, New York, 1983.

Russia's Balkan Entanglements, 1 06–1914, Cambridge University

Press, Cambridge, 1991.

Jelavich, Charles şi Barbara, „Balkans, *Encyclopedia Americana Internațional Edition*, vol. 3.

The Establishment of the Balkan Național States, 1804–1920,

University of Washington Press, Seattle, 1977.

Jeliazkova, Antonina, *Razprostranenie na isliaina vzapadnobdigarsicite zemi pod osmanska vlast, XV-XVH1 vek,* Academia bulgara de ştiințe, Sofia, 1990

Jireek, Konstantin, *Geschichte der Bulgaren,* Praga, 1876,

Die Heerstrasse von Belgrad nach Constând nope I und die

Balkanpdsse, Praga, 1877.

Johnson, Lonnie R., *Central Europe: Enemies, Neighbors, Friends,* Oxford University Press, New' York şi Oxford, 1996.

Ionov, Mill ail, *Europa otnovo otkriva hdigarite,* Narodna Prosveta, Sofia, 1980.

— Ed. T *Nemski i avstriiski pdtepisi za Balkanite\ XV-XVI* v., Nauka i izkustvo, Sofia, 1979.

Ed., *Nemski i avstriiski pdtepisi za Balkanite, X VII-XVII 1* v „Nauka i izkustvo, Sofia, 1986.

Judt, Tony, „At Home în This Century", *New York Review of Books,* vol. 42, nr. 6, *6* aprilie 1995, 9–14.

Kildare, Ismail, *The Three-Arched Bridge*, New Amsterdam, Franklin, N.Y., 1995.

Kafe, H Le my the lure el son declin dans les relations de voyage des

liuropeens de la Renaissance”, *Oriens,* vol. 21–22, 1968–1969, 159–195.
Katin, Julius Rudolf, *Westosiliche lvehimterslawe.fi Gnee hen, THr ken,* Volks verba nd der Bikherfreunde, Wegweiser Verlag, Her! în 1930
Kanitz Felix Philipp, *Donau-Buigarien und der Balkan: Historisclh geograph isch-eihnograpitische Reisestudien aus den Jahren “1860–1879,* vol. 1–3. H. Fries, Leipzig, 1875–1879.
Kanl. Immanuel, *Schriften zur Anthropologic, Geschichtsphilosophie, Poliiik und Pedagogie*, vol. 12, Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1977
Kaplan, Robert *D.. Balkan Ghosts: A Journey Through History* Şi. Martin’s, New York, 1993.
— „The Middle East is a Mytir4, *New York Times Magazine,* 20 februarie 1994, *42–43.*
Kapp, Robert A., „Introduction: Review Symposium: hdward Said’s *OrienxalismL\ Journal of Asian Studies,* vol. 39, nr. 3, 1980, 481–484.
Karabasan, D levad, *Sarajevo, Exodus of a City*3 Kodansha Internațional, New York. 1994 (publicată inițial sub titlul *Dnevni selidbe,* Durieux, Zagreb, 1993).
Karavelov, Liuben, *Beilgareotstaro vreme,* Bălgarski pisatei, Sofia, 1981.
Karlova, M. F., „Turekskaia provințiia i eio selskaia i gorodskaia ji? n”, *Vestnik Evropî,* nr. 6, S a nkl-Petersburg, 1870, 721–753.
Karpat, Kemal, *Ottoman Population, 2830–1914,* University of Wisconsin Press, Madison, 1985. Cd., *The Ottoman State and Its Place în World History*, Brill, Leiden, 1974.
Kaser, Karl, *Siidosteuropaische Geschichte und Geschichtswissenschaft,* Bohlau Verlag, Viena şi Koln, 1990.
Kazantzakis, Nikos, „Crete, a Great and Noble Island”, *Modern Greek Literary Gems*, R. D. Cortina, New York, 1962, 54–57.
Kazhdan, Alexander şi Giles Constable, *People and Power în Byzantium,* Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington, D.C., 1982.
Keane, John, ed., *Civil Society and the Slate: New European Perspectives*, Verso, New York, 1988.
Kelly, Michacl, „Surrender and Blame”, *New Yorker,* vol. 30, nr. 42, 19 decembrie 1994, 44–51.
Keliy, T. Mills, „America’s First Attempt at Intervention în East Central Europe”, *East European Quarterly*, vol. 24, nr. 1, martie 1995, 1 16.
Kenney, George, „The Bosnia Calculation”, *New York Times Magazine,* 23 aprilie 1995, 42–43.
— „Steering Clear of Balkan Shoalskl, *Nation,* vol. 262, nr, 2, 8/15 ianuarie 1996, 21–24.

Keppeî, George, *Narrative of a Journey across the Balkans, by ihe Two Passes of Selinmo and Pravadi; also of a Visit to Azam, and other Newly Discovered Ruins în Asia Minor, în the Years 1829–1830,*
H. Colburn şi R. Bentley, Londra, 1831.
Keyder, Caglar... Small Peasant Ownership în Turkey: Historical Formation and Present Structure'fi, *Review** vol. 7, nr. 1, vara 1983, 53–107.
Keyder, Cglar, Y Eyup Ozveren şi Donald Quactert, „Port-Cities în the Ottoman Empire: Some Theoretical and Historical Perspcctives*review,* vol. 16. nr. 4, toamna 1993, 519–558.
Key ser ling, Count Hermann, *Europe*, trad. Maurice Samuel, Harcourt Brace, New York, 1928.
Khazanov, Anatoly M.. *Nomads and the Outside World*, University of Wisconsin Press, Madison, 1994.
Kiel, Machiel, „Gramota za osnovavaneto na grad Tryavna", *Vekove*, vol. 3, 1984,72–75.
Kieman, V. G., *The Lords of Human Kind: European Attitudes to the Outside World în the Imperial Age* Penguin, Harmonds worth, Middlesex, Anglia, 1972.
King, Edward, *Echoes from the Orient*, C. Kegan Paul, Londra, 1880
Europe în Storm and Calm Twenty Years' Experiences and Reminiscences of an American Journalist, C A, Nichols, Springfield, Mass., 1885.
Kinglake, A. W, *Eothen*, Century, Londra, 1982.
Kinzer, Stephen, „În Croatia, Minds Scarred by War. A Struggle to Treat the Trauma of the Balkan violence", *New York Times*, 9 ianuarie
1995, A6.
KirchhofT, Alfred, ed., *Ldnderkunde von Europa*, vol. 2, partea a doua,
F. Tempsky, Viena, Praga şi Leipzig. 1893,
Kiss, Csaba G., „Central European Writers about Central Europe: Introduction to a Non-Existent Book of Readings\ George Schopflin şi Nancy Wood, ed., *În Search of Central Europe*, Polity, Cambridge, Marea Britanic, 1989, 125–136,
Kissinger, Henry, „Expand NATO Now", *Washington Post,* 19 decembrie l994, A, r „Ready for Revitalizing", *New York Times,* 9 martie 1995, A
Kitromilides, Paschalis, „ «Balkan Mentality». History, Legend, Imagination", *Naţions and Naţionalism,* vol. 2, partea a doua, iulie 19, 163–191
—, *Enlightenment, Naţionalism, Orthodoxy: Studies în the Culture and Political Thought of South-Eastern Europe*, Variorum, Aldershot, Hampshire. Anglia, 1994.

—, *The Enlightenment as Social Criticism: fosipos Moisiodax ami Greek Culture în the Eighteenth Century,* Princeton University Press, Princeton. N.J1992.
— „The Enlightenment East and West: a Comparaţive Perspective on the Ideological Origins of the Balkan Political Traditions", *Canadian Review of Studies în Naţionalism* vol. 10, nr 1, primăvara 1983, 51–70.
1 Galiiki Epanastasi ke i Motioanatoliki Evtvpi, Diatton, Atena, 1990.
— „Imagined Communities and the Origins of the Naţional Question în the Balkans, *European History Quarterly,* vol. 19, nr, 2, aprilie 1989, 149–192.
— „John Locke and the Greek Intellectual Tradition: An Episode în Locke's Reception în South-East Europe", G. A. J. Rogers, ed., *Lockes Philosophy Content and Context*, Clarendon, Oxford, 1994, 217–235.
„La revoluţion francai se dans le sud-est de *V* Europe: La dimension politique", *La revoluţion franaise el Thellenisme moderne*, FNRS şi CNR, Atena, 1989, 223–245.
Review of Europe: A History of Its Peoples, European History Quarterly y vol. 24, nr. I, ianuarie 1994, 126,
Klussmeier, Gerhard şi Hamer Plaul, ed „Ka*rl May: Biographic în Dokumenten und Btidern,* 01 ms, Hi Idesheim şi New York, 1978.
Knolles. Richard, *The Generali Ilisione of the Turks, from the first beginning of that Naţion to the rising of the Olhoman Familie, with al! the notable Expeditions of the Christian Princes against them, together with the Lives and Conquests of the Ottoman Kings and Emperours: faithfuliie collected out of the best Histories, both auntient and moderne, and digested into one continual Historic until this present yeare 1603*, Aislip, Londra, 1603.
Kochanowiez, Jacek, „The Polish Economy and the Evolution of Dependency", Daniel Chirot, ed., *The Origins of Backwardness în Eastern Europe: Economics Politics from the Middle Ages until the Eariv Twentieth Century*, University of California Press, Berkeley, 1989,92–130.
Koebner, R. şi H Schmidt, *Imperialism: The Story and Significance of a Political Word, IH40-IH6(L* Cambridge University Press, Cambridge, 1964.
Kohnn Hans, *Pan-Slavism, Its History and Ideology,* University of Noire Dame Press, Noire Dame, Ind., 1953.
Koledarov, Petar? „The Medieval Maps as a Source of Bulgarian History", *Bulgarian Historical Review*, nr. 2, 1982, 96–110
Politice ska gheografiia na srednovekovnata bălgarska dar/ava,
Sofia, 1979,

Koneva, Ruintana, vbalkanskitc voini v nemskiia penodicien peceot”, *Balkanistic forum*, vol 2, 1993, 76–78.
Konrad, Gyorgy, *Antipolitics: An Essay*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1984.
— *The Melancholy of Rebirth: Essays from Post-Communist Central Europe. 1989–1994*, Harcourt Brace, San Diego, 1995
Konrad, Gyorgy şi Ivan Szelenyi, „Intel iecluals and Domination în Postcommunisl Societies’-’, Pierre Bourdieu şi James S. Coleman, cd., *Social Theory for a Changing Society y* Westview, Boulder, Co., Russell Sage Foundation, New York, 1991, 337–364,
Konstanlinov, Aleko, *De Chicago i nazad: Bai Ganiu*, Bălgarski pisatei, Sofia, 1983.
Kons tanti no vie, Zoran, „Bild und Gegenbild: Ein Beitrag zur Imagologie der si’idosteuropaischen Volkcr în der Phase ihrer naționalen Wiedergeburt” Hugo Dyserinck şi Karl Ulrich Syndram, cd., *Europa und das naționale Selbstverstândnis: Imagologische Probleme în Literatim Kunst und Kultur des 19. und 20. Jahrhunderts,* Bouvier, Bonn, 1988, 283–294.
Kopf, David, „Hermeneutics Versus History *Journal of Asian Studies,* vol. 39, nr. 3, 1980, 495–506.
Kornrumpf, II. J., „Zur territorial Verwaltungsgliederung des Osmanischen Reiches, ihrem Entstchen und ihrem Einfluss auf die Nachfolgestaaten, K.—D. Grothusen, ed „Et*hnogenese und Staatsbildung în Siuiosteuropa?* Gottingen, 1974.
Koroglu, Orhan, „Osmanii doneminde Balkanlar, *Balkanlat*\ EREN, Istanbul, 1993,41–96.
Kovalevski, E., „Balkani. Nis”, Bibliotcka dlia citevrna, nr 80, Sanklpetersburg, 1847.
Kozhuharova, Margarita, ed., *Ruskipdtepisiza balgarskite zertti XVII-X1X veky* Izdatelstvo na Otecestveniia front, Sofia, 1986,
Krasnoku (ki, Aleksandr Grigorievici, *Dnevniia zapiski poezdki v Konstantinopol A.G Krasnokutkogo* v *1808 godu, samim im pisanniia,* V tipografii S, Selivanovskago, Moscova, 1815.
Krestovski, Vsevolod, *Dvadiat mesiaî ev v detshuiuşcei armii (1877–1878).* vol. 1, Sanki-Petersburg, 1879.
Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror,* trad. Charles T. Riggs, Princeton University Press, Princeton, N.J., 1954,
Kri ian, Mojmir, „Postkommunistische Wiedergeburt ethnischer Național ismen und der Dritle Balkan-Krieg”, *Osteuropa,* vol. 45, nr. 3, martie 1995, 201–218,
„Krlezas wilder Sohn. Interview mit Slobodan Snajderit, *Ost-West Gegen informațion en,* vol. 8, nr. I, mai 1996, 12–15.
Krumbacher, Karl. *Griechische Reise: Blatter a us dem Tagehuche einer*

Reise în Griechenland und în der Türkei, August Hettler, Berlin, 1886.
Kundera, Milan, „The Tragedy of Central Europc'\ *New York Review of Books,* vol. 31, nr. 7, 26 aprilie 1984. 33–38.
Zeri, Ceskoslovensky Spisovatel, Praga, 1967,
Laber, Jeri, „Bosnia – Questions of Rape”, *New York Review of Books,* vol. 40, nr 6, 25 martie 1993, 3–6.
Lafore, Laurence, *The Long Fuse: An Interpretation of the Origins of World War /*, J. B. Lippincott, New York, 1971.
Lamartine, Alphonse -Marie-Louisde, *Sou ven irs, i mpress ions, pense es ei pavsages pendant un voyage en Orient (1832–1833), ou, Notes dun voyageur*, Charles Gosselin, Paris, 1835.
. *Voyage en Orient*, Paris, 1887.
J. *Vues, discours er articles sur la question d 'Orient, par... membre de la Chamhre des deputes*, Charles Gosselin, Paris, 1840.
Lampe. John R. şi Marvin R Jackson, *Balkan Economic History, 1550–1950, From Imperial Borderlands to Developing Națions,* Indiana University Press, Bloomington, 1982.
Larrabee, Stephen E, *Hellas Observed: The American Experience of Greece, 1775–1865,* New York University Press, New York, 1957.
Laveleye, Emile de, *The Balkan Peninsula,* T. Fisher Unwin, Londra, 1887.
Laarov, Petăr şi Jivko Jelev, *Gheograftia za 7. klas na srednite obs to o hrazo vatel n i ucilişta,* Anubis, Sofia, 1994.
Leake, W. M., *Travels în Northern Greece,* J. Rodwell, Londra, 1835.
Lear, Edward, *Journal of a Landscape Painter în Greece and A Ibania,* Londra, 1851 (retipării la Century, Londra, 1988).
— *Journal of a Landscape Painter în Southern Albania,* R. Bentley, Londra, 1852.
Views în the Seven Ionian Islands, Londra, 1963 (ediție facsimilată la Hugh Broadbent, Odham, Lancashire, 1979),
Lechevalier, Jean-Batiste, *Voyage de Propontide et du Pont Euxin, avec la carie generale de cea deux mers, ia description topograph ujue de leurs hvages, le tableau des moeurs, des usages ei du commerce des peuples ijut ies habitent: ia carte particuliere de fa piaine de Brous. se en By thin te „celle du 8 o sp ho re de Thrace, et celle de Constantinople accompagnee de la description des monuments ane tens et mode r nes de cette capitale,* Parts, 1801
Legen I.ouis, *La Save, le Danube et le Balkan. Voyage diez les Slovenes, ies Qxtates „les Ser beset les Bulgares*, E. Pion, Nourrit, Paris, 1884,
Lele, Jayant, „Orientalism and the Social Scicnces”, *Orientalism and the Postcolonial Predicament: Perspectives on South Asia*, University

of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1993.
Lemeric, Paul, „Byzance et les ongincs de noire civilization” Agostino Pertusi, ed, *Venezia e TOriente fra tarda Medioevo e Rinascimentoy* Sansoni, Florența, 1966.
Leonard, John, „C l.A. – An Infinity of Mirrors”, *Nation,* vol, 258, nr. 12, 28 martie, 1994,41217.
Leontiev, Konstantin, *Sobranie socineniiy* izd., V. M, Sablina, Moscova, 1912–1914 (Leontiev, Konstantin, *Sobranie socinenti K. Leontieva*, Jal-reprint, Wurzburg, 1975).
Vostok, Rossiia i slavianstvo. Shornik statei\ vol. 1, Otto Zeller, Osnabruck, 1966.
Leontiev, Konstantin, „Vizantinizmat i slavianstvo”, Slavica, Sofia, 1993.
Le Queux, William, *The Near East: The Present Situation în Montenegro, Bosnia, Servi a, Bulgaria, Roumania, Turkey and Macedonia*, Doubicday, Page, New York, 1907.
Lerncr, O, M, „Vospominaniia o Bolgarii (lz pulevih zametok)”, *Zapiski grajdantna*, Odessa, 1876, nr. 8, 8–11, nr. 26–3 L nr. 11, 77–80.
Le voyage en Orient: anthologie des voyageurs francats da/is le Levant au XIXe siecle, R. Laltont, Paris, 1985.
Lewis, Anthony, „Arc the Serbs Controlling Ciinton?” *Gainesville Sitny* 14 martie 1993, ? G,
Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, New York, 1961.
„Eurocentrism Revisited1, *Commentary* vol. 98, nr. 6, decembrie 1994, 47–61.
„Islam” 4, Denis Sinor, ed „Or*ientalism and History,* W. Heffer and Sons, Cambridge, 1954. 16–33,
Islam and the West, Oxford University Press, New York şi Oxford. 1993,
Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire, University ol Oklahoma Press, Norman, 19K9.
Linguisttque balkamque Bibliographic, Institut d’etudes balkanicjues. Cl BAL, Sofia, 1983.
Lipp, Wolfgang, „Selbststigmatisienmg”, Manfred Brusten şi Jurgen Hohmeier, ed*stigmatisientng Zur Produktion gesellschaf1 icher Randgruppen,* Hermann Luehterhand Verlag, Neuwied şi Darmstadt, 1975,25–54.
Le livre noir de / ’ex-Yugoslavte Purification elhnique et crimes de guerre. Arlea, Paris, 1993.
Lloyd, G. L. R., *Demvstifyingmentalities** Cambridge University Press, New York 1990.
Longinovic, To mis lav Z „Bo*rderline Culture The Politics of Identity în*

Four Twentieth-Century Slavic Novels, University of Arkansas Press, Fayetteville, 1993.
Longworth, R. C, „Bulgaria. Romania Resist Pull of the West”, *Chicago Tribune*, 10 octombrie 1994, 1, 6.
Lory, Bernard, *Le sort de I ’heritage ottoman en Bulgar te: L7exemple des vilies bulgares, 1878-Î900,* Isis, Istanbul, 1985
Lovinesco, liugenc, *Les voyageurs franqais en Grece au XIX sieele (1800–1900),* Pans, 1909.
Lowe, Lisa, *Criticul Terrains: French and British Orientalisms,* Cornell University Press, Ithaca, NY7, şi Londra, 1991.
Lucas, Paul, *Voyage du sieur Paul Lucas fait par ordre du roy dans la Grece, l’Asie Mineure, fa Macedoine et FAfrique*, Paris, 1712
Lyall, Archibald, *The Balkan Road,* Methuen, Londra, 1930.
Macgahan. Januarius Aloysius, *The Turkish Atrocities în Bulgaria,* Geneva, 1966.
Mackenzie, David, *The Serbs and Russian Pan-Slavism,* Cornell University Press, Ithaca, N Y, 1967.
Mackenzie, Georgina Muir şi Adelina Irby, *Travels în the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe by Miss Muir Mackenzie and Miss Irby*, Bell and Daldy, Londra, 1867.
—, *„Travels in ihe Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe. By G. Muir Mackenzie and A. P Irby. With a Preface by the Right Hon. W. Gladstone*, *M. P „c*dhia a doua revăzută, Daldy, Izbister, Londra, 1877.
Macmichael, William, *Journey from Moscow to Constantinople. În the Years 181 7, 1818,* J Murray, Londra» 1819, *The MacNeill-Lehrer News Hour*, 7 februarie 1994.
Magas, Branka, „Balkanization or Lebanization? u, *The Destruction of Yugoslavia* Verso, Londra şi New York, 1993, 346–350.
Majer, Hans Georg, cd., *Die Staaten Siidosteuivpas und die Osmanen*, Selbstverlag der SudosteuropagesellschafL München, 1989.
Malcomson, Scott L., *Borderlands: Națion and Empire,* Faber and Faber, Boston şi Londra, 1994
Manoschek, Walter, *„Serbten is Judenfrei Militarische Besatzungspolitik and Judenvernichtung în Serbien 1941–1942*, R. Oldenburg, München, 1994.
Mans, Pienrc Belon du, *Les observa tio? is de plusieurs singidaritez et chases memorabâes, irouvees en Grece7 Asie, ludee, Egypte, Arabic authres pays estranges, redigees en trois Itwes, par... Le catalogue con ten ani les plus notables choses de ce present livref est en I ’autre part de ce feuillet,* Pans, 1553.
Marceilus, Vicomte de, *Souvenirs de l’Orient, par le Vicompte de Marceilus, ancien ministre plenipotentiaire*, Dcbecourt, Paris, 1839.

Marcus, George şi Michacl Fischer, ed., *Anthropology as Cultural Critique: An Experimental Moment în the fluman Sciences,* University of Chicago Press, Chicago, 1986.
Mardin, Şerif, „The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study în the Modern rzation of Turkish Political ldeas", *Princeton Oriental Studies,* vol. 21, Pnnccton University Press, Princeton, N.J., 1962.
„The Just and the Unjust", *Daedalus,* vol 120, nr, 3, vara 1991, 113–129.
Marglin, Stephen A. M. şi Frederique Appfel Marglin, ed., *Dominating Knowledge: Development, Culture and Resistance*, Clarendon, Oxford, 1990.
Martin, Richard şi Harold Koda, *Orientalism: Visions of the East în Western Dress,* Metropolitan Museum of Art, New York, 1994.
Marx, Karl şi Friedrich Engels, „Manifesto of the Communist Party *Collected Works*, trad, Richard Dixon *et ai,* vol. 6, Internațional, New York, 1976,477–519.
Masaryk, T. G., „Osterreich und der Balkan", *Die Balkanfrage,* Verlag von Dunckcr & Humblot, München şi Leipzig, 1914.
Matanov, Hristo şi Rumiana Mihneva, *Ot Gali polide Lepanto Balkanite, Evropa i osmanskoto naşestvie 1354–1571 g. y* Nauka i izkustvo, Sofia, 1988
Matkovski, Aleksandar, cd „Ba*lkanot vo delata na s transkitepatopisei vo vremeto na turskoto vladeenje: janicari, haremi, robovi,* Kultura, Skopje, 1992.
Malkovski, Aleksandar, „Bibliografiia na patopisi za Balkanskiot poluostrov vo vreme ha tiirskoto vladcenje", *Glasnik na institut ol za natsionahxa isiorija.* Skopje, 1971, vol. 15, nr. 1 (1371–1600), 2 (1600–1800), 3 (1800–1912).
Matvejevic, Predrag, „Centrai Europe Seen From the East of Europe" ', George Schopflin şi Nancy Wood, ed., *În Search of Centra! Europe*, Polity Press, Cambridge, Marea Britanic, 1989, 183–190
MauII, Otto, *Enzyklopedie der Erdkunde,* Franz Dcuticke, Leipzig şi Viena, 1929.
Mekedinie, Rosemary, „Becoming Celtic în Corsica", Sharon Macdonald, ed., *Inside European Identities; Ethnography în Western Europe*; Berg, Providence/Oxford, 1994, 118–145.
Mencal, R. A., ed., *Nicholas Biddle în Greece: The Journal and Letters of806,* Pennsylvania Stale University Press, University Park, Penn., 1993,
Mead, William Edward, *The Grand Tour în the Eighteenth Century*;, Houghton Miff! în, Boston, 1914.
Meisel, Martin, *Shaw and the Nineteenih-Century Theatre,* Princeton University Press, Princeton, N.J., 1963.

Mejas, Spyros, „This is Greece!”, *Modern Greek Literary Gems,* R. D. Corima, New York, 1962, 46–49.
Melchisedec, Episcop, *O excursiune în Bulgaria de episcop Melchisedec,* Bucureşti, 1885.
Meilor, Jane „, ls the Russian Intelligentsia European? (A Reply to Şimccka) “, George Schopflin şi Nancy Wood, ed., În *Search of Centra! Europe,* Polity Press, Cambridge, Marea Britan ie, 1989, 163–167.
Melman, Billie, *Women s Orients: English Women and ihe Middle East, 1718–19 IS. Sexuality, Religion and Work*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1995.
Melville, Cecil F. „*Balkan Racket*, Jarrolds, Londra, 1941.
Memo ires du bamn de Tott sur les Tures et les Tar tares, vol 2, Amsterdam, 1784.
Memoires du Sieur de la Croix, cy-devant secretaire de I Ambassade de Constantinople: Contenant di verses relations tres curie uses de 1'Empire Ottoman, Paris, 1684
Mestrovic, Stjepan G., *The Balkanization of the West: The Confluence of Postmodernism and Postcommunism*, Roulledge, Londra şi New York, 1994,
Habits of the Balkan Heart Social Character and the Fall of Communism, Texas A&M University, College Station, 1993.
Meyer, Henrv Cord, „*Mitteleuropa* in German Political Geography”, *Collected Works,* vol. 1, Charles Schlacks Jr., Irvine, Calif „1980. 109–126
— T *Mitteieuropa în German Thought and Action. 1815–1945,* Marti* nus Nijhoff, Haga, 1955.
Micdlig, Hans-Michael, „Griinde und Hintergrunde der aktuelien Naționali tatenkontlikte în den jugoslawischen Landernu. *Siidosteuropa,* vol. 41, 1992, 116–130,
„Patriarehalische Mentalitat als Hindemis fur die staatliche und gesellschaftliche Modernisierung în Serbien im 19. Jahrhundert”, *Sudost-Forschungen,* vol. 50, 1991, 163–190.
. „Probleme der Mentali Lat bei Kroaten und Serben4\ *Septieme Congres Internațional d Etudes du Sud-Est European (Thessalonique, 29 aout-4 seplemhe): Rapports,* Atena, Association Internaționale d'Eludes du Sud-Est Europeen, Comite Național Grec, 1994, 393–424.
Mihneva, Roumiana, „Notre Europe et «Pauvre» Europe ou «europeisation» contre evolution et certains problemes du «temps» transiloire dans les Balkans”, *Etudes bafkaniques*, nr 3, 1994, 9–20.
Miller, Hellen Hill, *Greece Through the Ages: As Seen by Tr avelers from Herodotus to Byron*, Funk and Wagnalls, New York, 1972

Miller, Henry, *The Colossus qfmaroussi,* New Directions, New York, 1941.
Miller, William, *The Balkans: Roumania, Bulgaria, Servia, and Montenegro, G.* P. Putnam's, New York, 1896.
Essays on the Latin Orient, Cambridge University Press, Cambridge, 1921.
The Ottoman Empire and Its Successors, 1801–1927, Cambridge University Press, Cambridge, 1936.
Travels and Politics în the Near East, T Fisher Unw în, Londra, 1898.
Micliman, Richard, *Britain and the Eastern Question, 1875–1978,* Clarendon, Oxford, 1979.
MilojkoviC'Djuric, Jelena, *Panslavism and Național Identity în Russia and the Balkans, 830–1880: Images of ihe Self and Others,* East European Monographs, Boulder, Co., nr 394, Columbia University Press, New York, 1994.
Milosz, Czeslaw, „Central European Altitudes", *Cross Currents: A Yearbook of Central European Culture,* vol. 5, nr 2, 1986, 101–108.
The History of Polish Literature, Macmillan, New York, 1973.
The Witness of Poetry 9 Harvard University Press, Cambridge,
Mass., 1983.
Miiatev, Pctar, cd., *Madjarskipdtepisi za Balkanite, XVI-XIX v.,* Nauka i izkustvo, Sofia, 1976.
Mladenova, Maria şi Nikolai Jecev, *Rumân ski pate pi şi ot XIX vek za bdigarskite zemi,* Izdatelsivo na Otecestvemia front, Sofia, 1982.
Mohanty, S, P., „Us and Them: On the Philosophical Bases of Political Criticism", *Yale Journal o f Criticism,* vol. 2, nr. 2, 1989, 1–31.
Moltke, H el mu th von, *Briefe iiber Zustcimle und Begebenhetten în der Tilrkei aus den Jahren IS35 bis 1839*, L. S. Mittler, Berlin, 1911 (retipărit la Verlag Jakob Hegner, Koln, 1968).
Mommsen, Wolfgang, *Theories of Imperialism* Random, New York, 1980,
Montagu, Mary Wort Icy, *Letters of the Right Honorable Lady M* r. I *V… y, M u, Written during her Travels în Europe, Asia and Africa to Persons of Distinction,* Londra, 1763,
Monumenta his lorica Hungariae: Ser. II: Verancsics Antal. Osszes munkai, 1–72, t, 2–32, Budapesta, 1 57–1875.
Monument a Polomae h istorica, vol. 1, partea 1, Panstwowc Wydawn, Naukowe, Varşovia, 196L
Monumental Propaganda: A Travelling Exhibition Organized and Circulated by Independent Curators Încorporated, New York, 1994.
Morritt, John B. S, of Rokcbv, *A Grand Tour: Letters and Journeys 1794–1796,* G. *E.* Marindin, ed., Century, Londra, 1985,
Moser, Charles A., *A History of Bulgarian Literature, 865–1944*,

Mouton, Haga, 1972.
Mosse, George L., *Toward the Final Solution: A History of European Racism*, Howard Fertig, New York, 1978,
Mouzelis, Nicos P., *Modern Greece: Facets of Underdevelopment*, Macmillan, Londra, 1988
Mowrer, Paul Scott, *Balkanized Europe: A Study în Political Analysis and Reconstruction*, E. P. Dutton, New York, 1921.
Muller, Heiner, „Ştirb schneller, Luropa”, *Istok-lztok*, nr. 9–10, 1993, 46–51.
Mutafciev, Petar, *Knigaza balgaritey* lzdatelstvo na Balgarska akademiia na naukite, Sofia, 1987.
Muzet, Alphonse, *Le monde balkanique: Roumains de Roumanie, de Transylvanie et de Bukovine, Serbes de Serbie, de Bosnie, de Croaţie, de Dalmade et de Montenegro, Bulgares, Grecs, Turcs et Albanais,* Ernest Flammarion, Paris, 1917.
Mylonas, George E., *The Balkan States: An Introduction to Their History*, Public Affairs Press, Washington, D, C. 1947,
Myrivilis, Stratis, „The Greek Waves1 *Modern Greek Literary Gems*, R. D. Cortina, New York, 1962, 50–53.
Nader, Laura, „Orientalism, Occidentalism and the Control of Women”, *Cultural Dynamics: An Inter naţional Journal for the Study of Processes and Temporality of Culture,* vol. 2, nr. 3, 1989.
Nair, Şarm, „Le dilferend mediterrantaT. *Lettreinternationale,* vol. 30, 1991 (tradus în *Istok-htok,* nr. 9–10, 1993, 55–63).
Naim, Tom, *The Enchanted Class: Britain and Its Monarchy,* Radius, Londra, 1988.
Naţionalism and War în (he Near East (By a Diplomatist), Clarendon, Oxford, 1915.
Naumann, Friedrich, *Bulgarian und Mitteieuropa,* G. Reimer, Berlin, 1916.
Mitteieuropa, G, Reimer, Berlin, 1915.
Neale, Adam, M.D., *Travels through Some Parts of Germany, Poland, Moldavia and Turkey,* Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, Londra, 1818.
Nelson, Daniel N., *Balkan Imbroglio: Politics and Security în Southeastern Europe,* Westview, Boulder, Co., 1991,
Nenov, Todor şi Gheorghi Ciorciomov, *Stara pianina: Pătevoditel,* Medi ţina i fizkultura, Sofia, 1987
Nestorova, Tatyana, *American Missionaries among the Bulgarians, 1858–1912*, East European Monographs, Boulder, Co „nr. 218, Columbia University Press, New York, 1987.
Neumann, IverB., „Russia as Central Europe’s Constituting Other”, *East European Politics and Societies,* vol. *1,* nr. 2, primăvara 1993,

349–369.
Neumann, Victor, *The Temptation of Homo Europaeus,* East European Monographs, Boulder, Co., nr. 384, Columbia University Press, New York, 1993.
Newman, Bernard, *Balkan Background,* Macmillan, New York, 1935.
Ni col ays, Nicolas de, *Les navigations, peregrinations et voyages, faicts en la Turquie par Nicolas de Ni col ays Dauiphinoys Seigneur d'Arfeville. vallet de chainbre et geographe ordinaire du Roy de France, contenant plusieurs singularitez que VAuteur y a veu et observi,* En Anvers, 1576.
Nicoison, Marjorie Hope, „Literary Attitudes Toward Mountains", *Dictionary of the History of Ideas,* vol. 3, Scribner's, New York,
1973, 253–260.
Mountain Gloom and Mountain Glory The Development of the
Aesthetics of the Infinite, Cornell University Press, Ithaca, N.Y, 1959.
Novak, Zmka, „Nema tistih ruku", *Oslobodenje,* 23 septembrie 1990, 3.
Nystazopouâou-Pelekâdou, Maria, *Oi valkaniki Iaoiy* loannina, 1978.
Glivier, Guillaume-Anluinc, *Voyage dans I 'Empire Ottoman. FEgipte ei la Perse, fait par ordre du gouvernement, pendant Ies six premieres annees de ia Repnblique,* Paris, 1801.
O pi sau ie Tureţkoi imperii, sostaviemoe russkim, hivşim v *plena i turok v XVii veke*, S an kt-Petersburg, 1890.
Ormandzhian, Agop, ed „An*nenskipdtepisi za Balkaniret XVII-XIX v.*, Nauka i izkustvo, Sofia. 1984.
Orlayli, liber, *Impar aiorlugun En Uzun Yiizyil,* Hil Yayinlari, Istanbul
1983.
Oschlies, Wolf, „Ursachen des Krieges în Ex-Jugoslawien", *Aus Politik und Zeitgeschichle,* vol. 37/93, nr. 10, septembrie 1993.
Ostrogorski, Georgije, *History of die Byzantine State*, Blackwell, Oxford. 1956.
The Other Balkan Wars: A 19 i 3 Carnegie Endowment Inquiry în Retrospect with a New Introduction and Reflections on the Present Conflict by Geoige F. Kennan, Carnegie Endowment for Internațional Peace, 1993.
Ozal, Turcul, *Turkey în Europe and Europe în Turkey*, K. Rustem. Nicosia, 199L
Ozbaran, Salih, ed., *Tarih Ogreiimi ve ders kitaplari,* Tarih vakfi yurt yayinlari, Istanbul, 1995,
Ozyurt, Senol, *Die Tiirkenlieder und das Turkenbild în der deutschen Volks iiber liefer ung vom 16. bis zum 20. Jahrhundert* (Motive, Freiburger folkâoristische forschungen, 4), Wilhelm Fink Verlag, München, 1972.
Page, Robert M, *Stigmat* Routledge and Kegan Paul, Londra, 1984.

Painton, Priscilla, „Who Could Have Done It”, *Time*, vol, 141, nr. 10, 8 martie 1993, 33.
Pakake, Marcia Jean, *Americans Abroad: A Bibliographical Study of American Travel Literature, 1625–1800,* teză de doctorat, University of Minnesota, 1975.
Pakula, Hannah, *The Last Romantic: A Biography of Queen Marie of Romania* Simon and Schuster, New York, 1984.
Pamiatniki drevneipismennosti i isskustva, vol. 35, Sankt-Petersburg, 1882.
Panaiotov, Plamen, „Pââuvane kăm Vizantion”, Konstantin Leontiev, *Vizantimzmdt i siavianstvoio,* Slavika, Sofia, 1993, 5–20.
Pangelov, Boiko, „Foreign Policy is Strong When AÂI Political Forces Rally în Support of Național lntet ets”, interviu cu ministrul adjunct al Afaceriior Externe, *Kontinent,* 30–31 ianuarie 1993; vezi şi FBIS-EEU-93–022,4 februarie 1993.
Panzini, Altredo, *Dizionario modenio,* Editore Ulrico Hoepli, Milano, 195U.
Papacostea, Victor, *Civilizație românească şi civilizație balcanică: Studii istorice,* Editura Eminescu, Bucureşti, 1983.
Papadakis, Aristeides, „The Historical Tradition of Church-State Relations under Orthodoxy”, Pedro Ramet, ed „Ea*stern Christianity and Politics în the Twentieth Century, v*ol. 1, Duke University Press, Durham, N.C. şi Londra, 1988, 37–60.
Papadopoulos, S. L, *I kinisi tou Douka ton Never Karolou (Jonsaga gia tin apeleftherosi um valkanikon Juon (1603–1625),* Hidryma Meleton Chersonesou tou Haimou, Ekdoseis, Salonic, 83, 1966.
Papandrcou, George, „Greece, the United States and their Mutual Common Interests în the Balkans”, *The Southeast European Yearbook.993,* ELIAMEP, Atena, 1994, 13–22.
Papoulia, Basil ike, „Die Osmanenzeit în der griechischen Geschichtsforschung seit der Unabhangigkcit1–4, Hans Georg Majer, ed „Di*e Staaten Sudosteuropas und die Osmanen, S*elbstverlag der Sudosteuropa-Gesellschaft, München, 1989, 113–126.
Pappazoglu, Maior D., *Călăuza pe râu! Dunării din Porțile de Fier până în Marea Neagră*, Tipografia statului Sf, Sava şi Nifon, Bucureşti, 1863.
Parezanin, Ratko, *Za balkansko jedimtvo: osnivanje, program i rad Balkanskog instituia i Beogradu, J934–1941*, München, 1976.
Parker, J, S. R, „From Aeschylus to Kissinger”, *Gazelle Review,* vol. l, 1980, 4–16.
Parry, V. J „ „Renaissance Historical Literature în Relation to the Near and Middle East”, B. Lewis şi M, Holt, ed.. Hi*storians of the Middle*

East, Oxford University Press, Londra, 1962, 277–290.
Partenii, Inok, *Skazanie o stransivii i puteşestvii po Rossii, Moldavii, Turtii i Sviatoi zemle,* partea a 4-a, Moscova, 1855.
Partsch, Joseph, *Mitteieuropa*, J. Parthes, Gotha, 1904.
Pashko, Gramoz, „The Role of Christianity în Albania's Post-Communist Vacuum", *The Southeast European Yearbook 1993,* ELIAMEP, Atena, 1994, 47–54.
Patterson, David, „The Dangers of Balkanization", *Peace Change*, vol. 20, nr. 1, ianuarie 1995, 76–81,
Paton, James Morton, *Chapters on Medieval and Renaissance Visitors to Greek Lands,* American School of Classical Studies în Athens, Princeton, N.J., 1951.
Paulys Real-Encyclopădie der Classischen Al ter turns wissenschaft-Neu e Bearbeitung, J. B. Metzler, Stuttgart, 1912.
Peiceva, Lozanka şi Venţislav Dimov, „Drugite v misteriiata (Nabliudemia vărhu bălgarskata nanxlna muzika, imerpretirana ot ciujdenih văv fonotekata na Bâlgarskoto naţionalno radio)", *Balkan! Stic Forum,* nr. 1. 1993, 395,
Pdiifron, A., *imprest uni de kălătorie în Romdniea*, Imprimeria naţională a lui Iosif Romanov ct Comp „Bucureşti, 1858.
Perdicaris, G. A., *The Greece of ihe Greeks*, Paine and Burgess, New York, 1946.
Perkin, Harold, *The Origins of Modern English Society 1780–1880,* Routledge and K. Paul, Londra, 1969.
Perry, Duncan, *Hie Politics of Terror: The Macedonian Liberation Movements,* Duke University Press, Durham, N.C., 1988.
Pertusi, Agostino, *Storiografia umanistica e rnondo bizantino,* Institute siziiiano di studi bizantini e neocllenicu Palermo, 1967.
Pertusi, Agostino, ed., *Venezia e il Leva/tie fino ai secoio XV*\ L. S Olschki, Florenţa, 1973–1974.
— Ed, *Venezia e I Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento,* Sansoni, Florenţa, 1966.
Pesmazoglou, Stephanos, *Evropi-Tourkia: Andanaklaseis kai diathiaseis. I Stratigiki ion keimenon,* vol. I, Ekdoseis Themelio, Alena, 1993.
Pelnadesei godini institut za balkanistiska, 1964–1978 Isioriceska spravka i bibliografiiay CIBAL, Sofia. 1979.
Petropulos, John, „The Modern Greek State and the Greek Pastu, Speros Vryonis, Jr., cd., *The „Past" în Medieval and Modern Greek Culture*, Undena, Malibu, Calif., 1978, 163–176.
Politics and Statecraft în the Kingdom of Greece, 1833–1843, Princeton University Press, Princeton, N.J., 1968.
Petrosian, luri A., *Mladoturetkoe dvijenie (vtoraiapolovina XIX-nacialo*

XX v), Izdatelsfevo Nauka, Moscova, 1973.
Petrovich, Michael Boro, *The Emergence of Russian Panslavism, 1856–1870,* Columbia University Press, New York, 1956.
— „Eugene Schuyler and Bulgaria, 1876–1878”, *Bulgarian Historical Review,* vol. 1, 1979, 51–69.
A History of Modern Serbia, 1804–1918, Harcourt, Brace, Jovanovich, New York, 1976
Peyssonncl, Charles de, *Trăite sur le commerce de la Mer Noire,* Paris, 1787.
Pfaff, William, „The Absence of Empire”, *New Yorker*, vol. 68, nr. 25, 10 august 1992, 59–69.
Picchio, Ricardo, *Relazioni storiche e culturali fra I*Italia e la Bulgaria,* Neapole, 1982.
Pipa. Arshi, „The Other Albania: A Balkan Perspective”, Arshi Pipa şi Sami Kepishli, ed, *Studies on Kosova,* Bast European Monographs, Boulder, Co., nr. 15*5,* Columbia University Press, New York, 1984, 239–254.
Pisarev, A., „Tradiţii drujbi narodov kak iavlenie kultun: Osvoboditelnaia borba balkanskih narodov protiv osmanskogo iga i rossiiskaia inlelligbenţiia4k, B, Piolrovski, ed., *Soveikala kultura—70 let razvttiia. KHO-letiiuukad. M. P. Kirna*. Nauka, Moscova, 1987. 258–261.
Pollis, Adamantia, „Greek Naţional Identity: Religious Minorities, Rights, and European Norms” 1, *Journal of Modern Greek Studies** vol. 10, nr. *2,* 1992, 171–195.
Porter, David, *Constantinople and its Environs. În a Series of Letters, exhibiting the actual state of the manners, customs, and habits of the Turks, Armenians, Jews, and Greeks, as modified by the policy of Sultan Mahmoud, By an American, long resident at Constantinople*, Harper, New York, 1835.
—, «The Post-Communist Nightmare». An Exchange”, *New York Review of Books,* vol. 41, nr 4, 17 februarie 1994, 28–30.
Pounds, Nonnan, „Balkans”, *Academic American Encyclopedia*, vol. 3, Grolicr, Danbury, Conn., 199” 38–40.
„Povest i skazanie o pokhojdenii v Jerusalim i Ţari grad Troiţko-Scrgicva monastiria, cemogo diakona lorn po reklomu Malenkogo”, *Pamiatniki drevnei pis ’menrnosti i iskustvay* vol 35, Sankt-Petersburg, 1882.
Pouquevillc, François, *Voyage en Moree, a Constantinople, en Albanie, et dans plusieurs autresparties de I Empire Ottoman pendant les annees 17H9. 1799, 1800 et 1801*, Paris, 1805.
Pulaha, Sclami, *Aspects de demographie historique des contrees albanaises pendant les XVe-XVIe siecles,* Tirana, Albania, 1984,

„Wissenschaftliche Forschungen uber die osmanische Periode des Mi tidal ters în Albanien (15. Jahrhundert bis An fang des 19. Jahrhunderts) “, Hans Georg Majer. ed., *Die Staaten Siidosteuropas und die Osmaneny* Selbstverlag der Slidostcuropa-Gesellschaft, München, 1989, 163–178.

Pundeff, Marin V., *Bulgaria în American Perspective: Political and Cultural Issues,* East European Monographs, Boulder, Co., nr. 318, Columbia University Press, New York, 1994.

Pulo, Arben, „The London Conference în Two Editions”, *Kosova: Historical/Political Review,* nr, 1, 1993, 19–22.

Rabelais, François, *Gargantua and Pantagmef* Encyclopedia Brittanica, Chicago, 1952.

Ragsdale. Hugh, cd., *Imperial Russian Foreign Policy*, Woodrow Wilson Center Press and Cambridge University Press, New York, 1993.

Rallet, D., *Suvenire şi impresii de călătorie în România, Bulgaria, Constantinople.* Bouchet, Paris, 1858.

Ramet, Pedro, ed.. *Eastern Christianity and Politics în the Twentieth Centu/y* vol. 1, Duke University Press, Durham, N.C, şi Londra, 1988.

Recueil d etudes soc iales publie a la me mo ire de Frederic Le Play, A. et J Picard. Paris, 1956

Redhouse, James W., *A New Turkish and English Lexicon*, Librairie du Liban, Beirut, 1974.

Redhouse Yeni Turkțe-lngilizce Sozliik, Redhouse yayinevi. Istanbul, 1968.

Recd, John, *The War în Eastern Europe,* Scribner’s, New York, 1919.

Reiter, Norbert, ed.. *Die Stellung der Frau auf dem Balkan*, Otto Harrassowilz, Wiesbaden, 1987.

Remak, Joachim, „1914 – The Third Balkan War: Origins Reconsidered”, *Journal of Modern History,* vol. 43, 1971, 353–366.

Renda, Giinsel şi Max Kortepeter, ed., *The Transformation of Turkish Culture: The Atatiirk Legacy,* Kingston, Princeton, N J., 1986.

Repertoire d’etudes balkaniques, 1966–1975, 1–2, Institut d’etudes balkaniques, CÂBAL, Sofia, 1983–1984.

Report of the Internațional Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars, Carnegie Endowment for Intern a tional Peace, Division of Intercourse and Educațion, Washington, D, C, publicația nr. 4, 1914.

„Responses to Samuel P. Huntington’s «The Clash of Civilizations» “, *Foreign Affairs,* vol. 72, nr. 4, sept. /oct. 1993, 2–26.

RFE/RL Daily Report, nr 183, 26 septembrie 1994.

Richardson, Michael, „Enough Said. Reflections on Orientalism”, *Anthropology Today,* vol, 6, nr 4, august 1990, 16–19.

Richter, Melvin, „Despotism”, *Dictionary of the History of Ideas,* vol. 2, Scribner's, New York, 1973, 1–18.

Robert, Cyprien, *Le monde slave: Son passe, son etat present et son avenir,* vol, 1, Passard, Paris, 1852,

Les Slaves de Turquie, 2 vol „If, Dcpee et Sccaux, Paris, 1844.

Roberts, Henry L., *Eastern Europe: Politics, Revoluțion, Diplomacy,* Alfred A, Knopf, New York, 1970,

Robinson, Gertrude, *David Urquhart: Some Chapters în the Life of a Victorian Knighierrant of Justice and Liberty,* Blackwell, Oxford, 1920.

Rohrbach, Paul, *Balkan-Tiirkei: Eine Schicksalszone Ear op as,* Hoffmann und Campe Verlag, Hamburg, 1940.

Roider, Jr., Karl A., *Austria s Eastern Question 1700–1790,* Princeton Umversily Press, Princeton, N.J., 1982.

Roth, Klaus, ed., *Mâl der Differenz leben Euwpâische Ethnologie and Iiuerkulturelle Kommunikation,* Waxmann Munster, München şi New York, 1996.

Roth, Klaus, „Osmanische Spuren în der Alltagskultur Siidosteuropas”, Hans Georg Majer, ed., *Die Staaten Sudosteuropas und die Osmanen,* Selbstverlag der Sudosicuropa-Gcsellschaft, München,
1989, 319–332.

Rothschild, Joseph, *Return to Diversity: A Political Histoty of East Central Euivpe Since World War 11,* Oxford University Press, New York, 1989,

Roucek, Joseph S., *Balkan Politics: Internațional Relations în No Mans Land*, Greenwood, Westport, Conn., 1948.

Rouillard, Clarence Dana, *The Turk în French History. Thought, and Literature (1520–1660*), Boivin, Paris, 1940 (retipărit la AMS, New York, 1973).

Rubenstein, Richard E. şi Jaric Crocker, „Challenging Huntington”, *Foreign Policy*, nr. 96, toamna 1994, 113–128.

Rufin, Jean-Christoffe, *L Empire et les nouveaux barbares,* Hachettespluriel, Paris, 1992,

Rupnik, Jacques, *The Other Europe,* Weidenleid and Nicolson, Londra, 1988.

Ruskin, Jonah, *The Mythology of Imperialism** Random House, New York, 1971.

Russel, Bertrand, *The Scientific Outlook*, W. W, Norton, New York, 1971.

Russkiiposol v Stambule: Petr Andreevia Tolstoi i ego opisanie Osmanskoi imperii naceala XVIII Glavnaia redaktia vostocinoi literaturi izdatelstva „Nauka”, Moscova, 1985.

Rycaut, Paul, *The Present State of the Ottoman Empire. Containing the Maxims of ihe Turkish Politie, the most Material Points of the Mahometane Religion, their Sects and Heresies, their Convents and Religious Votaries. Their military discipline, with an exact Computation of their Forces both by Land and Sea. Illustrated with divers Pieces of Sculpture representing the variety of Habits amongst the Turks,* John Starkey and Henry Brome, Londra, 1668.

Safire, William, „Baltics Belong în a Big NATO”, *New York Time,* y, 16 ianuarie 1995, A, 7.

„Hello, Central”, *New York Times Magazine*, 12 martie 1995,24–26,

Said, Edward W., *Culture and Imperialism,* Chauo and Windus, Londra, 1992.

—, „East Isn’t East”, *Tunes Literary Supplement,* 3 februarie 1995, 3–6. *Orientalism*, Pantheon, New York, 197 S. „Representing the Colonized: Anthropology’s Interlocutors4, *Critical Inquiry,* vol. 15, nr. 2, iarna 1989. 205–225. *Representations of the intellectual*, Pantheon, New York, L 994.

Sandfeld, Kristian, *Linguistiqve halkanique: Probleme et result at t* Librairic ancicnne Honors Champion, Paris. 1930.

Saper, Craig Jonathan, *Tourism and invention: Roland Barthes s „Empire of Signs 4*\ teză de doctorat, University of Florida, 1990.

Sarup, Madan, *Post-Struciuralism and Postmodernism* University of Georgia Press. Athens, Ga, 1993.

Saussure, Ferdinand *de course în General Linguistics,* Fontana/Collins, Londra, 1974,

Sauveboeuf, Feirieres de, *Memo ires historiques et politiques de mes voyages la its depais 1782 jus qu en 1789, en Turquie, en Perse et en Arable, me les d’observations surle gouvernement, les moeurs, la religion et le commerce de tons les peuples de ces diffe rents pays, avec les relations exactes de to us ces evenements qui ont lieu dans I Empire Ottoman depuis i 774 jusqu ’a la rupture des Tures avec les deux cours imperiales: suivis de Lous les details de ce qui s’est passe de remarquable entre les deux armees de ces troispuissances belligerentes et d’un calcul raisonne des avantages que les Cours de Vienne et de Saint-Petersboutg peuvent retirer de leurs vicioires sur les Ottomans,* Maastricht şi Paris, i 790.

Shornikza narodni wnot\oreniia i narodopisy vol. 4, Bălgarska akademiia na naukite, Sofia, 189L

Schama, Simon, *Landscape and Memory A* A. Knopf, New York, Î995

Schefer, Charles, ed., *Le voyage d ’Ouiremer de Bert ran don de la Broqutere, premier ecuyer tranchant et conseilier de Philippe le Bon, due de Bouigogne»* Gregg, Famborough, 1972.

Schepper, C. D „ „Missions diplomatiques de Comeiile Duplicius de

Schepper dit Sceppems ainbassadeur de Christien II, Charles V, de Ferdinand Ir et de Mane, reine de Hongrie, gouvemante des Pays-Bas, de 1523 a 1555. Par M. Le Bon de Saint Genois et

G. —A. Issel de Schepper”, *Memo ires de 1’Academie royale des sciences, des lettres et des beaux arts de Belgique*. *Classe des iettres*, vol. 30, Bruxelles, 1857, 1–122.

Schopflin, George, „Central Europe: Definitions Old and New”, George Schopflin şi Nancy Wood, cd., *În Search of Central Europe*, Polity, Cambridge, Marea Britame, 1989, 7–29,

Schopflin, George şi Nancy Wood, „Milan Kundera’s Lament”, George Schoptijn şi Nancy Wood, ed., *În Sean h of Central Euwpe,* Polity. Cambridge, Marea Briuinie, 1989, 139–142.

Schubert. Gabriella, „Berlin und Stidosteuropa\ Klaus Meyer, ed „Be*rlin und Osteuropa, C*olloquium Verlag, Berlin, 1991, 177–209.

—. „Das Bnigaren-Bild deutscher Reisender în der Zeil der Qsmancnherrschaft’\ *Zeitschrift fur Balkanologie,* vol. 26, 1990, 103–122,

Schwab, Raymond, *The Oriental Renaissance: Europe s Rediscovery of India and the East, I6BQ-I88Q,* Columbia University Press, New York, 1984 (traducere după originalul francez *La Renaissance Orientale*, Paris, 1950).

Schwarz, Egon, „Central Europe – What It Is and WTiat It Is Not”, George Schopflin şi Nacy Wood, ed., *În Search of Central Eumpe,* Polity, Cambridge, Marea Britanie, 1989, 143–156.

SchwartZ’SalanL Nathan şi Murray Slein, ed „Li*minality and Transitional Phenomena,* Chirow, Wilmette, 111 „1991.

Schwcigger, Salomon, *Eine newe Reysbeschreibung auss Teutschland nach Konst an tinopel vnd Jerusalem: Darinn die Gelegenheit derseihen Laender/Staedt/flecken/geben etc. der innwohnenten Voelker A rt/Sitten/Gebraech/Tachten/Refigion vnd Gottesdienst etc. t* Johann Lanț/. emberger, Nürnberg, 1608 (ediție folotipică Graz, 1964).

Schwoebel, Robert, *The Shadow of the Crescent: The Renaissance Image of the Turk (1453–1517),* B, de Graaf, Niewkoop, 1967.

Scobel, Albert, ed., *Geographisches Handbuch: AUgetneine Erdkunde, Lănderkunde, und Wirtschaftsgeographie,* vol. 1, Velhagen and Klasing, Bielefeld şi Leipzig, 1909.

Searight, Sarah, *The British în the Middle East,* Weidebfeld and Nicolson, Londra, 1979.

XVIe congres internațional des sciences histonques, Rapports, 1, 2, „Grands themes. I./image de I’autre: etrangers, minoritaires, marginaux”, Comite internațional des scicnccs historiqucs, Stuttgart, 1985.

Seligman, Adam B., *The Idea of Civil Society*, Free Press, New York, 1992.
Scion-Watson, Robert W., *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question,* Londra, 1935
—, *The Rise of Naționality în ihe Balkans,* Constable, Londra, 1917.
—, *The Southern Slav Question and the Habsbwg Monarchy*, Constable, Londra, 1911.
Sctton. Kenneth M., „The Byzantine Background to the Italian Renaissance, *Proceedings of the American Philosophical Society,* nr. 100, 1956, 1–76.
—, *The Papacy and the Levant*, vol. 1 (1204–1402), vol. 2 (1402–1504), vol. 3 (1504–1552), vol. 4 (1551–1571), American Philosophical Society, Philadelphia, 1976–1984 –, *Venice, Austria, and ihe Turks în the Seventeenth Century,* American Philosophical Society, Philadelphia, 199L
Seydlilz, Melchior von, *Griindliche Beschreibung der Waufahrt nach dem heiligen Lande neben Vermeldung der jemer lichen und langwierigen Gefengnuss derselben Gesellschaft: Geste! lei durch den edlen ehrenvesten Melchior von Seydlitz aus Niklasdorf und Wirhen în Schlesien, welcher personlich solchenoth und Eleed ausgestan (ien,* Gorlilz, 1580.
—, *The Shade of the Balkans: Being a collection of Bulgarian folksongs and proverbs, here for the first time rendered into English, together with an essay of Bulgarian popular poetry, and another on ihe origin of the Bulgars,* David Nutt, Londra, 1904.
Shannon, Richard, „David Urquhart and the Foreign Affairs Committecs, Patncia Hollis, ed., *Pressure From Without în Early Victorian England,* Edward Arnold, Londra, 1974, 239–261. V *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1976,* Nelson, Hamden, 1975.
Shaw, George Bernard, *Collected Plays with their Prefacesy* vol. 1, Dodd, Mead, New York, 1975.
Shenon, Philip, „20 Years After Victory, Vietnamese Communists Ponder How to Celebrate", *New York Times,* 23 aprilie 1995, 12.
Sherman, Laura, *Fire on the Mountain: The Macedonian Revoluționary Movement and the Kidnapping of Miss Stone,* East European Monographs, Boulder, Co., nr. 62, Columbia University Press, New York, 1980.
Shils, Edward, *Center and Periphery: Essays în Microsociology,* University of Chicago Press, Chicago, 1975.
Simmons, Thomas W., *Eastern Europe în the Postwar Period,* St. Martin's, New York, 1991.
Simopouios, Kyriakos, *Xenoi taxidiotes sten Ilellada,* Atena, 1970–1975.

Pos eidan oi xenoi tin Ellada tou 21, Atena, 1979–1980.
Skilling, H. Gordon, „T. G. Masaryk, Arch-Critic of Austro-Hungarian Foreign Policy”, *Cross Currents,* nr. 11, 1992, 213–233
Skopetea, Elli, *Disi tis Anatolis: Ikones apo to telos tis Othomantkis Avtokratorias*, Gnosi, Atena, 1992.
T „Orientalizami Balkan”, *Istorijski t'asopis,* vol 38, 1991, 131–143.
Skowronek, Jerzy, *Polityka balkanska Ho telu Lambert (1833–1856),* Uniwersytet Warszawski, Varşovia, 1976.
Slavov, Ivan, „Balkanpolitikanstvo”, *Ed în zavei,* nr. 1, 1993, 51.
Smith, Artliur D. Howden, *Fighting the Turks în the Balkans An American s Adventures with the Macedonian Revoluționaries,* G. P. Putnam's, New York şi Londra, 1908.
Smith, Sheila Mary, *The Other Nation The Poor în English Novels of the 1840s and 1850s,* Clarendon, Oxford, 1980.
S m o e i o w ska – P e trow a, Wanda, *Mihail Ceaikovski – Saddk paşa i băl gars koto văzrajdane*, Jzdatelstvo na Bălgarskata akademiia na naukite, Sofia, 1973.
Snyder, Jack, *Myths of Empire: Domestic Politics and Internațional Ambition,* Cornell University Press, Ithaca, N.Y. şi Londra, 1991,
Sokoloski, M.? „lslamizatsija u Makedonija u XV i XVI veku”, *Istorijski Casopis,* 1975, 22,
Sorel, Georges, *The Illusion of Progress,* University of California Press, Berkeley, 1969.
Soz derieme dergisi, vol. 1, Istanbul, 1939.
Spurr, David, *The Rhetoric of Empire: Colonial Discourse în Journalism. Travel Writing, and Imperial Administration,* Duke University Press, Durham, N.C. şi Londra, 1993.
Staar, Richard F., *The Communist Regimes în Eastern Europe*, Hoover Institution, Stanford, California, 1971.
Stadtmiilier, Georg, *Geschichte des Sudosteuropas,* R. Oldenburg, Mimehen, 1950.
„Osmanische Reichsgeschichte und balkanische Vol ksgeschichte”,
Grundiagen der Europăischen Geschichte, R. Oldenbourg, München şi Viena, 1965.
Stafford, Mark C şi Richard *R.* Scott, „Stigma, Deviance, and Social Control. Some Conceptual Issues”, Stepjicn C. Ainlay, Gay lene Becker şi Lerita M. Coleman, ed., *The Dilemma of Difference: A Multidisciplinary View of Stigma,* Plenum, New York şi Londra, 1986.
„Stara pianina”, *Ențikiopediia Bălgariia*, vol. 6, Bălgarska akademiia na naukite, Sofia, 1988, 415–420.
Stavrianos. Leften S., *The Balkans Since 1453*. Dryden. Hinsdale, 111., 1958.
Balkan Federation: A History of the Movement Toward Balkan Unity în

Modern Times, ediția a doua, Archon, Hamden. Conn., 1964,
„The Influence of the West on the Balkancharles şi Barbara
Jelavich, cd., *The Balkans în Transition. Essays on the Development of Balkan Life and Politics Since the Eighteenth Century,* University of California Press, Berkeley şi Los Angeles, 1963, 184–226.
St. Clair, Alexandrine, *The Image of the Turk in Europe*, catalogul expoziției, Metropolitan Museum of Art, New York, 1973.
St. Clair, Stanislas G. B şi Charles A. Brophy, *Residence in Bulgaria: or, Notes on the Resources and Administration of Turkey: The Condiţion and Character, Manners, Customs, and Language of the Christian and Mussulman Population, with Reference to the Eastern Question*, John Murray, Lemdra, 1869.
Twelve Years ' Study or The Eastern Question în Bulgaria,
Chapman and Hall, Londra, 1877,
Steinbeck, John, *Travels with Charlie: În Search of America,* Penguin, New York, 1986.
Stem, Radu şi Vladimir Tismaneanu, „C Europe centra Ic: Nostaâgies culturclles ct realites politiques", *Cadmos, Cahier trimes trie! du Centre European de la Culture,* nr. 39, 1987, 39–46.
Stettenhenn, Julius, *Bulgarische Krone gefallig? Allen denen, welche Jasagen wo Hen, als Wamung gewidmet,* L. Freund, Buch – und Kunst-Verlag, Leipzig, 1888 (ediția a doua).
Stewart, Cecil, *Serbian Legacy,* George Allen and Unwin, Londra, 1959.
Stigimayer, Alexandra, ed., *Mass Rape: The War against Women în Bosnia-Herzegovina,* University of Nebraska Press, Lincoln, 1994.
Stoianovich, Traian, *Balkan Worlds: The First and Last Europe*, M. E. Sharpe, Armonk, N.Y. şi Londra, 1994.
Between East and West: The Balkan and Mediterranean Worlds, 4 vol., Aristide D. Caratzas, New Rocheilc, N.Y., 1992–1995,
Stokes, Gale, „East European History after 1989", John R, Lampe şi Paula Bailey Smith, ed., *East European Studies în the United States Making Its Own Transition After 19X9,* Woodrow Wilson Center, Washington, D.C., 1993, 31–36.
„The Social Origins of East European Politics", Daniel Chirot, ed., *The Origins of Backwardness în Eastern Europe: Economics Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*, University of California Press. Berkeley, 1989, 210–251.
— *The Walls Came Tumbling Down: The Collapse of Communism în Eastern Europe*, Oxford University Press, New York, 1993.
Stone man, Richard, *Land of Lost Gods: The Search for Classical Greece*, Hutchinson, Londra, University of Oklahoma Press, Norman, 1987.
Stoye, John Walter, *English Travellers Abroad, 1604–1667*, Jonathan

Cape, Londra, 1952.
Strangford, Viscountess, Emily, *Report of the Expenditure of the Bulgarian Peasant Relief Fund,* Hardwicke and Bogue, Londra, 1878.
Sturmberger, Hans, „Das Problem der Vorbildhaftigkeit des tiirkischen Staatswcsens im 16. und 17. Jahrhundert und sein Einfluss auf den europäischen Absolutismus”, *Comite internațional des sciences historiques, XIIe congres internațional des sciences historiques, l ienne 29 aout-5 septembre 1965. Rapport IV,* Horn şi Viena, 201–209.
Siklosieumpa i inter clem Ifathmond. Untersuchungen Ltber G esc hi e hie und Kuliur der sudosleiropäischen Volker wdhrend der Tilrkenzeit. Prof Georg Siadtmidler zum 65. Geburtstaggewidmet, Trofenik, München, 1975,
Sugar, Peter, *Southeastern Eumpe under Ottoman Rule*; 17*54–1804.* University of Washington Press, Seattle, 1977.
Suleiman, Susan R. şi Inge Crosman, ed., *The Reader în the Text: Essays on Audience and Interpretation,* Princeton University Press. Princeton, N.J., 1980.
Suâeri, Sara, *The Rhetoric of English India,* University of Chicago Press, Chicago şi Londra, 1989 Szamota, Isivân, *Regi Utazăsok Magyawrszâgon es a Balkân-felszigeten, 1054–1717,* Franklin-Târsulat, Budapesta, 1891.
Szporluk, Roman, *Communism and Naționalism: Karl Marx versus Friedrich List,* Oxford University Press, New York, 1988,
Szücs, Jeno, „The Three Historic Regions of Europe: An outlined *Acta Historica Scieniiaruw Hungaricae,* vol. 29(2–4), 1983, 131–184. (Originalul unguresc publicat în *Tortenehni Szernle*, nr. 24, 1981, 313–369 şi sub titlul *Vâziat Europa hărom regiojăroi,* Magveto, Budapesta, 1983.)
Şirnecka, Milan, „Another Civilization? An Other Civilization?”, George Schopflin şi Nancy Wood, ed., *În Search of Central Europe*, Polity, Cambridge, Marea Britanie, 1989, 157–162, „Which Way Back to Europe? (A Reply to Mihaly Vajda)”, George Schopflin şi Nancy Wood, ed., *In Search of Central Europe,* Polity, Cambridge. Marea Britanie, 1989, 176–183.
Şişmanov, Ivan D., „Stan pătuvaniia prez Bălgariia v posoka na rimskiia voenen pat ot Belgrad za Țarigrad”, *Sbornik za narodni umotvoreniia,* vol. 4, Sofia, 1891, 324–325.
Tanaskovic. Darko, „Les themes et les traditions ottomans dans la literature bosniaque”, Hans Georg Majer, ed., *Die Staaten Sudostewopas und die Osmanen,* Sclbstverlag dersudosteuropa-Gesellschafl, München, 1989, 299–308.

Tepliakov, V. G „*Pisma iz Bolgarii,* Sankt-Peters burg, 1833.
Tezcan. Scmih „, K.ontinuitat und Diskontinuitat der Sprachentwicklung în der Tiirkei”, Hans Georg Majer, ed., Di*e Staaten Sudosteuropas und die Osmanen.* Seibstverlag der Sudosteuropa-Gescllschaft, München, 1989, 215–222
Thomson, *Wan ’* C., *The Outgoing Turk impressions of a Journey through the Western Balkans,* D. Appleton, New York, 1897.
Thumher, Etigen, cd., *Jakob Philipp Fallmerayer: Europa zwischen Rom und Byzanz,* Alhesia, Bozen, 1990.
Jakob Philipp Fallmerayer: Wissenschaftler, Politiker, Se hr ifixleller, Universitatsverlag Wagner, Innsbruck, 1993.
Tismaneanu, Vladimir, „N YR, TLS, and the Velvet Counterrevolution”, *Common Knowledge,* vol. 3, nr. 1, 1994, 130–142.
—, „Romania’s Mystical Revolutionaries”. *Partisan Review*, vol. 61, nr 4, 1994, 600–609.
Tismaneanu, Vladimir şi Dan Pavel, „Romania’s Mystical Revoluționaries: The Generation of Angst and Adventure Revisited”, *East European Politics and Societies,* vol. 8, nr. 3, toamna 1994, 402–438.
Todorov, Nikolai, *The Balkan City 1400–1900,* University of Washington Press, Seattle şi Londra, 1983.
„Les tentatives deindustrialisation precoces dans *Its* provinces baikamques de PEmpire Ottoman”, Jean Batou, ed., *Between Development and Underdevelopment: The Precocious Attempts at Industrialization of the Periphery, 1800–1970* Librairie Droz, Geneva, 1991,381–394.
Development, Achievements and Tasks of Balkan Studies în Bulgaria, Izdotelstvo na Bălgarska akademiia na naukite, Sofia, 1977.
— *Dramas, Fields and Metaphors: Symbolic Action în Human Society*, Cornell University Press, Ithaca, N.Y, 1974.
Twain, Mark, *The Innocents Abroad or the New Pilgrims Progress*, Grosset and Dunlap, New York. 1911.
Ugreâic, Dubravka, *Have a Nice Day. From the Balkan War to the American Dream,* Viking, New York, 1993. „Zagreb – Amsterdam – New York”, *Cross Currents,* nr 11, 1992, 248–256.
Upward, Allen, *The East and Europe: The Report of an Unofficial Mission to the European Provinces of Turkey on the Eve of the Revoluțion,* John Murray, Londra, 1908
Urquhart, David, *The Spirit of the East A Journal of Travels through Roumeli*, H. Colb uni, Londra, 1838.
— *Turkey and Its Resources,* Saunders and Oatley, Londra, 1833.
Utin, Evgheni Issakovici, *Pisma izbolgarii* v *1877 g.,* Tipografiia M Stasyulevicia, Sankt-Petersburg, 1870.

Vajda Mihaly, „Who Excluded Russia from Europe? (A Reply to Şimecka) “, George Schopflin şi Nancy Wood, ed., *În Search of Central Eutope*, Polity, Cambridge, Marea Britanic, 1989, 168–175.
Vajda, Mihâjy, „East-Central European Perspectives” John Keanc, cd., *Civil Society and the State. New European Perspectives** Verso, Londra şi New York, 1988, 333–360.
Valensi, Lucette, „The Making of a Political Paradigm: The Ottoman State and Oriental Despotism”, Anthony Grafton şi Ann Blair, ed., *The Transmission of Culture în Early Modern Europe*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1990, 173–203.
— *Venise et la Sublime Porte*, Hachette, Paris, 1987.
Vaughan. Dorothy M., *Europe and the Turk A Pattern of Alliances, 1350–1700,* University Press., Liverpool, 1954,
Venelm, lun 1., *Drevnie i nineşnie holgttre vpoliticeskom. narodopisnomr istoriceskom i religioznom ih otnoşenii k rosstianam,* vol. 1, nr 2, Moscova, 1829–1841.
O harakiere narodmh pesen i za din uiiskih slavian, Moscova, 1835.
Q zarodie novai bolgarskoi literaturi, Moscova, 1838.
Venturi, Franco, *The End of the Old Regime în Europe, 1768–1776*, vol. 1, Prmccton University Press, Princeton, N.J., 1989, Verdery, Katherine, *Național Identity under Socialism: Identity and Cultural Politics în Ceamescu s Romania,* University of California Press, Berkeley, 1991.
Veremis, Thanos, „The Balkans în Search of Multilateralism”, *Eurobalkans,* nr. *1,* iarna 1994/1995,4–9, *Greece ’s Balkan Entanglement,* ELIAMEP-YALCO, Atena, 1995.
Vil j avec, Fritz*, Slusgewdhite Aufsătze,* R. Oldenbourg, München, 1963. Vivian, Herbert, *The Servian Tragedy’ with Some Impressions of Macedonia,* Grant Richards, Londra, 1904.
Vocelka, Karl, „Dastiirkenbild des christliched Abenlandes în der fruhen Neuzict”, Erich Zoliner şi Karl Gutkas, ed., *Osâerreich und die Osman en – Prim Eugen und seine Zeits* Osterreichischer Bundesverlag, Viena. 1988, 20–31,
Vodopivec, Alexander, *Die Balkanisientng Osterreichs: Die grosse Koalition und ihr Ende,* Verlag Fritz Molden, Viena şi München, 1967 Volf, Miroslav, „Exclusion and Embrace: Theological Reflections în the Wake of «Ethnic Cleansing» 44, *Communio Viatorum*, vol 35, nr. 3, 1993, 263–287.
Vopicka, Charles J „Se*crets of the Balkans: Seven Years of a Diplomatist s Life în the Storm Centre ofeuwpe, R*and Menally, Chicago, 1921. Vo*stocinii vopros vo vneşnei politike Ross îi Konets XVIII v-nacialo XX v* „Nauka, Moscova, 1978.
Vrancic, Anton, „Iter Buda Hadrianopolim anno 1553 exaratum ab

Antonio Verantio tunc Qumqueecclesiensi, mox Agriensi episcopo, ac demum archiepiscopo Slrigoniensiregio în Hungaria locumtenenti, magno regm cancellano atque S.R.h. Cardinali electo. Nunc primum e Verantiano carlophiiacio în luccm edilum'\ Abb. Fortis, *Haggio în Dalmazia*, Veneția, 1774.
Vranoussis, Leandros, *L hellenisme posthyzantin et l'Europe: Mânuser its, livres, imprimeries,* Centre de reel \ ere he s medicvales el neo* helleniqucs de l1 Academie d'Athencs, Alena, 1981.
Vryonis, Jr., Speros, *The Decline of Medieval Hellenism în Asia Minor and the Process of Islam ization from die Eleventh through the Fifteenth Centuries,* University *of* California Press, Berkeley, 1971.
— „The Experience of Christians under Seljuk and Ottoman Domination, Eleventh to Sixteenth Century", Michael Gervers şi Ramzi .11bran Bikhazi, cd., *Conversion and Continuity: Indigenous Christian Communities în Islamic Lands, Eighth to Eighteenth Centuriesy* PonhficaJ Institute of Mediaeval Studies, Toronto, 1990, 185–216.
—, „Travelers as a Source for the Societies of the Middle East: 900–1600", A. E, Laiou-Thomadakis, ed., *Charanis Studies: Essays în Honor of Peter Charanis,* Rutgers University Press, New Brunswick, N.J., 1980, 24R-3U.
Vuchinich, Wayne S., „Some Aspects of the Ottoman Legacy". *The Balkans în Transition: Essays on the Development of Balkan Life and Politics Since the Eighteenth Century*, Charles şi Barbara Jelavich, ed „University of California Press, Berkeley şi Los Angeles, 1963, 81–114.
Walicki, Andrzej, *The Slavophile Controversy: History of a Conservative Utopia în Nineteenth-Cef? tun Russian Thought,* University oT Notre Dame Press, Noire Dame, Ind., 1989.
Waller, Michael, „Groups, Parties and Political Change în Eastern Europe from 1977", Geoffrey Pndham şi Tatu Vanbancn, cd., *Democratization în Eastern Europe.* Routledge, Londra şi New York, 1994, 38–62.
Wallerstein, Immanuel, *The Capitalist Worid-Economy: Essays,* Cambridge University Press, New York, 1979.
—, *Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing Worid-System*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.
The Modern World-System, 3 vol.. Academic, New York, 1974–1989.
The Polities of the World-Economy: the States, the Movements, and the Civilizations: Essays, Cambridge University Press, New York, 1984.
Walsh, Robert, *Narrative of a Journey from Constantinople to England,* Westley şi A. R Davis, Londra, 1828.
Walzer, Michael, ed., *Toward a Global Civil Society** Berghahn Books,

Providence şi Oxford, 1995.
Wandmayer, Alexander Grau, *The Balkan Slavs în America and Ahmad: An Address delivered by Alexander Grau Wandmayer, formerly Commissioner Pleniporeniiaiy of the Ukrainian Government with the Internațional Commission for the Liquidation of Austria before students of racial backgrounds af Columbia University, duly 28th, 1922,* New York, 1922.
Wandycz, Piotr S., *The Lands of Partitioned Poland1795–1918,* University of Washington Press, Seattle şi Londra, 1974.
Ware, Ronald D. „, Caesaropapism'\ Joseph Dunncr, ed „Hand*book of World History, Phi*losophical Library, New York, 1967, 136–138.
Washington Post, „Book World", 2 aprilie 1995, 10
Waxman, Chaim L, *The Stigma of Poverty: A Critique of Poverty Theories and Policies*, Pergamon, New York, 1977,
Weber, S. H, ed., *Voyages and Travels în the Near East during the XIX Century,* American School of Classical Studies în Athens, Princeton, N.J., 1952–1953.
Weigand, Gustav, *Aleko Konstantinofs „Baj Ganju*", Johann Ambrosius Barth, Leipzig. 1908.
Weithmann, Michael, *Baikan Chronik: 2000Jahivzwischen Orient und Okzident*, Graz, F. Pustet/Styria, Vicna, Koln, 1995. Ed., *Der ruhelose Balkan: Die Konfliktregionen Siidosteuropas,* Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1993,
West, Rebecca, *Black Lamb and Grey Falcon*, Penguin, New York. 1982.
Williams, Raymond, *Culture and Society, 1780–1950,* Columbia University Press, New York, 1958. *Marxism and Literature*, Oxford University Press, Oxford, 1977.
Wolandt, Gerd, „Kants Voikcranthropologic als Programme Hugo Dyserinek şi Karl Ulrich Syndram, ed., *Europa und das naționale Selbsâverstăndnis: Imagologische Probleme în Literatur, Kunst und Kultur des 19. und 20. Jahrhunderts,* Bouvier, Bonn, 1988.
Wolff, Larry, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* Stanford University Press, Stanford, California, 1994
Woodhouse, C M., *The Phil hellcues,* Hodder and Stoughton, Londra, 1969.
Woodward, Susan L „*Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War,* Brookings Institution, Washington, D C, 1995.
Wtulich, Josephine, *American Xenophobia and the Slav immigrant: A Living Legacy of Mind and Spirit*, East European Monographs, Boulder, Co., nr. 385, Columbia University Press, New York, 1994,
Zaimova, Raia, *Bălgarskata tema* v *zapadnoevropeiskata knijnina XV-*

XVli vek, Universitetsko îzdatelstvo „Sv. Kliment Ohriubkr Sofia, 1992
Zajimi, Gazmend, „Historical Continuity of the Question of Kosova”, j*kosova,* nr 1993, 15–18.
Zeman, Z. A. B., „The Balkans and the Coming War”, *The Coming of the First World War,* R, J. W. Evans şi Hart mu I Pogge von Strandmann, ed., Clarendon, Oxford, 1988, 19–32.
Zeunc, August, *Goea: Versuch einer wissenschaft lichen Erdbeschreibung,* Berlin, 1808.
Zirojevic, Olga, „Die Bewahrung und Erforschung der osmanischen Hinterlassenschaft in Jugoslawien Archive und Forschungseinrichtungen” Hans Georg Majer, ed., *Die Siaaien Sudosteuropas und die Osmanei,* Selbstverlag der Sudosteuropa-Gesellschaft, München, 1989, 187–204.
Zlatar, Zdenko, *Our Kingdom Come: The Counter-Reformation, the Republic of Dubrovnik, and the Liberation of the Balkan Slavs,* East European Monographs, Boulder, Co., nr. 342, Columbia University Press, New York, 1992,
Zollner, Erich şi Karl Gutkas, cd., *Osterreich und die Osmanen – Franz Eugen und seine Zeii,* Oslerreichisches Bundesverlag, Viena, 1988.

Un renume de tristă faimă a însoțit Balcanii de-a lungul acestui secol: pentru Europa Occidentală, regiunea n-a reprezentat mai mult decît un „butoi cu pulbere". Și totuși, în ciuda crizelor periodice care au străbătut acest spațiu, imaginea sa în conștiința europeană n-a fost dintotdeauna sumbră. Vreme de secole, Balcanii au fost priviți ca un teritoriu exotic și fascinant, înzestrat cu întregul farmec al Orientului.
Maria Todorova, cercetătoare americană de origine bulgară, analizează începuturile acestei imagini, relevîndu-i avatarurile și descifrîndu-i consecințele asupra istoriei de ieri și de azi.

Alte apariții în aceeași serie

Arthur Gould Lee Elena, Regina-mamă a României
Guy Gauthier Missy, Regina României
Constantin C. Giurescu Istoria românilor din cele mai vechi timpuri pînă la moartea Regelui Ferdinand

În pregătire

Larry Wolff Inventarea Europei de Est

ISBN 973-50-0100-4

Pe copertă: Renașterea problemei orientale
Caricatură apărută în *Le petit journal*, 1908